

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДВНЗ “ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА”**

**ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ІСТОРІЯ
Випуск 26

Видається з 1995 р.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
2014

УДК 93/94
ББК 63
В53

*Затверджено до друку
вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (протокол № 4 від 31 березня 2015 р.).*

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора й кандидата історичних наук (постанова президії ВАК України від 14 квітня 2010 р. № 1-05/3)

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (*голова ради*); д-р юрид. наук, проф. В.А.ВАСИЛЬЄВА; д-р фіз.-мат. наук, проф. А.В.ЗАГОРОДНЮК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р філос. н., проф. В.К.ЛАРІОНОВА; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК; д-р політ. наук, проф. І.Є.ЦЕПЕНДА.

Редакційна колегія: д-р іст. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (*голова редколегії*); д-р іст. наук, доцент С.В.АДАМОВИЧ; д-р іст. наук, проф. В.С.ВЕЛИКОЧИЙ; д-р іст. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ; д-р габ., проф. Р.ДРОЗД; д-р іст. наук, проф. О.С.ЖЕРНОКЛЕЄВ; д-р іст. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК; д-р іст. наук, проф. В.Л.КОМАР; д-р іст. наук, проф. В.В.МАРЧУК; д-р політ. наук, проф. І.С.МОНОЛАТІЙ; д-р іст. та філол. наук, проф. Є.ПАЩЕНКО; д-р іст. наук, проф. П.С.СІРЕДЖУК; д-р іст. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК; канд. іст. наук, доцент Л.В.ЩЕРБІН (*відповідальний секретар*).

Адреса редакційної колегії:
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Тел.: 59-61-03

Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2014. Вип. 26. 253 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етносоціальним і національно-культурним процесам в Україні, актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства й історіографії, етнології, а також праці молодих науковців.

Newsletter of Precarpathian University. History. 2014. Issue 26. 253 p.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethno-social and national-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, ethnology and the research results of the beginning scientists.

УДК 94 (477. 85/87)
ББК 63.3 (4 Укр)46

Петро Сіреджук

ЯБЛУНІВСЬКИЙ КЛЮЧ У 1752 р.

У статті аналізується інвентар Яблунівського ключа 1752 р. Галицької Гуцульщини як важливе джерело вивчення соціально-економічних відносин та демографічного розвитку поселень на теренах гуцульського краю в середині XVIII ст. У розвідці досліджується також його практичне значення для дослідження розвою економіки, етнічного складу населення та ономастикону жителів Яблунівщини.

***Ключові слова:** інвентар, гуцули, селяни, ремісники, землеробство, тваринництво, податки, Яблунівський ключ.*

Джерел статистично-демографічного характеру, які б висвітлювали соціально-економічний розвиток Галицької Гуцульщини у феодальній добі, збереглося вкрай мало. Виявлення і публікація кожного нового є вкрай важливою і потрібною справою. У вітчизняній науці інвентар Яблунівського ключа 1752 р. досі ніким не досліджувався.

Мета статті – у загальних рисах дати не тільки характеристику документа, а й відтворити соціально-економічний і демографічний розвиток кількох гуцульських поселень у середині XVIII ст. Практичне значення розвідки полягає в тому, що її фактичний матеріал можна використовувати в написанні історичних нарисів гуцульських поселень Яблунівщини та узагальнюючих праць з історії і демографії Галицької Гуцульщини.

У вітчизняних і зарубіжних архівах відомо про п'ять описів цього ключа: 1738, 1745, 1752, 1772 і 1780 рр. Перші два зберігаються в рукописному відділі Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Національної академії наук України, третій – у фонді О. Чоловського Головного архіву давніх актів у Варшаві, решта – у Центральному державному історичному архіві України в м. Львові [4, арк. 10–91; 5, к. 1–50].

Матеріали першого та другого яблунівських інвентарів дослідники уже ввели в науковий обіг, а про решту лише зроблено невелике повідомлення [1, с. 62–65; 2, с. 5–6].

Опис Яблунівського ключа 4 травня 1752 р. має 50 сторінок рукописного тексту. Він написаний ставропольською мовою з домішкою латинських слів. Текст рукопису – чіткий, каліграфічний, а тому добре читається. Цей документ є найповнішим серед них, що робить його найбільш достовірним джерелом вивчення соціально-економічного розвитку краю в середині XVIII ст. [5, к. 1–50].

Він виявлений весною 1997 р. у фонді Олександра Чоловського Головного архіву давніх актів у Варшаві під час наукового стажування на запрошення Польської Академії наук на кошти фундації Й. М'яновського, за що щиро вдячні польським колегам, особливо Лідії Дияк та Лешеку Заштору.

Яблунівський ключ почав складатися в першій чверті XVII ст. на базі королівського домену, до якого входили м. Володків з 1640 р. – Яблунів та села Космач і Стопчатів, які в 1610–1614 рр. орендував польський шляхтич Матвій Яблоновський, а потім він їх викупив у королівської адміністрації. Пізніше його нащадки до своїх рук прибрали Акришору, Баню Свірську (з 1892 р. – присілок Текучі. – *П.С.*), половину с. Іспаса (Спаса. – *П.С.*), а також орендували в держави солеварне село Лючу. Всі вищезгадані населені пункти магнатською родиною Яблоновських були об'єднані в один маєток, який від містечка Яблунів стали називати Яблунівським ключем [3, с. 4].

У Яблунівському ключі 1752 р. за даними інвентарю проживало 546 оподаткованих селянських і міщанських родин, у тому числі 62 єврейських і 484 християнських. Національний склад населення яблунівської околиці Галицької Гуцульщини був в основному однорідний, за винятком Яблунова, у якому євреї кількісно переважали

українців. Польська діаспора ключа була невелика і складалася з губернатора, лісного, вірогідно, обслуги замку, адміністрації ратуші. З польських селян в яблунівській околиці зафіксовано тільки одну сім'ю Войтка Ляшковського, котра проживала в с. Лючі [5, к.2, 26].

Населення Яблунівщини складалося, як свідчить антропонімікон, як з місцевих жителів, так і переселенців із самої Галицької Гуцульщини, Бойківщини, Буковини, Закарпаття, Покуття і навіть з Молдови. Найбільший потік вихідців ішов з Бойківщини. У п'яти населених пунктах Яблунівського ключа осіло щонайменше 16 сімей вихідців з Бойківщини: з Акришори (1), Іспасі (2), Космача (8), Стопчатові (4) і Яблунові (1). Зокрема, в Акришорі жив з родиною Стефан Бойко, в Іспасі – Данило Бойко і Матвій Бойко, в Космачі – Андрусь Бойко, Гринь Бойко, Іван Бойко, Олекса Бойко, Павло Бойко, Петро Бойко, Яцько Бойко і Якуб Бойко, в Стопчатові – Петро Бойко, Стефан Бойко, Іван Боєчко, Нікора Боєчко, а в Яблунові – Дмитро Бойко [5, к.12–13, 15–17, 19–20, 21–22, 25–26, 29–30, 33–38].

Сім'ї переселенців гуцулів з різних околиць краю проживали в Акришорі, Стопчатові і Яблунові. Так, в Акришорі проживав переселенець із с. Брустори Михайло Брусторський. У с. Стопчатові мешкали переселенці з Делятина і Космача: отець Дмитро Космацький та Петро Делятинський, а в містечку Яблунів жили міщани з Надвірні – Олександр Надвірнянський і Федір Надвірнянський [5, к.12–13, 29–30].

Вихідці з покутських сіл Мишин і Сопів Коломийського повіту проживали в Лючі і Стопчатові. У першому селі мешкав Іван Мишинський, а в другому – Ян Сопівський. Із закарпатського міста Рахів у Космач переселився якийсь Ярема, якого космачани за місцем бувшого проживання прозвали в селі Рахівським. Переселенці з Буковини і Молдови осіли в Акришорі, Космачі і Стопчатові. Так, в Акришорі жили Андрій Волошин і Федір Волошин, в Космачі – Кордей Волошин, а в Стопчатові – Іван Волошин [5, к.15–17, 29–30, 33–38].

Антропонімікон населених пунктів Яблунівського ключа 1752 р. був дуже подібним або наближеним до сучасного. Ось, наприклад, у с. Космач зафіксовано такі сучасні прізвища його мешканців: Біловусяк, Бойчук, Вінтоняк, Дудяк, Дзвончук (Дзвінчук), Зварич, Кіф'як, Кушнірчук, Лахманюк, Марчук, Матійчук, Поляк, Попович, Проданюк, Нагірняк, Нікорак (Никорак), Семчук, Татарчук, Шкодяк та інші [5, к. 33–38].

Населеність поселень Яблунівщини виглядала таким чином: в Акришорі – 35, Бані Свірській – 7, Іспасі – 53, Ковалівці – 18, Космачі – 165, Лючі – 55, Стопчатові – 92 і Яблунові – 118 сімей. Якщо припустити, що тодішня родина складалася з шести осіб, то чисельність населення вищезгаданих населених пунктів могла бути приблизно такою: Акришорі – 210, Бані Свірській – 42, Іспасі – 318, Ковалівці – 108, Космачі – 690, Лючі – 330, Стопчатові – 552 і Яблунові – 708 осіб. Отже, серед сіл найменш людиною була Баня Свірська, а найбільш залюдненим – Космач [5, к.12–13, 15–17, 19–20, 21–22, 25–26, 29–30, 33–38].

Панщина в цій ключі становила дванадцять днів на рік. Крім того, жителів Яблунівської околиці залучали на різні поза панщиною роботи: постачати солеварні дровами, ремонтувати мости, дороги, винниці, корчми, солеварні, замок, обгороджувати панські пасовища, мочити льон і коноплі, спрясти моток прядива, охороняти панське майно [5, к.14, 18, 23, 27, 39].

Жителі Яблунівського ключа платили 18 різних податків: десять грошових і вісім натуральних. Грошовими податками були гіберна оплата на утримання шляхетських військових загонів; гоштина – від кожної вівці або кози 12 грош, джуманний за вивіз солі кіньми без воза і права на її продаж поза межами ключа, ленуги – утримання панської охорони феодальних дворів та яблунівського замку, очкове від вулика – 12 грош, підводне від воза або саней (своїм гужовим транспортом мали везти виготовлену продукцію з маєтку, куди накажуть, на 12 миль. – П.С.), рогове – від вола,

коня, корови, третяка – по один злотий, сторожове (замість чергової нічної охорони міщанами замку чи феодалного двору селянами. – *П.С.*), тобто – на оплату сторожів, свинний від свині – 12 грош і черинне за право в солеварні зварити собі сіль, а також на продаж [5. к.14, 18, 23, 27, 39].

З натуральних податків підданам Яблунівського ключа доводилося платити: вікар – два великі сири, букове – гарнець букового насіння на олію і годівлю свиней, ліщинове – гарнець ліщинових горіхів, кухонне – на Великдень власнику давали ягня, а восени яловицю для замкової кухні, сушка – сушений врожай кожного десятого фруктового дерева з власного саду, курячий – одну курку, яйцевий – десять яєць від тяглого господарства і форельне – за вилов форелі в річці [5. к.2, 14, 18, 23, 27, 39].

Космачани ще сплачували один тільки для них специфічний натуральний податок: роп'яний – чотири бочки сиріої нафти [5, к.3, 4, 5]. Отже, податковий прес був досить високим, і жителям Яблунівського ключа з вавілонською вежею податків жилося не вельми легко.

Інвентар Яблунівського ключа 1752 р. фіксує ріст натуральних повинностей міщан Яблунова. Якщо раніше 1745 р. різники містечка здавали на освітлення замку п'ять, то тепер вісім каменів лою [5. к.11].

Слід наголосити, що євреї Яблунова не відчували на собі того вавілонського податкового тягарю, як гуцули. Їм довелося платити тільки шарваркове, линуги, кухонну яловицю та рогове. Отже, вони в порівнянні з корінним населенням були в більш привілейованому становищі. Зокрема, не відробляли панщини, не ходили на шарваркові роботи. Однак майнова диференціація торкнулася і єврейської спільноти. Так, 1752 р. у м. Яблунові 25 сімей євреїв були заможними, а 37 родин – бідними. Ще більша різниця достатків селянських родин спостерігається в селах ключа [5, к.11].

Населення Яблунівської околиці, як свідчать дані інвентарю, займалося землеробством і тваринництвом. Землеробство за своїм типом було присадибним. Тут велика увага приділялась овочівництву і садівництву. Серед овочів перше місце займала капуста. З технічних культур гуцули вирощували, очевидно, льон та коноплі. Вони теж кохалися в садівництві, адже з матеріалів інвентарю встановлено, що тоді у садах гуцулів росли груші, сливи і яблуні [5, к.4].

Тваринництво селян і міщан Яблунівського ключа мало м'ясо-молочний напрям. Серед його галузей найбільш розвинутими були вівчарство та птахівництво. На другому місці було розведення великої рогатої худоби: волів, корів; на третьому – годівля коней і свиней. Варто зазначити, що космачани з усіх жителів Яблунівського ключа найбільше кохалися в конярстві. Їм з 387 коней ключа належало 254, тобто більше половини всього поголів'я. Це пояснюється тим, що до Космача, як свідчить інвентар, не було гужевої дороги і сюди по сіль не заїжджали коломиїці, а тому вироблену на сільських солеварнях продукцію космачани кіньми вивозили на Покуття й Поділля і там її збували, тобто займалися кінним чумакуванням – джуманством. Нездарма лише в цьому селі Галицької Гуцульщини до наших днів дійшла співанка-хроніка “Ой ходив джуман...” та в міжвоєнному часі ще побутував специфічний танець “джуман”. Цікаво, що єврейські родини Яблунова теж тримали домашніх тварин. Зокрема, за даними інвентарю, їхня громада утримувала 23 коней, 91 вола, 88 корів, 25 третяків та 18 озимків [5, к.11, 40].

Основною тягловою силою в селянських і міщанських господарствах Яблунівського ключа, окрім Космача, був віл. Так, кількість волів на Яблунівщині складала 823, а коней 387 штук, тобто у 2,1 раза більше. В окремих населених пунктах ключа картина поголів'я коней виглядала таким чином: Акришорі – 52 : 75, Іспасі – 23 : 109, Ковалівці – 6 : 28, Космачі – 254 : 110, Лючі – 77 : 76, Стопчатові – 19 : 276, Яблунові – 25 : 164. Отже, поголів'я волів у селах Акришорі, Іспасі, Ковалівці, Стопчатові та містечку Яблунові переважало кількість коней, а в Лючі було майже однаковим. Тільки в Кос-

мачі, як уже зазначали, співвідношення у 2,3 рази – на користь коней. Таким чином, розведення і утримання волів і коней обумовлено специфікою господарського укладу того чи іншого населеного пункту Яблунівського ключа [5, к.11, 14, 18, 20, 23, 27, 31, 40].

Розвинутою галуззю тваринництва населення Яблунівського ключа теж було вівчарство і козівництво. Тут на той час налічувалося 5 639 овець і кіз. По ключу на одне селянське господарство в середньому припадало десять, в тому числі в Іспасі і Стопчатіві – по чотири, в Ковалівці і Лючі – по шість, в Акришорі – по 15, а в Космачі – по 24 овець. Таким чином, вівчарство найкраще розвивалося в Космачі й Акришорі, де були великі площі під пасовища овець, зокрема космацькі полонини [5, к. 11,14, 18, 20, 23, 27, 31, 40].

Непогано виглядала картина забезпечення господарств селян і міщан Яблунівського ключа поголів'ям молочної худоби. Так, у містечку Яблунові на 57 єврейських родин припадало 88 корів. У Ковалівці на одне селянське господарство приходилося 1,2, Лючі – 1,4, Акришорі і Стопчатіві – по 1,6, Космачі – 1,8 і Іспасі – 2,6 корови [5, к.11, 14, 18, 20, 23, 27, 31, 40]. Очевидно, в Іспасі молочне господарство мало товарний характер: молочні продукти збували на ринку в Коломиї, де, очевидно, на них був великий попит.

Слід підкреслити, що в Яблунівському ключі теж успішно розвивалося пасічництво і птахівництво. У ключі налічувалося щонайменше 444 вуликів бджіл. Практично кожна селянська родина мала щонайменше по одному пню – вулику. У своїх господарствах селяни і міщани також тримали курей і гусей, адже піддані цієї околиці Галицької Гуцульщини до яблунівського замку були зобов'язані здавати по дві курки і дванадцять яєць [5, к.14, 18, 20, 23, 27, 31, 40].

Що стосується такої галузі тваринництва, як свинарство, то тут воно було орієнтовано на власні потреби. На харчування своїх членів гуцульська сім'я годувала, як правило, двоє свиней. Усього за даними інвентарю в маєтку магната Станіслава Яблонівського по селах Яблунівщини налічувалося 1 054 голів свиней [5, к.2].

Гуцули Яблунівського ключа займалися солеварінням, джуманством, або кінним чумакуванням, рибальством і ремеслами. Солеваріння процвітало в Акришорі, Бані Свірській, Космачі і Яблунові. Для прикладу, в Акришорі сіль продукували на одному, в Бані Свірській – трьох, Космачі – двох і Яблунові – семи черинах. Джуманством займалися космачани, котрі кінно терхом (верхом. – П.С.) сіль вивозили за Прут і Дністер і там сіллю “гостювали”, тобто продавали. Рибальством найбільше займалися космачани. Селян Космача щорічно до Яблунівського замку зобов'язували здавати згідно інвентарних зобов'язань 800 пстругів (форелей. – П.С.) [5, к.2, 4, 5, 9].

Ремесло в Яблунові і по селах яблунівської околиці було розвинутим слабо. Так, тоді у самому містечку Яблунові працювало всього-на-всього 15 ремісників: один котляр, один кушнір, один мельник, один столяр, один ткач, два ковалі, двоє шевців, троє кравців і троє різників на заняття яких, згаданими фахами ремесла вказують прізвиська жителів Яблунова [5, к.9, 12, 13].

У сільській місцевості Яблунівщини осередками ремесла були Космач, Люча і Стопчатів. У Космачі сіль варив Фед Зварич, кушнірував Роман Кушнір і слюсарував – Іванко Ісайшин. У сусідньому селі Лючі ткацтвом займалися Дмитро Ткач, Олекса Ткач, теслював Павло Тесля, а токарював Стефан Токар. Стопчатів мав двох відомих ремісників: Павла Зварича (зварича солі) і Федора Ткача (ткача). Свірська Баня знала одного ткача – Семена Ткача. В цих селах при млинах знаходилися ступи і фолюші [5, к.15–17, 25–26, 33–40]. Це свідчить, що в Космачі, Лючі і Стопчатіві виробляли сукно. Отже, припускаємо, що в Яблунівському ключі осередками ткацтва, особливо з випуску сукна були Космач, Люча і Стопчатів.

У кожному населенім пункті Яблунівщини стояла панська корчма, а недалеко від неї диміла винокурня. Найбільше їх знаходилося в самому Яблунові. Шість із семи винниць містечка належали євреям: Іцьку Майоровичу, Мортку Майоровичу, Янкілю Майоровичу, Абрамку Лейбовичу, Копилу Лейзоріві, Міхелю Перціву – по одній [5, к.24, 28, 32].

Як засвідчує інвентар, у містечку Яблунові, роздрібна торгівля лише почала зароджуватися. На ціле містечко була одна крамниця, якою володів представник єврейської спільноти Шміло Крамар [5, к.5, 9, 10].

Яблунівські євреї в містечку, окрім винниць, орендували ще й міські солеварні. Так, по одній бані в оренді тримали місцеві євреї Абрамка Лейбович і Копил Лейзорів, по дві – Іцько Майорович і Мортко Майорович. Тільки три бані належали державі. Отже, в Яблунові 1752 р. діяло дев'ять солеварень, які продукували сіль не тільки для яблунівських міщан, а й для потреб внутрішнього ринку всієї Галицької землі, а також, вірогідно, й Поділля.

Досить поширеним і розвинутим на теренах Яблунівщини був млинарний промисел. По одному млинові функціонувало в Акрипорі, Іспасі і Яблунові, а в Космачі і Стопчатіві – по два. Із семи мельників інвентар Яблунівського ключа 1752 р. називає прізвища лише трьох: двох космацьких – Михайла Матейчука і Василя Шкодяка та Федора Мельника з Лючі [5, к.26, 37].

Млини Яблунівського ключа працювали на енергії падаючої річкової води. Вони, як правило, були малопотужними і розмелювали зерно мешканцям одного села. Одні млини Яблунівського ключа працювали з одним каменем, а інші – з двома. Так, у с. Акришорі зерно молот невеликий млин з одним каменем. По одному каменю мали космацькі млини, але при них ще знаходилися ступи і фолюші. По два камені, ступи і фолюші були в млинах сіл Іспас, Люча і Стопчатів та містечка Яблунів [5, к.24, 28, 32]. Наявність ступ та фолюшів засвідчує, що у вищезгаданих населених пунктах Яблунівщини успішно розвивались олійний і ткацький промисли.

З громадських будинків у Яблунівському ключі знаходилося вісім корчем, вісім церков греко-католицького віровизнання, одна лазня, єврейська школа та замок у Яблунові. Корчми стояли в Акришорі, Бані Свірській, Березові, Іспасі, Ковалівці, Космачі (горішній і долішній частині села), Стопчатіві (дві) і Яблунові [5, к.10, 24, 28, 32].

В акришорській греко-католицькій церкві правив Стефан Киселешук, стопчатівській – Ян (Іван. – П.С.) Барабан і Дмитро Космацький, яблунівській – отець Василь, а в космацьких – Григор і Махоняк. Лазня і школа належали яблунівським євреям, а міський замок орендував адміністратор Яблунівського ключа пан Ясенєцький [5, к.8, 9, 12, 29, 33].

З будівель фортифікаційного характеру окрасою гуцульського містечка, звісно, був резиденційний замок. Згідно з описом цього замку, який датований 4 травня 1752 р., довідуємося, що яблунівський замок являв собою невелику дерев'яну фортифікаційну споруду, яка знаходилася в центрі міста, бо з нього можна було потрапити до соляних бань та ратуші. Він був обнесений валами з частоколом. В'їзна брама з вежею була збудована з круглого дерева і накрита дахом. Її ворота були дощаними, але окуті залізом. При тій брамі знаходилася курдигарня-в'язниця. Сама в'язниця являла собою дім із двома загратованими вікнами, які потребували ремонту. Піч з великим запічком-бовдуром із двома залізними підпорами, трьома штабами, колода для арештантів і дві лавки. Недалеко від брами стояла збудована з дерева губернаторська стайня. У стайні по одній стороні знаходились ясла і жолоб, а по другій – тільки стійла [5, к.6–7].

На дитинці яблунівського замку красувалася резиденція з ганком губернатора Яблунівського ключа Павла Беноє. Вона мала кухню, льох для зберігання молока, спальну кімнату, комору. У губернаторському залі, який у денний час освітлювався

трьома вікнами стояла сіра кахлева піч, новий стіл столярної роботи, дві лавки та мала шафа. Дах губернаторського будинку був на кроквах і накритий дошками [5, к.6].

Далі за резиденцією губернатора знаходилася комора з одним вікном з віконницею. Сама будівля комори була старою, підпертою опорами. До неї прибудували хату з двома вікнами та шпіхлер. Недалеко знаходився садж – крита дерев'яна загорода на трьох кабанів. За коморою далі розміщалася стайня з двома хлівами для фільваркового дробу, льох для зберігання ярини. З дитинця був вихід – ворота з дерев'яним засувом до міських солеварень. Другі подвійні двері замкового дитинця відкривались, у разі потреби, для виходу на город, котрий був огорожений терасовим плотом. Тут же, за стайнею, знаходився невеликий сад, обгороджений терасовим плотом [5, к.7].

Яблунівський замок охоронявся загоном найманців – смоляків, які утримувалися на кошти місцевих селян. Зокрема, жителі Лючі замість сторожування мали найняти за свій рахунок одну особу для його охорони за 50 злотих. Усього на їх утримання селяни Яблунівського ключа в 1752 р. витратили 596 злотих [5, к.5; к.3, 27].

Таким чином, інвентар Яблунівського ключа 1752 р. є важливим джерелом вивчення соціально-економічних відносин та демографічного розвитку Галицької Гуцульщини середини XVIII ст., а також антропонімікону вищезгаданих населених пунктів. На нашу думку, він заслуговує на окрему публікацію як мовою оригіналу, так і в перекладі українською мовою.

1. Блошинська В. Яблунівський ключ 1738 року / В. Блошинська, П. Сіреджук // Проблеми Гуцульщини : тези міжнародної наук.-практ. конф., м. Косів, 27–28 травня 1993 р. – Чернівці, 1993. – Ч. 1. – С. 62–65.
2. Сіреджук П. Інвентарі як джерело до вивчення історії Галицької Гуцульщини / П. Сіреджук // Тези ювілейної наукової конференції [“Участь науковців товариства “Гуцульщина” у вивченні і вирішенні проблем Гуцульщини”], 27 січня 1996. – Львів, 1996. – С. 5–6.
3. Сіреджук П. С. З минулого Косівщини / П. С. Сіреджук // Старожитності Косівщини. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – С. 4.
4. ЛНБ НАНУ. ВР, ф. 145, спр. 93/б, арк. 10–91.
5. AGAD, zespol. A. Czołowskiego, sygn. 235, k. 1–50.

Анализируется инвентарь Яблуновского ключа 1752 г. Галицкой Гуцульщины как важнейший источник изучения социально-экономических отношений и демографического развития поселений на территории гуцульского края в середине XVIII века. В статье исследуется также практическое значение инвентаря для изучения развития экономики, этнического состава населения и ономастикона жителей Яблуновщины.

Ключевые слова: инвентарь, гуцулы, крестьяне, ремесленники, земледелие, животноводство, налоги, Яблуновский ключ.

The inventory of Yabluniv key of 1752 in Galician Gutsul land as an important source of studying social and economic relations and demographic development of settlements on Gutsul land territory in the middle of the 18th century is analyzed in the article. Its practical value for the study of the development of economy, the ethnic structure of the population and onomasticon of the residents of Yabluniv region is studied in the given research as well.

Keywords: inventory, Gutsuls, villagers, artisans, agriculture, cattle breeding, taxes, Yabluniv key.

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНЕЛИЦЬКОГО ЗАМКУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті описано польові дослідження Чернелицького замку в другій половині ХХ і на початку ХХІ століття. Основну увагу присвячено археологічній експедиції 1953 року, експедиціям інституту “Укрзахідпроектреставрація” в 1969–1971 і 1989–1993 роках і українсько-польській експедиції 2012 року. Охарактеризовано основні результати комплексного історико-археологічного, архітектурного і топографічного аналізу та інвентаризації, проведених під час вказаних експедицій.

Ключові слова: Чернелиця, замок, оборонні укріплення, наукові експедиції.

Чернелицький замок – одна з найбільш відомих історичних пам’яток на Покутті, проте донедавна в історичній літературі можна було знайти всього кілька речень про цю фортецю [див., напр.: 31, с.12–13; 25, с.20–22; 26, с.48–50]. Причиною такої ситуації традиційно вважався брак особливого зацікавлення істориків, архітекторів і краєзнавців історією замку. Однак таке пояснення зовсім не відповідає історичній дійсності. Виявлені протягом останніх років архівні матеріали свідчать, що, починаючи з кінця ХІХ століття, Чернелицький замок неодноразово ставав об’єктом вивчення спеціальних дослідних експедицій – археологічних, архітектурних, історичних чи етнографічних. З різних причин інформація про них не потрапила до наукових праць. У даній статті ми спробуємо заповнити цю прогалину, концентруючи увагу на наукових експедиціях у Чернелицький замок у радянський період і в часи незалежної України.

Перші дослідження Чернелицького замку (до сер. ХХ ст.). Перед тим як перейти до опису експедицій до Чернелицького замку в другій половині ХХ і на початку ХХІ ст., необхідно сказати кілька слів про початки зацікавлень науковцями зазначеним об’єктом. Вони сягають своїм корінням ще кінця ХІХ ст., коли появляються перші світліни і рисунки замку (Юліуш Дуткевич, Теодор Рутковський, Альбін Фрідріх та ін.), перші його описи (Олександр Чоловський) і зацікавлення його станом у середовищі Кола (Грона) Консерваторів Східної Галичини [30, с.33–39; 29, с.11–12]. Зростання наукового зацікавлення фортецею спричинила також пожежа замку в травні 1904 року. Уже наступного року Коло Консерваторів відрядило до Чернелиці свого представника – львівського архітектора Теодора Гальовського, котрий обстежив замок і залишив нам надзвичайно цінне креслення проекту відбудови в’їзної вежі замку [16, с.369–370].

Ще більший сплеск наукової і реставраційної активності навколо Чернелицького замку спостерігаємо в міжвоєнний період. Одразу після закінчення Першої світової війни польські науковці (Тадуеш Шидловський) [32, с.99] та адміністративні органи зайнялись дослідженням стану фортеці і дійшли висновку, що вона потребує негайної реставрації. Виявлені архівні матеріали свідчать, що в 1920-х роках власниками замку – Терезою, Єленою й Анною Петрович – був проведений цілий комплекс реставраційних робіт, внаслідок чого в’їзна вежа і прибрамний корпус були майже повністю реставровані й розпочались роботи з відновлення замкового палацу [1; 17, с.425–433; 18, с.433–438]. Незабаром замок був уписаний у реєстр національних пам’яток (1933) і взятий під державну охорону [17, с.430–432].

Важлива подія для досліджень Чернелицького замку мала місце в середині 1930-х років. У 1935–1937 рр. група архітекторів з факультету архітектури Варшавської Політехніки під керівництвом архітектора Богдана Гуеркіна та інженера Яна Захватовича провела польові дослідження цілого ряду покутських і західноподільських замків, у тому числі й Чернелицького [2, спр.30 а, арк.113]. Відомо, що вони провели повну інвентаризацію замку в Чернелиці – обміри, креслення й фотодокументацію. Результати їх досліджень, на жаль, так і не були опубліковані, а обміри й креслення, виконані ними, правдоподібно, загинули під час Другої світової війни [15, с.116 (14)]. Збереглися

тільки 23 фотографії замку, виконані 1935 р. [14], які є винятково цінним джерелом для відтворення вигляду замку напередодні Другої світової війни.

Замок у післявоєнні роки. Експедиція 1953 року. Встановлення комуністичного режиму в західноукраїнських землях після Другої світової війни мало серйозний вплив на долю Чернелицького замку. Унаслідок цілеспрямованих дій радянської влади замок в перші повоєнні десятиліття зазнав серйозних руйнувань: зник дах над в'їзною вежею замку і над прибрамним корпусом, повністю зруйновано замковий палац, розібрано частину куртин, засипано замкову криницю, а в північно-східному бастіоні вибудовано конюшню [див.: 21]. Одночасно із запусінням покутської фортеці, що було викликано діяльністю радянської влади, появлялось і зацікавлення її історією як серед місцевих краєзнавців, так і серед науковців. Першим проявом такого зацікавлення було перебування в Чернелиці 1953 року групи львівських нуковців, серед яких був і археолог Юрій Захарук (збереглося його фото на південно-західному бастіоні замку, датоване 1953 р.). Попри те, що замок не був головним об'єктом їх досліджень (за спогадами місцевих старожилів, головною метою експедиції були археологічні розвідки [13]), науковці виконали обмірні креслення чернелицької фортеці. Ці креслення тривалий час зберігалися в архіві Держбуду УРСР і були опубліковані тільки у 1985 і 1986 рр. [22, с.126–127; 24, с.229].

Ріст зацікавлень історією замку в 1960-х рр. Зросту зацікавлень істориків, архітекторів і краєзнавців долею чернелицької фортеці сприяла прийнята 24 серпня 1963 р. Радою міністрів УРСР постанова № 970 про включення замку в державний реєстр пам'яток національного значення (охоронний номер 251) [7]. Унаслідок цього припинилися всякі дискусії про необхідність розбирання замку на будівельний матеріал, а в другій половині 1960-х рр. появились перші нариси історії селища і короткі замітки про замок. Зокрема, з'явився машинопис історії Чернелиці, автором якого був місцевий вчитель історії Остап (Євстахій) Кудибін (машинопис раніше зберігався в музеї Чернелицької ЗОШ, теперішнє місце його зберігання невідоме). Ним було виконано також кілька цінних фотографій замку, датованих другою половиною 1960-х рр. [8]. У той же час в івано-франківській газеті “Комсомольський прапор” (1968) світ побачила перша популярна стаття, присвячена Чернелицькому замку, автором якої був студент місцевого педінституту М.Максимюк [20], а згодом (1970) – оповідання про нещасливе кохання першої власниці замку – княгині Євфросинії Чарторийської, написане Ярославом Ярошем і Григорієм Підлісним [28].

Експедиції інституту “Укрзахідпроектреставрація” (1969–1971). Від травня 1969 р. до літа 1971 р. Чернелицький замок став об'єктом спеціального дослідження наукової експедиції працівників львівського інституту “Укрзахідпроектреставрація”. Дослідну групу очолив В.Малахов, а в її складі були, між іншим, архітектори Е.Кодісова і Є.Соболевський, а також відомий реставратор І.Старосольський.

До наших днів в архіві інституту “Укрзахідпроектреставрація” у Львові збереглися 8 архівних справ (датовані 1970–1972 рр.) з повною проектно-технічною документацією – обмірами й кресленнями, на яких зафіксовано не тільки існуючий стан укріплення, а й утрачені елементи. Крім того, зроблено пояснювальні записки, а також велику кількість фотографій, виконаних членами експедиції в травні і липні 1969 р. та ранньою весною 1970 р. [6, спр.І.10.1–І.10.8]. Ці фотографії є надзвичайно цінним джерелом, оскільки дуже детально фіксують тогочасний стан фортеці. Вони відображають замок спочатку по зовнішньому контурі, починаючи від в'їзної вежі і північно-західного бастіону до південно-західного бастіону і прибрамного корпусу, а далі – по внутрішньому контурі. Після завершення досліджень і опрацювання зібраних матеріалів більша частина фотографій була передана в архів інституту “Укрзахідпроектреставрація” у Львові, а менша (47 фото, 17x11 см) – опинилась у приватній колекції Костя Присяжного. Це були фото, які вважались менш цінними і які не були включені до архівної

справи. Таким чином, Кость Присяжний фактично врятував їх від знищення. Пізніше згадані фотографії потрапили в колекцію Андрія Котлярчука (внука реставратора І.Старосольського), який у грудні 2013 року надав їх у розпорядження Левка Квятковського [9].

Остаточним результатом діяльності експедицій 1969–1971 рр. було виконання її учасниками проекту часткової реставрації замку з пристосуванням його під історико-етнографічний музей [6, спр.І.10.6, арк.1–3]. На превеликий жаль, цей проект так і не було втілено в життя.

Експедиції 1989–1993 рр. Ще одним важливим моментом у вивченні Чернелицького замку в другій половині ХХ століття стали дослідження групи працівників Івано-франківської філії інституту “Укрзахідпроектреставрація” на чолі з її директором Зеновієм Соколовським, які велись упродовж 1989–1993 рр. Івано-франківські архітектори провели обміри та технологічну експертизу стану окремих укріплень, склали історико-архітектурну довідку, створили креслення (масштаб 1:100) фасадів, вежі, прибрамного корпусу, куртин, фасів і фланків, склали проектну документацію для проведення реставрації замку і проект пристосування замкових будівель під туристичний притулок [6, спр. І.10.9–І.10.13; 10; 12], віднайшли чимало цінних іконографічних джерел, крім того, рисунок замку Тадеуша Рутковського, датований 1882 роком. На основі зібраних матеріалів студенти Івано-Франківського інституту ім. короля Данила під керівництвом Зеновія Соколовського створили в 2005 році макет реконструкції оригінального вигляду замку [11]. Однак через брак коштів подальші дослідження фортеці були припинені, а проект пристосування замку під туристичний притулок так і не був реалізований.

Експедиція “Львівської Політехніки” 2012 року. Початок ХХІ століття позначився двома, незалежними одна від одної, науковими експедиціями в Чернелицький замок. Першою із них була експедиція викладача Національного університету “Львівська Політехніка”, к.а.н. Олега Рибчинського і студента цього ж вузу – Левка Квятковського, котра мала місце в травні 2012 року. Львів’яни провели детальну фотофіксацію пам’ятки, виявили цікаві фрагменти замку, такі як риншток для відведення нечистот з території замку, гмерки каменярів на одному з бастіонів, цоколь однієї з пілястр, замковий камінь portalу брами з боку подвір’я. Окрім того, оглянули залишки костелу, виявили історичний та стилевий зв’язок між оборонною та сакральною пам’ятками. На підставі зібраних матеріалів в 2012 році Л.Квятковським була підготовлена магістерська робота “Реставрація замку в Чернелиці”, захищена того ж року в Інституті архітектури Національного університету “Львівська Політехніка” (науковий керівник – к.а.н. О.Рибчинський, рецензент – к.а.н. О.Бойко). У дипломному проекті Л.Квятковський відтворив первісний вигляд замку й запропонував облаштувати в ньому готельно-відпочинковий комплекс з музеєм, причому будівля палацу мала функціонувати як готель, а дерев’яна офіцина – як хостел [19].

Українсько-польська експедиція 2012 року. Чергова науково-дослідна експедиція, об’єктом дослідження якої став Чернелицький замок, мала місце в липні 2012 року. Це була українсько-польська експедиція, до якої ввійшли архітектори з Університету нафти і газу в Івано-Франківську та історики з Ягеллонського університету в Кракові. Керівником експедиції був Зеновій Федунків, а до її складу ввійшли українські і польські викладачі та студенти: к.а.н. Лариса Поліщук, к.і.н. Віталій Нагірний, мрг. Магда Арсеніч, мгр. Адам Щупак, мгр. Марек Войнар, Христина Василів, Оксана Дуфенюк, Олександра Луцишин, Андрій Максим’юк, Леся Мельничук, Іннета Метельська, Василь Мочерняк, Андрій Савчук, Олександр Якимів.

Основною метою експедиції було проведення інвентаризації замку з метою встановлення стану збереженості його укріплень та проведення реконструкції оригінального вигляду споруди. У результаті проведеної інвентаризації було виконано: загальні

обміри укріплень замку (куртини, внутрішні кути бастіонів, довжина сторін полігону від вершини, внутрішній і зовнішній периметри укріплень) з метою уточнення його планувальної структури; графічну і фотофіксацію наявних укріплень (розмір, будівельний матеріал, стан укріплень на час проведення інвентаризації), фортифікаційних елементів, склепінь, підземних частин та архітектурних деталей із прив'язкою до модуля або лінійки, дотримуючись укладеної в плані номенклатури на кроках; проведено обстеження стану збереженості замку: укріплень, елементів укріплень, архітектурних деталей; складено карту проблемних ділянок із зазначенням причини їхнього руйнування; визначено втрати стосовно обмірів замку, виконаних івано-франківською філією інституту “Укрзахідпроектреставрація” в 1993 році [4; 5].

Крім основного завдання – проведення інвентаризації замку – члени експедиції виконали: обстеження селища Чернелиця з метою виявлення міських оборонних укріплень (ровів, укосів, валів тощо) і відзначення їх на картосхемі; обстеження давньоруського городища на хуторі Залісся II з метою фіксації його укріплень і визначення схеми оборонної системи; опитування місцевих жителів і збір ілюстраційних та етнографічних матеріалів до історії покутської фортеці.

На основі зібраних українсько-польською експедицією матеріалів протягом 2012–2015 років було видано ряд наукових статей, виконано детальні креслення всіх збережених елементів замків, відтворено втрати порівняно з 1993 роком та відтворено 3D модель первісного вигляду замку [3]. Кінцевим результатом такої співпраці групи українських і польських дослідників стане двомовна (українсько-польська) колективна монографія, присвячена історії і сучасному стану покутської твердині.

Крім науково-дослідних експедицій, котрі досліджували стан Чернелицького замку й проводили його інвентаризацію, в кінці XX і на початку XXI ст., особливо за минулі роки, появився цілий ряд наукових розвідок присвячених Чернелицькому замкові. У цьому місці не будемо вдаватись до їхнього детального аналізу, відзначимо тільки, що фортеця неодноразово згадується в наукових збірниках, монографічних виданнях, спеціальних статтях і публікаціях архітекторів, істориків, краєзнавців, журналістів [огляд найновішої історіографії див.: 21]. Замок став також предметом долідження магістерських робіт [19] і об'єктом художніх книг [27]. Щиро сподіваємось, що такий сплеск зацікавленості історією покутської фортеці увінчається конкретними кроками місцевої і центральної влади, спрямованими на збереження й реставрацію цієї унікальної пам'ятки військової архітектури.

1. Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 25, спр. 1507.
2. Львівська національна наукова бібліотека України. Відділ рукописів, ф. УК, спр. 30 а.
3. Матеріали українсько-польської експедиції 2012 року : 3D макет існуючого стану замку / Л. Поліщук, Х. Василів.
4. Матеріали українсько-польської експедиції 2012 року : Креслення фасадів замку за результатами українсько-польської експедиції 2012 р. / кресленики Х. Василів, О. Дуфенюк, Л. Мельничук, О. Луцишин, І. Метельська, А. Савчук, О. Якимів.
5. Матеріали українсько-польської експедиції 2012 року. – План замку викреслений за обмірами 2012 р. / кресленики О. Дуфенюк, Л. Поліщук. Масштаб 1:500.
6. Науково-технічний архів Інституту “Укрзахідпроектреставрація”, спр. І.10.1–І.10.13.
7. Постанова Ради міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. № 970 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/page>.
8. Приватна колекція фотографій Віталія Нагірного (Краків). Фото Чернелицького замку, 2 арк.
9. Приватна колекція фотографій Левка Квятковського (Львів). Фото Чернелицького замку, 47 арк.
10. Приватний архів Зеновія Соколовського (Івано-Франківськ). Креслення фасадів вежі, прибраного корпусу, куртин, фасів і фланків бастіонів за “Проектною документацією пристосування Чернелицького замку під туристичний притулок”, розробленою інститутом УЗІП. 1993 р. Масштаб 1:100.
11. Приватний архів Зеновія Соколовського (Івано-Франківськ). Макет Чернелицького замку, виконаний студентами Івано-Франківського інституту ім. короля Данила (кер. З. Соколовський), 2005 р.

12. Приватний архів Зеновія Соколовського (Івано-Франківськ). Ситуаційна схема Чернелицького замку, 1993 р. Масштаб 1 : 500.
13. Стенограма опитування жительки селища Чернелиця, Макарук Марії Олексіївної. Опитування провела Магда Арсеніч. Чернелиця, дитинець замку, 4 липня 2012 року.
14. Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. Czernelica. Foto Bogdana Guerquina, 23 ark.
15. Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akad. 1936/37. – Warszawa, 1937.
16. Арсеніч М. Пожежа Чернелицького замку на початку ХХ століття і спроби його відбудови крізь призму архівних джерел / М. Арсеніч // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. 23–24. – 2013. – С. 367–375.
17. Арсеніч М. Чернелицький замок у міжвоєнний період (1918–1939) у світлі вибраних архівних джерел / М. Арсеніч // Галичина. – 2013. – Вип. 22–23. – С. 425–433.
18. Квятковський Л. Проект повоєнної відбудови Чернелицького замку 1922 року / Л. Квятковський // Галичина. – 2013. – Вип. 22–23. – С. 433–438.
19. Квятковський Л. Реставрація замку в Чернелиці : магістерська робота, написана під керівництвом канд. арх. О. Рибчинського та канд. арх. О. Бойка / Л. Квятковський. – Львів, 2012.
20. Максимюк М. Якби каміння говорило / М. Максимюк // Комсомольський прапор. – 1968. – 24 лютого.
21. Нагірний В. Чернелицький замок в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття / В. Нагірний, З. Федунків // Пам'ятки України. – 2015. – № 3 (в друці).
22. Нельговский Ю. А. Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой половины XVII вв. / Ю. А. Нельговский // Архитектурное наследие / под ред. О. Х. Халпахчыяна. – М. : Стройиздат, 1986. – Т. 34 : Преемственность и влияния в архитектуре народов СССР. – С. 125–133.
23. Никифорчук В. Старожитності Городенківщини (у фактах, легендах, домислах) / В. Никифорчук, Р. Смеречанський. – Снятин : Над Прутом, 1995. – 112 с.
24. Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 2. – К. : Наукова думка, 1985. – 336 с.
25. Смеречанський Р. Віків минулих твердь : Городенківщина в старих документах і світлинах / Р. Смеречанський, О. Каглян, І. Миронюк, В. Никифорук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014.
26. Смеречанський Р. Городенківщина стежками століть / Р. Смеречанський, О. Каглян, В. Никифорук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. – 139 с.
27. Угорчак Ю. Привид Чернелицького замку / Ю. Угорчак // Старожитності Городенківщини / В. Никифорчук, Р. Смеречанський. – Снятин, 1995. – С. 24–41.
28. Ярош Я. Легенда про кохання / Я. Ярош, Г. Підлісний // Комсомольський прапор. – 1970. – 21 берез.
29. Arsenicz M. Losy zamku w Czernelicy na Pokuciu w latach 1880–1939 w świetle badań archiwalnych / M. Arsenicz // Wiadomości Historyczne. – Nr. 5: IX–X. – 2014. – S. 10–17.
30. Arsenicz M. Ochrona zabytków na prowincji – zamek w Czernelicy a działalność konserwatorów galicyjskich na przełomie XIX i XX wieku / M. Arsenicz // Prowincja galicyjska wokół I wojny światowej: konteksty, porównania, przykłady / pod red. T. Pudłockiego i A. Więcha. – Przemysł, 2014. – S. 33–39.
31. Czołowski A. Dawne twierdze i zamki na Rusi halickiej / A. Czołowski. – Lwów, 1892.
32. Szydłowski T. Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi Czerwonej / T. Szydłowski. – Lwów, 1919.

В статті описані польові дослідження Чернелицького замку во второй половині ХХ і в началі ХХІ століття. Основне уваження присвячено археологічній експедиції 1953 року, експедиціям інституту “Укрзахідпроектреставрація” в 1969–1971 і 1989–1993 роках і українсько-польської експедиції 2012 року. Охарактеризовані основні результати комплексного історико-археологічного, архітектурного і топографічного аналізу і інвентаризації, проведених во время цих експедицій.

Ключевые слова: Чернелиця, замок, оборонительные укрепления, научные экспедиции.

This paper describes an exploration of the Chernelytsya Castle in the second half of the 20th and the first half of the 21st century. The main issue is an archaeological expedition from the year 1953, another one by the Ukrzakhidproektrestavraciya Institute in years 1969–1971 and 1989–1993, as well as Polish-Ukrainian expedition in the year 2012. Historical and archaeological, architectonic and topographical analysis and inventory, that have been characterized in this paper, are the result of this research.

Keywords: Chernelytsya, castle, fortifications, expeditions, research.

УДК 94 (477.83/86): 070

ББК 63.3 (4 Укр) 615

Ігор Райківський

ГАЛИЧИНА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ “КИЕВСКИЙ ТЕЛЕГРАФ” (1875–1876 рр.)

У статті висвітлюється відображення різних аспектів національного життя в Галичині на сторінках газети “Киевский телеграф”, що виходила в Києві за редакцією громадівців у 1875–1876 рр., до Емського указу. Попри обмеженість інформації про національний рух у краї, з огляду на цензурні перешкоди і відсутність тісних зв'язків між українськими діячами Наддніпрянської України і Галичини, газета відіграла важливу роль в утвердженні ідеалу української національної єдності (соборності), популяризації ідей “громадівського соціалізму” М.Драгоманова.

Ключові слова: газета, Галичина, “Киевский телеграф”, національний рух.

Важливою подією в національному русі на Наддніпрянській Україні під владою Російської імперії в ХІХ ст. стала громадсько-політична і літературна газета “Киевский Телеграф” (далі – “Киевский телеграф”), що виходила за редакцією громадівців у середині 1870-х рр. Видання часопису було пов'язано з діяльністю українських гуртків-громад, що виникли на зламі 1850–1860-х рр. у Петербурзі та низці міст України – Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові, Одесі та ін. Громадівці ставили собі за мету поширення української національної ідеї шляхом видання книжок простонародною мовою, проведення вечорів, заснування недільних шкіл для неписьменних дорослих і наукових інституцій, зокрема Південно-Західного відділу Російського географічного товариства в Києві та ін., що дало змогу чітко окреслити українські етнічні межі, завершити територіальне “уявлення” України. Передова українська інтелігенція, що брала участь у громадівському русі, відстоювала єдність русько-українського (“малоруського”) простору по обидва боки кордону між Російською та Австро-Угорською імперіями [21, с.88, 89].

Автор статті поставив перед собою завдання розкрити особливості українського національного руху на сторінках “Киевского телеграфа” впродовж 1875–1876 рр., коли газету редагували київські громадівці. Пропонована стаття є продовженням циклу публікацій автора про відображення різних аспектів національного життя в підавстрійській Галичині у пресі громадівців-українофілів Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст. – літературно-науковому місячнику “Основа”, що виходив у Петербурзі в 1861–1862 рр., та щомісячному історико-етнографічному й літературному журналі “Киевская старина” у 1882–1906 рр. [17–19].

Газета “Киевский телеграф” виходила з 1859 р. спочатку двічі, пізніше – тричі на тиждень без чіткої ідейної орієнтації, як згадував М.Драгоманов, “без програми і без толку”. Однак у 1874 р. малоприбуткове видання викупила А.Гогоцька, про яку в “Австро-руських споминах” М.Драгоманова написано лаконічно як про “жінку професора філософії в університеті, православного гегельянця і централіста-слов'янофіла”, а редагуванням газети зайнялися діячі київської громади [3, с.244]. Поряд із поміркованим крилом, так званими “старими громадами”, що обстоювали ліберально-демократичну тенденцію, в національному русі 1870-х рр. сформувалася течія з виразним радикально-демократичним спрямуванням на платформі “громадівського соціалізму”. Ідеологом цієї течії, що виявляла прихильність до соціалізму, був М.Драгоманов. На його думку, соціалізм означав загальнолюдський поступ до встановлення гуманістичних взаємин у суспільстві, заснованих на демократичних засадах і високій культурі громадян. Він не сприйняв політизовані положення марксизму щодо диктатури пролетаріату і класової боротьби як нібито рушійної сили історії, а також ігнорування ним національного питання, обстоював еволюційну перебудову суспільства, політизацію українського руху в руслі демократично-федералістської традиції, представлені Кирило-Мефодіївським братством. Суспільний ідеал М.Драгоманова полягав у повній ліквідації авторитарних, ієрархічних режимів та заміні їх добровільними асоціаціями вільних і рівних людей [21, с.91, 92].

Редакція “Киевского телеграфа” мала відкритого ідейного опонента в особі газети “Кієвлянинъ” (далі – “Киевлянин”), що виходила з липня 1864 р. у Києві, особливо відзначилася в боротьбі з українофільством. Вона позиціонувала себе як орган, що виступає від імені корінного населення краю – “малоросів”. Субсидії газеті надавав царський уряд, редактором був відомий російський історик, колишній професор Київського університету В.Шульгін, якого після смерті в 1879 р. на редакторській посаді змінив економіст і політичний діяч Д.Піхно. Він понад 20 років визначав політику газети, що займала відверто українофобські позиції [16, с.6–8]. Видання виступало проти входження народнорозмовної мови в літературу, вбачало в “українському літературному сепаратизмі” серйозну загрозу для існування “єдиної неподільної Росії”. Для аргументації думки про шкідливість розвитку української мови на сторінках “Киевлянина” регулярно виступали відомі науковці, публіцисти (Т.Флоринський, С.Щоголев та ін.) [16, с.9, 10, 175]. Редакція газети прихильно ставилася до поширення русофільських ідей у Галичині, насаджувала образ українофілів як “зрадників-мазепинців”, що є нібито продуктом інтриг польського руху та австрійської політики [16, с.178]. У відповідь на звинувачення в сепаратизмі громадівці писали про свою лояльність до царизму, сподівалися на “мирное, свободное развитие малоруссаго нарѣчя”, що не виключало користування “літературнымъ русскимъ языкомъ” [2, с.43, 44].

Газета “Киевский телеграф”, до заборони російською цензурою за Емським указом 1876 р., виявляла інтерес до Галичини, національного життя місцевих русинів. Редагований, за словами І.Франка, “дуже гарно і цікаво”, часопис ширив українофільські погляди “серед інтелігенції, яка в Росії здебільшого геть помосковлена... “Кієвській Телеграфъ” звертав пильну увагу також на жите Русинів у Галичині і знайомив російську громаду з тим, що діється у нас. Сей відділ провадив головню М.Драгоманов [26, с.19]. Він “зробив” із “Киевского телеграфа” “газету критики громадського і письменського життя в Галичині, – згадував пізніше сам М.Драгоманов, – ... ніколи ні перед тим, ні після того на Україні не писалось так часто й багато про Галичину, як в початку 1875 р. в “К[иевском] телеграфе” [3, с.245]. Домінуючу роль у виданні газети, крім М.Драгоманова, відігравали С.Подолінський, М.Зібер, Ф.Вовк, причому, як писав автор “Австро-руських споминів”, “вся праця лягла на 4–5 чоловік” [3, с.245, 246]. М.Драгоманов відіграв основну роль у написанні “ліберально-демократичної програми” часопису, крім відомих київських українофілів, з редакцією співпрацював галичанин В.Навроцький, “писав він найбільше про економічні справи” [3, с.244].

М.Драгоманов листувався з В.Навроцьким протягом кількох років. Переписку між ними (з грудня 1871 р. до жовтня 1877 р.) опублікували М.Возняк і К.Студинський [1; 25]. Львівський судовий процес над соціалістами в Галичині 1877–1878 рр. перешкодив їх подальшій кореспонденції. В.Навроцький писав М.Драгоманову про особливості національного руху в Галичині, де, на його думку, сформувалися дві “партії”: одна з них, народовська, стверджувала, що існує “два язика, дві народности, дві літератури” (українська і російська. – *І.Р.*), тоді як русофіли переконували, що був один “великоруський язик, одна література, одна народність” (лист від 19 квітня 1872 р.) [25, с.99]. У відповідь М.Драгоманов зауважив, що галичани мало знають громадське життя в Росії. “... Взнайте же Россію настоящу, – переконував він В.Навроцького 27 грудня 1872 р., – і побачите, що Вам святоюрці (русофіли. – *І.Р.*) виставляють фальшиву Россію”. Російську літературу, що була “по ідеям демократична”, а “по мові – живо народня”, М.Драгоманов вважав союзником у розвитку нової української літератури і закликав більш активно знайомитися з нею галичан [25, с.104]. На смерть В.Навроцького в молодому віці 1882 р. М.Драгоманов відгукнувся в женеvській “Громаді” (№ 5) “незвичайно сердечною згадкою...” [25, с.92, 93].

Редакція газети “Киевский телеграф” поставила за мету “служить Южной Росіи”, що, як було сказано, “по своимъ физико-географическимъ условіямъ, по складу

своей промышленной и земледѣльческой продукціи составляет рѣзко отдѣленное отъ другихъ частей Имперіи цѣлое” [4, с.1, 2]. Іншим разом у газеті писалося про основне завдання часопису – служити інтересам місцевого населення “губерній малоросійських (тобто жителям колишньої Гетьманщини, етнічної території на схід від Дніпра. – *І.Р.*) и юго-западныхъ (Правобережної України, що після переходу наприкінці XVIII ст. під владу Російської імперії отримало офіційно назву Південно-Західний край Росії. – *І.Р.*)”. Ідейне спрямування редакції “Киевского телеграфа” полягало в тому, щоб “содѣйствовать улучшенію экономического и соціального быта народа и облегченію дѣятельности въ этомъ направленіи классовъ интеллигентныхъ” [6, с.3]. М.Драгоманов переконливо стверджував, що “на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства 1847 [р.], звісно, з відповідними часу змінами, як наш “Киевский телеграф” 1875 р.” [3, с.246].

У передовій статті 1 січня 1876 р. говорилося про особливість історичного минулого України-“Малоросії” – постійну боротьбу з ворогами, яка “убила Малоросію, и когда она, полумертвая, бросилась подъ защиту брата и единовѣрца – Московскаго Царства, ея судьба была уже рѣшена... До сихъ поръ она (Малоросія. – *І.Р.*) – мертвая красавица, истерзанная татарами, обезчещенная магнатствомъ польскимъ”. Водночас висловлювалося переконання, що “Малоросія не умерла на всегда, она воскреснетъ”, але тільки у взаємодії з сусідніми народами – “великоруссами и поляками” [4, с.1]. На сторінках газети говорилося про національну єдність галичан із наддніпрянськими “малоросами”. Зокрема, можна було ознайомитися зі структурою населення Галичини, що, за словами редакції, викликала інтерес у читачів, особливо інформація “о нашихъ одноплеменникахъ русскихъ галичанахъ”. У газеті писалося, що “Галиція есть преимущественно страна сельскаго населенія” (майже 80% усіх жителів), причому абсолютну більшість складають “русскіе” (так в оригіналі було названо місцеве населення. – *І.Р.*) і поляки. Серед “русскихъ” виділялися етнічні групи, що проживали в горах: гуцули (у Станиславівському і Коломийському округах), бойки (в Самбірському і Стрийському), куртаки або чухонці (в Сяноцькому) [23, с.1].

“Руссины Галиции, – відзначалося в “Киевском телеграфе”, – почти исключительно – простой народъ, мелкіе земледѣльцы или чернорабочіе”, що зазнають утисків від поляків, які з давніх часів дотримуються тенденції експлуататорських відносин “панства и хлопства” [20, с.2]. Газета неодноразово порушувала проблему залежності галицьких русинів від польської шляхти, що домінувала в соціально-економічному і політичному житті краю, нещадно визискувала місцеве селянство. У неназваній статті наголошувалося, що “галичане-руссины преслѣдуются съ тонкостью іезуита поляками”, які з давніх часів експлуатують руське населення Галичини, аналогічно з тим, як словаки довгий час потерпали від визиску угорців, мадяризації в угорській частині Габсбурської монархії. Галицькі русини, як і словаки в Угорщині, писала газета, “почти исключительно – простой народъ, мелкіе землѣдельцы или чернорабочіе” [7, с.1].

Про усвідомлення редакцією “Киевского телеграфа” національної єдності русинів-українців по обидва боки Збруча свідчить аналіз структури населення в Галичині. Східна Галичина, писав автор, “представляетъ условія середнія между Право- и Львово-бережної Украйной”, більш схожа все-таки до Правобережжя, в обох регіонах були сильні впливи поляків у суспільному житті. Підкреслювалося, що “почти всѣ предприниматели въ восточной Галиции поляки и евреи, а рабочіе въ значительномъ большинствѣ русскіе” [24, с.1]. Наддніпрянські читачі мали змогу довідатися про характер політичного життя в Галичині в циклі газетних статей “Письма изъ Львова” і “Письма изъ Австріи”. Зокрема, із симпатією писав про народовську течію і львівський журнал “Правда”, що виходив як орган “демократической партіи”. Водночас ішлося про політичну слабкість народівців у середині 1870-х рр., серед яких бракувало яскравих лідерів, за винятком о. С.Качали: “Очевидно, народная русская партія въ Галиции не

доросла еще до пониманія своего политическаго назначенія, ... не успѣла еще выйти за предѣлы теоріи и... подготовить самостоятельныхъ дѣятелей на поприщѣ политическомъ” [13, с.1].

Іншим разом говорилося про невеликий тираж (300–400 примірників) львівського журналу “Правда”, що видавався галицькими народовцями з 1867 р., і критичне ставлення більшості галичан до фонетичного правопису та мови журналу. Крім видання “Правди”, згадувалося про діяльність народовської “Просвіти”, створеної в 1868 р. у Львові, що поширювала серед простолюду книжки живою народнорозмовною мовою. Однак редакція із сумом відзначала, що “Просвіта” як народовське товариство “русскихъ галичанъ” не виявляла ознак “жизни, ибо нѣтъ въ немъ дѣйствительной истины, какъ нѣтъ и пониманія своихъ конечныхъ цѣлей”. Мабуть, це твердження грішило суб’єктивізмом, бо створене у Львові 1868 р. товариство “Просвіта” стало першою освітньою організацією для народу, незважаючи на організаційні й фінансові проблеми в перші роки існування, відіграло важливу роль у поширенні нової української літератури, інтересу селян до освіти. Критичні висловлювання на адресу галицьких народовців з’явилися в газеті, очевидно, під ідейним впливом М.Драгоманова – лідера “молодих” громадівців, які акцентували увагу на соціально-політичній проблематиці. “Киевский телеграф” зауважив, що галицьке “украинофильство игнорируетъ экономическій бытъ и боится говорить о лучшей его организаціи” [14, с.2].

Різко відрізнялася від народовців-українофілів друга течія національного руху в Галичині – “русофиловъ”, у якій домінуючі позиції займало духовенство, за словами газети, “сила их очень велика”. Русофільський часопис “Слово”, як було сказано, вважав зрадницькою мову і шрифт “Правди”, однак мова (“языкъ”) самого “Слова” була незрозумілою – то “русскій, то какой-то смѣшанный, неопрѣделенный, что объясняется отчасти недостаточнымъ знаніемъ русскаго литературнаго языка редакціей, а отчасти желаніемъ послѣдней бытъ вполне понятной для мѣстныхъ читателей”. Відзначаючи гостроту мовно-літературних суперечок між русофілами і народовцями, автор статті підкреслював безпідставність закидів, нібито “поляки, боясь сближенія по языку и шрифту печати русиновъ съ русскими, нарочно протезируютъ коноводамъ (так презирливо называли народовських лідерів опоненти. – *І.Р.*) украинофильства и даже даютъ имъ деньги и субсидіи на пропаганду украинофильства”. На думку газети, самі поляки не вірили в національне самоствердження, “обособленіе Украины”, але боялися можливості зближення русинів Галичини з Росією [14, с.2]. Щодо русофільського “Академического кружка” у Львові, що видавав у середині 1870-х рр. літературний журнал “Другъ”, було сказано: “... Ожидаемъ, что неиспорченная практической расчетливостью молодежь отдастся всѣмъ сердцемъ и душой на служеніе народу...” [14, с.2]. Стаття була написана прихильником радикальних поглядів, що знайшли підтримку серед молодшої генерації галицько-руської інтелігенції. Редакція “Друга” еволюціонувала на українофільські позиції, а до її складу входили галицькі діячі І.Франко, М.Павлик, І.Белей та ін.

Газета критично відгукнулася про діяльність галицьких русофілів (“русофильское направление”). Зокрема зазначалося, що засноване у Львові 1874 р. русофільське культурно-освітнє товариство імені М.Качковського – “наиболѣе распространенное и извѣстное въ Галиціи общество”. Серед членів товариства переважали греко-католицькі священники, вузька соціальна база обмежувала сфери впливу “всѣхъ здѣшнихъ русофильскихъ обществъ”. На думку автора, категоричне несприйняття в середовищі духовенства всього польського не давало змоги побачити “ничего болѣе этого религиозно-политическаго раздора”. Інтерес редакції, в дусі драгоманівської програми, до соціально-політичної проблематики, захисту економічних інтересів селян і робітників проявився в тезі, що по-справжньому “народное дѣло – его (народу. – *І.Р.*) экономическое и социальное положеніе”. Водночас із сумом говорилося про ігнорування “русофилами истинно народныхъ потребностей” [15, с.1]. На сторінках газети звернуто увагу на важ-

ке соціально-економічне становище українського селянства в Галичині, що перебувало під гнітом єврейського капіталу: "... Еврейство забрало в свої руки не только всю торговлю здѣшняго края, но и весь экономической бытъ" [15, с.1].

Редакція інформувала наддніпрянських читачів про діяльність Галицького крайового сейму. Так, було піддано критиці сеймову фракцію галицьких русинів – "Руський клуб", що мав захищати інтереси трудового люду, який у пошуках кращої долі був змушений масово емігрувати в чужі краї. Однак замість обіцяних благ на переселенців чекало "самое горькое разочарование" [9, с.1]. Унаслідок конституційних реформ в Австрійській імперії 1860–1870-х рр. владу в краї, за словами газети, "узурпувала" польська сеймова більшість, до якої галицькі русини були в опозиції. Автор критично відгукнувся про "узконаціональную оппозицію русиновъ", що для захисту інтересів простого народу повинна була об'єднатися "съ однородной оппозиціей части самого польскаго населенія", "осмыслиться постановкой на первый планъ вопроса общественнаго" [27, с.1]. Отже, було підтримано радикальні, соціалістичні погляди, заклик до справедливого, без визиску й неволі, суспільного ладу, до взаємодії українського й польського демократичного рухів у руслі драгоманівського "громадівського соціалізму".

Газета приділила свою увагу політиці австрійського уряду в Галичині. Зокрема, підкреслювалося, що під час багатолітнього правління (з 1849 р.) польського намісника краю А.Голуховського роздавався "громъ противъ "русинства", "московщины" и всего непольскаго". А.Голуховський спрямував зусилля на утвердження переваги поляків у політичному житті провінції, національний рух галицьких русинів трактував як про-російський, небезпечний для Австрії. Водночас критично оцінювалася діяльність наступного намісника Галичини поляка А.Потоцького, за висловом автора, людини "безъ опредѣленнаго образа мыслей, безъ солиднаго образования и безъ характера" [28, с.1]. Становище галицько-руського населення під австрійською владою вважалося безправним: "Русинамъ долгое время фактически былъ воспрещенъ выходъ изъ состоянія невѣжества...". Однак після ліквідації кріпацтва в революційному 1848-му році, коли було скинуто пута безправ'я, кількість осіб руського походження серед галицької інтелігенції збільшилася, але навіть тепер посіяні А.Голуховським "традиція полонизма... все еще живутъ и практикуются". У цій же статті виразно декларувалася мовно-культурна єдність населення Галичини й Наддніпрянської України, що говорило однаковою мовою по обидва боки російсько-австрійського кордону ("восточная Галичина населена почти исключительно русинами, говорящими на томъ нарѣчїи, на которомъ объясняется вся Украина Россїи") [28, с.1].

На сторінках "Киевского телеграфа" з песимізмом писалося про перспективи внутрішньополітичної стабільності Габсбурзької монархії, зусилля щодо утримання в порядку "внутренняго государственнаго строя", лавірування офіційного Відня у внутрішній політиці. Газета переконувала читачів, що "внутренній розладъ все больше и больше увеличивается", сусідню імперію охопила економічна криза [12, с.1]. Отже, на перший план у Галичині, як і по всій Австрії, вийшли питання соціально-економічного характеру, за словами газети, "вопросы политическіе отошли въ Австрїи въ послѣднее время на второй планъ, на первый же планъ и во всей Австрїи, и въ частности въ Галиціи выступили вопросы соціально-экономическіе..." [5, с.3]. Водночас містилася інформація про відкриття в 1875 р. університету в Чернівцях, що, незважаючи на свій німецький характер, мав дати поштовх для розвитку освіти й культури в краї, зростання рівня національної свідомості "мѣстныхъ буковинскихъ народностей – малорусской и румынской". Було прямо сказано, що діяльність талановитих галицьких і буковинських письменників (І.Франка, Ю.Федьковича та ін.) породжувалася впливами "преимущественно малорусскими" [10, с.1, 2].

Газета публікувала особисті враження від краєзнавчої мандрівки Галичиною, що давали уявлення про єдність русько-українського простору. Наддніпрянський автор (прихований під ініціалами С.П.) писав, що від Львова до Карпатських гір проживають русини, а “въ горахъ этой мѣстности... – Бойки и Списаки, племена всего ближе стоящая къ чисто русскимъ гуцуламъ; за карпатскимъ хребтомъ начинается угорская Русь”. Проїжджаючи через галицьке село, автору статті здалося, що він знаходиться не далеко в Карпатах, а де-небудь у гористій частині Подільської губернії на Правобережжі. “Украинская хата сохранилась почти въ своей типичной приднѣпровской формѣ” [22, с.2], – писав він. Цікавими були спогади про розмову з гуцулом-заробітчанином, який не знайшов доброї роботи в Західній Галичині, цікавився зарплатою та умовами працевлаштування в Росії. “Этотъ работникъ гуцуль произвелъ на меня самое пріятное впечатлѣніе, – згадував автор статті. – Говорилъ онъ чистымъ украинскимъ языкомъ, но гораздо оживленнѣе, чѣмъ говорятъ наши крестьяне...” Газета писала про славу, яку здобули гуцули як старанні працівники, що, однак, мають репутацію “людей буйныхъ”: не проходить і року “въ Гуцулії”, щоб селяни не підняли повстання [22, с.2].

Активізація діяльності громадівців на початку 1870-х рр. змусила царизм вдатися до жорстких репресивних заходів, що мали на меті перешкодити розвитку українського руху, в перспективі небезпечного для існування імперії, її територіальної цілісності. Гоніння на українофільство проявилось у зв'язку з Січневим польським повстанням 1863 р. у Росії, яке викликало хвилю підозрливості до всього неросійського. Так, українофоб І.Кулжинський переконував, що “малоросійское нарѣчіе есть тотъ же общерусскій языкъ, только испорченный въ то время, какъ Малороссія стонала подъ игомъ Польши”, “малороссіяне, живущіе въ Галиціи, ... начали уже очищать свое нарѣчіе и приближать его къ общему русскому языку”. На думку автора, єдина реальна перспектива “для малоросійскаго наречія” – об'єднатися “съ русскимъ языкомъ: такъ маленькій ручеекъ катить свою нитку воды въ большую рѣку и соединяется съ нею” [11, с.25]. Валувський циркуляр 1863 р. (майже на десятиріччя) й особливо Емський указ 1876 р. завдали потужного удару по українському руху в Російській імперії. Указом Олександра II, поряд із заборонами друкувати українською народнорозмовною мовою (її називали “малоруським” наріччям російської мови) оригінальні та перекладні твори, ввозити україномовну літературу з-за кордону, було закрито організації, що перебували під впливом громадівців, у т. ч. газету “Киевский телеграф” [8, с.279–281].

Від самого початку редагування “Киевского телеграфа” громадівцями виявилось, що стан газети, за словами М.Драгоманова, був “непевний. І своїм радикальством, і своїм українством, і критикою городських і краєвих справ, і просто конкуренцією “Киевлянину” він викликав проти себе багато ворогів, котрі вхопились за слова “український сепаратизм” як за найліпшу палку проти нашої газети”. Про чоловіка Я.Гогоцької, що передала редакцію часопису громадівцям, М.Драгоманов відверто писав як про “реакціонера і катковця” (від прізвища російського консервативного публіциста, видавця, літературного критика М.Каткова, що як редактор “Русского вестника” в Москві відзначався консервативними, монархічними поглядами, стояв на позиціях протидії “українському сепаратизмові”). Проти нової редакції “Киевского телеграфа” посипалися звинувачення, що вона “занадто привносить націоналізму”, причому, як згадував М.Драгоманов, “злоба проти газети направлялась переважно на мене, котрого робили відвічальним навіть за ті статті, про котрі я не знав або котрим був противний в редакційній раді. Гогоцький спеціально лютував на мій сепаратизм” [3, с.246, 247].

З іншого боку, серед київських громадівців, за висловом того-таки М.Драгоманова, “українофільської братії” його дедалі сильніше піддавали критиці за ідейну позицію редакції “Киевского телеграфа”, що “занадто мало даю ваги національності, українофільству, а занадто далеко йду в своєму європействі і занадто багато роблю уступок всеросійству”. Крім того, діячі київської “Старої громади” дорікали М.Драго-

манову, що той “дуже багато хоче займати людей Галичиною”, за це його прямо назвали “Михайлом Галицьким”. Урешті-решт, як писав М. Драгоманов у спогадах, А. Гогоцька “відмовила нам газету” [3, с. 247, 248], а остаточно її долю вирішив сумнозвісний Емський указ російського царя Олександра II 18 травня 1876 р. В указі, зокрема, з метою “пресечення українофильської пропаганды” зазначалося (п.5): “Запретить газету «Киевский Телеграф» (на полях приписано: “в соображении вредное влияние газеты”. – *І.Р.*) на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Гогоцкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагоприятному направлению” (мався на увазі український громадський рух. – *І.Р.*). Останній номер газети вийшов 13 червня 1876 р. (№70), через кілька тижнів після таємного Емського указу.

Характерно, що російський царизм за Емським указом, заборонивши газету українофильського спрямування на Наддніпрянщині, перейшов до цілеспрямованої матеріальної підтримки діяльності русофильської (москвофильської) течії в Галичині. Положення про грошову підтримку для русофильського часопису “Слово” у Львові увійшло до указу 1876 р. (п.4): “Поддержатъ издающуюся в Галиции, в направлении враждебном украинофильскому, газету «Слово», назначив ей хотя бы небольшую, но постоянную субсидию (вона постійно збільшувалася до 1887 р., коли газета перестала виходити. – *І.Р.*), без которой она не может продолжать существование и должна будет прекратиться (українофильський орган в Галиции, газета (насправді журнал. – *І.Р.*) “Правда”, враждебная вообще русским интересам, издается при значительном пособии от поляков)” [8, с. 280]. Однак “лева частка” фінансової допомоги місцевим русофілам від російських державних структур поступила у 80-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст., коли русофілство в Галичині явно пішло на спад.

Таким чином, газета “Киевский телеграф” у середині 1870-х рр. регулярно висвітлювала різні аспекти національного руху на етнічних українських (“руських”, “малоруських”) землях, підвладних Габсбурзькій монархії, що засвідчило інтерес наддніпрянських громадівців-українофілів до Галичини. Редакція газети послідовно обстоювала українську національну ідентичність галичан, відмінну від польської і великоруської, була популяризатором ідеї всеукраїнської єдності по обидва боки Збруча. Щоправда, вміщені в газеті матеріали про галицьких русинів не були надто інформативними, нерідко траплялися неточності, а то й помилки (приміром, у висвітленні суспільно-політичного життя в краї, етнічних груп населення тощо). Автори публікацій, здебільшого так і не названі, мали досить обмежену інформацію про краян через перебування етнічних українських земель у складі різних держав, бюрократичні й цензурні перешкоди. Аналіз видавничої діяльності газети дає підстави стверджувати, що редакція інформувала про становище русинів Галичини крізь призму радикальних ідей, “громадівського соціалізму” М. Драгоманова, нерідко містила дошкульні негативні відгуки про місцевих народівців і русофілів.

1. Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким / Михайло Возняк // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – Т. LXXIX, кн. III. – С. 249–259.
2. Выдумки “Кіевлянина” и польскихъ газетъ о малорусскомъ патриотизмѣ. – К., 1874.
3. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867–1877) / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М. П. Драгоманов. – К., 1970. – Т. 2. – С. 151–288.
4. Задачи провинціальной публицистики и литературы вообще // Київській телеграфъ. – 1876. – № 1. – 1 января. – С. 1, 2.
5. Изъ Галиции // Київській телеграфъ. – 1875. – № 15. – 3 февраля. – С. 3.
6. Київській телеграфъ. – 1875. – № 143. – 30 ноября. – С. 1.
7. Київській телеграфъ. – 1876. – № 15. – 4 февраля. – С. 1.
8. Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи / Алексей Миллер. – К., 2013. – 416 с.
9. М. Р. Письмо изъ Львова / М. Р. // Київській телеграфъ. – 1876. – № 56. – 12 мая. – С. 1.

10. Новый университет у нашей границы // Киевский телеграфъ. – 1875. – № 36. – 23 марта. – С. 1, 2.
11. О заражающей, такъ называемой, малороссійской литературѣ / соч. И. Кулжинскаго. – К., 1863. – 32 с.
12. Письма изъ Австріи // Киевский телеграфъ. – 1876. – № 34. – 19 марта. – С. 1.
13. Письмо изъ Галиціи // Киевский телеграфъ. – 1875. – № 43. – 9 апрѣля. – С. 1.
14. Письмо изъ Львова // Киевский телеграфъ. – 1876. – № 21. – 18 февраля. – С. 2.
15. Письмо изъ Львова // Киевский телеграфъ. – 1876. – № 24. – 25 февраля. – С. 1.
16. Половинчак Ю. Газета “Киевлянин” і українство: досвід національної самоідентифікації / Юлія Половинчак. – К., 2008. – 218 с.
17. Райківський І. Галичина на сторінках журналу “Киевская старина” (1882–1906 pp.) / Ігор Райківський // Україна соборна : зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 2, ч. III : Історична регіоналістика в контексті соборності України. – С. 167–177.
18. Райківський І. Галичина на сторінках літературно-наукового місячника “Основа” (1861–1862 pp.) / Ігор Райківський // Українознавчі студії. – Івано-Франківськ, 2005/6. – № 6–7. – С. 300–308.
19. Райківський І. Ідея соборності України на сторінках журналу “Основа” (1861–1862 pp.) / Ігор Райківський // Україна соборна : зб. наук. статей. – К., 2006. – Вип. 4, т. 1. – С. 188–194.
20. Русское и польское население Галиціи // Киевский телеграфъ. – 1876. – № 15. – 4 февраля. – С. 2.
21. Світленко С. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття : зб. наук. праць / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ, 2007. – 460 с.
22. С. П. Путевыя замѣтки. Отъ Львова до Песта / С. П. // Киевский телеграфъ. – 1875. – № 63. – 28 мая. – С. 2.
23. С. П. Русское и польское население Галиціи / С. П. // Киевский телеграфъ. – 1875. – № 34. – 19 марта. – С. 1.
24. С. П. Русское и польское население Галиціи / С. П. // Киевский телеграфъ. – 1875. – № 35. – 21 марта. – С. 1.
25. Студинський К. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (з початків соціалістичного руху в Галичині) / Кирило Студинський // За сто літ : Матеріяли з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – К., 1927. – Кн. I. – С. 83–153.
26. Франко І. Про жите і діяльність Олександра Кониського / Іван Франко. – Львів, 1901. – 36 с.
27. Щекотливое объяснение съ анонимомъ // Киевский телеграфъ. – 1876. – № 21. – 18 февраля. – С. 1.
28. Щекотливое объяснение съ анонимомъ // Киевский телеграфъ. – 1876. – № 24. – 25 февраля. – С. 1.

В статье освещается отражение различных аспектов национальной жизни в Галиции на страницах газеты “Киевский телеграф”, выходившей в Киеве под редакцией громадцев в 1875–1876 гг., до Эмского указа. Несмотря на ограниченность информации о национальном движении в крае, учитывая цензурные препятствия и отсутствие тесных связей между украинскими деятелями Надднепрянской Украины и Галиции, газета сыграла важную роль в утверждении идеала украинского национального единства (соборности), популяризацию идей “громадовского социализма” М. Драгоманова.

Ключевые слова: газета, Галиция, “Киевский телеграф”, национальное движение.

The article deals with various aspects of the display of national life in Galicia on the pages of the newspaper “Kiev Telegraph”, published in Kiev edited hromadamen in 1875–1876 gg., to Ems decree. Despite the limited information on the national movement in the region, given the censorship barriers and lack of close ties between the Ukrainian leaders of the Over-Dniepr Ukraine and Galicia, the newspaper played an important role in promoting of the Ukrainian National Unity (sobornist’) ideal, popularizing of the ideas of M. Dragomanov “socialism”.

Keywords: newspaper, Galicia, “Kievskij Telegraph”, national movement.

УДК 820:94 (477.83/.86)
ББК 83.3 (0)

Василь Бурдуланюк

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА В ГАЛИЧИНІ В XIX – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XX СТОЛІТТЯ

У статті зроблено спробу показати розвиток українського літературознавства в Галичині в XIX – першій третині XX століття. Проаналізовано особливості його розвитку та показано внесок у літературознавчу науку краю І. Вагилевича, Я. Головацького, О. Огоновського, О. Барвінського, І. Франка, О. Кониського, К. Студинського, М. Возняка, І. Свенціцького, Б. Лепкого, О. Маковця, М. Тершаковця та інших дослідників.

Ключові слова: Галичина, Наддніпрянська Україна, українське літературознавство, Наукове Товариство імені Шевченка, Львівський університет, Краківський університет.

Упродовж тривалого колоніального поневолення українців Галичини та їх відірваності від решти українських земель українська література відігравала важливу роль у збереженні національної ідентичності українців краю. Тож видається цілком закономірною зацікавленість вітчизняною літературою українських вчених Галичини XIX – першої третини XX століть.

Ця наукова проблема ще не знайшла належного комплексного висвітлення у вітчизняній історіографії. Мета статті – вивчення літературознавчих досліджень українських учених Галичини XIX – першої третини XX століття.

Серед багатьох творчих зацікавлень діячів “Руської трійці” Івана Вагилевича та Якова Головацького важливе місце займало літературознавство. І.Вагилевич залишив помітний слід в українському літературознавстві. Його перу належить перший у Галичині огляд української літератури – “Замітки о руській літературі”. Це успішна спроба вченого узагальнено показати розвиток вітчизняної літератури від часів Київської Русі до XIX століття включно. Вчений фіксує і частково оцінює твори цілого ряду українських письменників. Порівняно ширші характеристики й точніші бібліографічні дані він подав про І.Котляревського, П.Гулака-Артемовського, Г.Квітку-Основ’яненка, Т.Шевченка, О.Бодянянського, А.Метлинського, М.Костомарова, І.Могильницького та інших [14, с.49].

Цікавою з методичного погляду бібліографічною працею І.Вагилевича є покажчик “Польські письменники-русини” з додатком “Латинські письменники-русини”, де подано матеріал про 60 українських письменників XV–XVIII століть, що писали польською і латинською мовами [26, с.98]. Вчений був також автором статті “Літературні повідомлення зі Львова”, яка 1841 року була опублікована в часописі “Москвитянин”. Тут автор стисло охарактеризував літературний рух у Галичині і Польщі, подав інформацію про різні періодичні видання.

У творчому доробку науковця є також дослідження, присвячені давньоруським та українським літературним пам’яткам XIV–XVII століть, зокрема “Повісті минулих літ”, “Слову о полку Ігоревім”, українським грамотам XIV–XVII століть [14, с.49]. Помітне місце огляди літератури займають також в історичних і етнографічних дослідженнях та кореспонденції І.Вагилевича.

У творчому доробку Я.Головацького є дослідження про творчість М.Гоголя, В.Белінського, Ф.Достоевського, В.Даля та інших. Він також є автором праць про літературний процес на українських землях в XVI–XVIII століттях. До них слід віднести дослідження вченого 60–80-х рр. XIX ст.: “Про перший літературно-розумовий рух русинів у Галичині”, “Літературні відомості”, “Червоно-руська література” тощо [48, с.206]. Слід згадати й про те, що, на жаль, після переїзду Я.Головацького в 60-х роках XIX ст. до Росії він, перебуваючи на московфільських позиціях, став на шлях заперечення української літератури і виявився виразником панславистичних ідей у літературознавстві [49, с.207].

У другій половині XIX століття вагомі здобутки в літературознавстві мав професор Львівського університету Омелян Огоновський. Після виїзду 1867 року Я.Головацького до Росії він очолив кафедру руської словесності Львівського університету і керував нею до своєї смерті в 1894 році.

Згідно зі своїми службовими обов’язками він з перших днів праці в університеті розробляв курс про творчість Т.Шевченка, став одним із перших галицьких шевченкознавців. З початку 70-х років XIX століття вчений публікує в часописі “Правда” ряд розвідок про життя і творчість поета, у яких досліджує його твори “До Основ’яненка”, “Послання землякам”, поему “Неофіти”, баладу “Тополя”. Пробоє окреслити філософсько-естетичні обрії музи Т.Шевченка. У “Руській читанці для нижчих клас гімназійних”, яку у двох частинах скомпонував Ю.Романчук у 1879 році, були поміщені статті вченого “Шевченка Тараса дитинний вік”, “Шевченко маляр і поет” та “Шевченко на

науці” [42, с.49]. Це були одні з перших спроб наукової біографії Т.Шевченка для шкільного навчання.

У 1879 році О.Огоновський публікує розвідку про поему Т.Шевченка “Гайдамаки” [42, с.50], а 1876 року вийшла у світ окремих виданням підготовлена вченим науково-популярна біографія Т.Шевченка [44].

Дослідник вивчав також життя і творчість М.Шашкевича, наслідком чого стало окреме видання про цього галицького поета [45]. 1876 року вийшло друком дослідження вченого “Слово о полку Игореве. Поетичний пам’ятник руської письменності XII віку” [37, ч.1, с.61]. У 1881 році з’явилися літературознавчі праці О.Огоновського “Хрестоматія староруська для вищих клас гімназій” та “Короткий огляд на історію літератури руської від Татарщини до кінця XVIII віку” [42, с.42]. Це були перші спроби синтетичного аналізу розвитку української літератури в Галичині.

Значною подією в культурному житті Галичини та всієї України стала шеститомна “Історія літератури руської” О.Огоновського, що вийшла в світ у 1886–1894 роках. У цій праці дослідник уперше в Галичині поставив проблему української літератури в її органічному розвитку від найдавніших часів до кінця XIX століття і послідовно провів ідею самобутності українського народу та оригінальності й окремішності української літератури. Ця концепція викликала заперечення з боку російського вченого О.Піпіна, який намагався довести, що окремої української літератури немає. Відповідь О.Огоновського в окремому виданні “Моєму критикові. Відповідь А.Піпінові”, що вийшла друком у Львові в 1890 р., пожвавила дискусію про самобутність української літератури, яка мала позитивний вплив на літературний процес того часу. Згадана дискусія тривала кілька років. У ній взяли участь з російського боку філолог О.Соболевський, а з українського – І.Нечуй-Левицький, який в 1890 році опублікував у Львові під псевдонімом І.Баштовий свою полемічну працю “Українство на літературних позовах з Московщиною”, а також учені А.Кримський, К.Михальчук та інші [38, с.17].

Однак слід зазначити, що в кінці XIX – на початку XX століття найвагоміші праці в царині українського літературознавства Галичини написав Іван Франко. Вони присвячені як окремим проблемам, періодам та письменникам, так й історії української літератури в цілому. Серед багатьох літературознавчих праць дослідника слід згадати зокрема такі, як “Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.”, “Южно-русская литература”, “Іван Вишенський і його твори”, “Святий Климент у Корсуні”, “Апокрифи і легенди” тощо. Праця “Южно-русская литература” була написана І.Франком у 1904 році на пропозицію А.Кримського і російського вченого С.Венгерова для “Энциклопедического словаря” Брокгауза і Єфрона [5, арк.237]. 1907 року І.Франко на прохання ректорату Будапештського університету написав огляд української літератури для Угорської енциклопедії [10, с.407].

Учений підготував також ряд оглядів української літератури за різні періоди й роки, праці, присвячені І.Котляревському, М.Шашкевичу, Т.Шевченку, Марку Вовчку, О.Кониському, М.Старицькому, І.Тобілевичу, Лесі Українці, Ю.Федьковичу та багатьом іншим українським, російським і польським письменникам.

І.Франко був одним із зачинателів шевченкознавства в Галичині. Майже тридцять п’ять років учений плідно працював у царині шевченкознавства. За цей час він написав близько 70 наукових праць, статей та рецензій про життя, творчість і світогляд Т.Шевченка [11, с.58].

Науковий доробок І.Франка був добре відомий в усій Україні. З нагоди 50-річчя від дня його народження в 1906 році Харківський університет надав йому почесний титул доктора російської словесності. “Ви обрані радою одноголосно доктором. Вітаю”, – повідомляв його професор М.Сумцов, ще раніше, до речі, він привітав І.Франка з ювілеєм.

Цікавим є ще один факт з біографії І.Франка. Восени 1913 року він надіслав до Російської Академії наук на здобуття премії імені О.Котляревського відому свою працю “Студії над українськими народними піснями”. Вона отримала позитивний відгук київського вченого В.Претца і в 1916 році була премійована, але І.Франко, на жаль, вже не встиг про це дізнатися [47, с.162–163].

Сучасником І.Франка був відомий український філолог, довголітній професор Львівського університету Олександр Колесса, який також має у своєму творчому доробку ряд праць із царини літературознавства. Він досліджував українсько-польські літературні взаємини, про що свідчать студії “Шевченко і Міцкевич”, “Українські народні пісні в поезіях В.Залеського” та “Українська народна ритміка в поезіях В.Залеського”. Є в нього також розвідки, присвячені Ю.Федьковичу та І.Франку. Розвідки вченого “Століття обновленої українсько-руської літератури. 1798–1898” та “Погляд на сучасний стан історії розслідувань української літератури” присвячені загальним проблемам українського літературознавства.

У 20-х рр. ХХ ст. учений підготував дослідження “Погляд на історію українсько-чеських взаємин від Х до ХХ ст.”, “Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору” та “Генеза української новітньої повісти” [27, с.5–6].

У царині українського літературознавства Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століть активно проявив себе Олександр Барвінський. У 1870–1925 роках він виступав автором багатьох посібників української літератури для початкових шкіл, гімназій і вчительських семінарій. Серед підручників, що їх уклав та опрацював О.Барвінський, вирізняється “Історія української літератури” у двох частинах, що вийшла у світ в 1920–1921 рр. [8; 9].

Якщо ознакою перших читанок була простота у викладі матеріалу та доступна учням структура, то “Історія української літератури” скомпонована як наукове дослідження. Тут автор акцентував увагу на літературній діяльності письменників та аналізу їхніх творів. Дослідженню притаманні послідовність, глибоке розуміння літературного процесу, оригінальний виклад фактів. Створені О.Барвінським підручники для вивчення української літератури були дуже популярні в Галичині.

Учений приділяв також увагу характеристиці літературного та загалом культурного процесу в Галичині в другій половині ХІХ століття, про що свідчать його “Огляди словесної праці австрійських русинів” у 1881–1882 рр. [37, с.194]. У творчому доробку автора є також праці, присвячені М.Шашкевичу, Т.Шевченку, М.Костомарову, П.Кулішу, Ю.Федьковичу [37, с.193–197].

З кінця ХІХ століття активно вивчав літературний процес у Галичині та Наддніпрянській Україні Кирило Студинський. Ряд праць він присвятив полемічній літературі. Це, зокрема, “Пам’ятки полемічного письменства кінця ХІХ і початку ХХ віків”, “Полемічне письменство 1608 р.”, “Пересторога. Руський пам’ятник ХХІІ віку”, “Зі студій над полемічною літературою”, “В 300-ліття смерті Потія” та інші. На думку Я.Гординського, згадані праці належать “до першорядних досягнень не тільки української, але й загалом слов’янської науки” [30, с.158].

Крім цього в колі зацікавлень К.Студинського були також проблеми галицького відродження першої половини ХІХ століття та культурних взаємин Галичини і Наддніпрянщини. Ряд розвідок учений присвятив представникам нової української літератури, зокрема М.Шашкевичу [30, с.143, 170], І.Котляревському [30, с.151], Т.Шевченку [30, с.144, 178, 207], П.Кулішу [30, с.204, 210], А.Метлинському [30, с.143], П.Леонтовичу [30, с.204], О.Духновичу [30, с.205].

З 1 квітня 1900 року до 1 листопада 1918 року К.Студинський був професором Львівського університету [2, арк.7]. 1919 року його обрали дійсним членом НТШ, де він очолював філологічну секцію, а з листопада 1923 р. до початку 1932 року – був головою НТШ [53, с.11]. За рекомендацією А.Кримського в 1924 році вченого обрали

дійсним членом Всеукраїнської академії наук у Києві [33, ч.2, с.145]. Як бачимо, творчі здобутки вченого були належно вшановані сучасниками.

На рубежі кінця XIX – початку XX століття з'явилися літературознавчі дослідження Остапа Терлецького. Серед них варто назвати розвідки “Літературні стремління галицьких русинів у 1772–1872 рр.”, “Галицько-руське письменство у 1848–1865 рр.” тощо [29, с.3173]. Перу автора належить також наукова розвідка з 1898 року “Українське село в драмах Карпенка-Карого”, що залишилася в рукописі [6].

На початку XX століття активно прилучився до вивчення літературного процесу на українських землях Михайло Возняк. Тоді з'являються його дослідження “Грамматика Лаврентія Зизанія з 1596 р.”, “З культурного життя України XVII–XVIII ст.”, “Епізоди культурних зносин галицької і російської України в першій половині XIX віку” тощо [43, с.134].

Слід зауважити, що М.Возняк був ученим широкого профілю. Він займався дослідженням стародруків, полемічною літературою XVI–XVII ст., історією розвитку українського театру, вивчав творчі біографії окремих письменників, зв'язки письменників Галичини і Наддніпрянської України. У полі зору дослідника була творча діяльність М.Шашкевича, І.Вагилевича, Я.Головацького, І.Котляревського, Т.Шевченка, П.Куліша, М.Гоголя, О.Кониського, В.Забіли тощо.

У творчому доробку вченого за період з 1902 до 1939 року є понад 470 публікацій [13, с.1–36]. Цінна багатим фактичним матеріалом та докладною бібліографією його три томна “Історія української літератури”, що з'явилася друком у Львові в 1920 – 1924 роках.

Слід зауважити, що в міжвоєнні роки XX століття вчений багато уваги приділяв життю і творчості І.Франка. Тоді вийшла друком 51 публікація вченого зі згаданої тематики [13, с.22–36]. Він фактично став фундатором франкознавства, значно поглибивши його в післявоєнні роки.

Відомим представником філологічної науки Галичини кінця XIX – першої половини XX століть є Іларіон Свенціцький. 1899 він року отримав диплом математика у львівському університеті. Щоб здобути систематичні знання в царині філології та історії мистецтва, продовжив навчання в Археологічному інституті та історико-філологічному відділі Петербурзького університету. Завершив своє навчання у Віденському університеті, де в 1902 році під керівництвом професора В.Ягича отримав ступінь доктора за дослідження “Про значення Максима Грека в розвитку філософії в Росії”. З 1905 року очолив Національний музей у Львові, а з літа 1913 року працював викладачем Львівського університету [1, арк.47–48].

На початку XX століття вчений співпрацював з москвофільськими виданнями Львова, де з'явилися його публікації про Т.Шевченка та російських письменників Л.Толстого, А.Чехова, І.Тургенева, М.Некрасова, А.Кольцова та інших [51, с.13–17]. В 1906 році в Петербурзі при сприянні російського вченого О.Шахматова вийшла в світ праця дослідника “Огляд взаємин Карпатської Русі з Росією в першій половині XIX ст.” [7, арк.2–3, 6].

У творчому доробку І.Свенціцького пізнішого періоду є ряд робіт, присвячених творчості Т.Шевченка, І.Вагилевича, І.Франка, М.Драгоманова, В.Винниченка, М.Гоголя, О.Пушкіна, Данте, Гете та інших майстрів слова [51, с.18–36]. У міжвоєнні роки XX ст. серед інших вийшли у світ такі дослідження вченого, як “Основи відродження білоруського письменства”, “Різдво Христове в поході віків: (Історія літературної теми й форми)” та “Русь і половці в староукраїнському письменстві: (Історія літературного сюжету)” [51, с.27, 35]. Слід згадати й про те, що в окреслений період з-під пера вченого вийшов також цілий ряд досліджень із царини мовознавства, мистецтвознавства та музеєзнавства.

З кінця XIX століття розпочав літературознавчі дослідження Василь Щурат. Його праці тематично різноманітні й присвячені проблемам розвитку літератури від

давньоруського періоду до XIX – початку XX ст. Це, зокрема, праці, присвячені І.Вишенському, І.Котляревському, Т.Шевченку, П.Кулішу, М.Шашкевичу, Ю.Федьковичу, І.Франку, Г.Квітці-Основ'яненку, В.Самійленку та іншим письменникам [34, с.120–136].

Чи не найбільше розвідок В.Щурат присвятив Т.Шевченку, які згодом опублікував окремими виданнями [54; 55]. Дослідник ґрунтовно вивчав також творчість П.Куліша та його зв'язки з Галичиною [56; 57]. Цікавим виданням є також книга В.Щурата “Літературні начерки”, до якої включені розвідки про найвизначніших представників української та європейських літератур [58].

На початку XX століття розпочав наукові дослідження письменник і літературознавець Богдан Лепкий. Після навчання у Віденському та Львівському університетах він у 1899–1914 роках та з 1926 року до кінця життя викладав українську літературу в Краківському університеті, підготував двотомний “Начерк історії української літератури”, що з'явився друком у Коломиї в 1909 і 1912 роках. Там було показано літературний процес в Україні до початку XVI ст. Рукопис третього тому, що охоплював період XVI–XVIII ст., пропав у роки Першої світової війни [39, с.233]. 1930 року вчений опублікував огляд української літератури польською мовою. Цією ж мовою він написав короткий нарис історії української літератури для енциклопедичного видання “Wielka literatura powzhechna”, що вийшло у світ 1933-го [39, с.237].

У творчому доробку Б.Лепкого є також цілий ряд нарисів про творчість М.Шашкевича, Т.Шевченка, М.Вовчка, П.Куліша, І.Франка, В.Стефаніка та інших українських письменників.

Ґрунтовні дослідження про українських письменників на початку XX століття підготував Осип Маковей. Серед них виділяються розвідки “Панько Омелькович Куліш. Огляд його діяльності” та “Матеріали до життєписи Осипа Юрія Гординського-Федьковича” [41, с.44, 63]. У першій з них автор вперше у вітчизняному літературознавстві зробив спробу критично оцінити багатогранну, інколи суперечливу діяльність П.Куліша. З'явилися також студії автора, присвячені І.Франку, С.Воробкевичу, Лесі Українці, Т.Бордуляку, П.Грабовському, О.Кобилянській тощо.

На початку XX століття та в міжвоєнний період у царині літературознавства активно працював викладач коломиїської та львівської гімназій Ярослав Гординський. Спочатку автор приділив увагу давній літературі. Про це свідчать його публікації початку XX ст. У 20-ті роки XX ст. з'являються його розвідки “Владимир” Т.Прокоповича”, “Милость Божія”, українська драма з 1728 р.”, “Рукописний ірмологіон 1695 р. з ілюстраціями Григорія Залеського”, “З української драматичної літератури XVII–XVIII ст.: тексти й замітки” тощо [33, с.173].

Учений ґрунтовно опрацював проблему культурних, зокрема літературних, взаємин. Його дослідження “Т.Шевченко і Ж.Красінський” та “Станіслав Виспянський і Україна” присвячені українсько-польським літературним взаєминам [33, с.174–175].

У творчому доробку Я.Гординського є ряд досліджень, що стосуються життя і творчості письменників Галичини і Наддніпрянської України, зокрема І.Котляревського [17], М.Шашкевича [18], П.Куліша [19], І.Франка [20, 21], І.Гушалевича [22], М.Устияновича [23], К.Скоморівського [24] тощо.

Певні творчі зацікавлення в кінці XIX – на початку XX століття спостерігаємо також у відомого суспільно-політичного та громадсько-культурного діяча Юліана Романчука. На початку XX ст. він опублікував у “Записках НТШ” кілька статей переважно із царини шевченкознавства. Серед них: “Деякі причинки до поправнішого видання поезій Тараса Шевченка. Замітки до “Кобзаря” Тараса Шевченка”, зредагованого доктором Омеляном Огоновським і виданого Товариством ім. Шевченка у Львові 1893 р.”, “Незнані вірші на смерть Шевченка”, “Критичні замітки до тексту поезій Шевченка”, “Недруковані твори Артемовського-Гулака” тощо [12, с.95, 144, 150, 298].

Аналіз цих студій засвідчує добру обізнаність автора з творами поетів, про яких веде мову.

У першій третині XX ст. певний здобуток у царині літературознавства має також багаторічний викладач української гімназії в Коломиї, поет, драматург, видавець, уродженець галицького Поділля Дмитро Николишин. У 1914 році в Коломиї вийшли в світ його ґрунтовні дослідження “Козаччина у Т.Шевченка” та “Історичні поеми Тараса Шевченка”, що були прихильно зустрінуті тогочасною критикою. Є в нього також публікації, присвячені письменникам А.Чайковському та Ю.Федьковичу [35, с.211].

З початку XX століття активно займався історією української літератури та славістики галицький вчений Іван Брик. Кілька праць він присвятив Т.Шевченку, зокрема “Шевченка поема «Іван Гус»”, “Пам’ятки по Т.Шевченкові в родині Ускових”, “Святе дерево в творчості Т. Шевченка” та інші [35, с.145].

Свої розвідки вчений присвячував також М.Шашкевичу. Серед них слід назвати такі як “Століте уродин Маркіяна Шашкевича”, “З Маркіянових днів. Спомини”, а також описи святкових заходів на честь 100-річчя з дня народження поета в Підлисію і Львові та розвідку “Маркіян Шашкевич. У соті роковини зладження «Зорі»” [35, с.146].

У творчому доробку автора є також дослідження про життя і творчість О.Кониського, Б.Грінченка, О.Огоновського, про зв’язки Ю.Федьковича з товариством “Просвіта” у Львові [35, с.147–149].

З досліджень І.Брика із царини міжслов’янських взаємин варто згадати його розвідки міжвоєнного періоду XX ст. “Матеріали до історії українсько-чеських взаємин в першій половині XIX ст.”, “Йосиф Добровський і українознавство”, “Шафарик у ролі судді в термінологічному українсько-польському спорі 1849 р.”, “Слов’янський з’їзд у Празі 1848 р. і українська справа”, “Переклади сербських народних пісень у «Русалці Дністровій»” тощо [35, с.150].

Серед дослідників української літератури початку XX століття слід згадати також Івана Созанського. У творчому доробку цього молодого і рано згаслого автора на сторінках “Записок НТШ” в 1905–1919 роках з’явилися розвідки “Недруковані вірші Маркіяна Шашкевича”, “До генези творчості Маркіяна Шашкевича”, “З літературної спадщини Василя Ільницького”, “Причинок до біографії Івана Вагилевича”, “З літературної спадщини Івана Вагилевича”, “Поетична творчість Олександра Духновича” [12, с.154, 156, 163, 165, 171, 200].

Кінець XIX – початок XX ст. – це період різнобічної творчої діяльності відомого в Галичині педагога і дослідника Іллі Кокорудза. Серед дослідницьких студій автора варто згадати “Посланіє Т.Шевченка. Естетично-критична студія”, “Маркіян Шашкевич і народні пісні”, “О міфології слов’янській”, “Думки Шевченка, їх генеза і мотиви”, “Професор д-р Омелян Огоновський. Огляд его життя і наукової та літературної діяльності” тощо [36, с.60–61].

Непересічною постаттю в царині української культури Галичини кінця XIX – початку XX століття був педагог і письменник Михайло Пачовський. Він цікавився фольклором. Слід згадати такі публікації автора з цієї тематики, як “Про вплив християнства на усну словесність русинів”, “Дещо про руські билини і думи” та двотомну працю “Народні думи з ілюстраціями” [33, ч.2, с.132–133]. З літературнознавчих праць М.Пачовського варто згадати “Сотні роковини народного письменства Руси-України. Пам’яті Івана Котляревського”, “Келестин Скоморовський – забутий галицький поет”, “Ілюстроване українсько-руське письменство в життєписах для молоді”, “Ювилей Маркіяна Шашкевича. Слово до галицьких патріотів”, “Виїмки з українсько-руського письменства XI–XVIII ст. для вищих клас середніх шкіл” [33, ч.2, с.134].

Відомою постаттю в культурному процесі Галичини кінця XIX – першої третини XX століття був Володимир Левицький (Василь Лукич), широковідомий своєю видавничою та просвітницькою діяльністю. З літературно-критичних та аналітико-оглядових

праць автора слід згадати його публікацію 1880 р. у часописі “Зоря” історико-літературознавчої розвідки про Марусю Чурай [33, ч.2, с.110], пізніші студії “В.Забіла і його жартівливе “послання” до Шевченка”, “Клим Глібовицький”, “П.Куліш і “Зоря”. Ряд цікавих думок і спостережень про І.Франка, з яким автора єднали тривалі дружні взаємини, висловлено в його спогадах “Спомини про Івана Франка. Картка з записника” [33, ч.2, с.120].

На початку ХХ століття до літературознавчих досліджень прилучився Михайло Тершаковець. Писав розвідки з історії культури Галичини першої половини ХІХ століття. Це, зокрема, “Матеріали й замітки до історії національного відродження”, “Відносини Вартоломея Копітара до галицько-українського письменства”. З літератури періоду княжої доби написав розвідку “Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либедь” [29, с.3183].

Крім того вчений написав ряд досліджень про М.Шашкевича, які в 1904–1937 роках з’явилися друком у “Записках НТШ”. Це, зокрема, розвідки “Причинки до життєпису Маркіяна Шашкевича та дещо із його письменської спадщини”, “Маркіян Шашкевич про свою “Читанку”, “Короледворська рукопись в перекладах Маркіяна Шашкевича”, “До життєписи Маркіяна Шашкевича”, “Про наклад “Русалки Дністрової” [12, с.141, 146, 160, 269–270, 273, 283].

У першій третині ХХ століття з’являється ряд досліджень літературознавця Михайла Мочульського. Внеском ученого до шевченкознавчої тематики є дослідження “Михайло Щепкін і Тарас Шевченко”, “До генези й пояснення “Інтродукції” до “Гайдамаків” Т.Шевченка”, “Гощинський, Словацький і Шевченко як співці Коліївщини” тощо [35, с.91].

Протягом тривалого періоду, з 1906 року до кінця 30-х рр. ХХ ст., у полі зору дослідника перебувала творчість І.Франка. Тоді з’явилися, зокрема, такі дослідження вченого, як “Semper tūo” Івана Франка”, “Про “Лиса Микиту” І.Франка”, “3 останніх десятиліть життя Франка (1896–1916): Спогади і причинки” тощо [35, с.94].

У вченого є також публікації, присвячені поетам О.Козловському, Х.Алчевській, І.Манжурі, письменникам О.Кобилянській, М.Коцюбинському [35, с.97]. Окрему працю вченого присвячено І.Манжурі та М.Цертелєву [46].

На початку ХХ століття кілька науково-популярних літературознавчих досліджень з’явилося з-під пера вченого і публіциста Михайла Лозинського. Серед них варто згадати видання “Тарас Шевченко. Його жите і значіне”, “Люди. Біографічно-літературні нариси”, “Іван Франко” та “Михайло Павлик. Його жите і діяльність” [33, ч.1, с.228].

Відомий педагог і письменник Григорій Цеглинський є також автором літературознавчих публікацій “Шевченко і його сучасна критика”, “Отець і син (про Маркіяна й Володимира Шашкевичів”, “Перший вінок – жіночий альманах”, “О.Ю.Гординський – Федькович” тощо [33, с.117].

На початку ХХ століття певні здобутки в царині літературознавства має Юрій Кміт. У цей час лише на сторінках “Літературно-наукового вісника” з’явилося близько тридцяти його публікацій. Це були переважно студії, присвячені відомим представникам європейської літератури Г.Гайєрстаму, В.Теккерю, Г.Ібсену, Г.Гофмансталу та іншим [40, с.166]. З постійної рубрики “Новини західньо-європейських літератур” до галицького читача оперативно надходили його оцінки нових творів ряду німецьких, англійських, італійських та інших письменників [36, с.76].

Оригінальною постаттю на ниві українського літературознавства Галичини початку ХХ століття проявив себе літературний критик Микола Євшан (Федюшка), який співпрацював з “Літературно-науковим вісником” та “Українською хатою”. В першому з названих часописів упродовж 1909–1914 років він опублікував понад 80

рецензій на твори українських і зарубіжних письменників та літературознавчих розвідок [40, с.122–124].

Як критик, М.Євшан у студіях про І.Франка, О.Кобилянську, Лесю Українку, М.Коцюбинського, В.Стефаника, Б.Лепкого та інших письменників гостро виступав проти народництва в літературі, за новаторство й мистецькі шукання, підкреслюючи роль мистецької індивідуальності на протигагу народницькій ідеалізації народу.

Загалом за підрахунками професора В.Качкана його перу належить близько двохсот історико-літературознавчих публікацій, серед яких слід згадати такі найважливіші як “Проблеми творчості”, “Під прапором мистецтва”, “Суспільний і артистичний елемент у творчості”, “Тарас Шевченко”, “Літературні замітки”, “Іван Франко і Галицька Україна” тощо [36, с.237].

Оригінальністю викладу матеріалу відзначаються також літературознавчі розвідки М.Євшана “Юрій Федькович в світлі нових матеріалів”, “Свято Маркіяна Шашкевича”, “Леся Українка”, “Григорій Цеглинський”, “Грицько Чупринка”, “Марія Конопницька”, “Лев Толстой”, “Редьярд Кіплінг”, “Фредерік Містраль” та ін. [40, с.122–124].

На початку XX століття активно розпочав свої літературознавчі дослідження викладач Академічної гімназії у Львові Володимир Радзикович. Тоді з’являються друком його монографічне дослідження “Павлин Свєєнцицький”, статті “Шашкевича “Олена”, “Перша повість І.Франка” тощо. Він також підготував підручник “Нарис історії української літератури”, що публікувався в міжвоєнні роки в Галичині, а пізніше на еміграції. Там також вийшов в світ підручник “Українська література XX ст.” [28, с.2442].

У міжвоєнні роки XX ст. активно прилучився до літературознавчих досліджень Євген Пеленський. Він зібрав матеріали про багатьох українських письменників, на основі яких готував дослідження про їх життя і творчість. Учений активно розробляв тему “Класичні традиції в творчості Т.Шевченка”, про що свідчить ряд його публікацій із цієї тематики в тогочасних часописах, а згодом з’явилося видання автора “Шевченкоклясик” [33, ч.2, с.262, 278]. Виходять друком також окремі його видання про українських письменників: “Осип Маковей. Спроба літературної оцінки”, “Богдан Лепкий. Творчий шлях. Бібліографія творів”, “Марко Черемшина” тощо [33, с.278]. Тривалий час вчений досліджував також теми “Овідій в українській літературі” і творчість Р.Рільке, які завершилися цікавими публікаціями з цієї тематики [33, с.268, 278].

У 30-ті роки XX ст. з’явилася цікава розвідка філософа та історика мистецтва Володимира Залозецького “Сковорода в освітленні новітньої німецької літератури”, при підготовці якої автор використав найавторитетніші праці німецьких та українських дослідників про Г.Сковороду, що з’явилися у німецьких виданнях [36, с.293].

У міжвоєнні роки XX століття помітний слід у літературознавстві залишив Михайло Рудницький. Його перу належать, зокрема, есеїстично-мемуарна книга “Нагоди й пригоди” [48], розлоге дослідження “Від Мирного до Хвильового” [49]. В останньому автор охарактеризував творчі постаті 25 письменників, зокрема А.Кримського, В.Самійленка, Б.Лепкого, М.Яцківа, П.Карманського, С.Єфремова, В.Винниченка, М.Хвильового та ін.

Аналізуючи процес розвитку українського літературознавства в Галичині в окреслений період, слід зауважити, що творчі зв’язки з краєм підтримували вчені з усіх українських земель.

У розвиток українського літературознавства в Галичині в кінці XIX – на початку XX століть певний внесок зробили наддніпрянські вчені. Серед них варто згадати, зокрема, Олександра Кониського, який у другій половині XIX століття підтримував тісні зв’язки з Галичиною. Він активно прилучався до заснування у Львові Товариства імені Шевченка та перетворення його в НТШ. Як влучно зауважив І.Франко, він уважав першим обов’язком цього товариства видати повний життєпис свого патрона й взявся сам активно до підготовки цієї праці, присвятивши їй останні десять років свого життя.

О.Кониський упорядкував увесь доступний йому матеріал, відвідав рідні місця Т.Шевченка, зібрав спогади сотень людей, віднайшов листи, урядові документи, старі газети тощо [15, с.333].

Упродовж 90-х років XIX століття на сторінках “Записок НТШ” було опубліковано більше десяти шевченкознавчих праць ученого [12, с.33–102]. У 1898–1901 рр. у “Збірнику філологічної секції НТШ” та окремим двотомним виданням вийшла у світ праця О.Кониського “Тарас Шевченко – Грушівський”. Паралельно її було опубліковано і російською мовою. Ця книга була найповнішою та найдокладнішою з усіх, які досі були присвячені Т.Шевченку. У ній автор возвеличив поета, якого вважав генієм і пророком українського народу. Як зазначав І.Франко, цією книгою О.Кониський поклав найкращий пам’ятник і Шевченкові, і собі самому.

У кінці XIX – першій третині XX століття на сторінках “Записок НТШ” з’явився ряд публікацій та інших наддніпрянських вчених, зокрема В.Доманицького “Невідомі вірші еромонаха Климентія з початку XVIII віку”, “Авторство Марка Вовчка” [12, с.189, 196], С.Єфремова “Новий Шевченків автограф”, “Сковорода на тлі сучасності”, [12, с.152, 333], Л.Білецького “Біля початків нової української комедії і водевілю”, “Мар’яна Черниця” Т.Шевченка. Історія тексту”, [12, с.251, 334], В.Перетца “З творчості студентів Київомогилянської академії”, “Кілька старих вірш” [12, с.251, 253], К.Копержинського “З історії публіцистики XVIII віку Йосафат Кунцевич і Касіян Сакович про твори Василя Суразького” [12, с.251], М.Марковського “Лісова пісня” Лесі Українки й “Тіні забутих предків” М.Коцюбинського” [12, с.251], І.Стешенка “Ол. П.Стороженко. Причинки до характеристики його творчості”, “Життя і твори Т.Шевченка” [12, с.110, 324], Д.Чижевського “Філософічна метода Сковороди” [12, с.251], Ф.Савченка “Протест Якова Головацького до австрійського міністерства з приводу тусу в його мешканні” [12, с.253], Л.Новицького “Варіанти до “Кобзаря” 1860 р. та “Ще до тексту “Кобзаря” тощо [12, с.258].

На початку XX століття деякий час учився у Львові і співпрацював з І.Франком та В.Гнатюком учений із Закарпаття Гіядор Стрипський. Він досліджував історію і культуру Закарпаття. Серед інших написав дослідження “Угро-руські літописні записки” [12, с.266], “Старша руська письменність на Угорщині”, “З старшої письменности угорської Руси”, “Пам’ятки русько-української мови і літератури” тощо [29, с.3073].

Отже, в XIX – першій третині XX ст. українське літературознавство досягло в Галичині високого рівня. Започаткували його діячі “Руської трійці” І.Вагилевич і Я.Головацький. Пізніше значний внесок у його розвиток зробили О.Огоновський, І.Франко, К.Студинський, М.Возняк, Б.Лепкий, В.Щурат та ряд інших дослідників.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 309, оп. 1, спр. 390.
2. ЦДІАЛ України, ф. 362, оп. 1, спр. 3.
3. Там само, ф. 2052, оп. 1, спр. 1257.
4. Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України (відділ рукописів), ф. 3, спр. 725.
5. Центральна наукова бібліотека імені В. Вернадського НАН України (відділ рукописів), ф. 1, спр. 24428.
6. Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України (відділ рукописів), ф. 10, спр. 1, 31 арк.
7. Архів Санкт-Петербурзького відділення АН Росії, ф. 134, оп. 3, спр. 1068.
8. Барвінський О. Історія української літератури Ч. I / О. Барвінський. – Львів : Вид-во НТШ, 1920. – 376 с.
9. Барвінський О. Історія української літератури Ч. II / О. Барвінський. – Львів : Вид-во НТШ, 1921. – 432 с.
10. Басс І. Іван Франко : Життєвий і творчий шлях / І. Басс, А. Каспрук. – К. : Наук. думка, 1983. – 455 с.
11. Бернштейн М. Франко і Шевченко / М. Бернштейн. – К. : Дніпро, 1984. – 208 с.
12. Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2003. – 741 с.

13. Бібліографія творів дійсного члена АН УРСР М. С. Возняка : (Хронологічний покажчик за 1902–1951 рр.). – Львів : Львів. бібліотека АН УРСР, 1951. – 41 с.
14. Бурдуланюк В. Філологічні зацікавлення Івана Вагилевича / В. Бурдуланюк, Г. Бурдуланюк // Краєзнавець Прикарпаття. – 2009. – № 13. – С.49.
15. Будівничий української державності : хрестоматія політичних статей Івана Франка. – К., 2006. – 638 с.
16. Гординський Я. Україна й Італія. Огляд взаємин до 1914 р. / Я. Гординський – Львів, 1915. – 66 с.
17. Гординський Я. Причинки до студій над “Енеїдою” І. Котляревського. I ч. / Я. Гординський. – Коломия, 1907. – 45 с.
18. Гординський Я. Невідомі писання Маркіяна Шашкевича / Я. Гординський. – Коломия, 1911. – 23 с.
19. Гординський Я. Кулішеві переклади драм Шекспіра / Я. Гординський. – Львів, 1928. – 118 с.
20. Гординський Я. До літературно-наукової діяльності Івана Франка в 1912–1913 рр. / Я. Гординський // Україна. – 1930. – Кн. 41. – С. 154–172.
21. Гординський Я. Сучасне франкознавство (1916–1932) / Я. Гординський. – Львів, 1933. – 97 с.
22. Гординський Я. Іван Гушалеви́ч і його літературна діяльність / Я. Гординський. – Львів, 1905. – 54 с.
23. Гординський Я. До біографії й характеристики Миколи Устиновича / Я. Гординський. – Львів, 1911. – 40 с.
24. Гординський Я. Келестин Скоморівський і його літературна діяльність / Я. Гординський. – Львів, 1919. – 39 с.
25. Гнатюк В. [Бібліогр. покажчик]. – Львів : Вид-во НТШ, 1992. – 151 с.
26. Дем’ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець / Г. Дем’ян. – К. : Наук. думка, 1993. – 152 с.
27. Др. Олександр Колесса. – [Б. м., б. р.]. – 8 с.
28. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1998. – Т. 7.
29. Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т. 8.
30. Єдлінська У. Кирило Студинський. 1868–1941 : Життєписно-бібліографічний довідник / У. Єдлінська. – Львів, 2006. – 309 с.
31. Іван Франко. Бібліографія творів. 1874–1964 / склав М. Мороз. – К. : Наук. думка, 1966. – 446 с.
32. Іван Франко и мировая культура : тезиси докладов международного симпозиума, Львов, 11–15 сентября 1986 г. – К. : Наук. думка, 1986. – 247 с.
33. Качкан В. Українське народознавство в іменах : у 2 ч. / В. Качкан. – К. : Либідь, 1994. – Ч. I. – 333 с.; К. : Либідь, 1995. – Ч. II. – 287 с.
34. Качкан В. Хай святиться ім’я твоє : Студії з історії української літератури XIX–XX століть. Кн. друга / В. Качкан. – Коломия : Вік, 1996. – 308 с.
35. Качкан В. Хай святиться ім’я твоє. Українознавство та пресологія (XIX – перша половина XX ст.). Кн. третя / В. Качкан. – Львів : Фенікс, 1998. – 367 с.
36. Качкан В. Хай святиться ім’я твоє. Історія української літератури і культури в персоналіях (XIX – перша половина XX ст.). Кн. четверта / В. Качкан. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2000. – 367 с.
37. Кравець О. Матеріали до бібліографії праць Олександра Барвінського та досліджень про нього / О. Кравець // Олександр Барвінський : 1847–1927 : матеріали конф., присв. 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського, Львів, 14 травня 1997 р. – Львів, 2001. – С. 191–203.
38. Кучер Р. Наукове товариство імені Шевченка / Р. Кучер. – К. : Наук. думка, 1992. – 112 с.
39. Лев В. Богдан Лепкий. 1872–1941 : Життя і творчість / В. Лев. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней; Торонто, 1976. – 399 с.
40. Літературно-науковий вістник : Покажчик змісту. Т. 1–109 (1898–1932). – К. ; Нью-Йорк, 2000. – 542 с.
41. Маковей О. : [бібліогр. покажчик]. – Львів, 1958. – 155 с.
42. Микитюк В. Іван Франко та Омелян Огоновський: мовчання і діалог / В. Микитюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 187 с.
43. Мороз М. Невтомний трудівник науки / М. Мороз // Жовтень. – 1981. – № 10. – С. 134.
44. Огоновський О. Жите Тараса Шевченка / О. Огоновський // Книжечка “Просвіти”. Ч. 37. – Львів, 1876. – 77 с.
45. Огоновський О. Маркіян Шашкевич. Про його жите і письма / О. Огоновський // Книжечка “Просвіти”. Ч. 95. – Львів, 1886. – 101 с.
46. Мочульський М. Погруддя з бронзи. Микола Цертелєв і Іван Манжура / М. Мочульський. – Львів, 1938. – 181 с.
47. Погребенник Ф. Іван Франко в українсько-російських літературних взаєминах / Ф. Погребенник. – К. : Дніпро, 1986. – 301 с.
48. Рудницький М. Нагоди й пригоди / М. Рудницький. – Львів, 1929. – 264 с.
49. Рудницький М. Від Мирного до Хвильового / М. Рудницький. – Львів, 1936. – 438 с.
50. “Руська трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К. : Наук. думка, 1987. – 338 с.
51. Свенціцький Іларіон Семенович : [бібліогр. покажчик]. – Львів : ЛДУ, 1996. – 62 с.

52. Спогади про Івана Франка. – К. : Дніпро, 1981. – 413 с.
53. У півстолітніх змаганнях : Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К. : Наук. думка, 1993. – 767 с.
54. Щурат В. З життя і творчості Тараса Шевченка / В. Щурат. – Львів, 1914. – 68 с.
55. Щурат В. Шевченко і поляки : Основи взаємних зв'язків / В. Щурат. – Львів, 1917. – 131 с.
56. Щурат В. До історії останнього побуту П. Куліша у Львові / В. Щурат. – Львів, 1897. – 37 с.
57. Щурат В. Філософічна основа творчості Куліша: 25-літте смерти письменника / В. Щурат. – Львів, 1922. – 132 с.
58. Щурат В. Літературні начерки / В. Щурат. – Львів, 1913. – 103 с.

В статтє сделана попытка показать развитие украинского литературоведения в Галичине в XIX – первой трети XX века. Проанализированы особенности его развития и показан вклад в литературоведческую науку края И.Вагилевича, Я.Головацкогo, А.Огоновского, А.Барвинского, И.Франко, А.Конисского, К.Студинского, М.Возняка, И.Свенцицкого, Б.Лепкого, О.Маковея, М.Тершаковцева и других исследователей.

Ключевые слова: Галичина, Наддніпряничина України, українське літературознавство, Научне общество имени Шевченко, Львовський університет, Краковський університет.

The article attempts to show the development of Ukrainian literary criticism in Galychyna in the 19th – the first third of the 20th century. Analyzes the features of the development and demonstrates the contribution to literary science of the region of I.Vahylevych, Y.Holovatskyi, O.Ohonovskyi, O.Barvinskyi, I.Franko, O.Konyskyi, K.Studynskyi, M.Vozniak, I.Svientsitskyi, B.Lepkyi, O.Makovey, M.Tershakovets and other researchers.

Keywords: Galychyna, Ukraine on the Dnieper, Ukrainian literature criticism, Shevchenko Scientific Society, the University of Lviv, the University of Craciv.

УДК 329.8 (477)

ББК 66.62

Андрій Міщук, Мар'яна Міщук

ПОЛІТИКА УРП-УСРП У КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ СФЕРІ

Стаття присвячена дослідженню культурно-освітньої політики Української радикальної партії – Української соціалістично-радикальної партії, однієї з найбільш активних у політичному сенсі партій Західної України. УРП-УСРП сприяла збереженню культурницьких та державницьких традицій українського національного руху, підвищенню національної свідомості українців і спільно з іншими провідними партіями Західної України виступала в обороні національно-політичних і соціально-економічних прав українського народу. Показано, що соціалістично-радикальні сили робили політичне життя в регіоні більш активним і постійно боролися за творення незалежної України.

Ключові слова: партія, культура, освіта, релігія, політичне життя, політичні сили, суверенітет, незалежність.

Вагомим структурним елементом проблеми національно-державного розвитку держави будь-якої політичної партії є її культурна програма, адже вона, визначаючи основні напрямки культурно-освітнього життя, істотно впливає на формування національної свідомості населення країни.

Перші спроби дослідження основних програмових засад Української радикальної партії (далі – УРП), а згодом Української соціалістично-радикальної партії (далі – УСРП) у сфері культури та їх практичної реалізації робилися вже в 20–30-х рр. ХХ століття, окремі з них здійснювали самі діячі партії. Найціннішими серед таких праць є, без сумніву, праці відомих партійних діячів К.Коберського [21; 22] і М.Стахіва [31; 32; 33], що дають нам певні уявлення про головні орієнтири радикалів стосовно окресленої проблеми. Окремі аспекти теми аналізували автори, які брали безпосередньо участь у політичному житті краю цього періоду й не були прихильниками радикальної партії

[25]. Значний матеріал міститься і в західноукраїнській пресі досліджуваного періоду: “Громадський Голос”, “Нова Зоря”.

Потреба вивчення практичної діяльності Української радикальної партії – Української соціалістично-радикальної партії зумовлена також відсутністю наукових праць, де було б цілісно досліджено радикальну партію. Варто відзначити, що з усіх найвпливовіших західноукраїнських політичних сил міжвоєнного періоду УРП-УСРП залишається найменш дослідженою. Метою дослідження є комплексне, об'єктивне висвітлення й аналіз культурно-освітньої діяльності членів партії в умовах національно-визвольної боротьби населення західноукраїнських земель міжвоєнного періоду.

Основні програмові засади УРП в культурній сфері були, по суті, повторенням положень Русько-української радикальної партії і віддзеркаленням народницько-драгоманівського політичного світогляду. “Народництво, – як відзначав у своїй книзі “Українське народництво по обох боках Збруча” один з провідних діячів радикальної партії К.Коберський – то не сама тільки політична течія, а це перш всего певний культурний напрям” [21, с.121]. Власне тому велику увагу у своїй політичній програмі та суспільно-політичній діяльності члени УРП, приділяли культурному розвитку населення західноукраїнських земель.

На початку програми культурного будівництва радикали зазначали наступне: “Культурну відсталість поневолених кляс і націй використовують пануючі кляси і нації для закріплення свого панування”, а тому “без піднесення культурного рівня працюючих не може бути повного визволення соціального і національного” [13, с.38]. І справді, польські правлячі кола були надзвичайно занепокоєний розмахом національно-визвольного руху українців, а тому й робили все для того, щоб перешкодити культурно-освітньому розвитку українського населення на його етнографічних землях.

Формально правові норми (гарантія жителям держави забезпечення національних прав, визнання їх національних традицій, мови, віросповідання) щодо західноукраїнського населення регламентувала Конституція 1921 р., однак фактично ці конституційні засади так і залишились політичними деклараціями, які не були впровадженні в життя [2, арк. 282 зв.].

Основним засобом боротьби проти українства стала система освіти: закривались українські школи, культурно-освітні товариства. Для узаконення ліквідації іншомовних шкіл польський сейм 31 липня 1924 р. прийняв “Закон про деякі положення в організації шкільництва”, який отримав назву “кресового” закону шкільного [37, с.53]. Цей закон позбавив українців права організації народних шкіл. Терором та утисками українського шкільництва польська адміністративна влада намагалася втримати панування польської нації над українцями [19, с.2].

За таких складних умов члени УРП поставили за мету сформувати власну національну культуру, яка б мала стати “культурою робітного народу”, “культурою нової, трудової України”, шляхом “наближення села до міста – центру культури, а не через будівництво окремої “пролетарської”, чи окремої “селянської” культури [13, с.39].

На відміну від більшовиків, радикали чітко дотримувались тієї позиції, що національні форми (мова, звичаї, традиції) є “таке саме добро, й краса, як деякі інтернаціональні вартости”. Саме тому вони й заявляли: “Ми визнаємо, що змістом національної культури є вселюдські ідеали добра, любови й чистої науки (правди), але ми ці загальнолюдські вартости маємо прибрати в нашу національну форму, в свою власну мову й з тими поправками, яких вимагає відмінність нашого положення” [28, с.62]. В цілому позиція радикалів відповідала формулі: “загально людське у змісті культури, національне в формі і ґрунті” [21, с.125]. А тому, навіть під час так званої політики “українізації”, яка сприяла поширенню серед значної частини західноукраїнського суспільства радянським настроїв, УРП продовжувала займати чітку антирадянську позицію, викриваючи справжні наміри радянської влади.

Першочергову роль у культурній програмі радикали відводили реформуванню освітньої галузі, пріоритетними складовими якого мали б виступити наступні засади: демократизація шкільного управління, забезпечення доступу та безкоштовності освіти в державних навчальних закладах, розвиток дошкільної, середньої, фахової та вищої освіти, вільний доступ до навчання хлопців і дівчат, державне утримання сиріт та мало-забезпечених дітей, матеріальна підтримка існуючих навчальних закладів місцевими громадами [12, с.36; 13, с.39]. Велику надію радикали покладали на закладання приватних шкіл, які б перебували на утриманні громад, кооперативних товариств, чи окремих осіб [28, с.60].

Реалізація цих вимог, на думку членів УРП, мала забезпечити культурно-освітній розвиток української нації. У той же час, програма радикалів гарантувала забезпечення культурних прав представникам національних меншин через “пошанування прав їх мови, освіти і свободного розвитку культури” [13, с.38].

Проголошена польськими правлячими колами ідея утворення однонаціональної польської держави, шляхом примусового ополячення українського народу наптовхнулася на опір з боку радикалів [37, с.9–10]. Члени УРП досить часто виступали ініціаторами боротьби за право українських дітей навчатися рідною мовою, яка набирала масового характеру у прикарпатських селах. 19 серпня 1926 р. в с. Довгополі відбулося віче радикалів, на якому було одностайно ухвалено ряд резолюцій, присвячених освітнім справам у яких учасники віча вимагали “передачі управи українського державно-народного, середнього і професійного шкільництва та дошкільного виховання в руки українського народу на чолі з окремими крайовими, повітовими та місцевими українськими радами, скасування шкільного і мовного закону від 31 липня 1924 р., ліквідації всіх утравістичних шкіл, організації українських національних шкіл, поновлення на посадах звільнених українських учителів, заснування українських фахових шкіл; заснування українського університету у Львові; закладання приватних українських шкіл і т. д.” [2, арк.178–179]. Учасники віча УСРП в Печеніжині 13 березня 1927 р. Закликали українське населення до боротьби за права української мови, народний напрямок освіти через закладання приватних українських шкіл, а також вимагали передачі управління школою безпосередньо в руки українського народу.

Справу освіти українського селянства, яка є “найбільшим скарбом кожної людини” порушив у своєму виступі активний діяч радикальної партії П.Шекерик-Доників 19 серпня 1927 р. на вічі в с. Довгополі [4, арк.80, 87, 87 зв. 200, 200 зв.]. Політику польської адміністрації в справі українського шкільництва на зібранні членів УСРП 8 липня 1928 р. в Станіславі різко розкритикував голова партії Л.Бачинський. Інший діяч радикальної партії, її представник в польському парламенті, К. Стефанів на справоздавчих вічах в Іспасі (23 вересня 1928 р.) та Гвіздцю (27 вересня 1928 р.) відкрито заявляв про те, що поляки через систему освіти прагнуть до повного “винародування українців” [5, арк.92, 219 зв.].

А тому, щоб не допустити цього “соціалістично-радикальна партія, – як зазначав у своєму рефераті на XXXI Конгресі УСРП (2–3 лютого 1929 р.) О.Павлів, – мусить стреміти до поширення масової освіти й свідомості в тій вірі і в тім переконанні, що тільки тим способом головно родиться справжня воля народів” [34, с.3].

Проблему загрозливого стану українського шкільництва радикальні послі неодноразово піднімали і на засіданнях польського сейму [11, арк.366]. Від імені українського народу радикальні послі Б.Білинський, М.Вахнюк, Д.Ладика, М.Матчак подавали інтерпеляції у яких наводили чисельні факти зловживань до яких вдавалася польська адміністративна влада під час проведення на терені західноукраїнських воєводств акції шкільного плебісциту [4, арк.92; 26, с.2]. Однак всі ці вимоги радикальних послів залишалися без будь-якого належного розгляду. А тому, констатуємо безсилля клубу ук-

раїнського на сеймовім терені, посол М.Вахнюк, закликав українське населення до рішучої боротьби за українське шкільництво [7, арк.166].

Активізація українського руху, спрямованого на захист українського шкільництва, викликала занепокоєння польських правлячих кіл. Саме тому, 11 березня 1932 р., було прийнято законопроект про шкільну реформу, яка мала гарантувати початкову освіту дітям віком від 7 до 14 років. Однак тисячі західноукраїнських дітей у зв'язку з тяжкими матеріальними умовами не мали змоги відвідувати школи. І без цього незначна кількість початкових шкіл з кожним роком зменшувалася: якщо в 1918 р. в Східній Галичині діяло 3622 початкові школи з українською мовою навчання, в 1923 р. – 2453, 1925 р. – 1055, 1926–1927 рр. – 925, 1928 р. – 774, 1930 р. – 650, то в 1939 р. їх залишилось 139. Що стосується Волині, то тут, ситуація була ще складнішою: якщо в 1917 р. українське шкільництво було представлено 1050 навчальними закладами, то станом на 1928 р. було вже тільки 2 україномовні школи, а в 1935 р. – 5 [15, с.4]. Ще в липні 1930 р. міністр освіти Польщі Станіслав Грабський заявляв про те, що він майже повністю “зліквідував” українське шкільництво: понад 1200 українських шкіл було перемінено на двомовні – утраквістичні, українська мова під польським пануванням втратила права другої офіційної мови, що їх мала за Австрії, зникли українські написи з державних установ, адміністративна влада більше не друкувала двомовних текстів, виключно польською мовою велися судові процеси [36, с.26].

Не кращим було становище і в середніх українських школах. А вища освіта для українського населення була майже недоступною (висока плата за навчання, обмеження прийому у вузи української молоді). Потребу організації українського університету відзначив на зборах у Снятині В.Стефанік, назвавши її “справою політичною”. А члени Головної Управи УРП на своєму засіданні 29 вересня 1923 р. підготували комунікат у якому закликали всіх членів партії “всякими засобами протидіяти нищенню української школи, а зокрема піддержати матеріально і морально українську молодь в її боротьбі за Українські Високі Школи” [23, с.1]. Аналогічні завдання відображали й резолюції партійного з'їзду УРП, який проходив у квітні 1924 р. [30, с.1–2].

Велику увагу у своїй культурній програмі радикали відводили розвитку самоосвіти, адже, як зазначав К.Коберський, тогочасна школа не могла забезпечити людину повноцінною загальною освітою [22, с.11, 16, 27]. Спеціально для цього члени УСРП заснували видавництво “Самоосвіта”, яке провадило виховну та навчальну роботу серед українського населення. Керівництво “Народним університетом самоосвіти” (далі – “Самоосвіта”) здійснювали д-р К.Коберський, інж. І.Лучишин, д-р М.Стахів, проф. Е.Яворівський, О.Навроцький [29, с.6]

Видавництво “Самоосвіта” друкувало книги, часописи, газети, які сприяли формуванню національного світогляду, вихованню твердої волі, критичного мислення українців. Свій перший курс “Самоосвіта” завершила в 1935 р., опублікувавши 72 книги, а вже з 1936 р. було розпочато видавництво другого курсу, розрахованого на чотири роки. Цей курс включав наступний перелік предметів: філософія, письменство, історія, соціологія й економіка, суспільне виховання, природничі науки, мистецтво, практичні науки, а також політичні науки (форми державного устрою, політика, історія політичної думки в ХІХ та ХХ століттях) [14, с.6]. Станом на 1939 р. зусиллями “Самоосвіти” було видано 142 книги, тиражем понад мільйон примірників [29, с.6].

Видання “Самоосвіти” передплачували філії товариства “Просвіти”, “Рідної школи”, Союзу української поступової молоді ім. М.Драгоманова “Каменярі”, Союзу українських працюючих жінок “Жіноча громада”, “Селянської спілки”, кооперативи і навіть окремі церковні комітети та хори. Книги “Самоосвіти” стали малою енциклопедією знання, доступною для простого люду, адже їх вартість була розрахована на матеріальну спроможність незаможних верств суспільства.

Крім того члени УСРП організували спеціальні освітні курси грамотності, створювались недільні та вечірні школи, читальні, бібліотеки.

Виховання молодого покоління, на думку радикалів, мало проходити не лише в школах, але й у культурно-освітніх товариствах: “Як в справах політичних і господарських (економічних), так само і в справах культурних (освітніх) нічого не зробимо без відповідної нашої роботи по всіх селах і містах. Отже і тут треба організації” [12, с.37].

Саме тому члени УРП активно приступили до організації, або ж відновлення діяльності українських культурно-освітніх товариств. Вже в грудні 1921 р. львівський воєвода заявляв про те, що “в усіх повітах йде активна діяльність по відродженню українських освітніх товариств”. А снятинський староста повідомляв воєводу про те, що “український політичний рух набирає силу під прикриттям культурно-освітньої та господарської діяльності” [1, арк.208].

Завдання порятунку української молоді було покладено, в першу чергу, на товариство “Рідна школа”, яку радикали називали “робітнею, що на службі українського народу виховує збірними зусиллями українську молодь, найбільшу цінність нації” [35, с.1]. Шляхом організації осередків “Рідної школи” УСРП намагалася поширити свій вплив на народні маси [3, арк.5]. Під впливом радикальної партії перебували осередки “Рідної школи” в багатьох місцевостях краю [6, арк.164].

Діячі соціалістично-радикальної партії були членами, а також очолювали окремі філії товариства “Просвіта”: І.Макух – в Товмачі, А.Гривнак – в Рогатині і т.д. [17, с.3; 18, с.3]. В 1928 р. соціалісти-радикали керували роботою “Просвіти” в городенківському, коломийському, косівському, печеніжинському та снятинському повітах [5, арк.70 зв., 133 зв.].

За впливи в культурно-освітніх товариствах краю УСРП постійно змагалася з Українським національно-демократичним об'єднанням (далі – УНДО). І хоча на XXXI партійному з'їзді соціалісти-радикали проголосили курс на опанування соціалістично-радикальною партією культурно-освітніх закладів, однак, в цілому боротьба між ними та націонал-демократами завершилась перемогою останніх [16, с.3]. Протягом 1929р. члени УСРП були цілковито усунуті з керівництва “Просвіти”, “Рідної школи” та інших організацій. Так, зокрема, 20 травня 1929 р. на з'їзді “Рідної школи”, під час виборів проводу товариства, УНДО здобуло цілковиту перемогу над УСРП. Під абсолютним впливом націонал-демократів перебувало і правління товариства “Просвіта (за винятком періоду 1932–1936 рр. окремих років)” [38, s.447]. На з'їзді УСРП 25 грудня 1937 р. І.Луцишин підкреслив негативне відношення до проводу “Просвіти”, звинувативши його в розв'язанні тих читалень “Просвіти”, які перебували під впливом радикалів [10, арк. 2, 3, 5, 5 зв.]. Станом на 1938 р. “з чисто партійних причин” було ліквідовано філії “Просвіти” в Рогатині, Самборі, розв'язано цілий ряд читалень “Просвіти” на терені Самбірщини та Яворівщини” [24, с.1; 27, с.7].

Лише на Волині УНДО було змушене поступитись своїми впливами перед УСРП, що продемонстрував просвітницький з'їзд у Луцьку 15 червня 1930 р. [39, s.48].

Великого значення соціалісти-радикали надавали розвитку театрального мистецтва, адже допоміжні партійні організації УРП Союз української поступової молоді ім. М.Драгоманова “Каменярі” та Союз українських працюючих жінок “Жіноча Громада” неодноразово влаштовували фестини та театральні вистави.

В умовах суспільно-політичного розвитку Західної України, населення якої завжди відзначалося надзвичайною релігійністю, важливою складовою культурної сфери було, безперечно, релігійне питання. Однак, в цьому плані, політика радикалів виявилась досить недалекою, будучи надміру ліберальною [8, арк.33 зв.].

УСРП як демократична організація, на думку М.Стахіва, не мала потреби виступати проти християнських церков “бож правдива Христова наука, на якій мають опиратися церкви, зміряє також до демократизму і соціальної справедливості” [31, с.16].

Водночас члени радикальної партії виступали за цілковите відокремлення церкви від держави: “в церкві повинен духовник говорити виключно моральну проповідь, пояснювати науку Ісуса та вчити любови до ближнього та цілого народу”, “завданням клеру є наука моралі і віри, а не політичний диктат” [31, с.30, 32].

Радикали відстоювали засаду повної свободи релігійних переконань, тобто свободу сповідувати будь-яку релігію, або не сповідувати ніякої: “треба завести свободу вірування. Хай собі кождий вибирає таку віру, яка йому по совісти, а не хоче, то нехай не записується до жодної” [12, с.36; 13, с.40]. Така позиція, на думку М.Стахіва, сповна відобразила б толерантне відношення радикалів до кожної релігійної конфесії [32, с.7]. Вибір віри мав стати особистою справою кожної людини.

Неабияку увагу діячі УСРП у своїх програмових засадах та практичній роботі приділяли потребі реформування церкви. Вони виступали за демократизацію церковного управління: “Церквами мають завідувати лише громади вірних, вони мають собі вибирати священників і оплачувати їх зі своїх збірок” [8, арк.26; 12, с.36].

Ці програмові вимоги, на думку М.Стахіва, не суперечили християнським засадам, адже “християнин повинен бути дійсним демократом та повинен стояти за справедливим соціальним ладом, виступаючи проти безправства, утиску і визиску” [33, с.6]. Окремі діячі соціалістично-радикальної партії належали до певних релігійних конфесій. Зокрема, Богдан Білинський був греко-католиком [9, арк.181]. 21 квітня 1927 р. в “Народному Домі” в Стрию відбулося зібрання членів УСРП, присвячене справі утворення Української автокефальної церкви, що, на думку радикалів, мало б забезпечити послаблення впливу польських урядових чинників на релігію. З ініціативи д-ра В.Кіцули та д-ра І.Рогуцького повітовий комітет УСРП в Самборі постановив, шляхом організації автокефальної церкви, відділити українських греко-католиків від впливу Риму.

У Коломийському повіті, натомість, активні діячі УСРП д-р І.Новодворський, К.Стефанів виступали за поширення віри євангелістської, яку вони сповідували [4, арк.152, 160, 164].

Однак, наведені приклади були скоріше винятком із правила, аніж закономірністю. Основна частина радикалів не належала до жодної релігійної конфесії, що, в свою чергу, давало підстави духовенству звинувачувати радикалів у атеїзмі. Зокрема, отець М.Марисюк із цього приводу відзначав наступне: “Можливо, що не всі соціялісти та радикали є безбожниками, можливо, що поміж ними є люди, що не виреклися Бога, але... таких є немного, а соціялізм яко такий є певно безбожним, бо він відкидає зовсім Бога зі своєї програми, він цілий свій світогляд будує тільки на матерії” [25, с.12, 23].

Отець В.Лаба у своїй промові “Христос у світлі ліберальної і соціалістичної критики”, виголошеній на засіданні Богословського Наукового Товариства 14 листопада 1937 р. в залі товариства “Бесіда” у Львові, доводив до відома присутніх, що засади радикалів є протирелігійними та ворожими церкві: “Як матеріалісти хочуть пояснити ітснування світа без Бога, так знов радикали хочуть пояснити оснування християнства без Христа” [20, с. 6].

На чисельні звинувачення в антирелігійній діяльності, радикали, у свою чергу, заявляли, що “соціялісти виступають не проти самої релігії, а проти надуживання релігії для панування духовенства над вірними” [13, с.40]. Але водночас члени УСРП визнавали той факт, що вони “є завзятими ворогами клерикалізму” [12, с.37].

Отже, члени УРП-УСРП відіграли вагому роль в культурно-просвітньому житті Західної України 1918–1939 рр. Першочергову роль в культурній програмі радикали відводили проблемі реформування освітньої галузі, шляхом демократизації шкільного управління, забезпечення рівного доступу та безкоштовності навчання, розвитку дошкільної, середньої, фахової та вищої освіти, державного утримання сиріт та малозабезпечених дітей, матеріальної підтримки місцевими громадами існуючих навчальних закладів та будівництва приватних шкіл. Велику увагу партійні діячі приділяли форму-

ванню в української молоді почуття національної гордості, любові до рідної землі, патріотизму через діяльність культурно-освітніх товариств та організацію видавництва “Самоосвіта”. Це було особливо важливим з того погляду, що більшість населення Західної України була неписьменною і практично мала недостатній вплив на суспільно-політичне життя краю. До стратегічних прорахунків членів радикальної партії варто віднести їх позиції стосовно вирішення релігійного питання: виступали за відокремлення церкви від держави, висували вимогу демократизації церковного управління та забезпечення повної свободи релігійних переконань. Таке ліберальне відношення до релігії не відповідало тогочасним реаліям життя західноукраїнського суспільства де церква завжди виступала потужною суспільно-політичною силою на яку й орієнтувалась переважна більшість населення краю. Проте в цілому, діяльність членів УСРП, всупереч утискам й переслідуванням польських властей, сприяла подальшому розвитку української культури та українського політичного руху.

1. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2 (Станіславське воєводське управління. м. Станіслав), оп. 1, спр. 70 (Периодические отчеты поветовых староств о политической обстановке, состоянии безопасности, деятельности политических партий и союзов в поветах Станиславского воеводства за 1922 год. Т. I), 187 арк.
2. Там само, спр. 425 (Сведения поветовых староств и воеводского управления государственной полиции о деятельности украинской социалистической партии, украинской социал-радикальной партии и других организаций и обществ на территории воеводства), 325 арк.
3. Там само, спр. 549 (Донесения поветовых староств о деятельности украинских буржуазных партий “УСРП”, “УПЛ” и др. в Станиславском воеводстве), 38 арк.
4. Там само, спр. 558 (Переписка с поветовым староством о деятельности УСРП в Станиславском воеводстве), 209 арк.
5. Там само, спр. 607 (Еженедельные отчеты Станиславского воеводского управления о политической обстановке в Станиславском воеводстве за январь – октябрь месяцы 1928 года), 270 арк.
6. Там само, спр. 786 (Еженедельные отчеты Станиславского воеводского управления и поветовых староств о политической обстановке в Станиславском воеводстве), 364 арк.
7. Там само, спр. 788 (Еженедельные отчеты Станиславского воеводского управления и поветовых староств о политической обстановке в Станиславском воеводстве), 368 арк.
8. Там само, спр. 793 (Донесения поветовых староств о деятельности украинской крестьянской партии (УСРП) на территории воеводства), 54 арк.
9. Там само, спр. 794 (Донесения поветовых староств и органов полиции о деятельности украинских националистических организаций “ОУН” и “УВО” на территории Станиславского воеводства), 220 арк.
10. Там само, спр. 1545 (Информации Львовского воеводского управления о состоявшемся съезде украинской мелко-буржуазной партии УСРП во Львове), 16 арк.
11. Там само, ф. 68, оп. 2, спр. 113 (Станиславское воеводское управление государственной полиции, город Станислав), оп. 2, спр. 113 (Еженедельные отчеты поветовых управлений госполиции о деятельности политпартий, профсоюзов, забастовочном движении и преступности на территории поветов Станиславского воеводства за июль – сентябрь 1928 года), 431 арк.
12. Право народу. Приступний виклад програми Української соціалістично-радикальної партії (УСРП). – Львів : Громада, 1926. – 42 с.
13. Чого хоче Українська соціалістично-радикальна партія? – Львів : Громада, 1926. – 47 с.
14. Арамис. Самоосвітні видавництва. Що і кілька видають радикали та націоналісти // Нова Зоря. – 1937. – 14 листопада. – Ч. 87. – С. 6–7. – С. 6.
15. Власовський І. Українське шкільництво в урядовім світлі на Волині / І. Власовський // Громадський Голос. – 1929. – 5 січня. – Ч. 1–2. – С. 4.
16. Дописи з місьць // Громадський Голос. – 1923. – 24 марта. – С. 3.
17. Дописи з місьць // Громадський Голос. – 1923. – 28 квітня. – С. 3.
18. Дописи з місьць // Громадський Голос. – 1923. – 28 липня. – С. 3.
19. Із новим шкільним роком // Громадський Голос. – 1936. – 17 жовтня. – Ч. 40. – С. 2.
20. Ісус Христос у світлі ліберальної і соціалістичної критики // Нова Зоря. – 1937. – 21 листопада. – Ч. 89. – С. 6–7.
21. Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча / К. Коберський. – Львів ; Коломия, 1924. – 158 с.
22. Коберський К. Що таке самоосвіта і як до неї братися? / К. Коберський. – [Б. м., б. р.]. – 30 с.

23. Комунікат. Рішення Головної Управи УСРП на засіданню дня 29 вересня 1923 р. // Громадський Голос. – 1923. – 6 жовтня. – С. 1.
24. Краєві збори “Просвіти”. Як вони виглядали і до чого дійшли? // Громадський Голос. – 1939. – 17 червня. – Ч. 22. – С. 1–3.
25. Марисюк М. Чи соціалісти мають слухність? / М. Марисюк. – Жовква : Друкарня оо. Василян, 1936. – 32 с.
26. На західно-українських землях... (Промова тов. Б. Білінського на повнім засіданні польського сойму) // Громадський Голос. – 1933. – 18 лютого. – Ч. 7. – С. 2.
27. Народ і централа “Просвіти”. Руїнники оправдуються // Громадський Голос. – 1938. – 5 лютого. – Ч. 5. – С. 7.
28. Пушкар К. Чого хочуть соціялісти-народники? (українські радикали і українські соціялісти-революціонери) / К. Пушкар // Календар “Громада” на 1926. – 1925. – С. 50–63.
29. Радикальна “Самоосвіта” // Нова Зоря. – 1934. – 17 червня. – Ч. 44. – С. 6.
30. Резолюції ухвалені на З'їзді УРП в 1924 р. // Громадський Голос. – 1924. – 31 травня. – С. 1–2.
31. Стахів М. Наша тактика: відповідь на найважливіші питання / М. Стахів. – Львів : Друкарня Ю. Яськова, 1936. – 76 с.
32. Стахів М. Релігія, церква, клір і радикали / М. Стахів // Громадський Голос. – 1936. – 12 вересня. – Ч. 35. – С. 7.
33. Стахів М. Релігія, церква, клір і радикали / М. Стахів // Громадський Голос. – 1936. – 26 вересня. – Ч. 37. – С. 6.
34. XXXI Конгрес УСРП // Громадський Голос. – 1929. – 9 березня. – Ч. 10. – С. 2–3.
35. Українська Громадо! // Громадський Голос. – 1927. – 1 травня. – С. 1.
36. Українська шкільна справа в Польщі // Громадський Голос. – 1935. – 14 вересня. – Ч. 35. – С. 2.
37. Федорович В. Пацифікація в 1930 р. і її підґрунття / В. Федорович // Вісті комбатанта. – 1987. – № 5–6. – С. 17–28.
38. Чоповський В. Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918–1939) / В. Чоповський. – Львів : Край, 1993. – 168 с.
39. Na marginesie jubileuszu Proswity. Polemika z radykalami I fragmenty z dawnych lat pracy // Sprawy narodowosciowe. – 1938. – № 4–5. – S. 447.
40. Sprawozdanie z zycia mniejszosci narodowych za kwiecien, maj i czerwiec 1929. – Warszawa, 1929. – S. 48.

Статья посвящена исследованию культурно-образовательной политики Украинской радикальной партии – Украинской социалистическо-радикальной партии, одной из наиболее активных в политическом отношении партии Западной Украины. УРП-УСРП способствовала сохранению культурных и государственных традиций украинского национального движения, повышению национального сознания украинцев, и совместно с другими ведущими партиями Западной Украины выступить в обороне национально-политических и социально-экономических прав украинского народа. Показано, что социалистическо-радикальные силы делали политическую жизнь в регионе более активной и постоянно боролись за создание независимой Украины.

Ключевые слова: партия, культура, образование, религия, политическая жизнь, политические силы, суверенитет, независимость

The article is devoted to the research the cultural and educational policy a Ukraine Radical Party – Ukraine Social- Radical Party, one of the most politically active parties in Western-Ukrainian land. URP-USRP contributed to the preservation of of cultural and Nation traditions of Ukrainian national movement, Ukrainian national consciousness raising, and together with other leading parties of Western Ukraine to speak in defense of national political and socio-economic rights of the Ukrainian people.

It is shown, that social-radical forces made a political life in the region more active and that all this time they defend the main aim of the nation which was the creation of the Ukrainian sovereign state.

Keywords: party, culture, education, religion, the political life, the political forces, sovereignty, Independence.

УДК 94 (477)
ББК 63.3

Роман Пуйда

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ 1935–1939 рр.

У статті йдеться про специфіку партійно-політичного життя Польської держави у другій половині 1930-х рр., методологію парламентської діяльності політичної партії Українського націонал-демократичного об'єднання, висвітлено політичні процеси, у яких застосовано основні методологічні принципи.

Ключові слова: методологія, партії, парламент, парламентаризм, держава.

У сучасній науці ефективність будь-якої статті залежить від вибору відповідної методології. Обрана методологія враховує специфіку партійно-політичного життя Польської держави у другій половині 1930-х рр., тісно пов'язана з поставленою метою та завданнями, які обумовлюють певний ракурс аналізу політичної думки та наукових робіт, відповідний спосіб відбору та подання матеріалу.

Парламентська діяльність політичних партій була сформована упродовж ХХ ст. Процес пізнання у будь-якій науковій галузі, зазначав А.Грамші, “тісно пов'язаний із прогресом інструментів дослідження, тобто з методологією...” [1, с.296]. Методологічний інструментарій становлять три дослідницькі гносеологеми: 1) генетична тріада, 2) функціональна тріада; 3) веберівська концепція “ідеального типу” [2, с.20]. Апробувавши образ політичної партії в даному трикутнику, говорячи словами М.Вебера, “ми зможемо досягнути його з усією концептуальною чіткістю лише у вигляді ідеального типу...” [3, с.244].

Однак у вивченні політичних процесів науковці, здебільшого, застосовують три основні методологічні принципи: об'єктивність, історизм і соціальний підхід. Перший орієнтує на вивчення об'єктивних закономірностей, які визначають процеси політичного розвитку. У такому випадку кожне явище розглядається як багатогранне й суперечливе. Об'єктивність політичних знань передбачає, що процес їх здобуття відповідає реальній дійсності, незалежним від людини законам пізнання. Об'єктивність наукових висновків базується на доказовості наукових фактів.

Принцип історизму передбачає розгляд фактів і політичних явищ у конкретних історичних обставинах, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням розстановки та політичної орієнтації соціальних, національних груп, верств, громадських організацій. Оцінюючи політичні системи, важливо брати до уваги генезу, зміст їх компонентів, еволюцію і тенденції розвитку. Натомість принцип соціального підходу застосовано для подолання міфологізації політичної реальності, протиставлення національних і партійних ідеалів та цінностей. Соціальний підхід відіграв особливо важливе значення при оцінюванні політичної програми УНДО у 1935–1939 рр., стратегії та тактики партії у парламенті Польщі. Соціальний аналіз дозволяє зіставити вузькопартійні інтереси із загальнонаціональними, оцінити вплив партії на розвиток суспільно-політичних процесів, їх відповідність інтересам українців Східної Галичини.

Істотне значення відіграв системний підхід і структурно-функціональний аналіз. Завдяки системному аналізу визначено складові елементи, серед яких – національна меншина, політична партія, опозиція, політична еліта та ін. Отже, при аналізі парламентської діяльності УНДО у другій половині 1930-х рр. показано різні функціональні зв'язки, координацію, взаємодію та субординацію у політичній системі держави складовою частиною якої була українська національно-демократична партія. При цьому політичні явища розглядають як складні, відособлені феномени, що мають свій склад і структуру, виконують певну суспільну функцію.

“Проаналізувавши останні праці українських дослідників, можна зробити висновок, що становлення і розвиток інституту парламентаризму є одним з ключових аспектів модернізації політичних систем України і країн Центральної та Східної Європи, – відзначають науковці. – Ступінь демократизації суспільства залежить від рівня наукового осмислення сутності парламентаризму, його впровадження в політичну практику держави. Інтерес до проблем функціонування інституту парламентаризму у вітчизняній політичній науці викликаний процесами, що відбуваються в українському суспільстві, а саме системною кризою” [1, с.321].

Парламент – загальнонаціональна представницька установа держави, що здійснює законодавчі функції; виборний вищий законодавчий орган. Парламентаризм – система взаємодії суспільства і держави, в якій почесне місце належить парламенту. Ці два поняття тісно пов'язані між собою і взаємозумовлені, однак не тотожні. Якщо парламент може функціонувати і без парламентаризму, то парламентаризму поза парламентом бути не може. Наявність парламентаризму в тій чи іншій країні зумовлюється і визначається саме наявністю сильного, конструктивного, дієвого, авторитетного парламенту, який наділений традиційними прерогативами і повнокровно реалізує їх у своїй практичній діяльності [4, с.123].

Розглядаючи у теоретичному руслі складові елементи, потрібно виокремити термін “політична партія”. Кожна з наук вивчає відповідні сегменти особливої суб'єктності політичних партій: у рамках політичної філософії здебільшого дискутується питання про корисність чи шкідливість партій у суспільстві і державі; соціологія основну увагу приділяє впливу партій на соціальну структуру суспільства; в юридичній науці партії досліджуються з точки зору конкретного визначення цього інституту для законодавчого оформлення статусу партій. У статті показано партію, як специфічний інститут, що завдяки парламентському представництві у вищому законодавчому органі Польщі забезпечує представництво національно-культурних та соціальних інтересів українців краю.

Партії посідають у суспільстві своє, лише їм одним притаманне місце. З одного боку – це інститут громадянського суспільства, а з іншого – держави та державного механізму. Згідно з типологізацією, яку сформував американський політолог Д.Сарторі, у досліджуваній період у Польщі сформувалася партійна система поміркованого (обмеженого) плюралізму, якій притаманні такі ознаки: наявність у країні багатьох політичних партій; представництво в парламенті лише кількох партій; репрезентація в уряді деяких із представлених у парламенті партій; присутність позасистемної опозиції; антидемократичний політичний режим.

УНДО – політична партія, що згідно з чинним законодавством Другої Речі Посполитої та відповідно до волі виборців наприкінці 1920 – упродовж 1930 рр. представлена в органах влади і забезпечувала дієву взаємодію між суспільством та державою. У другій половині 1930-х рр. партія набула нових рис: 1) не орієнтувалася на представництво інтересів однієї соціальної групи, а намагалася згуртувати навколо себе максимальну кількість виборців різної соціальної, етнічної та іншої приналежності для вирішення головних питань поточного моменту; 2) консолідується навколо вирішення певної проблеми – здобуття автономії для Східної Галичини та відстоювання національно-культурних інтересів українців краю; 3) орієнтувалася на тісний зв'язок із державою та на фінансову підтримку з її боку [5, с.311].

С.Томашівський, розглядаючи програмні засади УНДО, констатував, що партія зловживала демагогічними закидами. Зокрема, у програмних документах неодноразово відзначалося, що УНДО “найбільша українська партія на всіх українських землях під Польщею... не тільки національна, але й незалежна, соборна і загальнонародна... інтереси всіх клас і станів пічинює найвищому ідеалові нації... всі класові чи станові

суперечності розв'язує демократичним способом і зі становища доцільності тієї розв'язки для реалізації найвищого національного ідеалу” [6, с.13].

Відомий історик звертав увагу на застосування загальних фраз, формально “прогресивних”, а при ближчому розгляді банальних і навіть небезпечних для само-реалізації свободи особи, оскільки вони можуть створити передумови для маніпуляцій свідомістю суспільства. “Зокрема, що можна сказати про таке впевнювання, – відзначав С.Томашівський. – “Всі клясові чи станові суперечності (партія) розв'язує демократичним способом”? Хіба те, що в нього можна вложити все до вподоби: і “граб на графлене” і “бий інтелігентів”, і вибір, приміром, єпископів на вічу в салі Лисенка, і багато інших “демократичних ідеалів” [7, с.20].

Отже, парламентська діяльність УНДО у системі державно-владних відносин [8, р.3–4] відбувалася згідно з твердженням А.Шардона, який вважав, що держава функціонує завдяки взаємодії двох влад – політичної, представлені парламентом, і адміністративної – представлені виконавчими установами, що розглядається як інструмент, який втілює рішення первинної політичної влади. Власне політична сфера – це царина суспільного життя, у якій люди задовольняють свої політичні потреби та реалізують свої політичні інтереси, на підставі чого вони мають змогу свідомо ставити перед собою відповідні цілі, завдання і проблеми політичного гатунку на перспективу. Найбільш цілісним та найефективнішим “об’єктиватором” цих політичних матерій є політична партія. Три парні сутності, які люди переслідують у політичному житті (потреби – інтереси, цілі – мотиви, завдання – проблеми), зумовлюють потрійну елементну структуру самої політичної сфери.

1. Грамши А. Избранные произведения / А. Грамши ; пер. с итал. – М. : Прогресс, 1980. – 422 с.
2. Гегель В. Наука логики : в 3 т. / В. Гегель ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1970. – Т. 1. – 452 с.
3. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер ; пер. з нім. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
4. Варзар І. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія / І. Варзар. – К. : Школяр, 1994. – 224 с.
5. Сморгунів Л. Современная сравнительная политология / Л. Сморгунів. – М. : РОССПЭН, 2002. – 334 с.
6. Томашівський С. Наша чільна партія у власному зеркалі / Степан Томашівський. – Львів, 1929. – 84 с.
7. Хазратова Н. Психологія відносин особистості й держави : монографія / Н. Хазратова. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 256 с.
8. Goodnow J. Politics and Administration: A Study in Government / J. Goodnow. – New York : Russell Russell, 1980. – 215 s.

В статтє говорится о специфике партийно-политической жизни Польского государства во второй половине 1930-х гг., методологии парламентской деятельности политической партии Украинская национал-демократического объединения, освещены политические процессы, в которых применены основные методологические принципы.

Ключевые слова: методология, партии, парламент, парламентаризм, государство.

This article refers to the specificity of the party-political life of the Polish state in the second half of 1930th, the methodology of the parliamentary activity of the political party of Ukrainian National Democratic Union. It highlights the political processes in which the main methodological principles are applied.

Keywords: methodology, parties, parliament, parliamentarism, state.

ДО ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДІВ ПРОФЕСОРА АНДРІЯ ВВЕДЕНСЬКОГО

У статті йдеться про повоєнний педагогічний досвід професора Київського університету імені Тараса Шевченка Андрія Введенського, його студії й прикладні практики. Розкрито драматизм особи, вимушеної творити згідно з офіційною ідеологією, а не з власними переконаннями.

Ключові слова: історик, історіографія, педагогічні практики.

Останнім часом життя Андрія Олександровича Введенського потрапило в центр уваги дослідників [12–15, 26, 28–33]. Це пояснюється цікавістю до особи – випускника Петербурзького університету (1920 р.), учня С.Ф.Платонова та О.С.Лаппо-Данилевського, професора історичного факультету Київського університету (1938–1965), дослідника російської історії та спеціальних історичних дисциплін, педагога й учителя, організатора науки. Проте окремі аспекти творчості А.О.Введенського залишаються недостатньо дослідженими, що й спонукало до написання статті.

Маловідомою сторінкою біографії А.О.Введенського є повоєнна педагогічна практика історика, зокрема співпраця з провідною галузевою установою в сфері розроблення педагогічних технологій в освіті, організації навчального процесу, просвітництва й виховання – Українським науково-дослідним інститутом педагогіки (далі – УНДІП), куди життєва дорога привела професора в повоєнний час. Згідно з наказом міністра освіти УРСР Павла Григоровича Тичини від 01 липня 1946 р. Введенського було призначено завідувачем відділу методики викладання історії [1], до складу якого в 1946–1949 рр. входили авторитетні педагоги-практики й початківці “справи Песталотці”: наукові співробітники М.М.Грищенко, Є.О.Пелехова, І.Л.Премислер, В.В.Руднев, І.М.Скрипкін, П.І.Уховська, В.Т.Чунтулов, Д.В.Шапіро та ін. [2].

Незважаючи на постійні кадрові зміни в інституті, очолюваного членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РРФСР С.Х. Чавдаровим, склад відділу за Введенського практично залишався незмінним. Найактивнішими й найрезультативнішими виконавцями наукових тем структурного підрозділу, згідно зі звітно-обліковою документацією інституту досліджуваного проміжку часу, були М.М.Грищенко й І.М.Премислер, тоді як А.О.Введенський здебільшого виконував представницькі функції.

Із протоколів засідань вченої ради відділу методики викладання історії, планово-статистичної документації УНДІП дізнаємося про основні форми роботи та напрями діяльності А.О.Введенського й очолюваного ним колективу. Окрім суто наукових дослідів, проваджених у дусі експериментів, пов’язаних із поширенням марксистсько-ленінської педагогіки, спрямованої на прищеплення в учнівства, студентської молоді комуністичних переконань, відділ займався моніторингом якості історичних знань випускників загальноосвітніх шкіл і вищих навчальних закладів; підвищенням кваліфікації учителів середньої ланки і викладачів вишів; розробленням навчальних програм з історії і написанням підручників, посібників та методичних рекомендацій щодо опанування ними; підготовкою альбомів наочності, у т.ч. історичних карт різних періодів історії людства; рецензуванням праць із методики викладання історії та історичних студій; проведенням наукових тематичних семінарів, конференцій і нарад; консультуванням із питань викладання історії в школі, у т.ч. у вигляді виїзних сесій на базі навчальних установ; підготовкою наукових кадрів тощо [3].

Вивчаючи зайнятість Введенського в інститутських заходах, укажемо, що її пік припадає на 1947 р., коли професор брав активну участь у роботі вченої ради, наукових сесій інституту, опікувався проведенням методичних семінарів для учителів історії шкіл, виїздив у регіони Української РСР з метою вивчення стану викладання історії в

навчальних закладах, екзамнував майбутніх кандидатів наук, керував здобувачами наукових ступенів та ін. Саме в цей час історик неодноразово виступав у засобах масової інформації з критичними заувагами щодо низької якості історичних знань випускників загальноосвітніх середніх шкіл та студентів-випускників профільних факультетів університетів, майбутніх наукових кадрів [16, 19–22].

Згодом Андрій Олександрович поступово відходить від справ, а 1 вересня 1949 р. його було звільнено за власним бажанням. Наступником Введенського на посаді завідувача відділу став доктор історичних наук, професор В.О.Голобуцький [4].

Згідно зі схваленим і затвердженим вченою радою УНДП перспективним планом на 1946–1950 рр., основними науково-дослідними напрямками роботи відділу були такі: 1) історичні знання в початковій школі (зокрема, елементи історичних знань на уроках пояснювального читання; вивчення історії в IV класі; наочні посібники з викладання); 2) засвоєння історичних фактів і розуміння історичних законів (історичний факт і його пояснення; війни, воєнне мистецтво й особа полководця; питання економіки на уроках історії; питання культури на уроках історії); 3) історичні екскурсії рідним краєм; 4) наочні посібники для викладання історії (стародавньої, середніх віків, нової і новітньої історії Західної Європи, США, Союзу РСР та УРСР); 5) методика викладання конституцій СРСР і УРСР; 6) історичний словник для учнів школи [5].

Щоправда, в початковому варіанті плану відділу значився ще один блок тем, пов'язаний із вивченням історичної освіти в Російській імперії та Радянському Союзі. Проте історіографічний компонент не ввійшов в остаточну редакцію документа, оскільки виходив за межі прикладних інтересів методики викладання історії в загальноосвітній школі.

Із-поміж основних науково-дослідних тем, які займали увагу співробітників відділу, упродовж указанного проміжку часу значились проблеми історії Союзу РСР, а в його складі – УРСР, що мають яскраве ідеологічне забарвлення. Ідеться про вивчення подій 1917–1920-х рр. в Україні як віддзеркалення Жовтневої революції 1917 р., історію Української РСР постреволюційної доби (1917–1949), зокрема індустріалізацію та колективізацію на українських землях, боротьбу за завершення будівництва соціалізму, конституційне право, “сталінські” конституції СРСР та УРСР тощо [6]. Подібна тематика вказує на існування цілком природного зобов'язання державною установою, адресованого її працівникам, виконувати замовні, фінансовані державою теми. Це породжує напругу між власними науковими інтересами дослідників й приписами керівництва до виконання.

Студіювання пробних варіантів розв'язання дослідних тем відбито в протоколах засідань відділу та обговореннях здобутків на вченій раді інституту, що свідчить про наполегливе бажання спрямувати розроблення відділом питань у руслі “ідеологічної максими”. Це дозволило уникнути “безплідної” полеміки, позбавленої партійності. Яскравим ілюстративним матеріалом для оцінки діяльності А.О.Введенського як завідувача є протокол засідання вченої ради інституту від 30 грудня 1948 р., у порядку денному якого значився розгляд здобутків відділу. Незважаючи на оптимістичні перерахунки його досягнень керівником, зокрема щодо рецензування навчальних програм і рукописів наукових творів [6], підготовки екзаменаційних матеріалів для загальноосвітньої середньої школи, розроблення навчальних видань з історії, проведення продуктивних педагогічних семінарів, конференцій учителів шкіл, викладачів вишів, тематичних студіювань і оприлюднення їх результатів у фахових виданнях тощо [7], роботу відділу визнано незадовільною.

Констатація толерантних зауважень помережена різкою безапеляційною критикою, з характерними закидами від рядових членів вченої ради про відсутність позитивної динаміки реалізації дослідних тем (О.М.Астряб), недостатність прикладних обґрунтувань у дослідженнях педагогіки (Т.Ю.Горбунцова), нескоординований підхід

керівника до організації діяльності відділу, незадовільне планування його роботи і вкрай неуспішне виконання планових досліджень, що тягне за собою “судову відповідальність” (М.Б.Гельфанд), а також голови колегіального органу – С.Х.Чавдарова про те, що успіхи відділу повністю не влаштовують інститут тощо [8].

Спорадичні виступи членів самого відділу (А.О.Введенський, І.М.Премислер, І.М.Скрипкін та ін.) із поясненнями об’єктивних труднощів, а також солідарних із ними колег (В.І.Масальський), котрі визнали позитивний досвід функціонування осередку, не знайшли схвалення і розуміння [8]. Підсумком вивчення діяльності відділу Введенського стала резолюція вченої ради, яка визнала незадовільною роботу інститутського підрозділу й ухвалила ліквідувати заборгованість із виконання науково-дослідних тем у найкоротший термін [8]. Проте, окрім усього очевидного, це означало кінець кар’єри А.О.Введенського як керівника відділу. Зауважмо на часі нищівної критики діяльності Введенського. Це були роки розквіту сумного ідеологічного явища – ждановщини, супроводжуваного репресіями, спрямованих проти інакомислення, або “колишніх” неблагонадійних. Оскільки ім’я Введенського заплямовано ленінградською “академічною справою” [30], то цілком зрозуміло, чому так критикувалось навіть те, що заслужувало позитивної оцінки.

Заради справедливості, погодьмося з твердженням про досить посередні досягнення відділу методики викладання історії УНДП у другій половині 1940-х рр., що зумовлено об’єктивними і суб’єктивними чинниками. Із-поміж об’єктивних факторів укажемо на недостатність фінансування провадження наукових тем, їх заангажованість, умотивовану політичним замовленням, відсутність належної підготовки фахівців, а суб’єктивних – зайнятість більшості членів відділу методики викладання історії, у т.ч. і Введенського, за основним місцем роботи, які продукували проблему часу для реалізації планованих установою й затверджених на рівні АПН УРСР розвідок.

Оцінюючи діяльність кожного члена відділу, варто зазначити, що для більшості студійована педагогічна проблематика була віддаленою або ледь дотичною до наукових інтересів, а її глибоке, належне розроблення потребувало спеціальних знань, досвіду роботи в загальноосвітній школі тощо. Заміна керівника відділу в 1949 р. не вирішила його проблем. Пройде небагато часу і на одному із засідань вченої ради інституту буде визнано, що В.О.Голобуцький так само немає належного досвіду, а відтак не може зрозуміти специфіку педагогічної справи в навчальному закладі [9].

Попри неоднозначне ставлення до цієї сторінки біографії А.О.Введенського укажемо на безперечний факт – долучення професора до формування історичних знань молоді, спрямованого засвоєння нею досвіду попередників, виховання людини “гідної радянського суспільства”. Боротьба проти “буржуазного націоналізму і безбатченкового космополітизму” [10] проголошувалась головним вектором діяльності відділу, що підкреслювало не тільки офіційні установки керівництва інституту чи Академії педагогічних наук УРСР, але й ідеологічні орієнтири А.О.Введенського, як радянського російського історика, свідомість якого зазнала потужних трансформацій заради фізичного виживання в умовах тоталітарного режиму, масових репресій колег та бажання відбутись у кар’єрному сенсі.

Перебуваючи на посаді керівника відділу, Андрій Олександрович особливо опікувався історичними знаннями тих випускників шкіл, які обирали фахом у подальшому історичну спеціальність [11]. Їх низький рівень, формальне ставлення учителів до проваджені ними високої місії непокоїв Введенського. Відшукуючи цьому пояснення, професор указував на відсутність належного навчально-методичного забезпечення і тих, хто міг би навчати майбутніх студентів-істориків, а ще – “ми боїмось праці над програмами, ждемо установок від вищих органів, працюємо не в дусі творчого марксизму, хоч іменуємо себе ленінцями” [11]. Уболівання за якість підготовки тих, хто перебував в аудиторії за партою та кафедрою, підкреслює важливу рису А.О.Вве-

денського – свідоме ставлення до місії педагога-наставника, поширювача історичних знань.

Очолюючи упродовж 1930–1940-х рр. кафедру історії Росії (згодом історії СРСР), перебуваючи на посаді професора історії кафедри архівознавства у вищій школі (1950–1960 рр.), співпрацюючи з відділом методики викладання історії Українського науково-дослідного інституту педагогіки, А.О.Введенський брав участь у розробленні навчальних планів, програм курсів із загальної та регіональної вітчизняної історії, спеціальних історичних дисциплін та спецкурсів, зокрема “Історії архівів та архівної справи в Західній Європі та Америці”, “Дипломатики”, “Метрології”, “Хронології”, “Дореволюційних діловодства та документації”, “Історії й сучасної організації архівної справи в СРСР” [12, с.87–93]. Відтак творчий доробок професора у зазначений період збагатився низкою навчально-методичних видань та окремих публікацій апробативного науково-педагогічного змісту.

З-поміж них назвемо навчальне видання А.О.Введенського – методичний збірник “Історія в школі”, який містить статті у виконанні наукових співробітників та аспірантів Українського науково-дослідного інституту педагогіки, педагогів-практиків, зокрема О.Михайлова (“Виховання радянського патріотизму у викладанні історії в школі”), І.Скрипкина (“Вивчення біографій В.І.Леніна і Й.В.Сталіна з учнями в школі”), Р.Ліберса (“Використання творів класиків марксизму-ленінізму на уроках історії”), А.Ленденської (“Письмові роботи з історії у 8–10 класах середньої школи”) та Є.Пелехової (“З досвіду роботи товариства “Юний історик” 25-ї школи м. Києва”), що відзначаються високою залежністю від ідеології керівної партії. Насиченість передмови до першого випуску планованого продовжуваного видання рішеннями “партії і уряду про викладання громадянської історії в школі, постановами Центрального комітету ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань” [27, с.3], підкреслено шанобливе ставлення до “більшовицької партійної принципальності”, “почуття радянської національної гордості”, “героїчної історії рідної більшовицької партії, <...> життя і революційної діяльності геніальних вождів Леніна і Сталіна” – основні риси вступної частини книги, призначеної для “глибокого вивчення геніальних творів Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, “Короткого курсу історії ВКП(б)”, систематичного підвищення знань з історії” [там само].

Зважаючи на відому життєву позицію переслідуваного в 1930 р. історика, стає очевидним невласиве для нього поклоніння радянським офіційним постулатам історичної науки й наслідування дозволених наукових ідей. У різних варіантах подібні ідеологеми неодноразово оприсутнюються в основному тексті збірника, що фактично суперечило інтелектуальній й моральній висоті професора та відповідало тодішньому розумінню значення викладання гуманітарних дисциплін у шкільній освіті заради боротьби за більшовицьку партійність [27, с. 3–4]. Інакше кажучи, йдеться про характерну навчально-методичну літературу кінця 1940-х рр., зубожіння змістової частини якої компенсувалось за рахунок надмірного захоплення імплантованою тотально в історичну науку марксистською методологією. Безперечно, інші часи диктували украй заполітизовані вимоги до навчальної літератури, що в загальному й доводить окремий випадок.

Упродовж 1950–1960-х рр. А.О.Введенський неодноразово звертатиметься до теми викладання історії у вищій та середній школі, ставши упорядником рекомендацій щодо проведення лекційних, семінарських, практичних (лабораторних) та інших видів аудиторних занять [19, 23, 24]. Сутність методичних настанов професора зводиться до визнання особливої ролі гуманітарних дисциплін, зокрема історії, в ідейно-патріотичному вихованні молоді, самостійне здобування знань якої відбувається винятково на прогресивних марксистсько-ленінських методологічних засадах.

Подібного змісту є й методичний збірник “Предмет, метод, завдання історичної науки” (1962), написаний у співавторстві з Л.Г.Мельником, складовими якого є розділи “Предмет історичної науки”, “Метод історичної науки” (підрозділи “Історичний

матеріалізм – теоретична і методологічна основа науки історії”, “Партійність в історичній науці”, “Критика сучасної буржуазної методології історії”) та “Завдання науки історії” [25]. Досить очікувано виглядають зауваги про “вищий рівень розвитку нашої історичної науки порівняно з буржуазною історіографією”, що аргументується умовами розвитку радянської науки в соціалістичному суспільстві, яке “незрівнянно більше, порівняно з капіталістичним, сприяє піднесенню і розквіту суспільних наук, зокрема, науки історії” [25, с.3]. Адресуючи посібник у першу чергу студентам-заочникам, А.О.Введенський і Л.Г.Мельник переслідують мету подати “єдине, цільне поняття про історію, її предмет, методи і завдання” [там само], що пояснює структуру видання.

Ставлячись до історії як науки, що за допомогою достовірних джерел у хронологічній послідовності вивчає “історичний поступальний процес розвитку людського суспільства у всій його конкретності і різноманітності на основі загальних об’єктивних законів історичного матеріалізму”, і заперечуючи західноєвропейські (зокрема, школи “Анналів”) та дореволюційні російські методології ведення історичного дослідження, автори пропагують матеріалістичне розуміння історії, засноване на марксизмі [25, с.8]. Саме тому на сторінках посібника чільне місце займають роз’яснення сутності класової боротьби як рушійної сили прогресу; доведення справедливості формаційного підходу як основного шляху еволюції суспільства й держави; роздуми про роль особи і народу в історії, об’єктивну істину і можливості пізнання, а фаворитами цитування при цьому є твори К.Маркса, Ф.Енгельса та В.І.Леніна.

Цікавими й раціонально виваженими є історіографічні зауваги А.О.Введенського та Л.Г.Мельника про укорінення марксизму в радянській історичній науці та об’єктивно сильні й слабкі сторони будь-якої методології тощо. Попри сильну заангажованість, вмотивовану відкритим виступом проти т.зв. антирадянщини в науці, “фальсифікувань в історії”, відмовити авторам посібника в доступному викладі основ матеріалістичного розуміння історії не можна. Безперечно, такого зразка видання відіграли важливу роль у зміцненні позицій марксизму як наукового та суспільного світогляду студентів-істориків.

Утім найвідомішими навчальними проектами Андрія Олександровича указанного проміжку часу стали не ідеологічно заангажовані посібники, а максимально з можливого віддалені від офіційної науки колективний та одноосібний посібники 1963 р. – “Допоміжні історичні дисципліни: короткий курс” і “Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика)” [18; 22]. Науково-педагогічний досвід, сформований під впливом особистих учнівських і студентських вражень, багаторічного викладання у вишівських стінах, значною мірою детермінованого ідеологічними умовностями та дослідними студіями, трансформувався в малий і великий наратив про дипломатику та хронологію.

Якщо “Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика)” сприймаються компендіумом опублікованих у 1920–1950-х рр. та пізніше доповнених і перероблених автором розвідок (виняток складають хіба-що перша й остання лекції посібника, які за змістом дещо дублюють відповідний розділ видання “Допоміжні історичні дисципліни” та більш ранню публікацію в “Вопросах архивоведения” – “Вспомогательные исторические науки в работе архивистов” [17]), то розділи в “Допоміжних історичних дисциплінах” – стислими довідками про об’єктно-предметну сферу, спеціальну термінологію, методи й методологію, історіографічну, джерельну бази галузей історичних знань, міждисциплінарні зв’язки. Прагнучи допомогти дипломатиці розвиватися як царині наукового пошуку й навчальній дисципліні, А.О.Введенський “вписує” відмінності власного бачення змісту науки в дисциплінарну ідентичність. Присвячені дипломатиці шпальти в обох виданнях відчутно перегукуються, а відмінності між ним зводяться до різної міри узагальнень і конкретизації знань. Щодо невеличкого розділу “Хронологія” в “Допоміжних історичних дисциплінах”, то його зміст

сприймається віддзеркаленням основних галузевих положень у стислій формі. Через відсутність обов'язкових елементів, властивих для навчального видання, наприклад, питань для самоконтролю чи завдань для самостійної роботи, назвати їх такими можна лише умовно. Проте наявність в обох випадках грифу допуску міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР для студентів історичних факультетів університетів і педагогічних інститутів підтверджують їх статус.

Структура представлення у згаданому навчальному посібнику [18] документального джерелознавства (дипломатики) як науки не відповідає усталеним, класичним канонам, навіть, незважаючи на жанр навчального видання – *курс лекцій*. “Предмет, метод і коротка історія дипломатики”, “Зародження і розвиток документознавства в Росії в XV–XVIII ст.”, “Дипломатика в працях харківського професора К.Пауловича”, “Питання дипломатики в працях В.О.Ключевського”, “Фальсифікація документів в Російській державі в XVI–XVII ст.”, “Підробка і фальшування історичних документів в Україні і в Білорусі в XVI–XIX ст.”, “Підробка і фальшування історичних документів в Грузії”, “Завдання і шляхи розвитку радянської дипломатики і інших допоміжних історичних дисциплін” – так виглядає тематика лекцій, поданих у посібнику.

Підсумовуючи повоєнні навчально-педагогічні здобутки А.О.Введенського, відзначимо постійний інтерес професора до методичного забезпечення викладання історії в середній та вищій школі, активну участь у розробленні й експертизуванні навчальних планів і програм, в підготовці та атестації науково-педагогічних кадрів на рівні кафедр, науково-методичної, вченої рад, науково-методичного кабінету заочної освіти Київського університету, відділу методики викладання історії та колегіальних органів Українського науково-дослідного інституту педагогіки тощо.

Найбільшим педагогічним досягненням Андрія Олександровича, крім яскравих колоритних лекцій і семінарів в університетській аудиторії, стали представлені нами навчальні посібники. Між першими, датованими початком ХХ ст., і пізнішими зразками навчально-методичної літератури криється величезна якісна відмінність, що пояснюється не тільки істотною різницею між суспільно-політичними умовами побутування історичної та педагогічної наук, але й метаморфозами наукового світогляду вченого. Невільність історика радянської доби від офіційної політики керівної партії і неможливість дотримуватися методологічного плюралізму викликали зубожіння форми і змісту досліджуваних видань. Проте їх наявність у творчому доробку Введенського додатково засвідчує винятково сумлінне ставлення професора до педагогічної справи. Студіювання педагогічних дослідів А.О.Введенського є необхідною умовою створення повного історіографічного образу дослідника і викладача радянської епохи.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 5127, оп. 1, спр. 35, арк. 30.
2. ЦДАВО України, ф. 5127, оп. 1, спр. 47, арк. 47; спр. 62, арк. 40.
3. Там само, спр. 82, арк. 15; спр. 47, арк. 10, 14, 21, 157, 162; спр. 62, арк. 17, 34, 46, 119, 150; спр. 74, арк. 6, 15–16, 21.
4. Там само, спр. 82, арк. 30; спр. 102, арк. 25.
5. Там само, спр. 40, арк. 7.
6. Там само, спр. 64, арк. 33–34.
7. Там само, спр. 106, 260 арк.; спр. 54, 5 арк.; спр. 53, 32 арк.; спр. 80, 41 арк.; спр. 33, 164 арк.
8. Там само, спр. 66, арк. 213–215.
9. Там само, спр. 102, арк. 25.
10. Там само, спр. 83, арк. 12.
11. Там само, спр. 51, арк. 8.
12. Войцехівська І. Н. Андрій Введенський : монографія / І. Н. Войцехівська, В. В. Бездрабко, І. В. Верба. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2013. – 176 с.
13. Баженова Ю. Г. Життя і наукова діяльність А. О. Введенського / Ю. Г. Баженова // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Історія. – 2005. – Вип. 81. – С. 69–71.
14. Бездрабко В. В. Історіографічні ескізи з документознавства, або Персональний текст про персональні тексти / В. В. Бездрабко. – К. : Четверта хвиля, 2010. – С. 83–104.

15. Бездрабко В. В. Наукова творчість А. О. Введенського : історіографічний вимір / В. В. Бездрабко // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 19. – С. 283–314.
16. Введенский А. А. Анализ знаний учащихся по истории на экзаменах на аттестат зрелости / А. А. Введенский // Сталинское племя. – 1948. – 14 июля.
17. Введенский А. А. Вспомогательные исторические науки в работе архивистов / А. А. Введенский // Вопросы архивоведения. – 1962. – № 2. – С. 28–31.
18. Введенский А. А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (дипломатика) / А. А. Введенский. – К. : Изд-во КГУ, 1963. – 220 с.
19. Введенский А. О. Повышение идейного уровня преподавания истории в школе / А. А. Введенский // Сталинское племя. – 1950. – 5 мая.
20. Введенський А. О. Чи не час суворіше приймати іспити з кандидатського мінімуму (порядок обговорення) / А. О. Введенський // За радянські кадри. – 1946. – 20 листоп.
21. Введенский А. А. В борьбе за высокую идейность / А. А. Введенский // Сталинское племя. – 1948. – 10 июля.
22. Введенський А. Допоміжні історичні дисципліни / А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. – К. : Рад. школа, 1963. – 208 с.
23. Введенський А. О. До питання про методику проведення семінарських, лабораторних занять / А. О. Введенський // Праці і матеріали наук.-метод. ради Київського університету. – К., 1957. – Вип. III–IV. – С. 103–107.
24. Введенський А. О. До питання про методику читання лекцій / А. О. Введенський // Праці і матеріали наук.-метод. ради Київського університету. – К., 1957. – Вип. III–IV. – С. 27–29.
25. Введенський А. О. Предмет, метод, завдання історичної науки / А. О. Введенський, Л. Г. Мельник. – К. : Вид-во КДУ, 1962. – 58 с.
26. Войцехівська І. Введенський Андрій Олександрович / Ірина Войцехівська // Українські архівісти (XIX–XX ст.) : бібліогр. довідник / Держкомархів України. УНДІАСД ; упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – С. 98–99.
27. Історія в школі / за заг. ред. А. О. Введенського. – К. : Радянська школа, 1949. – Вип. I.
28. Первалов В. А. Историк А. А. Введенский в Уральском университете / В. А. Первалов // Вестник Уральского государственного университета. – 2000. – № 16. – С. 135–139.
29. Первалов В. А. Историк и педагог А.А. Введенский : к 110-летию со дня рождения / В. А. Первалов // Четвертые Татищевские чтения. – Екатеринбург, 2002. – С. 116–121.
30. Перченко Ф. Ф. “Дело Академии наук” и “великий перелом” в советской науке / Ф. Ф. Перченко // Трагические судьбы: репрессированные учёные Академии наук СССР. – М. : Наука, 1995. – С. 201–235.
31. Писаренко, Э. Е. Генеалогия дома Строгановых в научном наследии А. А. Введенского / Э. Е. Писаренко // Генеалогия: источники, проблемы, методы исследования. – М., 1989. – С. 133–136.
32. Стрельський Г. В. Введенський Андрій Олександрович / Г. В. Стрельський // Історичний факультет Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834–2004 рр.). – К. : Прайм-М, 2004. – С. 168.
33. Уральский государственный университет в биографиях. – Екатеринбург, 1995. – С. 217–218.

В статье говорится о послевоенном педагогическом опыте профессора Киевского университета имени Тараса Шевченко Андрея Введенского, его студии и прикладные практики. Раскрыто драматизм личности, вынужденной творить согласно официальной идеологии, а не с собственными убеждениями.

Ключевые слова: историк, историография, педагогические практики.

The article deals with the post-war teaching experience Professor of Kyiv Taras Shevchenko Andrey Vvedensky, his studies and applied practices. Reveals the drama of a person forced to do according to the official ideology, and not with their own convictions.

Keywords: historian, historians, pedagogical practice.

ТУРИСТИЧНО-ЕКСКУРСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЗАСІБ ІДЕОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 70–80-х рр. ХХ ст.: ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ І ЗАВДАНЬ

У статті на основі аналізу партійних документів та інших джерельних матеріалів досліджуються процеси формування інституційної структури і завдань туристично-екскурсійної діяльності в Україні у 70–80-х рр. ХХ ст. як важливого засобу ідейно-політичного виховання населення. З'ясується роль профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій у цьому процесі.

Ключові слова: радянська доба історії, Прикарпаття, туристично-екскурсійна діяльність, ідеологічна робота, профспілки, комсомол.

Науково-теоретична актуальність досліджуваної теми полягає в тому, що саме 70–80-ті роки ХХ ст. становлять безпрецедентний період історії вітчизняного туризму, коли за умов авторитарного політичного режиму, “закритого” суспільства, ідеологічного диктату, наростання застійних явищ у соціально-економічній сфері він пережив справжній бум, зумовлений низкою об’єктивних і суб’єктивних обставин. Цей феномен заслуговує на спеціальне глибоке вивчення, причому не лише в масштабах України чи всього СРСР (В.Бабарицька, В.Бугрій, С.Грибанова, Т.Дьорова, Р.Дьякова, Б.Ємельянов, В.Зінченко, А.Короткова, О.Костюкова, О.Малиновська, Л.Воронкова, В.Касаткин, В.Квартальнов, С.Попович, Т.Сокол, В.Федорченко та ін.), а й на регіональному рівні, зокрема в межах Прикарпаття, яке завдяки потужному рекреаційному потенціалу стало одним з найпривабливіших туристичних районів Радянського Союзу.

Такий підхід на “мікрорівні” поглиблює та увиразнює уявлення про зміст, механізми, здобутки і прогалини розвитку туристично-екскурсійної справи у масштабі всієї України та дозволяє порівнювати її розвиток з іншими радянськими республіками. Така постановка проблеми відповідає злободенним завданням сучасної української історіографії, яка, здолавши етап “викриття” і безапеляційної критики “радянського минулого”, починає виважено і об’єктивно досліджувати всі складні суперечливі процеси і явища цього важливого періоду історії України.

Мета статті полягає в з’ясуванні процесів формування інституційної структури і завдань туристично-екскурсійної діяльності в Україні у 70–80-х рр. ХХ ст., що перетворилася на важливий засіб ідейно-політичного впливу на населення. Динамічне відновлення туристично-екскурсійної діяльності в Україні після Другої світової війни зумовлювалося необхідністю посилення ідейно-політичного виховання населення. У червні 1945 р., згідно зі спеціальною ухвалою, відновило діяльність Туристично-екскурсійне управління як окремий відділ ВЦРПС [2, с.5]. Виникають його управління у великих містах, зокрема і в Києві. Серед 14 напрямів, за якими мала здійснюватися екскурсійна робота, на перше місце, поряд з історико-революційними традиціями, виходить пропаганда героїзму радянських воїнів доби минулої війни. Певне місце в ній посідає соціально-виробнича, літературно-мистецька, природознавча тематика. За 1950–1960-х років не лише відновили, а й створили нові важливі передумови для подальшого розвитку туристично-екскурсійної діяльності, яка стала розглядатися як важливий напрям ідеологічного впливу на широкі верстви трудящих.

Згідно з листопадовою 1959 р. ухвалою президії ВЦРПС, наступного року відбулося створення республіканських і обласних туристично-екскурсійних управлінь, у відання яких передавалося все туристичне господарство [2, с.6]. Відповідно до рішень цього ж органу, в липні 1962 р. їх реорганізували у “ради по туризму” відповідних рівнів [2, с.6–7], а в серпні 1969 р. перейменували у “ради по туризму та екскурсіям” [2, с.6–7]. За цього часу увиразнився поділ туристично-екскурсійного руху на дві організаційні форми – планову та самодіяльну. Перша перебувала у віданні профспілок

і полягала у розробці й улаштуванні планових маршрутів, які ставали популярними завдяки подорожам за путівками у відносно комфортних умовах. Самодіяльний туризм також зазнав дедалі більшої формальної регламентації. Удосконалювалися форми і методи туристично-екскурсійного обслуговування. За 1960-х років утвердилися принципи організації та поділу маршрутів на лінійні, коли туристи пересувалися від одного пункту до іншого; радіальні (зазвичай місцеві), коли вони, постійно мешкаючи на турбазі чи готелі, здійснювали екскурсії чи походи до пам'яток природи та історії і культури; кільцеві, коли рекреанти по уявному “колу” відвідували низку цікавих об'єктів, повертаючись до попереднього місця. Розширювалася географія та оновлювалася тематика маршрутів, зокрема набирали популярності подорожі до “головних” міст Радянського Союзу – Москви, Ленінграда та інших, а міста України включалися до загальносоюзних маршрутів.

Самодіяльний туризм як специфічний вид діяльності здійснювався на добровільній – самодіяльній основі. Він охопив різні прошарки населення через розширення мережі туристичних об'єднань, спілок, клубів, члени яких на власний розсуд улаштували походи, змагання, зльоти та інші заходи. Для зміцнення і надання “цілеспрямованості” такій діяльності 1957 р. створили Всесоюзну федерацію туризму, що існувала чотири роки. Важливим чинником і характерною рисою розвитку туристичних подорожей стало розширення видів засобів пересування. Поряд з традиційними екскурсіями автобусами і залізницею з 1957 р. розвивається круїзний туризм, за яким закріпився статус “елітного”. Рекреантів притягували активні засоби пересування, які обслуговували на спеціальних маршрутах – пішохідні, велосипедні, кінні та водні (на човнах, байдарках, надувних плотках). Про популярність і масштаби їхнього використання свідчить функціонування у другій половині 1960-х років 56 всесоюзних [11, с.195] та численних республіканських і місцевих маршрутів.

Дослідники історії туризму в Україні загалом спільні в думці, що 1969 рік став умовним етапом, який започаткував новий період його розвитку. При цьому вчені В.Федорченко та В.Кваральнов характеризують 1970-ті – середину 1980-х років як етап “екстенсивної” еволюції туризму, який у другій половині 1980-х перейшов на шлях “інтенсивного” поступу [1, с.67–125]. За основу такого підходу беруться відповідні партійні та державні постанови, що визначали зміст і шляхи розвитку туристично-екскурсійної справи. Водночас слід ураховувати, що реальні зміни в цій царині відбувалися не “миттєво”, а з певною “інерцією”, коли механізми ухвалених рішень запускалися в дію та починали приносити результати. Загалом такі погляди об'єктивно відображають етапність і динаміку змін у цій сфері, хоча чимало з них носять проблемних характер, вимагають певної корекції. У травні 1969 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР та ВЦРПС ухвалили історичну постанову “Про заходи з подальшого розвитку туризму та екскурсій у країні”, яка, підсумовуючи попередній досвід, визначала програму і напрями модернізації цієї сфери на два наступні десятиріччя. Згідно з її положеннями, екскурсії визначалися не лише формою відпочинку, а й засобом підвищення культурного рівня та ідейно-політичного виховання населення. Знайомство з пам'ятками історії та культури, природою рідного краю, досягненнями в економіці, науці, культурі мали сприяти вихованню в радянських людей любові до Батьківщини та вірності революційним, бойовим, трудовим традиціям народу. Зважаючи на існуючі недоліки, окреслювався комплекс заходів щодо піднесення туристично-екскурсійної справи на якісно новий рівень. Реалізацію стратегічного завдання щодо її перетворення на “важливу галузь обслуговування населення” та забезпечення кваліфікованими кадрами мали забезпечити структурні управлінські зміни: загальне керівництво організацією подорожей та екскурсій покладалося на вертикаль профспілкових органів; державні органи культури мали забезпечувати розвиток екскурсійних організацій; міністерства з його низовими органами мали створити мережу дитячих туристично-екскур-

сійних станцій та охопити туристично-краєзнавчою роботою шкільну молодь. Визначалися заходи з розвитку будівництва туристично-екскурсійних об'єктів, підвищення рівня їхнього обслуговування, поліпшення транспортного забезпечення, активізації висвітлення і пропаганди цієї справи в засобах масової інформації, видання відповідної різнопрофільної літератури [6]. За "пірамідальним" принципом функціонування командно-бюрократичної системи відповідні ухвали "у світлі" цієї постанови прийняли міністерства та відомства, на які покладалося її виконання. Червнева 1969 р. постанова президії ВЦРПС зобов'язала ради з туризму при республіканських, обласних і місцевих організаціях забезпечити "масовий" розвиток туризму і екскурсій, досягти якісних змін у рівні їх організації та обслуговування [7]. Вона носила комплексний характер, спрямовуючи на всебічний розвиток туристично-екскурсійної справи. Утім, стратегічний курс компартійного керівництва на побудову розвинутого соціалізму та формування нової суспільності "радянський народ" вимагав посилення ідеологічної обробки трудящих. Тому вже в липні 1971 р. та лютому 1973 р. [5] президія ВЦРПС ухвалила дві подібні за змістом постанови, що зобов'язували профспілкові організації вважати туристично-екскурсійну діяльність невід'ємним вагомим складником їхньої ідейно-виховної та культмасової роботи. Вказувалося на її недоліки щодо "надмірного захоплення" показом "пам'яток далекої старовини (церков, мечетей і т. ін.)", на недостатнє пізнавальне значення багатьох маршрутів та "не завжди правильні оцінки" екскурсивними певних історичних подій. Тому вимагалось посилити ідейну спрямованість та виховне значення планових і самодіяльних туристичних маршрутів, зосередивши головну увагу на подорожах рідним краєм та залученні до них сільських трудівників і молоді, що навчається. Для забезпечення "масової" участі в туристичних маршрутах профспілковим комітетам надавалося право сплачувати 70% від вартості путівок. Слідом за цими ухвалами в травні 1973 р. прийняли постанову про покращення рекламно-інформаційної роботи та пропаганди туризму і екскурсій. Дублюючи положення попередніх ухвал цей документ вимагав активного використання всіх засобів пропаганди і ЗМІ для підвищення ідейного рівня подорожей і екскурсій. Журналісти, працівники кіно і радіо мали висвітлювати привабливість і кращий досвід проведення туристично-екскурсійної діяльності [2, с.7]. Така зміна пріоритетів з організаційно-методичного та матеріально-технічного забезпечення туристично-екскурсійної справи на посилення ідейно-політичних вимог не могла не позначитися на її подальшому розвитку. Ці завдання мала реалізовувати нова управлінська структура профспілкового туризму, запроваджена постановою ВЦРПС від 19 серпня 1969 р. Згідно з ухваленим тоді "Положенням" [9], при ній створювалася Центральна рада з туризму і екскурсій (ЦРТЕ) та республіканські, обласні, міські (районні) ради з туризму при відповідних структурних ланках профспілок. Для кожної з них визначалися свої зміст і завдання роботи, зокрема республіканські й обласні ради мали забезпечувати функціонування турбаз, організацію місцевих туристично-екскурсійних маршрутів, підготовку кадрів, виготовлення рекламних організаційно-методичних матеріалів, розподіл путівок тощо. Ідейно-політичні завдання і надалі залишалися пріоритетними в розгортанні туристично-екскурсійної діяльності. Про це свідчать три ухвалені у квітні і листопаді 1976 р. постанови ЦРТЕ, які в типовому для того часу дусі визначали стан і перспективи роботи туристично-екскурсійних організацій профспілок з виконання рішень з'їздів і пленумів КПРС та ВЦРПС [2, с.15–16, 19–24; 10, с.30–32]. Вони також дещо дублювали зміст попередніх постанов, але при цьому засвідчили, що керівництво цією справою повністю перейшло у відання цієї профільної структури, яка, продовжуючи попередню лінію, намагалася внести і певні інновації у її розвиток. Це проявилось у зміщенні акцентів на розвиток місцевих туризму і екскурсій, запровадженні диференційованого підходу до планування маршрутів для різних категорій населення, включенні турбаз до орбіти екскурсійного руху, розширенні сфери послуг для екскурсантів, намаганні акти-

візувати і взяти під контроль самодіяльні туристичні клуби тощо. Для стимулювання цієї праці передбачалося активне застосування форм і методів, апробованих в інших сферах культурно-масової роботи та у виробництві: розгортання соціалістичного змагання між колективами туристично-екскурсійних підприємств; включення їх у рух за комуністичне ставлення до праці, присвоєння почесних звань “ударник” і “колектив” комуністичної праці тощо.

Забюрократизованість радянської адміністративно-управлінської системи особливо болісно позначилася на розвитку туристично-екскурсійної діяльності, що має “мультиплікативний” характер, вимагаючи координації зусиль різних відомств і підприємств з надання культурно-освітніх, соціально-побутових (розміщення, харчування тощо), транспортних та інших послуг. Проблема загострювалася на тлі реалізації масштабних проєктів з капітального будівництва туристичних баз, санаторіїв, кемпінгів, інших засобів розміщення. За таких обставин постало питання щодо координації зусиль у цій сфері, яке актуалізувало тенденцію на централізацію влади загальносоюзними міністерствами та відомствами та обмеження прав їх республіканських органів. Саме на це, попри традиційні реляції та ідеологічні штампи, спрямовувала жовтнева 1980 р. постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС про подальше вдосконалення туристично-екскурсійної справи [4]. На її виконання при ВЦРПС створили Міжвідомчу раду з туризму і екскурсій, що мала забезпечувати координацію діяльності туристичних організацій та зацікавлених міністерств і відомств. На неї покладалася функція методичного керівництва внутрішнім туризмом. Той факт, що Міжвідомча рада не мала “низових” структурних підрозділів, також увиразнює тенденцію до централізації управління цією сферою. З назованих та інших причин Міжвідомча рада виявила свою неефективність, тож проблема створення дієвого органу з координації всіх аспектів розвитку туристично-екскурсійної сфери залишалася актуальною. Так, згідно із серпневою 1983 р. постановою колегії ВЦРПС, при профспілкових організаціях різних рівнів створювали бюро подорожей та екскурсій. Відповідно до спеціального “Положення”, це мали бути самоокупні установи зі штатними працівниками, на які покладалася завдання з організації і проведення подорожей та екскурсій, розробки їх тематики і маршрутів тощо. Своїми послугами вони мали охоплювати всі категорії рекреантів та установ, що забезпечували їхній відпочинок. При бюро створювалися підрозділи, що об’єднували організаторів подорожей, керівників тургруп, а також методичні кабінети тощо. З-поміж них головна роль відводилася методичним та краєзнавчим секціям екскурсиводів, зміст роботи яких визначав окремих “методичний лист”, що спрямовував на підготовку фахових екскурсиводів та оновлення екскурсійної тематики [3]. Посилювався курс на розширення форм і засобів організації та проведення екскурсійної роботи. Його зміст розкривала ухвала керівництва профспілок щодо поліпшення природоохоронної роботи туристично-екскурсійних організацій, яка, зокрема, передбачала маркування туристичних маршрутів та їхнє забезпечення достатньою кількістю пунктів відпочинку [2, с.32–35]. Так само новаторським виглядали рішення про розширення асортименту та підвищення якості й інформативності туристичних мап і схем, які б забезпечували ефективність організації та пізнавальних можливостей подорожей і екскурсій [2, с.95–96]. Ухвала щодо розширення виробництва сувенірів, подарункових виробів та торгівлі ними на туристичних маршрутах спрямовувала на підвищення культури обслуговування рекреантів та прибутковості екскурсійної справи [8]. Визначати середину 1980-х років як початок “нового інтенсивного етапу” розвитку туризму (В.Квартальнов, В.Федорченко [1, с.57]) можна лише умовно. По-перше, постанови керівних органів, що відповідали за його становлення, ставали радше “деклараціями про наміри”, позаяк багато їхніх положень залишилися нереалізованими. По-друге, у самому радянському суспільстві наростали застійні кризові явища в соціально-економічній сфері, що не могло не позначитися на розвитку туристично-екскурсійної справи. Водночас слід визнати, що компартійне та

профспілкове керівництво змінило вектор і пріоритети її розвитку. Якщо у 1970-х – на початку 1980-х років ухил робився на посилення ідеологізації і централізації управління, то надалі вона переноситься у сферу обслуговування, посилюється пошук шляхів її оптимізації та перелаштування на інші ефективні шляхи розвитку. Цю нову стратегію визначали спільна постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ “Про заходи з розвитку туризму і вдосконалення туристично-екскурсійного обслуговування населення в країні у 1986-1990 рр. та на період до 2000 року” [2, с.126–129], Комплексна програма виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 рр. З-поміж прийнятих відповідними міністерствами і відомствами ухвал щодо реалізації цього “нового курсу” в концентрованому вигляді його зміст відображає ухвалена ЦРТЕ спільно з іншими профспілковими органами комплексна програма діяльності [2, с.154–157]. Відповідно до цих документів, туристично-екскурсійна справа переносилася у площину сфери послуг та мала здійснюватися на основі прогресивних форм виробництва, посилення режиму економії, раціонального використання резервів та досягнень науки і техніки. Пріоритетними ставали туристичні маршрути з активними засобами пересування (пішохідні, гірські, велосипедні, кінні та ін.), розширення їх географія, а також посилення екскурсійного обслуговування за місцем проживання, зокрема у вихідні дні і позаробочий час. Передбачалося істотне збільшення капіталовкладень на розвиток і модернізацію туристичної інфраструктури, особливо транспорту. Ухвалені впродовж 1985–1988 рр. структурними підрозділами ВЦРПС близько двох десятків постанов щодо розвитку туристично-екскурсійної справи можна умовно розділити на три блоки, тісно пов’язані між собою. Більшість з них була безпосередньо присвячена цьому питанню, в інших документах воно порушувалося в контексті розв’язання різних суспільних проблем. Перший блок стосується підвищення якості і асортименту послуг туристів та екскурсантів (близько п’яти спеціальних ухвал). Вони спрямовували на комплексне обслуговування рекреантів (розміщення – транспорт – харчування – екскурсія тощо); на організацію відпочинку сім’ями, під час міжсезоння та у сільській місцевості; на розширення туристичних маршрутів з активними засобами пересування; на залучення до екскурсійної справи сільського населення; на сприяння профспілками розвитку дитячого і підліткового туризму тощо. Таким чином, упродовж 1970–1980-х рр. за умов панування командно-адміністративної системи в Україні відбулося динамічне формування інституційної структури туристично-красознавчого руху, який перетворився на ефективний засіб ідеологічної роботи з-поміж широких верств населення. На це спрямовували компартійні документи, які втілювали в життя масові громадські організації. Цей досвід слід враховувати при вивченні ідейно-політичних процесів в Україні за доби тоталітаризму. Водночас, як не парадоксально, він актуальний і для сучасного розвитку туристично-екскурсійної справи, адже засвідчує її потужний формуючий потенціал, який усвідомлювала і намагалася використати у своїх інтересах компартійна номенклатура. Подальшого вивчення потребує питання реалізації цього досвіду за сучасних умов.

1. Квартальнов В. А. Туризм социальный: история и современность : учеб. пособ. для слушателей ИПК туристско-экскурсионных кадров / В. А. Квартальнов, В. К. Федорченко. – К. : Вища школа, 1989. – 342 с.
2. Нормативные акты по туристско-экскурсионной работе. Т. 1, ч. 1. – М. : Профиздат, 1989. – 238 с.
3. Об организации работы краеведческой методической секции экскурсоводов бюро путешествий и экскурсий. Методическое письмо республиканским, краевым, областным советам по туризму и экскурсиям, бюро путешествий и экскурсий // Сборник официальных материалов по туристско-экскурсионной работе профсоюзов: по состоянию на 1 марта 1978 г. – М. : Центральное рекламное-информационное бюро “Турист”, 1978. – С. 41–43.
4. О дальнейшем развитии и совершенствовании туристско-экскурсионного дела в стране. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС от 31 октября 1980 года // Сборник официальных материалов. – 1980. – С. 3–6.

5. О дальнейшем улучшении пропагандистской и рекламно-информационной работы советов по туризму и экскурсиям (Из постановления Президиума Центрального совета по туризму и экскурсиям от 29 мая 1973 г.) // Сборник официальных материалов. – 1973. – С. 34–37.
6. О мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране. Постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС от 30.05.1969 г. // Правда. – 1969. – 26 июня.
7. О работе профсоюзных и туристско-экскурсионных организаций по выполнению постановления ЦК КПСС, Совета Министров СССР и ВЦСПС о мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране. Постановление президиума ВЦСПС от 13 июня 1969 г. // Сборник официальных материалов. – С. 8–11.
8. О рекомендациях по расширению производства сувениров, подарочных изделий и улучшению торговли ими на туристических маршрутах страны. Решение Межведомственного совета по туризму и экскурсиям при ВЦСПС. 30.03.83 // Сборник официальных материалов. – 1983. – С. 6–7.
9. Положение о центральном, республиканском, краевом, областном, городском (районном) совете по туризму и экскурсиям Из постановления Президиума ВЦСПС от 19 августа 1969 г.) // Сборник официальных материалов. – 1969. – С. 14–19.
10. Сборник официальных материалов по туристско-экскурсионной работе профсоюзов : по состоянию на 1 марта 1978 г. – М. : Центральное рекламно-информационное бюро “Турист”, 1978. – 639 с.
11. Устименко Л. М. Історія туризму : навчальний посібник / Л. М. Устименко, І. Ю. Афанасьєв. – 2-ге вид. – К. : Альтерпрес, 2008. – 354 с.

В статье на основе анализа партийных документов и других источников исследуются процессы формирования институциональной структуры и задач туристско-экскурсионной деятельности в Украине в 1970–1980-х гг. как важного средства идейно-политического воспитания населения. Выясняется роль профсоюзных, комсомольских и других общественных организаций в этом процессе.

Ключевые слова: советская эпоха в истории, Прикарпатье, туристско-экскурсионная деятельность, идеологическая работа, профсоюзы, комсомол.

Formation processes of institutional structure and tasks of tourism excursion activities in Ukraine in 70s-80s of the 20th century as an important means of ideological and political education of population are studied in the article based on the analysis of party documents and other source materials. The role of trade unions, komsomol and other community organizations is explained in this process.

Keywords: Soviet era in history, Precarpathia, tourism excursion activities, ideological work, trade unions, komsomol.

**УДК 329.271 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 63**

Сергій Адамович

ІДЕЯ СОБОРНІСТІ В ІДЕОЛОГІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ОБ'ЄДНАННЯ “БАТЬКІВЩИНА” (1999–2014 рр.)

У статті проаналізовано програмові засади та соборницьку діяльність всеукраїнського об'єднання “Батьківщина”. Автор обґрунтовує, що осердям політичної програми і діяльності партії було єднання країни та розбудова Української державності на засадах солідаризму.

Ключові слова: солідаризм, соборність, соціал-демократія, розширення прав регіонів, унітарний статус.

Національне відродження та розпад компартійно-радянської системи в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. призвели до появи численних українських політичних партій. Їх діяльність сприяла наповненню української державності реальним суверенітетом і формуванню демократичного громадянського суспільства.

Дослідження діяльності українських політичних партій у кінці 80-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. започатковано в публікаціях А.Білоуса, О.Бойка, Б.Вола, О.Гараня, С.Гелея, А.Камінського, В.Литвина, О.Майбороди, С.Конончука, Я.Малика, Д.Чобота, Ю.Шведа, О.Яроша. Проблема державного устрою й роль ідеї соборності в ідеології та діяльності українських партій знайшла відображення в працях В.Боровика, Б.Гдичинського, В.Ейсмонта, С.Телешуна, О.Шановської.

Протягом 90-х рр. ХХ ст. відбувалося формування українських політичних партій, і вони зазвичай утворювалися з ініціативи впливових політичних лідерів. Саме партією лідерського (вождистського) типу стала “Батьківщина”, існування якої значною мірою пов’язане з постаттю Ю.Тимошенко [18, с.43; 20, с.65].

У 1996 р. успішний підприємець Ю.Тимошенко вирішила присвятити себе політичній діяльності. У 1997 р. вона за результатами довиборів до Верховної Ради України вперше стає народним депутатом України, а 3 березня 1999 р. створює депутатську фракцію “Батьківщина” [16, с.4].

На початку 1995 р. 46 партій і громадських організацій створили всеукраїнське громадське об’єднання “Союз миролюбних сил “Батьківщина”. Натомість на основі цього об’єднання 9 липня 1999 р. відбувся I установчий з’їзд партії Всеукраїнське об’єднання (ВО) “Батьківщина”. 18 грудня того ж року на II з’їзді головою партії було обрано Ю.Тимошенко.

В ідеологічній площині “Батьківщина” зайняла нішу лівоцентристської політичної сили популістського спрямування [8, с.64]. У прийнятій на II з’їзді “Політичній програмі і стратегії партії” зазначалося, що “Батьківщина” “виступає за послідовне об’єднання народу України в єдину українську політичну націю, за державну і внутрішню солідарність громадян, без якої немає розвитку і прогресу, за плідну співпрацю з усіма політичними силами, які виступають за конструктивне співробітництво, проти згубної конфронтації, розбрату і руйнівного протистояння” [9, с.37].

У засадничому плані партія пропонувала суспільству розмити й аморфну “нову соціальну ідеологію”, але декларувала, що “головне ідеологічне завдання – об’єднати народ України в єдину націю, дати суспільству нову мету і позитивну історичну перспективу, чіткі соціальні орієнтири, показати реальні можливості і шляхи практичної реалізації запропонованої програми” [9, с.37].

Головним завданням національної політики партії було визначено формування “української політичної нації на основі консолідації різних етносів і етнічних груп за умови їх рівноправності та створення умов для розвитку і добробуту всіх народностей і етнічних груп в єдиній державі України”. Одночасно “Батьківщина” проголосила сприяння розвитку всіх форм місцевого самоврядування, виступила за посилення ролі регіонів і їх можливостей у соціально-економічному розвитку [9, с.43, 52].

3 грудня 1999 по січень 2001 р. Ю.Тимошенко намагалася здійснювати реформи на посаді віце-прем’єр-міністра України з питань паливно-енергетичного комплексу, але була звільнена з посади і певний час перебувала під арештом. Після цього політрада партії в листопаді 2001 р. прийняла рішення йти на парламентські вибори блоком політичних партій під назвою “Виборчий блок Юлії Тимошенко” (БЮТ) [16, с.5]. До складу БЮТ увійшли Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”, Українська республіканська партія, Українська консервативна республіканська партія, Українська республіканська партія “Собор”, Українська соціал-демократична партія, Українська християнсько-демократична партія, Патріотична партія та Партія “Реформи і порядок”.

Під час передвиборчої агітації Ю.Тимошенко наголошувала на унікальній місії України, що має “дати світу еталон того, як повинна жити нація” [21, с.3]. Лідер БЮТу вважала, що необхідно лише відпрацювати свій власний шлях розвитку, власну концепцію становлення.

У підсумку на парламентських виборах 2002 р. БЮТ отримав 7,26% голосів виборців. Партія стала флагманом опозиційних політичних сил та ініціювала проведення анти-президентської всеукраїнської акції протесту “Повстань, Україно!” для усунення від влади політичного режиму Л.Кучми.

У “Програмних засадах партії”, які були затверджені на V з’їзді партії у листопаді 2002 р., було чітко задекларовано ідеологічний центризм “Батьківщини”. Зазначалося, що це “партія нової суспільної ідеології, що органічно поєднує соціальну солідарність із захистом

індивідуальних прав і свобод людини. Партія тих, хто виступає за побудову незалежної і суверенної держави, громадянського, економічно і духовно здорового суспільства, за справедливість та соціальний захист громадян" [5, с.10]. Усе ж критики партії заперечували її ідеологічність та стверджували, що за своєю суттю "Батьківщина" є нічим іншим, як потужною олігархічною організацією [19, с.199].

"Батьківщина" вбачала основним чинником консолідації громадян України "відродження і розвиток національної культури і мови, культури і мови національних меншин". У програмі партії було передбачено також проведення адміністративної реформи та вдосконалення системи місцевого самоврядування відповідно до європейських стандартів [5, с.12–13].

У липні 2004 р. Ю.Тимошенко стала співголовою коаліції "Сила народу" і всі зусилля партії та блоку були скеровані на перемогу на президентських виборах В.Ющенка.

БЮТ взяв активну участь у Помаранчевій революції 2004 р., а Ю.Тимошенко стала прем'єр-міністром українського уряду. У своїй діяльності політик сконцентрувала основну увагу на стабілізації процесів в економічній сфері. Лідер БЮТ погоджувалася, що необхідно надати більше фінансових можливостей органам місцевої влади, але ставила наголос на ініціативі територіальних громад та зауважувала, що "не вся манна повинна сипатися на них з центру" [14, с.4].

Проте вже у вересні 2005 р. через суперечки з оточенням В.Ющенка БЮТ йде в опозицію до влади. Причиною цього стало те, що значна частина дій нової влади спрямовувалася на спроби забрати в старої повноваження і користуватися ними практично за тими ж самими принципами [7, с.71].

На парламентських виборах 2006 р. БЮТ запропонував солідарні стосунки між центральною і місцевою владою [2, с.14]. Одночасно напередодні Дня соборності України було оприлюднено заяву з вимогою до Партії регіонів України виключити із передвиборчого списку організаторів сепаратистського з'їзду в Сіверськодонецьку, а саме: В.Януковича, Б.Колесникова, Є.Кушнарєва, В.Тихонова та О.Єфремова. 22 січня 2006 р. молодіжне крило кївської організації партії "Батьківщина" пікетувало центральний офіс Партії регіонів з вимогами виключити з виборчих списків осіб, звинувачених у сепаратизмі. Понад 300 осіб, що приєдналися до акції, підтримали гасла акції: "Схід і Захід разом", "Федералізму ні! Соборності так!" [17, с.5].

На парламентських виборах 2006 р. БЮТ отримує другий результат – 22,29% голосів (129 депутатських мандатів), але після рішення блоку "Наша Україна" про блокування з Партією регіонів України та Комуністичною партією України БЮТ переходить в опозицію.

Проте навіть в опозиції партія не знизила увагу до питань ідентичності української нації та єдності країни. Так, БЮТ рішуче засудив ідею В.Януковича про масштабне святкування 300-річчя Полтавської битви. "Батьківщина" трактувала цю історичну подію як таку, що "призвела до втрати залишків незалежності України і масштабних репресій проти української еліти" [11, с.2]. Цим виступом партія засвідчила розуміння важливості спротиву російській імперській версії української історії для формування консолідованого суспільства.

Відсутність взаєморозуміння між Президентом країни і прем'єр-міністром, а також спроба правлячої коаліції змінити результати волевиявлення громадян внаслідок реформатування структури парламенту призвели до дострокових парламентських виборів у вересні 2007 р.

Під час цих виборів БЮТ у своїй передвиборчій програмі "Український прорив" у 2007 р. надавав можливість самим громадянам країни через конституційний референдум визначити перспективи розширення повноважень місцевого самоврядування [12].

Одночасно Ю.Тимошенко розуміла важливість консолідації країни, єдність якої розхитували проросійські сили на Сході та Півдні країни. Так, під час візиту в Донецьку область на початку вересня 2007 р. вона зазначила: "Я люблю Донбас, і той холод, який існує тут, буде розтоплений в найближчі місяці особисто моїми діями" [4, с.5].

30 вересня 2007 р. за БЮТ віддали свої голоси вже 30,71% виборців, а в грудні цього ж року Верховна Рада України вдруге обрала на посаду прем'єр-міністра України Ю.Тимошенко. Однак після цього продовжилося протистояння уряду з Президентом України В.Ющенком, а держава зазнала негативного впливу світової економічної кризи.

24 жовтня 2009 р. делегати ІХ з'їзду ВО "Батьківщина" одностайно проголосували за висунення кандидатом у президенти Ю.Тимошенко. За результатами другого туру президентських виборів, який відбувся 7 лютого 2010 р., В.Янукович став Президентом України. За офіційними даними, його підтримали 48,95% виборців, за Ю.Тимошенко проголосували 45,47%.

В.Янукович розцінював Ю.Тимошенко як головного політичного конкурента, а тому під його тиском 11 жовтня 2011 р. суд визнав лідера "Батьківщини" винною у перевищенні влади та службових повноважень. Її було засуджено до семи років в'язниці із заборонаю займати державні посади протягом трьох років.

В умовах тиску диктаторського окупаційного режиму В.Януковича "Батьківщина" йде на парламентські вибори 2012 р., координуючи свої дії з іншими опозиційними політичними силами – ВО "Свободою" і партією "Удар". Кандидати в народні депутати від "Батьківщини" перед виборами присягли на вірність своїм виборцям і пообіцяли зробити все можливе для звільнення України від окупаційного режиму. У тексті присяги звучали засадничі речі для єдності країни: "Обіцяю неухильно дотримуватися Конституції України, відстоювати соборність, незалежність і національні інтереси України, дбати про добробут українського народу, захищати статус української мови як єдиної державної, права і свободи кожного громадянина, поважати нашу історію, культуру і традиції" [10, с.1].

У підсумку, незважаючи на політичні переслідування й ув'язнення партійного лідера, на парламентських виборах 2012 р. "Батьківщина" набирає за партійними списками 25,54% голосів виборців, а також отримує 40 депутатських місць завдяки мажоритарним округам.

Відзначимо, що Ю.Тимошенко навіть із-за ґрат опікувалася долею партії та України. Зокрема, у своєму зверненні з нагоди Дня соборності у січні 2013 р. політик зазначила: ідея соборності працює через співробітництво опозиційних парламентських фракцій, що "починають діяти як єдиний механізм". Одночасно Ю.Тимошенко закликала політиків до діяльності, у результаті якої стосунки між опозиційними силами стали б втіленням солідарності і прикладом для єдності всіх громадян України [6].

Перемога Революції гідності в лютому 2014 р. дозволила звільнити Ю.Тимошенко з в'язниці. 29 березня 2014 р. з'їзд ВО "Батьківщина" висунув її кандидатуру на пост Президента України під час дострокових президентських виборів. Ключовими тезами передвиборчої програми Ю.Тимошенко були викорінення корупції, боротьба з олігархами, європейський шлях розвитку України, протидія російській агресії та відновлення територіальної цілісності України [15].

У зв'язку з окупацією Криму Російською Федерацією та початком військової фази протистояння з проросійськими сепаратистами на Донбасі Ю.Тимошенко значну частину своєї пропагандистської кампанії побудувала на проблемах соборності. У своїх агітаційних буклетах "Я захищу Україну. Програма національної єдності" політик оголосила, що розширення прав регіонів є "ключем до забезпечення єдності країни" [22].

Шляхи для досягнення консолідації країни Ю.Тимошенко вбачала у встановленні фінансової самостійності територіальних громад, проведенні децентралізації країни через ліквідацію обласних державних адміністрацій і створення радами виконавчих комітетів, вирівнянні заробітків у регіонах та промисловій кооперації між областями. У національно-культурній сфері кандидат у президенти України пропонувала дозволити місцевим радам надавати офіційний статус одночасно з державною російській або іншим мовам, створити Раду у справах національностей, розвивати внутрішній туризм, запровадити наукові та інтелектуальні зв'язки між областями [22].

На позачергові парламентські вибори восени 2014 р. "Батьківщина" вирушила з політичною програмою "Україна переможе", у преамбулі якої стверджувалося, що ми не маємо права віддати окупантам "жодної п'яді нашої землі та допустити появи другого Придністров'я" [13].

Задля збереження цілісності країни в умовах російської військової інтервенції партія вимагала забезпечити ефективне управління обороною і розпочати процедуру вступу держави в НАТО. Одночасно з ціллю "перемоги єдності" України "Батьківщина" пропонувала надати ширші права територіальним громадам, дозволити обласним і районним радам формувати виконкоми і муніципальну міліцію, але зазначала, що об'єднання громад має бути виключно добровільним. Крім того, партія вважала, що збереження української мови як єдиної державної є фундаментальним чинником для єдності країни [13].

26 жовтня 2014 р. на парламентських виборах за ВО "Батьківщину" проголосувало 5,68% виборців по загальнодержавному багатомандатному округу, а також партія виборола два депутатські мандати на мажоритарних округах [3]. Фактично одразу партія розпочала реалізовувати передвиборчі обіцянки і підготувала для розгляду в парламенті 9 законопроектів, прийняття яких дозволило б провести децентралізацію та реформи на місцях [1].

Отже, "Батьківщина" в ідеологічному плані задекларувала себе центристською партією, яка одним з основних завдань ставила єднання України і консолідацію української політичної нації. Соборність країни, згідно з ідеологічними засадами партії, мала б відбутися шляхом розвитку національностей на основі солідарності і компромісів, на базі швидкого соціально-економічного розвитку держави і надання регіональному та місцевому самоврядуванню більших повноважень. Водночас члени "Батьківщини" завдяки розгалуженій сітці партійних організацій в усіх регіонах країни практичною діяльністю сприяли реалізації в життя ідеї соборної України. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні ролі українських партій у процесі єднання країни і формування політичної нації через комплексний аналіз їх програмових засад і діяльності.

1. "Батьківщина" вносить 9 законопроектів для реальної децентралізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://batkivshchyna.com.ua/news/21594.html>.
2. Біденко Ю. М. Ідеологічні чинники парламентських виборів в Україні та перспективи подальшого розвитку політичних партій / Ю. М. Біденко // Розвиток демократії і демократична освіта : збірник матеріалів IV міжнар. наук. конф., 28–30 вересня 2006. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – С. 10–16.
3. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300?PT001F01=910>.
4. Жаров А. Визит – словно по учебнику политтехнологий / А. Жаров // Донецкие новости. – Донецк, 2007. – 12 сентября. – С. 5.
5. За що бореться Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина" : Програмні засади і Статут партії. – К. : Редакція газети "Підручники і посібники", 2005. – 30 с.
6. Звернення Юлії Тимошенко з нагоди Дня Соборності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://batkivshchyna.com.ua/news/13617.html>.
7. Кокотюха А. А. Юлія Тимошенко / А. А. Кокотюха. – Х. : Фоліо, 2009. – 128 с.
8. Конончук С. Г. Партійна система України: ідеологічний вимір / С. Г. Конончук, О. А. Ярош. – К. : УНЦПД, 2010. – 76 с.
9. Матеріали II з'їзду партії (18 грудня 1999 р.). – К. : [б. в.], 1999. – 124 с.
10. На вірність – присягаємо! // ВО "Батьківщина". – [Б. м.] : ТОВ "Український центр поліграфії та реклами", 2012. – С. 1.
11. Опальный юбилей // Регионы, вперед : Информационный бюлетень. – Донецк, 2007. – С. 2.
12. Передвиборна програма Блоку Юлії Тимошенко "Український прорив" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.byut.com.ua/ukr/news-4342>.
13. Програма партії "Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина" "Україна переможе!" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://batkivshchyna.com.ua/document.html>.

14. Тимошенко Ю. Посевная: до, после и вместо / Ю. Тимошенко // Зеркало недели. – К., 2005. – 16 апреля. – С. 3–4.
15. Тимошенко Юлія Володимирівна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>. – Режим доступу : <http://batkivshchyna.com.ua/news/21594.html>.
16. Україна, Блок Юлії Тимошенко, Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина". Напередодні виборів 2010. – К. : [б. в.], 2009. – 36 с.
17. Федун В. БЮТ хоче об'єднатися / В. Федун // Експрес. – Львів, 2006. – 26 січня – 2 лютого. – С. 5.
18. Хімченко О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства : навч. посібник / О. Г. Хімченко. – К. : Професіонал, 2006. – 208 с.
19. Чобіт Д. Макуха, або Штрихи до політичного портрета "Блоку Юлії Тимошенко" / Д. Чобіт. – Броди : Просвіта, 2008. – 352 с.
20. Шведа Ю. Р. Політичні партії: Енциклопедичний словник / Ю. Р. Шведа. – Львів : Астролябія, 2005. – 488 с.
21. Юлія Тимошенко в Івано-Франківську // Акценти. – Івано-Франківськ, 2002. – 22 лют. – С. 1, 3.
22. Я захищу Україну. Програма національної єдності Ю. Тимошенко. 2014 // Архів автора. – 2014.

В статті проаналізовані програмні основи і соборна діяльність Всеукраїнського об'єднання "Батьківщина". Автор обґрунтовує, що основною політичною програмою і діяльністю партії було об'єднання країни і розвиток української державності на принципах солідаризму.

Ключевые слова: солідаризм, соборність, соціал-демократія, розширення прав регіонів, унітарний статус.

The article analyzes program principles and unification activities of the all-Ukrainian union "Batkivshchyna". The author proves that the core of the political program and activity of the party were the unity of the country and development of the Ukrainian statehood on the bases of solidarism.

Keywords: solidarism, unity, social democracy, regions empowering, unitary status.

КУМАНСЬКА ЄПИСКОПІЯ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ

Ця студія присвячена історії Куманської єпископії. Куманська єпископія знаходилась у Румунському Прикарпатті, її центром був Брашов і керувався лояльними до Папи Римського домініканцями. Навернення до християнства було для кипчаків швидше політичним, ніж релігійним актом, оскільки Бортц бажав заручитися угорською підтримкою. Території кипчаків, які прийняли католицизм, стали вассалами Риму та Угорщини. Куманська єпископія існувала з 1228 до 1241 рр.

Ключові слова: Куманська єпископія, Угорщина, Папа Римський, домініканці, католицизм.

Однією з найбільш популярних проблем історії кипчаків є історія Куманської Єпископії. Питанням історії Куманської єпископії присвячені студії В.Пашуто, І.Князькія, В.Спінея, К.Добре [7; 4; 17; 18; 11; 12]. Окремо питання перебування кипчаків у Угорщині було досліджений П.Голубовським та А.Палоці-Хорватом [3; 14]. Історія християнства серед кипчаків досліджується П.Голденом та О.Осіпяном [2; 6]. Кипчацькому хану Бортцу присвячена стаття угорської дослідниці С.Ковач [13]. У цій статті ми встановимо причини хрещення кипчаків, простежимо межі поширення влади єпископа куманів, з'ясуємо час існування цієї єпископії.

Процес інтеграції кипчаків до угорського суспільства почався у першій половині XIII ст. При цьому ініціатива походила від обох сторін. Хан Бортц та його син Мемборк бажали укласти союз з Угорщиною [6, №2, с.5; 3, с.169]. П.Голден вважає, що тюркське ім'я Бортца було Bars, Borč чи Burč [2, с.326]. С.Ковач вказує, що у латинських джерелах також згадувались такі форми імені Бортц як Brut, Bauch, Bruch. У Хроніці Емони він був згаданий як вождь вальвів Borcius. Згідно цьому джерелу вождь кочівників був хрещений у 1227 р. Він був названий четвертим серед кипчацких правителів. Угорська дослідниця вважала, що він був четвертим після Басти та Котяна. Відносно третього з них то вона висловила припущення, що це був чи Бачман чи Йона. Останнє нам видається більш реальним, оскільки володіння Йони знаходились поблизу Дуная, звідки він і мігрував на Балкани. Ім'я ж Мемборка згадувалось у формах Vembroch, Vreroth, Vibrech, Vetnboch, Membork. Свіпперт з Порроха, Дітріх з Апольди та Бернард Гі повідомляли, що вождь Бурчі хрестився разом з своєю родиною. Єпископом Грана (Естергома) Робертом були хрещені хан Бортц, його син Мемборк та кипчаки у кількості 15 тис. За іншими даними, тих хто хрестились було значно менше. У середньовічному джерелі Commentariolum de provinciae Hungariae originibus згадано про хрещення двох кипчацьких аристократів. Але у "Житті Святого Домініка" описано хрещення тільки одного Бортца. До того ж воно відбулось після утворення Мілковської єпископії. Стосовно імені Vembroch, Vreroth, Vibrech, Vetnboch, Membork, то С.Ковач вважає, що воно складається з двох частин. Друга частина позначає ім'я Бортц, а перша позначає або великий (men/man) або правитель (bey). Стосовно ж імені Бортц, то угорська дослідниця висловила кілька гіпотез. За одною з них ім'я Бортц це слово Барс. Вона пов'язала цю форму імені ж вождем Бегуварсом, котрий був союзником угорців та ворогом Котяна. За іншою гіпотезою, ім'я Бортц значило Borč/Borcz, тобто борг або Burč, тобто перець. Проте ці пояснення здавались С.Ковач непереконливими і вона ототожнила Бортца з племенем бурджогли (Борчол угорських латиномовних джерел). Ім'я Беговарс у Галицько-Волинському літописі, на її думку, може бути одною з форм тюркського імені Бейбарс [6, №2, с.4–5; 16, р.52; 7, с.577; 13, р.256–259; 18, р.423–424].

Стосовно сина кипчацького вождя, то відносно нього є інформація у папських документах. Він прибув до Угорщини разом з кипчаками та домініканцями. Син кипчацького вождя попросив архієпископа Естергома хрестити себе та ще 12 чоловік кипчаків. Він також казав, що його батько готовий перетнути гори, щоб прийняти нову віру з рук Роберта. Цікаво, що цей сюжет знайшов відображення у Великій Бельгійській хроніці та у хроніці Альберіка де Труа Фонтене. За словами Альберіка де Труа Фонтене, Роберт збирався їхати у "Святу Землю",

проте можливість хрестити багатьох язичників була занадто хорошою, щоб нею знехтувати. Син хана за свідченнями французького хроніста казав, що його батька прийде з країни за лісами (Трансильванії) разом з 2 тис. людей. Роберт разом з Бартоломеєм, єпископом Печа, Вільгельмом, єпископом Веспрема та Вільгельмом, єпископом Трансильванії хрестили більше 15 тис. людей. Факт хрещення кипчацького вождя був зафіксований навіть у анналах аббатств Австрії, особливо у Першому Продолженні анналів аббатства Хайлігенкройц, Третньому продовженні анналів аббатства Клаустронойбурга, хроніці Клаустронойбурга, у Леобенського аноніма, у Анонімній Австрійській хроніці. Якщо відкинути слова європейських хроністів про прагнення неофіта та його батька, то необхідно знайти раціональне пояснення того, що Бортц зі своїм племенем бажав прийняти католицьке християнство. Одним з таких факторів С.Ковач вважає, що кипчаки звернулись за допомогою до угорців, очікуючи нового рейду монголів, подібно тому як Басти прийняв православне християнство під час монгольського вторгнення. Прийняття християнства Бортцом не було тільки простим релігійним актом, оскільки разом з кліриками у землю кипчаків прибув і принц Бела. Цікаво, що Бортц визнав свій васалітет від Угорщини. В.Спіней також пов'язує ініціативу хрещення з поразкою кипчаків від монголів. Можливо, зіграв роль і той факт, що допомогу Данилу Романовичу та Мстиславу Удатному надавав могутній хан Котян, про якого знали араби, галицько-волинський літописець, Альберик де Труа Фонтене. Бортцу була необхідна допомога з боку угорців щоб протистояти ворогу [13, р.259–261; 10, s.920, 946; 17, р.418–419, 422, 425; 8, с.541–542].

Що ж обумовило таку цікавість європейців до кипчаків? Необхідно зауважити, що на початку XIII ст. кипчаки нападали на території між Брашовом та Фегерашем. Щоб захистити кордони держави король Ендре (Андраш) II був вимушений оселити у землі Барца тевтонських лицарів [19, р.32; 17, р.417; 7, с.575; 16, р.49]. Тевтонці були віддані у лен землі на кордоні з кипчаками [9, с.41; 12, р.20]. У документах дипломатичної переписки було вказано, що язичники нападали на землю Барца та “землю за сніжними горами” [9, с.41–42]. Влітку кипчаки підходили до Карпат і нападали на угорське прикордоння [9, с.44]. Тевтонці протягом кількох років не тільки вдало відбивали вторгнення кочівників, але й самі перейшли у наступ. Вони завоювали деякі території у країні куманів та бродників. Експансія Тевтонського Ордену навіть призвела до навернення у католицьке християнство деяких кипчаків, що підтверджується папськими документами від 26 квітня 1231 р., 31 серпня 1232 р., 11 жовтня 1234 р. [4, с.26; 17, р.417–418; 7, с.575–576; 9, с.41]. Володіння Тевтонського Ордену були державою у державі та у 1223 р. король Ендре (Андраш) II вже був недоволений їх перебуванням у Трансильванії. Він вигнав їх з регіону у 1225–1226 рр. [17, с.417–419; 7, с.576; 12, р.21].

У латиномовних документах кипчаки охарактеризовані як кочовий народ. Папа Римський пропонував будувати міста та фортеці у землях кипчаків. Він бажав щоб кипчаки осіли [9, с.44, 47]. Грамоти Угорського королівства повідомляли про факти хрещення кипчаків [9, с.46–47]. Кипчаки продовжували залишатись кочівниками. Плату за свою службу кипчаки не отримували й жили за рахунок здобичі від набігів [9, с.45]. Церква ж не брала з кипчаків податків і до 1364 р. вони не сплачували десятини [9, с.48]. Утворенню Куманської єпископії заважали декани секеїв [4, с.27]. Але не зважаючи на це угорський король досягнув утворення Куманської єпископії. Цьому сприяла позиція Папи Римського. Кипчакам спеціальними грамотами гарантувалось додержання їх прав та свобод [9, с.48; 7, с.579]. Цивільне адміністрування територій Куманської єпископії здійснював Бела IV. Куманська єпископія входила у склад королівського домену. Угорщина та Папство були зацікавлені у оволодінні землями на схід від Карпат та на Нижньому Дунаї [9, с.47–51]. Неможливо стверджувати, що прийняття католицизму сприймалось тільки позитивно. Папа Римський вимагав привести до покори усіх нелояльних кипчаків [9, с.48–49].

Згідно з Рудольфом з Фаенци Папа бажав врятувати усі душі сарацинів та куманів, особливо куманів. Павло з Венеції використовував твір Рудольфа та був задоволений тим, що діяльність домініканців призвела до навернення куманів [17, р.414–415]. Так з чого все почалось? Ще у 1221 р. кілька ченців здійснили мандрівку до Дніпра. Двоє з них були вбиті, а

інші потрапили у полон. С.Ковач припускає, що окрім цієї місії була ще одна, котра й призвела до хрещення кипчаків у 1227 р. Схожу думку висловив В. Спіней. Він вважав, що домініканці провели велику підготовчу роботу до моменту прийняття католицького християнства кипчаками. Вперше Бортц згадувався у папському документі, який датований 1227 р. Бортц спеціально відправив до Роберту свого сина. Як і В.Пашуто, С.Ковач вважає, що цей вождь тотожний Беговарсу, котрий був згаданий у галицько-волинському літописі як союзник угорців. Григорій IX відправив Роберта у Куманію та землю бродників. Він був папським легатом та його супроводжували єпископи Бартоломей та Рейнольд. Також з ними був принц Бела. Заснування Куманської єпископії можна датувати 1228 г. Угорський король прийняв титул Rex Cumaniae тільки у 1229 р., а це значить що тоді й було вирішене питання про підпорядкування кипчаків Бортца угорському королю. Землями куманів чи Куманією у папських документах називались землі на північ від Дунаю, включаючи землі бродників [7, с.576–577; 13, р.255–256, 261–263; 5, с.61; 12, р.22–27; 11, р.227; 17, р.419–420, 422, 425, 428, 431]. Орієнтовно у 1228 р. християнство прийняв хан Бортц [7, с.578; 6, №2, с.4; 16, р.52]. Єпископом куманів став провінціал угорських домініканців Теодорик [7, с.578–579; 17, р.429]. У папській буллі від червня 1239 р. вказувалось, що у землі Куманської єпископії перебували місії францисканців. Так, що не одні домініканці діяли серед кипчаків [17, р.436].

Звичайно, що єпископією керували лояльні до Риму угорські домініканці. Пізніше їх використовували Папством для східних місій. Діяльність Ріхарда та Юліана була направлена на християнізацію східних угорців та для розвідки. Активність угорських домініканців сприяла поширенню католицизму та сприяла впливу Угорщини та Риму до Дунайської дельти. Угорський король ж збільшив своє військо за рахунок кипчаків, котрі уславились як вправні воїни [7, с.578–579; 1, с.77–91]. Католицьким клірикам протистояли якісь “псевдо-єпископи” та валаті. Логічно висловити припущення, що псевдоєпископи, згадані у папських документах, це православні клірики з Болгарії [7, с.579–580; 17, р.433–435].

Рогерій повідомляв, що східний кордоном Куманської Єпископії була річка Серет [15, с.555]. Г.Аунер, Г.Люко, К.Чиходару вважає, що її центр знаходився у Мілкові [4, с.30]. Румунський вчений Н.Йорга стверджував, що Куманська єпископія знаходилась у пониззі Серета [4, с.30]. Російський медієвіст І.Князький локалізує Куманську єпископію на території землі Барца, Секейфьолду, а також у тій частині Куманії, котра була обмежена річками Олт та Серет [4, с.29–30]. К.Добре вважає, що до складу Куманської єпископії входили частини середньовічних Молдавії, Волощини та Трансильванії. Так, це була Південна-Західна Молдавії, Північно-Східна Волощина та частина Південно-Східної Трансильванії [11, р.228]. Український дослідник О.Осіп'ян вважає, що Куманська єпископія включала у свій склад землі між Карпатами, Олтом, Дунаєм та Серетом [6, №2, с.5]. За даними документа *Catalogus Ninivensis II*, місто Корона (Кронштадт, суч. Брашов) належало до Куманської єпископії. Таким чином, до її складу входила і Південно-Східна Трансильванія. В.Спіней же вважав, що до складу єпископії входили землі на північний схід від Тротуша та на південний захід від Бузеу [16, р.52; 17, р.436–437]. У зв'язку з цим виникає питання стосовно столиці Куманської єпископії. Дослідники тривалий час притримувались думки про Мілков як про столицю єпископії. Але окрім Мілкова у єпископії було ще кілька поселень. Якщо ж вести мову про військову присутність угорців у регіоні, то вони спорудили фортецю *Bâtea Doamnei*. Папа Римський закликав кипчаків осісти, але цей заклик не знайшов відгука у їх серцях. Вирогідно, центром Куманської єпископії був Брашов [9, с.47–51; 16, р.52; 4, с.29–30; 17, р.427]. У 1241 р. Куманська єпископія була знищена монголами [11, р.228; 18, р.421, 432].

Таким чином, ми дійшли таких висновків: 1) Куманська єпископія знаходилась у Румунському Прикарпатті, центром був Брашов та вона керувалась угорськими домініканцями, а також залежала від Угорщини та Риму; 2) прийняття християнства було для кипчаків швидше політичним ніж релігійним актом, оскільки Бортц бажав заручитися угорською підтримкою; 3) Куманська єпископія існувала з 1228 до 1241 рр.

1. Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе / С. А. Аннинский // Исторический архив. Т. III. – М. : Ин-т истории АН СССР, 1940. – С. 71–112.
2. Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии / П. Голден // Степи Европы в эпоху Средневековья. Т. 6 : Золотоордынское время. – Донецк : Донецкий национальный университет, 2008. – С. 309–340.
3. Голубовский П. В. Половцы в Венгрии. Отд. отт. / П. В. Голубовский. – К. : Университетская типография, 1889. – 28 с.
4. Князький И. О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII – первых десятилетиях XIII в. / И. О. Князький // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев : Штиинца, 1988. – С. 22–32.
5. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 2. – М. : Восточная литература, 1962. – XVI, 938, 87, IV с.
6. Осіян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. / О. Осіян // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С. 3–28.
7. Пашуто В. Т. Половецкое епископство / В. Т. Пашуто // Русь. Прибалтика. Папство. Избранные статьи / В. Т. Пашуто. – М. : Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. – С. 573–581.
8. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I : Извлечения из сочинений арабских / В. Г. Тизенгаузен. – С. Пб. : Издано на иждивении С. Г. Строганова, 1884. – XVI. – 563 с.
9. Шушарин В. П. Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века / В. П. Шушарин // История СССР. – 1978. – № 2. – С. 38–53.
10. Albrici monachi Triumfontimum. Chronicon / edidit P. Sheffer-Boichorst-1241 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Т. XXIII. – Hannover : Societas Apiriendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, 1874. – S. 631–950.
11. Dobre C. F. The Mendicants mission in an Orthodox Land: A case of Study in Moldavia in the Thirteenth and Fourteenth Centuries / C. F. Dobre // Annual of Medieval Studies at CEU. 9. – Budapest : Central European University Press, 2003. – P. 225–248.
12. Dobre C. F. Mendicants in Moldavia : Mission in Orthodox Tjirteenth to Fifteenth Century / C. F. Dobre. – Daun : Aurel Werlag, 2009. – 112 p.
13. Kovacs Sz. A Bortz, Cuman chief in the 13th century / Sz. Kovacs // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Vol. 3 (58). – Budapest : Akadémiai Kiadó, 2005. – P. 255–266.
14. Paloczi-Horvath A. Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary / A. Paloczi-Horvath. – Budapest : Corvina Kiadó, 1989. – 141 p.
15. Rogerii. Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Т. XXIX. – Hannover : Societas Apiriendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, 1892. – S. 547–567.
16. Spinei V. Moldavia in the 11th–14th Centuries / V. Spinei. – București : Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1986. – 276 p.
17. Spinei V. The Cumanic Bishopric: genesis and evolution: Genesis and Evolution / V. Spinei // The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. – Leiden ; Boston : Brill, 2008. – P. 413–456.
18. Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century / V. Spinei. – Leiden ; Boston : Brill, 2009. – XVII. – 545 p.
19. Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365 / I. Vasary. – Cambridge : Canbrige University Press, 2005. – XVI. – 230 p.

Статья посвящена истории Куманской епископии. Куманская епископия находилась в Румынском Прикарпатье с центром Брашов и управлялась лояльными к Папе доминиканцами. Принятие христианства было для кыпчаков скорее политическим, чем религиозным действием, поскольку Бортц хотел заручиться венгерской поддержкой. Территории кыпчаков, принявших католицизм, стали вассалами Рима и Венгрии. Куманская епископия существовала с 1228 по 1241 гг.

Ключевые слова: Куманская епископия, Венгрия, Папа Римский, доминиканцы, католицизм.

This article deals with the history of Cuman Bishopric. Cuman bishopric was located in the Romanian Carpathians. Center of Cuman Bishopric was town Brasov which was managed by the Dominicans loyal to the Pope. The adoption of Christianity by Kipchak was more political rather than religious action as Bortts wanted to get the Hungarians support. Territories of Cumans that accepted Catholicism became vassals of Rome and Hungary. Cuman bishopric existed from 1228 by 1241.

Keywords: Cuman Bishopric, Hungary, Pope of Rome, Dominicans, Catholicism.

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СУПЕРНИЦТВО У СФЕРАХ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТЛОМ У МІСТАХ І МІСТЕЧКАХ ГАЛИЧИНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті аналізуються процеси посилення міжнаціональних протиріч у Галичині. Автор простежує вплив таких соціальних факторів, як нестача роботи, зниження розміру заробітної плати, відсутність житла, на поглиблення польсько-української ворожнечі. Не останню роль у польсько-українському антагонізмі відігравали корупція, недемократичні способи формування органів місцевого самоврядування та суперечливий розподіл податків між різними категоріями міського населення.

Ключові слова: Східна Галичина, польсько-українські відносини, паралельний світ, етноконфесійна спільнота.

На сучасному етапі історичного процесу українська держава переживає значні труднощі, пов'язані зі зміною характеру власності на знаряддя та засоби виробництва з колективного і державного на приватний. Особливо драматично проходить соціальна диференціація населення, утворення його нових верств та категорій населення. Посилення міжнаціональних протиріч у низці областей і особливо в Автономній Республіці Крим має переважно соціально-економічне підґрунтя і виступає випробуванням нашої державності. Все це спонукає істориків до детального аналізу соціально-економічних факторів в минулому українського народу і розробки нових методів вивчення вітчизняної історії, що до певної міри могло б сприяти вирішенню проблем сьогодення.

Серед питань, що у зв'язку з цим почали привертати увагу українських дослідників, виділяються такі, як проблема трансформації менталітету селян Наддніпрянщини у 1861–1918 рр. (публікації Ю.Присяжнюка [17; 18]), вплив дефіциту землі на міжетнічні стосунки в Україні в 2 пол. ХІХ ст. (монографія Д.Бовуа [9]). Нові тенденції в українській історіографії штовхають науковців до пошуків методик у вивченні впливу соціально-економічних перетворень у містах і містечках Східної Галичини в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. на польсько-українські відносини.

Протягом досліджуваного періоду до складу Галичини, як окремої провінції (краю) Австро-Угорщини, входили українські та польські етнічні землі (території сучасних Івано-Франківської, Львівської й Тернопільської областей та Підкарпатського і Малопольського воєводств). Власне українські землі виступали під назвою Східної Галичини чи Русі.

Саме у містах та містечках східної частини цієї провінції найгостріше проявилися міжетнічні суперечності. Вони знаходили свій вияв у своєрідних “паралельних світах” – коли представники різних націй проживали на сусідніх вулицях, площах у одному місті, але у повсякденному побуті майже не контактували між собою, вели відмінне культурне, політичне та економічне життя. Ті ж нечисленні факти випадкових зіткнень інтересів породжували прояви ксенофобії. Таку ситуацію можна охарактеризувати як явище “потрійного Львова” (був Львів – український, Львів – польський, Львів – єврейський), потрійного, а іноді квартетного чи подвійного Станіслава, Дрогобича, Тернополя, Коломиї, Ярослава, Яворова і т.д. Однак, якщо ще в ХVІІІ ст. – початку ХІХ ст. такий поділ на “паралельні світи” був безсумнівним, то вже в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. він під впливом урбанізаційних процесів, поширення ринкових відносин почав зникати [19, с.65–68].

Все політичне та економічне життя східногалицьких міст і містечок визначалося низкою законодавчих актів Австро-Угорщини, зокрема Законом громадським від 12 квітня 1866 р., який визначав права і привілеї 30 найбільших міст провінції, а також Законом про самоврядування від 13 березня 1889 р., згідно з яким права та привілеї поширилися на 200 міст і містечок [24, с.1–2].

Як впливає з цих законів, а також з численних розпоряджень Виділу краєвого (найвищого органу виконавчої влади у Галичині) до компетенції міських рад входили такі обов'язки: регулювання містобудування, брукування вулиць, спорудження мостів, водогонів,

каналізації, утримання міського лікаря та аптекаря, будинків німецьких. Кошти на їх реалізацію збиралися у вигляді трьох податків: 1) пропінаційного – за продаж спиртних напоїв; 2) копиткового – податкового збору за перегін вулицями міст тварин (коней, волів, корів, мулів, ослів, овець, кіз, свиней); 3) акцизного – за продаж м'яса, шкір та деяких інших товарів. Значним недоліком було те, що збір цих податків надавався Виділом краєвим міським громадам в індивідуальному порядку на певний термін. Останні при цьому сплачували певну суму до державної казни. Так, громаді Снятина право збору податку від продажу вина і м'яса надавалося на 4 роки, громаді Яворова збір від продажу пива – на 3 роки, громаді Жовкви збір копиткового податку передавався на 3 роки [8, с.129–135].

Тимчасовість надання права стягнення податків породжувала часті фінансові зловживання. Цьому сприяла відсутність постійного контролю за діями органів самоуправління, що в умовах Галичини надавало переваги полякам у порівнянні з представниками інших національностей, оскільки саме вони займали більшість владних посад. Згідно даних австрійської статистики у 1896 р. греко-католики (українці) переважали лише у складі 4 міських рад Східної Галичини, ще в 65 мали представництво, а в 20 не мали жодного члена ради. Того ж року римо-католики (поляки і полонізовані українці, німці, чехи і т. д.) у 9 міських радах становили весь склад, в 9 мали абсолютну більшість, а в 65 мали впливове представництво. В свою чергу євреї мали абсолютну більшість в 14 міських радах і представництво у всіх інших міських радах Східної Галичини. В цілому ж частка радних – греко-католиків у містах склала 24,9%, тоді як греко-католики становили 31, 4% населення міст. Частка радних – римо-католиків становила 33,6%, а населення – лише 23,5%; частка радних – євреїв – 40,9%, при населенні – 44,5% [28, s.14–16]. Тому не дивно, що дискримінації зазнавали найчастіше українці. Вона породжувалася прагненням окремих міських урядовців патрунувати своїм родичам, друзям, а іноді і просто знайомим зі “свого світу”.

Так, в січні 1890 р. у м. Городок ревізори виявили, що протягом трьох років громадська міська рада приховувала від Галицького сейму і Намісництва обсяги міської каси, а інвентаризація майна міста велася недбало. Через таку халатність значна частина міських земель використовувалася сторонніми особами, з низки міщан не стягувалися податки. Серед боржників перед міським бюджетом виявилися більшість міських урядовців – виключно поляки та євреї. Всі міські роботи і громадські підприємства були в руках радних, а перевірка громадською радою їхніх рахунків велася вибірково. Аналогічні зловживання були зафіксовані у Перемишлі, Ярославі, Станіславі та інших містах, що свідчить про масовість цього явища [15, с.3]. Газета “Діло” змушена була констатувати: “...куди тільки Виділ краєвий зішле свого делегата на люстрацію, – певно не обійдеться без того, що делегат знайде т. зв. непорядки, тобто обманства, мальверзації, крадежі і тому подібні цвітки, що їх таке щедро родить нива галицької автономії...” [14, с.2]. За тогочасних умов життя міщан найважливішими були дві проблеми: 1) нестача житла; 2) дефіцит вільних робочих місць. Тому зловживання властей у питаннях їх вирішення додатково загострювали соціальні та міжнаціональні суперечності, особливо польсько-український антагонізм.

В українській історіографії (праці О.Мазурка, Я.Хонігсмана, до певної міри М.Драка та ін. [12; 16; 19]) і досі під впливом радянської ідеології зберігається теза про єдність, монолітність соціальних класів, особливо робітничого, відсутність у пролетарському середовищі національних суперечностей, але, на нашу думку, такі твердження щодо міських робітників Східної Галичини є хибними. Про наявність польсько-українських протиріч серед робітників було відомо соціалістичним партіям та організаціям краю. Так, однією з ключових фраз у численних їхніх зверненнях, відозвах до робітників було словосполучення “...без різниці чи Поляк, Русин чи Німець...” [6, арк.94–125]. Однак документи Дирекції Львівської поліції свідчать, що ні в 1882 р., ні в 1905 р., ані у наступних роках розбіжності у робітничому середовищі подолати не вдалося. Навіть мітинги, демонстрації, страйки проходили виключно в тому чи іншому національному середовищі. Наприклад: 23 липня 1905 р. у Львові відбувся мітинг страйкуючих польських будівельників; 10 грудня 1905 р. – віче українських робіт-

ників та інтелігенції; 23 грудня того ж року – збори лідерів єврейських робітничих общин і т. д. [5, арк.6, 32–55]. Спільно вдавалося провести лише першотравневу демонстрацію, але на ній завжди переважаючими були польські елементи, оскільки святкування відбувалося завжди в переддень чергової річниці польської конституції 1791 р. [25, s.7].

Певні протиріччя, породжені національними особливостями були і в середовищі підприємців, торговців. Якщо польське населення в містах і містечках Галичини було широко репрезентоване від маргінальних груп до привілейованих верств, то українці переважно представлені ремісниками, робітниками, інтелігенцією та дрібними торговцями. Попри певну тенденцію до збільшення частки українського населення міст, воно проживало переважно у передмістях.

Польсько-українські протиріччя особливо гостро проявлялися у великих містах (Львів, Терехів, Бережани, Тернопіль, Золочів, Яворів, Снятин, та ін.), де частка представників обох націй була значною, тоді як у малих містах і містечках (Броди, Заліщики, Борислав, Щирець, Косів, Підволочиська, Сенява та ін.) на передній план виходили християнсько-єврейські стосунки. Таку ситуацію обумовлювала суто соціально-економічна боротьба за робочі місця, за ринки збуту продукції та житло. Якщо у малих містах та містечках українці часто поєднували заняття ремеслом з веденням сільського господарства, могли проживати на околиці чи у сусідніх селах, то у великих містах вони вели боротьбу за елементарне виживання [10, с.267].

Приплив малокваліфікованих, а тому й дешевих, українських робітників та ремісників з сільської місцевості до великих, що спостерігався у 1880–1914 рр., викликав найчастіше опір з боку польських чи полонізованих пролетарів, чие становище починало у зв'язку з цим погіршуватися. Найгостріші суперечки точилися на ринку праці. Значна частина документів про перипетії тієї боротьби втрачена, але про її гостроту свідчать чимало газетних публікацій того періоду, донесення поліції. Завдяки їм довідуємося, що методами міжнаціональної конкурентної боротьби за роботу виступали звичайні сутички, побиття, нанесення матеріальної шкоди та збитків, а в поодиноких випадках страйки і мітинги. Так, польські будівельники Стрия оголосили страйк після того, як міський магістрат найняв на будівництво військових казарм українців з прилеглих сіл [26, s.3].

Ситуацію на ринку праці у містах упорядковувала Устава промислова, схвалена у 1867 р. нижньою палатою австрійського парламенту (незначні зміни та доповнення до неї були зроблені у 1881 р.). Польська газета “Robotnik” зазначала, що цей законодавчий акт відстоює не розвиток вільного ринку, а права середньовічних цехів. Відповідно до даного закону, всі промислові заняття було поділено на промисли вільні (фабрики), концесійні (тобто такі, що за певну плату передавалися у концесію) – шинкарство, каменярство, чищення каналів, друкарство та рукодільні (кравецтво, швацтво, столярство). Заняття двома останніми видами промислів дозволялося лише тим хто належав до відповідної корпорації чи цеху [23, s.1–2].

Завдяки цьому закону більшість українців, що переселялися у великі міста і починали займатися ремеслом, опинялися на нелегальному становищі, оскільки не належали до жодного з цехів. До конкуренції з польськими та єврейськими ремісниками і робітниками додавалося переслідування їх поліцією та владою, на яких чинили вплив цехи. Інша ситуація була в середніх та малих містах. Цеховий устрій там не мав міцних засад, українське населення становило значну частку, а в окремих містах (Миколаєві, Радехові, Печеніжині) – абсолютну більшість. Це дозволяло вільно займатися ремеслом, торгівлею. Українське населення міста Комарна, наприклад, займалося виготовленням зимових шапок, торгівлею садовою, маслом, молоком, рибою, тютюном, ткацтвом, шевством, бондарством. При цьому різними ремеслами могли займатися члени однієї родини чи сім'ї. Річний прибуток таких сімей міг складати 200 золотих ринських і більше, значну суму навіть для великих землевласників і промисловців [13, с.2].

Характерно, що на побутовому рівні польські та українські міщани не лише конфліктували. Між ними частими були й приклади добросусідства, толерантності. Редактор “Gazety Stryjskiej” Едмунд Острушка, зазначав, що для більшості польських газет притаманне нерозуміння русинів (українців). За його словами періодика висвітлювала крайнощі в українській ментальності і не вказувала про позитивні риси, змальовувала українців варварами, хоча у житті: “... Поляки з Русинами сходяться, живуть, ведуть справи, п’ють вино...”. Та водночас він заперечував існування у Галичині “гармонії і братньої милості”, оскільки в містах русини не люблять поляків так, як лише може “в цілому світі хлоп не любити пана” [22, s.1]. Однак, на нашу думку, значною мірою на відносини між поляками і українцями у містах впливала не лише приналежність до різних станів, а й конкуренція на ринку праці у низці галузей економіки.

Загострення польсько-українських взаємин часто мало сезонний характер. У ті пори року, коли роботи вистачало на всіх, прояви ксенофобії були рідкістю, та вже з настанням морозів припинялося більшість будівництв й інших сфер господарювання, де найчастіше використовувалася некваліфікована робоча сила і міжнаціональний антагонізм набирав нової сили. Його загострював і сезонний наплив селян у міста у пошуках роботи, спричинений тривалою перервою у сільськогосподарських роботах. Про суттєві сезонні коливання безробіття і, відповідно, погіршення польсько-українських взаємин, повідомляли Президента Львова та Намісництво адміністрація залізниці, дирекція поліції. Лише з будівництва львівського вокзалу у жовтні 1901 р. було звільнено 1309 робітників із 1400 працюючих. Звільняли їх у зв’язку зі зменшенням об’єму робіт і відсутністю коштів для виплати зарплат тимчасово непрацюючим. Такі масові звільнення погіршували і криміногенну ситуацію в краї. Тільки влітку, щоб вирішити ці проблеми, міська рада Львова організовувала громадські роботи і зводила безробіття до мінімуму [7, арк.1–15 зв.]. Проте боротьба з безробіттям не часто входила до діяльності міських рад Галичини. Її фактично проводили лише в 7–8 найбільших містах провінції.

Ще однією умовою погіршення польсько-українських стосунків у містах було збереження цехового устрою. Фактично у Східній Галичині станом на 1894 р. налічувалося близько 50 тис. членів цехів. З них підмайстрами, челяддю, учнями були майже 28 тис., а решта – майстрами. До 90% майстрів були римо-католиками, тобто поляками чи полонізованими українцями. В середовищі підмайстрів, челяді та учнів переважали греко-католики – українці (біля 60%) [29, s.9, 25].

Становище останніх категорій ремісників було надзвичайно поганим. Ще 23 квітня 1891 р. промисловий інспектор Артур Навратіл повідомляв Намісництву про гостру необхідність видачі робітничих книжок учням і підмайстрам, яких майстри приймають на навчання і “занадто довго тримають на пробі”, що гальмувало економічний розвиток Галичини. Він пропонував обмежити навчання в цехах 4 роками, а не 6–7, як це практикувалося. За його словами, цехові учні перебували у найгіршому становищі з усіх працюючих груп населення: “... знущаються з них не лише самі майстри, але й домашні та челядники... вони живуть у майстрів у найгірших помешканнях (пивниці, горища), на робочих столах, без ліжка...” [3, арк.10–14 зв.].

Введення робітничих книжок для підмайстрів та учнів, а також реалізація інших пропозицій Навратіла не виправили ситуації. Так, у 1897 р. у більшості цехів краю навчання тривало понад 4 роки, а учні і підмайстри зазнавали професійної дискримінації і економічного визиску зі сторони майстрів [4, арк.25, 36–39].

Певна конкуренція відбувалася між українською та польською інтелігенцією у галузях медицини, адвокатури, технічних спеціальностях. Про якісь серйозні конфлікти мова йти не могла внаслідок нечисельності українських інтелектуалів та превентивних заходів австрійської влади. Однак певна дискримінація українців все таки існувала. Їй сприяв той факт, що більшість представників української інтелігенції походили з родин священнослужителів, тоді як представники польської – зазвичай вели свій родовід зі збіднілої шляхти. Останні

успадкоували зневажливе ставлення до нижчих соціальних верств. У низці випадків спостерігалось сприяння міських властей польській інтелігенції на протипагу українській [11, с.2].

Найбільших утисків зазнавала українські гуманітарії – вчителі шкіл та гімназій. У місті Станіславі у 1900 р. проживало біля 21% українців і 30% поляків, але не було жодної української школи чи гімназії. Протягом 5 років (з 1900 по 1905) товариство “Руських жінок” зверталося по допомогу до магістрату для приватної української школи. Коштів не вистачало навіть на утримання учениць і учителя. Магістрат не виділив жодної корони. Водночас на приватну польську школу імені Ленартовича виділялося щорічно 2–2,5 тис. корон і це тоді, коли у місті існували державні польськомовні школи [1, арк.1–8; 2, арк.1–12].

Серйозною перепоною налагодження рівноправних взаємин між польськими та українськими міщанами була поряд з іншими і проблема житла. Її був покликаний розв’язати закон від 9 лютого 1892 р., згідно з яким передбачалося будівництво у містах і містечках будинків для неодружених робітників, для робітників із сім’ями, будинків публічного використання – лазень, цирулень і т. д. У 1902 р. Галицький сейм законодавчо знизив податки для власників таких будинків, а також осіб і установ, що займалися їх зведенням [27, с.1].

Однак, ці заходи лише породили додаткові зловживання з фінансами міст та містечок. Невідомий дописувач “Gazety Stryjskiej” зазначав, що хоча справа житла для жителів міст є питанням першочергового значення, а ідеалом для кожного батька родини – посідання власного будинку, “... більшість мешканців у великих містах ніде не проживають...” Він же вказував на те, що міські робітники проживають у винаймлених будинках, за які часто йдуть бійки між поляками і українцями. На його думку, такі будинки були необхідні кожному місту Галичини, в т. ч. Стрию, а для їх будівництва потрібне створення робітничих кас взаємодопомоги, оскільки держава спромоглася звести робітничі будівлі лише для працівників залізниці у Львові [21, с.1–2].

Дефіцит житла породжував зростання цін на ринку нерухомості, серйозно гальмував економічне зростання міст. Тернопільська газета “Głos Podolski” повідомляла, що власники житла у місті завищують умови оренди. Наприклад, один власник кам’яниці, вартістю 700 золотих ринських, винаймав її на рік за 1600 золотих ринських. І таких випадків були десятки. Газета пропонувала на літній період встановити намети і пристосувати під житло старі вагони, паралельно розпочавши будівництво нових будинків [20, с.2]. Аналогічні проблеми з нестачею житла існували в кожному місті краю.

Отже, міста і містечка Східної Галичини у 1880–1914 рр. мали низку важливих соціальних негараздів у сферах забезпечення населення житлом та роботою. Їхнє загострення не було результатом однієї обставини чи дії, а виступало наслідком тривалих процесів та тенденцій. Вони приводили до соціального поділу між українцями і поляками, християнами та євреями, погіршуючи і доповнюючи його міжнаціональними та релігійними конфліктами на побутовому рівні. Це не виключало можливостей добросусідського проживання українців та поляків, але зводило їх до мінімуму. Підсилення міжнаціональних протиріч соціальними відбувалося за певної бездіяльності міських магістратів, сформованих на дискримінаційних для українських міщан засадах. Остання обставина знижувала рівень довіри населення до органів міського самоуправління, змушувала соціальні низи шукати революційні шляхи розв’язання проблем. Вона ж штовхала українців до створення власних, альтернативних державним та польським, культурних і економічних організацій. В цілому ж соціально-економічний розвиток міст та містечок Східної Галичини і його визначальний негативний вплив на польсько-українські відносини був перерваний початком Першої світової війни, щоб у 1920–1939 рр. розгорітися з новою силою.

1. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 7, оп. 1, спр. 191, арк. 1–8.
2. Держархів Івано-Франківської обл., ф. 7, оп. 1, спр. 211, арк. 1–12.
3. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 3785, арк. 10–14 зв.

4. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 4090, арк. 25, 36–39.
5. Там само, ф. 350, оп. 1, спр. 2852, арк. 6, 32–55.
6. Там само, спр. 4848, арк. 94–125.
7. Там само, спр. 4882, арк. 1–15 зв.
8. Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківським. – Львів, 1890. – С. 129–135.
9. Бовуа Д. Битва за землю в Україні, 1863–1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах / Даніель Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 334 с.
10. Василевский Л. Галиция / Леон Василевський. – С. Пб., 1908. – Т. 1. – С. 267.
11. Дописи “Дъла” зъ Хоросткова (Красни порядки въ мыстечку Хоростковъ) // Дъло. – 1890. – 15 (27) марта. – Ч. 60. – С. 2.
12. Драк М. Східна Галичина: національний склад населення міст та містечок (1880–1914 pp.) / М. Драк // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія : збірник наукових статей. Ч. 2. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 276–282.
13. Дубъ Гаврило. Промысль, пѣдприємчивѣсть, торговля Комарянцѣвъ / Гаврило Дубъ // Дъло. – 1888. – 22 грудня (3 сьчня). – С. 2.
14. “Непорядки” въ управъ мѣста Городенка // Дъло. – 1890. – 14 (26) цвѣтня. – Ч. 83. – С. 2.
15. Новинки (Господарка громадской рады въ Городку) // Дъло. – 1890. – 21 марта (2 цвѣтня). – Ч. 65. – С. 3.
16. Мазурок О. С. Города западно-украинских земель эпохи империализма / О. С. Мазурок. – Львов : Свит, 1990. – 156 с.
17. Присяжнюк Ю. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у II пол. XIX ст. / Присяжнюк Ю. // Історія в школах України. – 2000. – № 3. – С. 9–10.
18. Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (II пол. XIX ст. – 1905 р.) / Присяжнюк Ю. П., Горенко Л. М. // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 88–96.
19. Хонігсман Я. С. Соціальна структура населення Галичини на початку XX ст. // Українське слов’янознавство / Я. С. Хонігсман. – Львів, 1972. – Вип. 6. – С. 65–68.
20. Brak pomieszkań // Głos Podolski. – Tarnopol, 1894. – № 24. – 15 grudnia. – S. 2.
21. Domy robotnicze // Gazeta Stryjska. – Stryj, 1893. – 15 grudnia. – № 14. – S. 1–2.
22. Ostruszka E. Kilka słów w sprawie ruskiej / Ostruszka E. // Gazeta Stryjska. – Stryj, 1893. – 1 lipca. – № 3. – S. 1.
23. Przywrócenie cechów // Robotnik. – Kraków, 1883. – 17 stycznia. – № 2. – S. 1–2.
24. Samorząd miejski // Głos pokucki. – Kołomyja, 1899. – 13 kwietnia. – № 5. – S. 1–2.
25. Strajk żydowskich robotników stolarskich // Gazeta Mieszczańska. – 1907. – 6 lipca. – № 32. – S. 7.
26. Strajk robotników przy budowie koszar // Ziemia Stryjska. – Stryj, 1914. – № 17. – 25 kwietnia. – S. 3.
27. Ustawa o mieszkaniach dla robotników // Gazeta Narodowa. – Lwów, 1902. – 31 lipca. – № 193. – S. 1.
28. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / Pod redakcyą T. Pilata. – Lwów, 1909. – T. XXII. – Zs. I. – S. 14–16.
29. Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych / Pod redakcyą T. Pilata. – Lwów, 1897. – T. XVI. – Zs. I. – S. 9, 25.

В статье анализируются процессы усиления межнациональных противоречий в Галиции. Автор прослеживает влияние таких социальных факторов, как недостаток работы, снижение размера заработной платы, отсутствие жилья, на углубление польско-украинской вражды. Не последнюю роль в польско-украинском антагонизме играли коррупция, недемократические способы формирования органов местного самоуправления и противоречивое распределение налогов между различными категориями городского населения.

Ключевые слова: *Восточная Галиция, польско-украинские отношения, параллельный мир, этноконфессиональное сообщество.*

The paper analyzes the processes of strengthening inter-ethnic conflicts in Galicia. The author traces the influence of social factors such as lack of work, lower wages and lack of housing in the recess of the Polish-Ukrainian animosity. A role in the Polish-Ukrainian antagonism played corruption, undemocratic ways of forming local governments and inconsistent distribution of taxes between the different categories of the urban population.

Keywords: *Eastern Galicia, the Polish-Ukrainian relations, a parallel world, the ethno-religious community.*

ЧЕСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюються соціально-економічні зміни в Чеських землях на початку ХХ століття. Наголошено, що завдяки розвитку промисловості та сільського господарства на основі використання досягнень науково-технічного прогресу і власного досвіду, цей регіон перетворився у найбільш розвинуту частину Австро-Угорщини. Відображено політичне життя чеського населення, діяльність політичних партій та міжнаціональні відносини. Доведено, що чехи формували передумови для створення власної держави.

Ключові слова: Чеські землі, промисловість, сільське господарство, політичні партії, міжнаціональні відносини.

Початок ХХ ст. є важливим етапом в історії Чеських земель, які з 1867 р., коли Австрійська імперія була перетворена на дуалістичну Австро-Угорську державу, ввійшли до її австрійської частини Ціслейтанії зі столицею у Відні. Як і іншим королівствам та землям, що були у складі Габсбурзької монархії, Чеським землям було надано право мати власний ландтаг (сейм). Проте йому Конституцією дозволялося лише розробляти земельні статuti, займатися освітніми проблемами, будівництвом місцевих шляхів сполучення тощо [2, с.419].

Перебуваючи у складі Австро-Угорщини, чехи проявляли політичну активність, формували передумови для створення власної держави. Набутий державотворчий досвід у цій сфері викликає інтерес у сучасних дослідників.

Створенню Чехословацької держави значною мірою сприяли соціально-економічні та політичні зміни в Чеських землях. Вони здійснилися під впливом промислової революції, яка завершилася тут у ХІХ ст. Чеські землі з Нижньою Австрією перетворилися на найбільш розвинуту частину країни, а їхнє населення завдяки технічним вдосконаленням та інтенсифікації виробництва забезпечувало майже половину національного доходу Ціслейтанії [8, с.16].

Особлива увага тут надавалася розвитку важкої індустрії. Концерн “Шкода” (у Пльзені) став потужним центром із випуску машин і зброї. Значними осередками машинобудування були також Прага і Брно. У Вітвіцах і Празі зосереджувалися великі металургійні підприємства. Північночеські вугільні шахти забезпечували країну вугіллям [4, с.253]. У Чеських землях розвивались електротехнічна та хімічна галузі промисловості. На початку ХХ ст. вони забезпечували 90% видобутку кам'яного і 83% – бурого вугілля, а також 42% видобутку залізної руди і 60% виробництва чавуну в імперії [1, с.166]. Тут споруджувалися нові залізничні шляхи та телеграфні лінії [8, с.18].

У Чеських землях також інтенсивно розвивалася легка промисловість. На початку ХХ ст. попитом користувалися керамічні та скляні вироби, а також кришталі. Добре було налагоджено виготовлення лляного полотна та тканин. У харчовій промисловості особлива увага надавалася цукроварінню та виробництву пива. У 1913 р. частка Чеських земель у промисловому розвитку імперії складала понад 60% [7, с.18]. У промисловості було зайнято 35,2% всього самодіяльного населення цієї території [9, с.15–16].

Завдяки інтенсифікації і спеціалізації розвивалося сільськогосподарське виробництво. У Чеських землях вирощувалися зернові культури, картопля, цукровий буряк, хмель. Тут значно зросла питома вага технічних культур, що обумовлювалося виробничими потребами. На початку ХХ ст. підвищився рівень механізації сільськогосподарського виробництва. Для обробітку землі селяни використовували знаряддя, виготовлені на вітчизняних і зарубіжних машинобудівних заводах. Цьому активно сприяли товариства для спільного використання сучасних сільськогосподарських машин [8, с.18–21]. Механізація та сприятливі кліматичні умови стимулювали підвищення врожайності зернових і технічних культур. У 1905 р., зокрема, Чеські землі дали 39% пшениці, 44% жита, 59% ячменю, 93% цукрового буряку щодо загальної кількості цієї продукції Ціслейтанії [1, с.171]. Урожайність зернових у передвоєнні роки більш ніж у півтори рази перевищувала середній рівень по країні [9, с.16].

У Чеських землях посилювалися монополізація та концентрація промисловості. Це, передусім, проявилось в гірничо-видобувній та металургійній галузях, а також у пивоварній, спиртовій та скляній. Чесько-моравські машинобудівні заводи і заводи концерну “Шкода” об’єднали значну частину малих підприємств. У 1901 р. був створений австрійський картель цементних заводів, до складу якого увійшли 3 чеські підприємства. У 1903 р. в окремий картель було об’єднано 5 заводів, які виробляли листове скло, а в 1907 р. створено картель машинобудівних заводів [5, с.69].

Індустріальний розвиток стимулював зростання чеського банківського капіталу. З 1900 по 1913 р. акціонерний капітал чеських банків збільшився у 7 разів [4, с.253]. Зросла чисельність вітчизняних власників-акціонерів. Чеський капітал проникав у важливі галузі економіки. Він вивозився в Галичину, Словенію, Словаччину, Хорватію, а також за кордон – в Болгарію, Сербію, Румунію і Росію. Прага стала важливим фінансовим центром Австро-Угорщини [4, с.253-254]. Однак у промисловості Чеських земель чеський капітал становив лише до 25%, оскільки йому складав конкуренцію австро-німецький капітал [8, с.18]. Саме віденським банкам належали вирішальні позиції в економіці Чеських земель [9, с.17].

Індустріальний розвиток вплинув на зміни соціальної структури суспільства. Станом на 1900 р. населення Чеських земель становило близько 9,4 млн осіб [8, с.20]. Найбільші етнічні групи складали чехи та німці. Вони займали основні позиції в економіці і боролися за посилення на неї свого впливу. Чехи і німці перебували в політичному протистоянні. На початку ХХ ст. в Чеських землях зросла кількість робітників завдяки масовій міграції сільського населення у промислові центри. Разом із цим виникали нові великі міста та збільшувалася чисельність їх мешканців [8, с.20].

Перехід від екстенсивних до інтенсивних форм виробництва вимагав вдосконалення підготовки виробничих кадрів та стимулював підвищення освітнього і кваліфікаційного рівня робітників та інженерно-технічних працівників. Цьому сприяло відкриття нових початкових (народних) та середніх шкіл, а також середніх професійних навчальних закладів, більшість із яких були чеськими. На початку ХХ ст. 96% дітей шкільного віку були охоплені неповною середньою освітою. Практично все доросле населення Чеських земель було письменним [10, с.519]. Ще наприкінці ХІХ ст. у Празі створено Вищу художньо-промислову школу, у Брно – Вищу технічну школу, які, поряд з Празьким університетом, готували спеціалістів високої кваліфікації. У 1890 р. створено Чеську академію наук і мистецтв [8, с.21–22]. Відкриття середніх спеціальних та вищих навчальних закладів сприяло забезпеченню Чеських земель кваліфікованими спеціалістами.

У Австро-Угорській імперії більше половини населення становили національні меншини [4, с.259]. У Чеських землях у двох найбільших етнічних групах нараховувалося близько 7 млн чехів та 3 млн німців [8, с.18]. Центральна влада не надала обіцяної автономії королівствам і землям, які ввійшли до її складу. У імперії не виконувалися положення основного закону про рівноправність народів та захист національних мов. Нерівноправність існувала також у виборчій системі. У Чеських землях один депутат до австрійського парламенту обирався від 40 тис. німців і 90 тис. чехів [2, с.419].

Чеське населення висловлювало незадоволення таким становищем. Його прогресивні діячі вимагали надання автономії для Чеських земель, здійснення виборчої реформи, захищали чеську культуру та мову. Протестуючи проти австрійського поневолення, чехи емігрували за кордон. Вони, зокрема, переселилися в Україну – Волинську, Київську, Подільську, Херсонську та Катеринославську губернії. В Україні на початку Першої світової війни проживало близько 50 тис. чехів [6, с.146–150]. Тільки на Волині і Поділлі було 108 чеських і змішаних українсько-чеських поселень [6, с.146–150].

У Чеських землях посилювалася громадська активність населення, активізували свою діяльність політичні партії. Однією з них була Національна партія вільнодумців (НПВ), яка об’єднала молодочехів. У 1901 р. її очолив Карел Крамарж (1860–1937). Домагаючись чеського історичного державного права, НПВ боролася за поліпшення економічного, політичного

та культурного становища чеського народу, надання Чеським землям автономії у складі Австро-Угорщини, вимагала права використовувати чеську мову в адміністративних і судових органах та в системі народної освіти.

Чинячи опір існуючій владі, молодочехи активно працювали у парламенті та органах виконавчої влади. Вони домагалися реформи виборчого закону, введення загального і рівного виборчого права. Молодочехи також вимагали підтримки великої промисловості, збільшення експорту, будівництва залізничних доріг. НПВ на початку ХХ ст. була найвпливовішою серед політичних партій Чеських земель [8, с.22–25; 7, с.38–39].

Активну політичну діяльність проводили чеські соціал-демократи, які у 1893 р. об'єдналися в самостійну Чехословацьку соціал-демократичну робітничу партію (ЧСДРП). Відстоюючи передусім інтереси робітників, вона домагалася демократизації країни, запровадження загального виборчого права. У 1907 р. чеські соціал-демократи перемогли на парламентських виборах. ЧСДРП стала впливовою політичною партією [10, с.519; 8, с.25–26].

Створені наприкінці ХІХ ст. Чеська радикально-прогресистська партія та Радикальна державно-правова партія у 1908 р. об'єдналися у Чеську державно-правову прогресистську партію. До її складу ввійшли інтелігенція, студенти та молоді робітники. Ця партія своєю метою ставила досягти чеської державної самостійності, політичної демократизації та здійснення соціальних реформ. Одним з провідних її лідерів був А.Гайн [8, с.26; 2, с.427].

Наприкінці ХІХ ст. сформувалася Чеська національно-соціальна партія, яку очолив Вацлав Ярослав Клофач (1868–1942). Її ідейною основою був національний соціалізм. Ця партія виступала за самовизначення, державну самостійність та економічну незалежність Чеських земель. Крім робітників до Чеської національно-соціальної партії входили ремісники, дрібні торговці, службовці. Вона видавала газету “Чеське слово” [8, с.26; 2, с.427–428].

У 1899 р. в Чехії засновано незалежну Чеську аграрну партію, лідером якої був Антонін Швегла (1873–1932). Вона, намагаючись вплинути на всіх селян, закликала згуртуватися під гаслом “Село – одна сім'я” [7, с.28]. Об'єднавшись у 1905 р. з моравськими аграріями, ця партія була перейменована в Чехословацьку аграрну партію [8, с.26–27]. Вона підтримувала створення кооперативних підприємств по переробці сільськогосподарської продукції і об'єднань по її збуту, домагалася збільшення державних субсидій на розвиток сільського господарства та застосування в ньому прогресивної технології і техніки. Чехословацька аграрна партія також домагалася повної автономії Чеських земель на основі “чеського державного права”, наголошувала на необхідності забезпечення рівноправності мов [4, с.263].

У 1900 р. за активної участі професора філософії Карлового університету в Празі Томаша Гарріга Масарика (1850–1937) було засновано Чеську народну партію (реалістичну). У 1906 р. на її основі за участю прогресистів було створено Чеську партію прогресивну. Вона пропонувала здійснити демократизацію австро-угорського суспільства, ввести у монархії загальне виборче право. Домагаючись національно-територіальної автономії, прогресисти приділяли значну увагу спрямуванню діяльності партії на культурне і духовне самовдосконалення чеської нації, вважали необхідним реформувати самоврядування, перебудувати суспільство у тісному зв'язку з науково-технічними досягненнями [3, с.323; 8, с.27; 2, с.428].

На початку ХХ ст. в Чеських землях існували і інші політичні партії. У 1900 р. було створено Чеську національну раду для узгодження їх діяльності [10, с.521]. Усі партії впливали на населення через особисті контакти та друковані органи. Це сприяло обранню у рейхсрат та місцеві сейми депутатів, які захищали його інтереси.

Важливим засобом забезпечення представництва різних верств населення у рейхсраті та сеймах політичні партії вважали боротьбу за введення загального виборчого права. У Ціслейтанії вона посилилася під впливом російської революції 1905–1907 рр. 10 жовтня 1905 р. у Празі майже на всіх фабриках, заводах та установах відбувся одноденний страйк, у якому взяло участь близько 100 тис. осіб. Вони вимагали надання загального виборчого права, восьмигодинного робочого дня та зниження податків. 17 жовтня в Брно у маніфестації під такими гаслами взяло участь понад 50 тис. осіб [1, с.194–195]. Схожі виступи відбулися в Кладно, Моравській Оставі, Пльзені та інших містах [2, с.428].

Особливо населення Австро-Угорщини вимагало демократизації виборчого права. Це змусило її владу прийняти у січні 1907 р. закон про загальне виборче право і призначити на його основі на травень 1907 р. вибори в австрійський рейхсрат. Однак це право надавалося лише чоловікам, яким виповнилося 24 роки та які проживали в одній місцевості не менше одного року. Жінки і військовослужбовці права голосу не отримали [1, с.202–203; 2, с.429].

Встановлений законом поділ виборчих округів за національним принципом призвів до нерівномірного обрання депутатів національними меншинами. Австрійці і німці могли обирати одного депутата від 40 тис. населення, поляки – від 52 тис., хорвати – від 54,7 тис., чехи – від 55 тис., а українці – лише від 102 тис. осіб [1, с.203].

У травні 1907 р. на виборах у рейхсрат аграрії здобули 28 мандатів, молодочехи – 18, католики Чехії та Моравії – 17. Чеські депутати об'єдналися у парламенті в Чеський Клуб, що сприяло їх спільному захисту населення [2, с.429].

Напередодні Першої світової війни на Чеських землях досить складними були міжнаціональні взаємини. Особливо загострювалися протистояння між німцями та чехами. Зокрема, влітку 1908 р. німецькі політичні діячі вважали проведення в Празі виставки та слов'янського з'їзду виявом панславізму. У відповідь на ці події німецькі депутати паралізували діяльність Чеського сейму. Призупинення владою роботи сейму з цього приводу спонукало вихід чехів-міністрів з його складу та призвело до парламентської кризи [2, с.429]. У грудні 1908 р. через протистояння між німцями і чехами було запроваджено надзвичайний стан [2, с.429–430].

Загострювалися протистояння між німцями і чехами через “мовну проблему”. У вересні 1911 р. У Чеському сеймі німецькі депутати шляхом обструкції виступили проти обговорення питання щодо визнання чеської мови офіційною для Праги і провінційних установ Чеських земель. У Відні, де проживали десятки тисяч чехів, магістрат закрити чеську школу ім. Я.Коменського. Це ускладнювало становище чехів у Ціслеїтанії [1, с.209].

Марною спробою розв'язати “мовну проблему” був опублікований урядом проект закону про мову, згідно з яким офіційною мала бути мова, якою розмовляла більшість населення. Чехи були незадоволені порушенням рівноправ'я мов там, де вони складали меншість. До того ж німці пропонували використовувати лише німецьку мову навіть в тих округах, де чехів налічувалося понад 35%. У зв'язку з німецько-чеським протистоянням у рейхсраті при обговоренні “мовного питання” у березні 1914 р. він був розпущений [1, с.209–210]. Водночас напруга між чехами і німцями напередодні Першої світової війни сприяла посиленню співробітництва між чехами і словаками та підготовці до створення чехословацької держави.

1. История Чехословакии : в 3 т. Т. 2 / под ред. С. А. Никитина, М. А. Полтавского, Г. Э. Санчука, П. Н. Третьякова. – М., 1959. – 359 с.
2. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.) : курс лекцій / за ред. док. іст. наук, проф. В. І. Ярового. – К., 2001. – 632 с.
3. Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / за ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2001. – 660 с.
4. Краткая история Чехословакии. С древних времен до наших дней / отв. ред. А. Х. Клеванский, В. В. Марьина, И. И. Поп. – М. : Наука, 1988. – 776 с.
5. Коротка історія Чехії і Словаччини / за ред. проф. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ, 1995. – 170 с.
6. Ковба Ж. М. Побут і культура чеських переселенців на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / Ж. М. Ковба // Українське слов'янознавство. Історія зарубіжних слов'ян. – 1971. – Вип. 4. – С. 146–150.
7. Ненашева З. С. Идеино-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX в. Чехи, словаки и неославизм. 1898–1914 / З. С. Ненашева. – М., 1984. – 240 с.
8. Чехия и Словакия в XX веке : Очерки истории : в 2 кн. / отв. ред. В. В. Марьина. – М., 2005. – Кн. 1. – 453 с.

9. Шмераль Я. Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 году / Я. Б. Шмераль. – М., 1967. – 339 с.
10. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття : підруч. для вищих навч. закл. / В. Яровий. – К., 2005. – 816 с.

В статье анализируются социально-экономические изменения в Чешских землях в начале XX века. Подчеркивается, что благодаря развитию промышленности и сельского хозяйства на основе использования достижений научно-технического прогресса и собственного опыта, этот регион превратился в наиболее развитую часть Австро-Венгрии. Отражено политическую жизнь чешского населения, деятельность политических партий и межнациональные отношения. Доведено, что чехи формировали предисловия для создания собственного государства.

Ключевые слова: Чешские земли, промышленность, сельское хозяйство, политические партии, межнациональные отношения.

This article analyses socio-economic changes on Check lands at the beginning of 20th century. Due to development of industries and agriculture and through using achievements of own experiences and scientific and technical progresses, this region became the most developed region of Austrian-Hungarian region. The article deals with political life of the Check population, political parties and international affairs. It has been proven, that Check people were forming the grounds for creating their own country.

Keywords: Check lands, industry, agriculture, political parties, international affairs.

УДК 94 (439): 94(47 +57) “1944”
ББК 63.3 (4 Угор)

Іван Пендзей

БОЙОВІ ДІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УГОРЩИНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ЗВІЛЬНЕННЯ ЇЇ ЗЕМЕЛЬ ВІД ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (23 ВЕРЕСНЯ – ЛИСТОПАД 1944 р.)

У статті на основі спеціальної літератури, присвяченої “визвольній місії” Червоної армії у Південно-Східній і Центральній Європі, проаналізовано боротьбу радянських військ проти армій німецько-угорського фашизму на території Угорщини; з’ясовано причини невдач Червоної армії на початку Будапештської операції, виокремлена роль Й.В.Сталіна у вимушеному переході радянських військ до оборони.

Ключові слова: Червона армія, 23 вересня 1944р., 2-й Український фронт, 3-й Український фронт, Дебреценська, Будапештська наступальні операції, причини невдач радянських військ під Будапештом, Й.В.Сталін.

23 вересня 1944 р. – особлива дата в історії Угорщини. У цей день Червона армія, переслідуючи гітлерівські війська, вступила на її територію у районі Дьюла Макао. Вигнанням фашистів із Батона війська 2-го Українського фронту при підтримці угорських антифашистських сил розпочали здійснення своєї визвольної місії в Угорщині [5, с. 435]. Вирішальне значення у визволенні Угорщини мав так званий “девятый удар” 1944 р., який настав після звільнення Румунії і Болгарії, метою якого, писав Сталін, було “Вивести Угорщину із війни і повернути її проти Німеччини” [7, с.77] – розгромити фашистські армії, позбавити гітлерівську Німеччину її “останнього сателіта”. 26 вересня Червона армія зайняла невеликий провінційний Мако у Південній Угорщині, який був першим угорським містом звільненим радянськими військами.

Угорщину визволяли війська 2-го і 3-го Українських фронтів за безпосередньої підтримки 4-го Українського фронту. Для розгрому великого угруповання фашистських військ на території Угорщини радянське командування спочатку націлило 2-й Український фронт, у складі якого знаходились і румунські війська. Дещо пізніше на територію Угорщини уступили війська 3-го Українського фронту, до складу якого уходили також болгарські частини. Дії 2-го Українського фронту з півночі забезпечувались

4-м Українським фронтом, який наступав у Карпатах. На Дунаї діяла Дунайська воєнна флотилія [6, с.21–22].

Під кінець вересня 1944 р. лінія фронту проходила по рубіжу перевал Пріслоп, Тиргу–Муреш, південніше Клужа і далі по південно-західній ділянці румуно-угорського довоєнного кордону і румуно-югославському кордону до м. Бела-Церква. Правіше, на північний схід від вододілу Карпатського хребта, діяли війська 4-го Українського фронту. Уздовж болгарського кордону, на белградському напрямі розгорнулись війська 3-го Українського фронту і болгарської Народної армії, які розпочали 28 вересня операцію з визволення столиці Югославії [10, с.27, 28].

Ставка Верховного Головнокомандування поставила 2-му Українському фронту завдання завдати головний удар із району північно-західніше міста Арада у напрямі Дебрецен – Ньиредьхазу і допоміжні удари на флангах, розгромити головні сили групи армії “Південь” у районі Клуж – Орадея-Маре (Орадя) – Дебрецен (дебреценське угруповання противника) і, розвиваючи наступ на північний – захід і північ, вийти на ріку Тиса від Чопа до Сольнок, допомогти 4-му Українському фронту подолати Карпати і оволодіти районом Ужгород – Мукачеве [6, с.22], т. б. у визволенні Закарпатської України. Надалі військам 2-го Українського фронту належало форсувати Тису і розвивати наступ на Будапешт [9, с.28]. При цьому передбачалась тісна взаємодія 2-го і 3-го Українського фронту. Останній проводив у цей час Белградську операцію, і особливо з 4-м Українським фронтом, який наступав у Карпатах. Дії 2-го і 4-го Українських фронтів координував представник Ставки ВГК Маршал Радянського Союзу С.К.Тимошенко [2, с.44].

Поставлені цілі в операції були виконані. 2 жовтня радянські війська, що наступали на Орадю, Дебрецен, Ньиредьхазу просунулись на 20 км і потім змушені були відбивати запеклі контрудари противника між Орадою і Салонтой. 6 жовтня 1944 р. війська 2-го Українського фронту під командуванням маршала Радянського Союзу Р.М.Малиновського перейшли у наступ на Елек, Карцаг і на Субботіцу та Сегед. Опір противника на його південному фланзі було зломлено. 8 жовтня кінно-механізована група вийшла на південно-західні підступи до Дебрецена. Противник завдав у районі Орадя, Дебрецен, Карцаг ряд сильних контрударів [2, с.45]. Відбивши ворожі контрудари, війська 2-го Українського фронту до кінця третього дня наступу просунулись на окремих ділянках фронту на 80–100 км і вийшли у район міста Карцага, перетнули Трансільванські Альпи, увійшли у Велику Угорську низину (угорці її називають Альфельд), оволоділи містом Дюла, 11 жовтня визволили адміністративний центр Трансільванії – місто Клуж і місто Сегед на той час друге за величиною місто Угорщини, один із важливих її економічних і політичних центрів [8, с.300, 301, 304]. Наступного дня вони вийшли на рубіж Родна – Бістріца – Клуж, визволивши значні території –лівобережжя Тиси на південь від Дебрецена. Війська правого флангу 2-го Українського фронту, визволивши м. Клуж, просунулись у напрямі Карой – Чоп. Війська ж 4-го Українського фронту під командуванням генерала Петрова уклинились у глибину оборони німців у Карпатах [7, с.80].

З 13 до 20 жовтня виключно уперті бої розгорнулись на напрямі головного удару, між Орадея – Маре і Дебреценом. Противник старався за всяку ціну призупинити даліше просування радянських військ на північ і утримати основні вузли комунікацій – Дебрецен, Ньиредьхазу, Чоп, – щоб забезпечити відхід 8-ї німецької, 1-ї і 2-ї угорських армій [8, с.305]. Подолавши ворожий опір і завдаючи удари по зустрічним напрямом на Дебрецен червоноармійці до кінця 19 жовтня увійшли на його вулиці, а 20 жовтня повністю очистили місто від фашистів. Дебрецен – великий центр Угорщини – був третім за величиною – після Будапешта і Сегеда – містом країни. Війська захопили багато трофеїв: 24 літаки, що залишились на місцевому аеродромі, 133 танки і штур-

мових знарядь, 130 польових гармат, 37 бронетранспортерів. Безпосередньо у боях за місто противник утратив понад дві тисячі солдатів і офіцерів [8, с.306].

До кінця 20 жовтня на правому крилі фронту війська просунулись на 110–120 км, досягли рубежа Сігет – Мергіта і установили зв'язок з правофланговими частинами, що діяли на дебrecенсько-ніредьхазському напрямі. На лівому фланзі фронту війська, ламаючи опір ворога, до кінця 20 жовтня пересікли югославсько-угорський кордон південно-східніше міста Байя [8, с.307].

У наступні дні украї жорстокі бойові дії йшли у районах Ніредьхазі і Сольнок. Війська 2-го Українського фронту 22 жовтня удруге зайняли місто Ніредьхазу (після того як змушені були залишити його під натиском противника) – останній укріплений пункт нінецько-угорських збройних сил у північній частині Затисся. На сольнокському напрямі війська, успішно ліквідувавши наслідки контрудару, очистили від противника східний берег Тиси і до кінця 28 жовтня оволоділи трьома плацдармами на протилежному березі ріки у районі Сольнока. Війська правого крила фронту, завершивши 25 жовтня визволення північної частини Трансільванії, пересікли румуно-угорський кордон. Війська лівого крила фронту продовжували розвивати наступ, зайняли міста Байю і Сомбор і до кінця 28 жовтня захопили у міжріччі Тиси – Дунай великий плацдарм, що мав від 20 до 100 км у глибину і до 120 км по фронту [8, с. 307–309].

Війська сусіднього – 4-го Українського фронту – продовжували виконувати раніше поставлене завдання по подоланню Карпат з метою виходу в райони Ужгорода і Мукачева. Війська 2-го Українського фронту, переслідуючи противника, 26 жовтня оволоділи Мукачевом, наступного дня – Ужгородом, а 28 жовтня – містом Чоп [8, с.309]. 29 жовтня вони з'єднались у районі Чопа з військами 4-го Українського фронту, які визволяли Закарпатську Україну, наступаючи з північного-сходу. У результаті успішного завершення Карпато-Ужгородської операції уся Закарпатська Україна була визволена від німецько-фашистських військ.

Таким чином, у результаті Дебrecенської наступальної операції, яка тривала більше двадцяти днів, одночасно з визволенням Закарпатської України і Північної Трансільванії було визволено усе Затисся і південна частина міжріччя Дунаю і Тиси [7, с.223, 224], загальною площею понад 27 тис. кв. км [8, с.311]. Війська 2-го Українського фронту за 23 дні наступу просунулись у глибину від 130 до 275 км, вийшли на Тису майже на усьому її протязі, форсували ріку на широкому фронті і захопили великий плацдарм від Альпара на Тисі до Байї на Дунаї. Під кінець операції фронт проходив по лінії Чоп – Уйфехерто – Сольнок – Байя, маючи кордон по Тисі з 4-м Українським фронтом. Розєднані на початку вересня сотнями кілометрів війська двох фронтів до кінця жовтня зустрілись на Угорській рівнині [8, с.311; 10, с.29]. Розгромом великого угруповання військ противника, визволенням східних і північно-східних районів країни, закінчився перший етап визволення Угорщини.

27 жовтня 1944 р. у зв'язку зі вступом Червоної Армії в Угорщину Державний Комітет Оборони СРСР виніс постанову, яка зобов'язувала Військову раду 2-го Українського фронту роз'яснити угорському народу, що Червона Армія вступила у їх країну тільки у силу воєнної необхідності, а не з метою набуття її території або зміни існуючого ладу, що вона знаходиться у ній “не як завойовниця, а як визволителька угорського народу від німецько-фашистського гніту” [4, с.385].

Військова рада 2-го Українського фронту відповідно до вказівки ДКО звернулася до угорців зі спеціальним зверненням, у якому зазначалося: “Червона армія вступає на угорську територію не для того, щоб зайняти якусь частину її або змінити існуючий суспільний лад Угорщини. Вступ радянських військ на територію Угорщини продиктований виключно воєнною необхідністю, бо німецькі війська і армія Угорщини – союзники Німеччини – продовжують опір... Червона армія прийшла в Угорщину не як завойовниця, а як визволителька угорського народу від німецько-фашистського гніту.

У Червоної армії немає інших цілей, крім цілі розгрому ворожої німецької армії і знищення панування гітлерівської Німеччини у пригноблених нею країнах” [1, с.15].

У зверненні запевнялось, що радянська військова адміністрація в Угорщині не мінятиме усі місцеві органи влади і громадського самоуправління, систему економічного і політичного устрою, запроваджувати свої порядки, тобто не буде втручатись у внутрішні справи країни. “Приватна власність громадян залишається недоторканою і знаходиться під охороною радянських військових властей”, говорилось у зверненні [1, с.16].

З кінця жовтня 1944 р. розпочався другий етап визволення Угорщини – Будапештська наступальна операція. Ця операція була розпочата і спочатку здійснювалась військами 2-го Українського фронту, а з 12 грудня у ній прийняв активну участь і 3-й Український фронт [2, с.47].

Як не дивно, у військово-історичній літературі називаються різні дати початку Будапештської операції. У статті генерал-полковника А.Желтова 29 жовтня 1944 р. [2, с.44], а у статті Маршала Радянського Союзу М.В.Захарова 28 жовтня 1944 р. [3, с.29].

Називаються також різні хронологічні межі Дебреценської операції. А.Желтов, посилаючись на Большую советскую энциклопедию (т.8, изд. 3-е. М., 1972, с.6–7) датує її 2–27 жовтня 1944 р. [2, с.44], Маршал Радянського Союзу двічі Герой Радянського Союзу Р.Я.Малиновський 6–28 жовтня 1944 р. [6, с.22].

Будапештська операція як за своїм значенням, масштабах, запеклості битв, так і практичному застосуванню досягнень радянської воєнної науки, твердить у своїй роботі, присвяченій визволенню Червоною армією Угорщини Д.Немеш, належить до найвидатніших воєнних операцій Радянської армії. Визволення Угорщини було безпосереднім результатом переможного завершення Будапештської операції [7, с.103].

“Будапешт, зауважує Д.Немеш, являється промисловим центром країни; у столиці і її околицях зосереджено дві третини угорської фабрично-заводської промисловості. Будапешт – важливіший вузол комунікацій, де сходяться усі головні залізничні лінії країни. Гітлерівці хотіли за усяку ціну утримати угорську столицю, щоб закрити тим самим підступи до Німеччини з південного сходу. Виходячи із цього, вони оточили Будапешт і його околиці смугою укріплень аж до ріки Тиси. За допомогою цієї укріпленої зони вони сподівались утримати північно-угорський промисловий район Мішколц – Озд – Шалготарян. Збереження за собою столиці, крім воєнно-стратегічного значення, мало для фашистів, природно, і надзвичайно важливе політичне значення. Утримуючи Будапешт у своїх руках, вони ще могли певною мірою поповнювати пошматовані угорські війська і продовжувати їх використовувати. Втрата же Будапешта означала би для німецьких окупантів не мало не багато, як утрату майже усієї Угорщини” [7, с.102].

Стратегічне значення Будапешта, підкреслює Маршал Радянського Союзу Герой Радянського Союзу М.В.Захаров, визначалось тим, що він, розміщений у вузлі більше двох десятків залізних і шосейних доріг... служив немовби воротами із Балканських країн у Австрію – “Австрійську кріпость” гітлерівців – у Південну Німеччину. У столиці Угорщини разом з передмістями були зосереджені приблизно п’ята частина населення усієї країни і близько двох третіх її промислових підприємств [3, с.29–30].

Угорщина була останньою кріпостью на південному крилі німецько-фашистської армії, а Будапешт – її цитаделлю, ключем усієї системи оборони на південно-західному театрі воєнних дій. Тому фашистська Німеччина надавала надзвичайно важливе політичне, економічне і воєнне значення утриманню своєї останньої союзниці у Європі – Угорщині і у першу чергу її столиці. У випадку падіння Будапешта, говорили нацисти, Угорщина виходила із гри і гітлерівська Німеччина опинялася у повній ізоляції [3, с.29–30].

Замисел Будапештської операції полягав у тому, щоб завдати два удари по обороні противника (північніше і південно-західніше Будапешта), розвинути прорив на сходячих напрямках з метою оточення і знищення будапештського угруповання ворога [6, с.23].

Будапештську операцію здійснювали разом з військами 2-го Українського фронту війська нової, демократичної Румунії, які уже брали участь у боях в Затиссі, а з військами 3-го Українського фронту йшли війська нової, демократично Болгарії [7, с.101].

Ставка Верховного Головнокомандування наказала командуючому фронтом не пізніше 29 жовтня перейти у наступ у межиріччі Тиси і Дунаю. Мета – пробити оборону противника на західному березі Тиси і у подальшому завдати удару по ворогу, що обороняв Будапешт. Армії фронту повинні були форсувати Тису і захопити плацдарм на її західному березі [8, с.318–319].

Виконуючи наказ Ставки Верховного Головнокомандувача 29 жовтня 1944 р., у другій половині дня, війська лівого крила 2-го Українського фронту перейшли в наступ і у той же день прорвали оборону противника у міжріччі Тиси і Дунаю. До кінця другого дня 46-та армія просунулась уперед на 20–40 км, 7-а гвардійська армія тим часом захопила плацдарм на правобережжі Тиси розміром 10 на 30 км. Вклинившись у центр угорської частини міжріччя Дунаю і Тиси, війська до ранку 1 листопада повністю очистили від окупантів місто Кечкемет [8, с.319], за образним висловлюванням Д.Немеша, увійшли у “південно-східні ворота Будапешта”, у місто, розташоване за 85 кілометрів від Будапешта [7, с.103]. Вечері 1 листопада у битву були уведений механізовані корпуси, які стрімко просунулись на 75 км (М.В.Захаров – до 100 км [3, с.31]), а 2 листопада зайняли місто Альшонемеді, розміщене за 15 км від угорської столиці, і до кінця дня вийшли на підступи до угорської столиці з півдня (з південного сходу – *І. П.*), але спроба радянських військ з ходу оволодіти містом до успіху не привела. Наступ на Будапешт було призупинено, але на інших ділянках фронту він продовжувався з перемінним успіхом до кінця листопада [2, с.47]. З 2 листопада і розгорнулись запеклі бої за столицю Угорщини [3, с.31].

Гітлерівському командуванню уже до цього часу удалось перекинути під Будапешт на задалегідь підготовлені позиції три танкові і одну моторизовану дивізію і посилити тут оборону. Кінно-механізованій групі генерал-лейтенанта І.П.Плієва удалось, використавши первинний успіх 46-ї армії, переправитись на правий берег Тиси південніше Сольнока. Становище рещти військ фронту не зазнало будь-яких суттєвих змін [8, с.321]. Однак те, що 46-й армії уже тоді удалось вийти на підступи до Будапешта, зіграло велику роль у загальному ході операції [3, с.32].

Виконуючи наказ Ставки Верховного Головнокомандування, 2-й Український фронт 4 листопада призупинив наступ двох механізованих корпусів, бо це могло привести до невиправданих утрат. Радянські війська змушені були перейти до оборони. Для забезпечення успіху було вирішено підготувати новий удар по ворожих військах на більш широкому фронті. Виконуючи вказівки Ставки, командування 2-го Українського фронту розпочало новий наступ з метою розсікти вороже угруповання східніше Будапешта, а потім обійти його з півночі і далі, завдаючи удар з півночі, північно-сходу і півдня, оволодіти містом, але не змогли подолати три потужні оборонні смуги ворога, що прикривали угорську столицю. Противнику і тут удалось призупинити наступ радянських військ [10, с.30–31].

Природно, що дослідників війни завжди хвилювало питання неупередженого з'ясування причин, чому успішно розпочатий наступ радянських військ так швидко захлинувся. Ставка змушена була віддати наказ про призупинення наступу. Тривалий час, після певною мірою загадкової смерті “вождя усіх народів” Й.В.Сталіна у 1953 р., це питання продовжувало негласно залишатись зоною, закритою для об'єктивного і неупередженого аналізу. При Л.Брежнєві навіть робились спроби реабілітації надміру принижених, як тоді уважав дехто із високопоставлених керівників, військових заслуг Сталіна перед радянським народом у добу М.С.Хрущова. Зловісна тінь воєнного генія вождя продовжувала холодити серця і душі істориків і упливати на волю людей. Серед тих, хто прагнув вийти за вузькі рамки сталінсько-брежнєвських ідеологем, були, без

сумніву, і колишні воєначальники, що з перших днів сталінсько-гітлерівської бійні (Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.) знаходились у діючій армії, на фронті, і своїми високими діловими якостями, професіоналізмом як командувачі військами і фронтами разом з простими солдатами кували перемогу. Чи не перша спроба у радянській літературі, присвяченій війні, неупередженого пояснення причин фактично провалу у реалізації, поставлених перед 2-м Українським фронтом задач, була зроблена у капітальній праці, присвяченій визволенню Червоною армією Південно-Східної і Центральної Європи, опублікованій у 1970 р. Серед складу колективу її авторів – ряд блискучих і талановитих радянських воєначальників, у тому числі командувач 2-м Українським фронтом Р.М.Малиновський [8].

Новизна, проявленого авторами даного наукового дослідження підходу до з'ясування причин фіаско Червоної армії на початковому етапі Будапештської наступальної операції, на наш погляд, полягає, насамперед, у викритті ролі Головнокомандувача Збройними Силами СРСР Й.В.Сталіна у невдачах Червоної армії у боях на підступах до угорської столиці. Поряд із звичним для таких випадків кліше – посиленням на природно-кліматичні фактори – як осіннє бездоріжжя, майже безперервні дощі, а також не менш традиційне – несвоєчасне підвезення боєприпасів через протяжність комунікацій, змученість військ, що безперервно наступали протягом чотирьох місяців, а також недооцінка труднощів форсування Дунаю і ін. [8, с.323], автори дослідження підводять читача до більш глибокого розуміння того, чому Червона армія змушена була зупинитись, а під час наступу 11–26 листопада, вийшовши у напрямі головного удару на підступи до Будапешта, не змогла виконати головне завдання – розгромити будапештське угруповання ворога

Для вдумливого читача, здатного самостійно дійти до логічно завершених висновків, у дослідженні наведено запис бесіди командувача 2-м Українським фронтом Р.М.Рокосовського і Верховного Головнокомандувача Й.В.Сталіна, яка відбулася по ВЧ напередодні наступу 46-ї армії на Будапешт, котрий розпочався, як зазначалось, 29 жовтня [8, с.321–322]. Із неї випливає недвозначний висновок – головна причина невдач радянських військ на підступах до Будапешта корінилась у повільності їх наступу, що дало можливість гітлерівському командуванню перекинути достатню кількість сил і засобів для організації упертого опору. Ця обставина, а також інші фактори – майже повна відсутність на той час резервів у 2-го Українського фронту, неготовність до дій 6-ї гвардійської танкової армії, оскільки вона, після недавніх напружених боїв, знаходилась на доукомплектуванні – поповнювалась і ремонтувала матеріальну частину, як і те, що війська правого крила фронту вели тяжкі бої на підступах до кордонів Чехословаччини, і неможна було узяти звідти хоч би незначну частку сил [8, с.322] переконливо свідчать, що першопричиною невдачі наступу військ була їх фактична непідготовленість для реалізації завдання Ставки. Як свідчить згадана розмова командувача фронтом з Й.Сталіним, Р.М.Рокосовський, наводячи, здавалось би, 100% аргументи неготовності військ для негайного наступу, чого від нього настирливо вимагав Головнокомандувач, мав би переконати Головнокомандувача у необхідності для належної їх підготовки надати йому, як він і просив, ще п'ять днів. Проте Сталін не прислухався до обґрунтованого прохання маршала, і у формі, яка граничила з недопустимою грубістю у стосунках з підлеглим йому за статусом військовим керівником високого рангу, заявив, що той не розуміє “політичної необхідності нанесення негайного удару по Будапешту” і, нарешті, відхиливши усі доводи командуючого, у категоричній формі наказав йому “завтра ж перейти у наступ на Будапешт”. Р.М.Рокосовський у присутності генерала А.І.Антонова тут же на місці віддав наказ командарму перейти з ранку 29 жовтня у наступ [8, с.322].

Тобто автори видання, публікацією розмови Р.М.Рокосовського зі Сталіним дають читачеві ясний натяк на те, що провина за непідготовлений як слід, поспішний

наступ Червоної армії на будапештському напрямі цілком і повністю лежить на Головнокомандувачу, який, не рахуючись з конкретними умовами стану готовності військ до наступу, віддав наказ про його початок, виходячи тільки із йому відомої “політичної доцільності”, але, як швидко з’ясувалося, згубної для військової операції. Помилку вождя вкотре виправляли соратники, Ставка, а прості солдати спокутували її ціною власної крові. Проте прямої заяви щодо справжньої ролі Сталіна у цих подіях, яка, безсумнівно була саме такою, як ми її спробували реконструювати, автори праці не зробили, і не тільки, як нам здається, з етичних міркувань.

7 листопада війська 2-го Українського фронту відновили наступ у центрі, форсували Тису і прорвали ворожу оборону по цій ріці. До 26 листопада наступаючі з’єднання змогли просунутись тільки на 55–65 км західніше і північно-західніше від Тиси. Серед причин повільності темпів просування військ М.В.Захаров виділяє “великі труднощі у постачанні боєприпасів, викликані бездоріжжям”, стомленістю військ, які безперервно наступали, починаючи з серпня, і мали потребу у відпочинку, відсутності у фронту великих резервів [3, с.32].

У той час, коли війська 2-го Українського фронту наступали на Будапешт, війська 3-го Українського фронту (командуючий маршал Радянського Союзу Ф.І.Толбухін) з 7 листопада по 9 грудня провели операцію, яка зіграла важливу роль у ході визволення Угорщини. 57-ма армія 3-го Українського фронту під командуванням генерал-полковника М.Н.Шарохіна на початку листопада 1944 р., після завершення Белградської операції, форсувала Дунай і захопила великий оперативний плацдарм у районі Батіна і Апатін. Прорвавши сильну оборону противника на західному березі Дунаю, вона вийшла 25 листопада до кордонів Угорщини на рубіж Фекете – Кіпу, Борза, Удвар, Майош, Мадьярбой, а частини 4-ї гвардійської армії форсували Дунай у районі Мохач і 26 листопада з’єднались з 57-ю армією [10, с.92].

У результаті успішних бойових операцій військами 2-го Українського фронту у листопаді були звільнені міста Кечкемет, Сольнок, а також Хатван та інші [9, с.473]. 10 листопада радянські війська знаходились за 15 км південніше столиці [7, с.104]. Військами 3-го Українського фронту 29 листопада було звільнено важливий промисловий центр – м. Печ. 57-ма армія, захопивши плацдарм 100 км по фронту і 50–70 км у глибину, створила сприятливі умови для наступу головних сил фронту на секешфехерварському напрямі [11, с.92].

1. Воззвание командования Красной армии к населению освобожденной территории Венгрии (Не ранее 27 октября – не позднее 31 октября 1944 г.) // Советско-венгерские отношения 1945–1948 гг. : документы и материалы. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1969. – С. 15–16.
2. Желтов А. Освобождение Венгрии / А. Желтов // Военно-исторический журнал. – 1974. – № 10. – С. 41–50.
3. Захаров М. В. Будапештская операция / М. В. Захаров // Освобождение Венгрии от фашизма / под ред. чл.-корр. АН СССР А. М. Самсонова ; состав. генерал-майор И. Н. Виноградов. – М. : Наука, 1965. – С. 91–101.
4. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 : в 6 т. Т. 4 : Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига. (1944 год). – М. : Воен. изд. Мин-ва обороны СССР, 1962. – 736 с.
5. История Венгрии : в 3 т./ редкол.: Т. М. Исламов, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарин. – Т. 3 / редкол.: А. И. Пушкаш (отв. ред.), И. М. Гранчак, В. А. Крючков, Л. Н. Нежинский. – М. : Наука, 1972. – 906 с.
6. Малиновский Р. Я. Битва за Венгрию / Р. М. Малиновский // Освобождение Венгрии от фашизма / под ред. чл.-корр. АН СССР А. М. Самсонова ; состав. генерал-майор И. Н. Виноградов. – М. : Наука, 1965. – С. 19–28.
7. Немеш Д. Освобождение Венгрии / Д. Немеш ; пер. с венг. Л. Ф. Золоткова. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1957. – 278 с.
8. Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов (1944–1945 гг.) / под общ. ред. маршала Советского Союза М. В. Захарова. – М. : Наука, 1970. – 776 с.
9. Пушкаш А. И. Венгрия в годы Второй мировой войны / А. И. Пушкаш. – М. : Наука, 1966. – 527 с.

10. Шарохин М. Н. Освобождение Венгрии от фашистского ига / М. Н. Шарохин, В. С. Петрухин // Новая и новейшая история. – 1977. – № 1. – С. 25–45.
11. Шарохин М. Н. Южнее озера Балатон / М. Н. Шарохин // Освобождение Венгрии от фашизма / под ред. чл.-корр. АН СССР А. М. Самсонова ; состав. генерал-майор И. Н. Виноградов. – М. : Наука, 1965. – С. 91–101.

(Далі буде)

В статье на основе специальной литературы, посвященной “освободительной миссии” Красной армии в Юго-Восточной и Центральной Европе, проанализированы борьба советских войск против армий немецко-венгерского фашизма на территории Венгрии; выяснены причины неудач Красной армии в начале Будапештской операции, выделена роль И.В.Сталина в вынужденном переходе советских войск к обороне.

Ключевые слова: Красная армия, 23 сентября 1944 г., 2-й Украинский фронт, 3-й Украинский фронт, Дебреценская, Будапештская наступательные операции, причины неудач советских войск под Будапештом, И.В.Сталин.

On the basis of literature dedicated to "liberating mission" of the Red Army in the South-Eastern and Central Europe, analyzed the fight against the armies of the Soviet forces the German-Hungarian Fascism in Hungary; The reasons for the failure of the Red Army at the beginning of the Budapest operation, highlighted the role of J.V. Stalin in the Soviet troops forced transition to defense.

Keywords: Red Army, 23 September 1944. 2nd Ukrainian Front, 3rd Ukrainian Front, Debrecen, Budapest offensive operations, the reasons for the failure of Soviet troops near Budapest, J.V.Stalin.

УДК 327.57 (477): (575.3) + 341.123

ББК 66.4 (4 Укр)

Лілія Бурачок, Оксана Яцків

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ МИРОТВОРЦІВ У МІСІЯХ ООН У ТАДЖИКИСТАНІ

Стаття присвячена малодослідженій темі участі українських миротворців у врегулюванні конфлікту в Таджикистані протягом 1994–2000 рр. Розглянуто аспекти підготовки миротворців та їхні основні завдання з підтримання миру в регіоні.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй, військові спостерігачі, Таджикистан.

Наприкінці ХХ ст. взаємозалежність національних інтересів більшості держав світу досягла такого ступеня, за якого для встановлення й підтримання миру почали широко застосовуватися міжнародні заходи, що передбачають насамперед втручання багатонаціональних миротворчих сил у врегулювання конфліктів. Сукупність таких заходів становить зміст миротворчої діяльності. Найскладніші та найвпливовіші заходи, пов'язані із застосуванням міжнародних контингентів збройних сил, дістали назву миротворчих операцій.

Участь у міжнародних миротворчих операціях є досить новим аспектом зовнішньої політики й безпеки України й водночас одним з основних засобів реагування на нові політичні реалії. Україна, як одна з країн-засновниць Організації Об'єднаних Націй (далі ООН) є важливим контрибутором військових підрозділів та персоналу до операцій ОПМ ООН (операції з підтримання миру). ОПМ є формою міжнародної багатосторонньої діяльності під егідою ООН. Вони проводяться на підставі чіткого мандата ООН та під її політичним контролем. Сили, задіяні в миротворчих операціях, повинні бути багатонаціональними [3, с.61].

Дослідження процесів, пов'язаних із подоланням міжнародних конфліктів, проведення миротворчих операцій, включаючи “гуманітарні”, участь в них України викликає інтерес до детального вивчення подій, що є актуальним на даний час. Серед значного пласту історичної літератури (наукової, документальної, мемуарної) фактично відсутні комплексні дослідження з історії становлення й участі України в миротворчій діяльності ООН [1, с.183].

Проблематика миротворчості українських підрозділів продовжує привертати увагу вітчизняних науковців. Вагомий внесок у висвітлення зазначених аспектів проблеми зробили: Р.Біркович [1], В.Дев'ятярова [2], І.Козинець [3], А.Слабінський [8]. Водночас слід зазначити, що на сьогодні відсутні комплексні дослідження з даної теми.

Для України миротворча діяльність має ключове значення, оскільки вона розглядається як засіб зміцнення власної національної безпеки через створення стабільного зовнішньополітичного середовища і, водночас, як внесок нашої країни у зміцнення загальноєвропейської безпеки, і побудову нової стабільної і безпечної Європи. Завдяки миротворчій діяльності Україна стверджує себе як повноправний суб'єкт міжнародних відносин, підвищує свій міжнародний авторитет та демонструє миролюбну політику [2, с.6].

Проблематика миротворчості, конкретніше – проблематика підготовки і використання миротворчих сил у загальноцивілізаційних інтересах, як свідчать події кількох останніх десятиріч, набуває дедалі більшого поширення у суспільній свідомості по суті всіх країн сучасності. Миротворчі сили – це загальна назва суб'єктів світової та регіональної політики, діяльність яких спрямована на зміцнення миру і безпеки, ліквідацію або обмеження міждержавних, міжетнічних, міжконфесійних та ін. конфліктів і суперечностей, на демілітаризацію суспільної свідомості [5, с.183].

Найвпливовішими миротворчими силами сучасності, як свідчить військово-політична практика, є спеціалізовані структури ООН – місії спостерігачів і збройні сили із підтримання миру, що виконують визначені Генеральною Асамблеєю або Радою Безпеки Організації заходи і дії, спрямовані на підтримання або відновлення міжнародного миру і безпеки.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. головними питаннями щодо участі українських військових у міжнародних заходах стали фінансове забезпечення українських миротворців і доцільність їхньої участі в операціях на територіях країн, які перебувають на далекій відстані і безпосередньо не зачіпають державних інтересів України [3, с.63].

З лютого 1994 р. Україну зарахували до складу учасниць так званої Системи резервних угод ООН та підписали відповідний Меморандум про взаєморозуміння між Секретаріатом ООН та Україною про надання конкретних ресурсів до зазначеної Системи (аеромобільно-десантний батальйон, транспортна авіаційна ескадрилья, група військових спостерігачів, штабних офіцерів та військової поліції). Система резервних угод ООН являє собою механізм, відповідно до якого певні військові підрозділи держав-учасниць Системи перебувають у повній готовності на своїй території, і за запитом Секретаріату ООН та після схвалення відповідного рішення, згідно з діючим у країні законодавством, надсилаються до тієї чи іншої Місії ООН [6, с.317].

Зважаючи на таку активну діяльність України в миротворчих місіях, здійснюваних під егідою ООН, не дивує те, що саме Україна була ініціатором створення конвенції щодо захисту миротворчого персоналу ООН, підготовленої до підписання на 49-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (1994 р.). У грудні 1994 р. Україна одна з перших підписала цей документ, а в липні 1995 р. український парламент його ратифікував [7].

У вересні – грудні 1995 року з колишньої Югославії відбулася репатріація українських миротворчих підрозділів, скорочення посад штабних офіцерів, військових поліцейських, спостерігачів. Відтоді українські військові були залучені до міжнародних операцій з підтримання миру під егідою ООН в країнах Близького та Середнього Сходу, зокрема в Таджикистані [10].

Україна, як країна-миротворець, брала активну участь у припиненні конфліктів на території СНД. Правове забезпечення миротворчості пострадянськими республіками (ініційоване у першу чергу Росією) продовжувало удосконалюватись, а саме 24 вересня 1993 р. президентами більшості країн Співдружності була підписана Угода про Колективні сили по підтриманню миру, доповнена документами про статус об'єднаного командування ними і схему фінансування. Країни СНД намагались врегулювати “таджиць-

ку кризи” шляхом використання можливостей військових спостерігачів від України, починаючи з 1994 р., але уряд України не погодився на направлення українського миротворчого контингенту в Таджикистан без мандату ООН на проведення даної операції [8].

Така позиція України ґрунтується на положеннях Заяви Верховної Ради України, оприлюдненої під час ратифікації Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав. Відповідно до пункту 3 згаданої Заяви, Україна заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права та перетворення її на регіональну міжнародну організацію. Україна не підписала Рішення Ради глав держав СНД щодо забезпечення міжнародного визнання СНД та його статутних органів від 23 грудня 1993 р., а також наступні рішення з цього питання. Відповідно, відсутність мандата ООН/ОБСЄ (саме таке бачення проблеми є принциповим моментом для української сторони) не дає права військово-політичним утворенням СНД планувати і реалізовувати миротворчість у відповідності із власними уподобаннями [1, с.186].

Громадянська війна в Таджикистані почалася з 1992 року, після проголошення її незалежності в результаті розпаду СРСР. Поступово протистояння між колишньою комуністичною елітою і національно-демократичними та ісламськими силами перейшло з політичної сфери в етнічно-кланову. Тому з часом стало зрозуміло, що без втручання світового співтовариства збройний конфлікт між прихильниками центральної влади та угрупованнями Об'єднаної таджицької опозиції (ОТО) триватиме довго.

29 жовтня 1992 Генеральний секретар на запрошення виконуючого обов'язків Президента Республіки Таджикистан направив у цю країну місію добрих послуг. Внаслідок переговорів між опонентами було підписано угоду про тимчасове припинення вогню і створення Спільної комісії з контролю за його дотриманням. 16 грудня 1994 резолюцією 968 (1994) Рада Безпеки заснувала Місію спостерігачів ООН в Таджикистані (МНООНТ), яка тривала протягом грудня 1994 року до травня 2000 року [7].

Штаб-квартира Місії знаходилась в Душанбе. Чисельний склад операції складався з 32 військових спостерігачів і 2 громадянських міліціонерів, які діяли за підтримки міжнародних і місцевих цивільних співробітників. Тринадцять країн надали персонал для проведення операції, серед них була й Україна.

Для участі в операції МНООНТ був направлений український контингент миротворців, а саме військові спостерігачі близько 21 особи. За час існування Місії також було направлено для виконання завдань у Таджикистані 17 офіцерів Збройних сил України. Перед відправленням українські миротворці мали пройти спеціальні мовні курси в Україні та за кордоном. Група спостерігачів відправлялася з Києва через Москву в Душанбе, де розміщувався штаб місії ООН. Окрім мовних курсів, українські миротворці проходили тритижневу підготовку в Голландії, яка передувала відправці до місії ООН, і була максимально наближена до майбутніх подій [10].

Миротворців навчали жити в “польовому офісі”, в умовах повної автономії з певним запасом продуктів і палива. Їм також пояснювали особливості спілкування з місцевим населенням, переговорів з польовими командирами, дії при виникненні нештатних ситуацій та т.п. На момент прибуття українських миротворців в країні діяла угода про припинення вогню, згідно якої бойовики опозиції повинні були вийти у визначені місією райони, здати зброю й інтегруватися в офіційні силові структури. Усіх новачків-миротворців, які прибували в штаб місії ООН, залишали на два тижні в Душанбе, де їх знайомили зі станом справ в країні, вчили елементарним навичкам спілкування з місцевими авторитетами і польовими командирами, пояснювали особливості місії. Однак говорити на рідних мовах спостерігачам заборонялося інструкцією, тим більше під час виконання завдання [4, с.199].

Зона відповідальності спостерігачів була досить великою і пролягала вздовж кордону з загальною відстанню близько 100 км. Незадовільний стан доріг гальмував

пересування автомобілів під час виконання завдань до 20 км на годину. Тому відстань, наприклад, в кишлак Ванч, в 30–40 км, миротворці долали близько двох годин [3, с.65].

Основними завданнями українських миротворчих загонів були: співпраця з Комісією з національного примирення (далі КНП) та її підкомісіями, а також з Центральною комісією з виборів і проведення референдуму; участь у роботі Контактної групи держав – гарантів і організацій та виконувати функції її координатора; розслідування повідомлень про порушення припинення вогню і доводити їх до відома Організації Об'єднаних Націй та КНП; спостереження за збором бійців ОТО, а також їх реінтеграцією, роззброєнням і демобілізацією; надання допомоги в реінтеграції колишніх комбатантів в урядові силові структури або їх демобілізації; координування допомоги Організації Об'єднаних Націй Таджикистану протягом перехідного періоду; підтримання тісних контактів зі сторонами, а також відносини співпраці з Миротворчими силами СНД, російськими прикордонними військами та місією ОБСЄ в Таджикистані [10].

14 листопада 1997 Рада Безпеки розширила мандат МНООНТ, згідно з резолюцією 1138 (1997), щоб підвищити у Місії здатність сприяти здійсненню Загальної угоди про встановлення миру і національної злагоди в Таджикистані, яку було підписано 27 червня 1997 року. Останній раз мандат МНООНТ був продовжений до 15 травня 2000 року, резолюцією 1274 (1999) Ради Безпеки від 12 листопада 1999 року. За весь період операції загинуло вісім миротворців, на щастя, з українського контингенту не постраждав ніхто [9].

Таким чином, участь українських миротворців під егідою ООН у врегулюванні “таджицької кризи” свідчить про відповідальність у справі підтримання міжнародного миру і безпеки. Враховуючи зобов'язання України, як держави-члена ООН, надавати допомогу в діях, що провадяться відповідно до Статуту ООН. Україна розглядає участь у міжнародних миротворчих операціях як важливу складову своєї зовнішньої політики. Під час врегулювання “таджицької кризи” українські миротворці проявили свою готовність і підготовку на найвищому рівні. Сумлінне виконання поставлених завдань призвело до попиту на участь вітчизняних миротворців у врегулюванні конфліктів на різних континентах світу.

1. Біркович Р. В. Україна в контексті миротворчої діяльності ООН / Руслана Біркович // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006 – Вип. 58, ч. 2. – С. 182–187.
2. Дев'ятярова В. Участь України в миротворчій діяльності ООН / В. Дев'ятярова // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. пр. / Київ нац. ун-т. ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – Вип. 58, ч. 1. – С. 6–8.
3. Козинець І. П. Особливості застосування українських підрозділів у міжнародних миротворчих операціях щодо врегулювання збройних конфліктів / І. П. Козинець // Труды академії : збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 79. – С. 60–67.
4. Козинець І. П. Підготовка Збройних Сил України до участі в міжнародних миротворчих операціях на сучасному етапі / І. П. Козинець // Воєнна історія. – 2008. – № 1–2. – С. 197–201.
5. Прилипа О. Україна в контексті миротворчих операцій ООН / О. Прилипа // Науковий вісник Дипломат. акаадемії України при М-ві закордон. справ України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 181–192.
6. Храбан І. А. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур : монографія / І. А. Храбан. – К. : Варта, 2005. – 544 с.
7. Миротворча місія ООН в Таджикистані [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй. – Режим доступу : <http://www.un.org/ru/peacekeeping/missions/past/minuci>.
8. Слабінський А. Позиціонування України в світових конфліктах крізь призму миротворчої діяльності: досвід 1992–2001 рр. : (політико-правовий аналіз) [Електронний ресурс] / Андрій Слабінський. – Режим доступу : http://ukraine-ir.narod.ru/experts/groups/conflicts/peace_operations.htm.
9. Резолюція 1240 (1999) ухвалена Радою Безпеки на її 4004-му засіданні [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Організації Об'єднаних Націй. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.2927.0>.
10. Участь Збройних сил України у миротворчих операціях [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства оборони України. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/index.php?part>.

Статья посвящена малоизученной теме участия украинских миротворцев в урегулировании конфликта в Таджикистане в течение 1994–2000 гг. Рассмотрены некоторые аспекты подготовки миротворцев и их основные задачи по поддержанию мира в регионе.

Ключевые слова: Организация Объединенных Наций, военные наблюдатели, Таджикистан.

This article is devoted unexplored topic of participation of Ukrainian peacekeepers in the conflict in Tajikistan for 1994–2000 years. Some aspects of training peacekeepers and their main task of maintaining peace in the region.

Keywords: United Nations military observers, Tajikistan.

УДК 94(477) - 061.2: 94 (438) “1947/1989”

ББК 63. 3 (4 Укр)

Наталія Стецюк

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ (1947–1989 рр.)

У статті на основі аналізу архівних документів досліджено релігійне життя українців у Польщі у 1947–1989 рр. Стверджено, що незважаючи на дискримінаційну політику влади в царині релігії, українці не втратили зв'язок із Греко-католицькою церквою, яка стала їхньою опорою в часи комуністичного режиму й активно підтримувала боротьбу за свої права в ПНР. Лише після зміни політичного режиму в 1989 р., завдяки активній діяльності українських вірних, удалося відновити легальну структуру ГКЦ у Польщі.

Ключові слова: Греко-католицька церква, українська меншина, греко-католики, православні, С.Вишинський, Я.Мартиняк.

Життя української меншини в обмежених комуністичною владою рамках сприяло найбільшому розвитку його культурно-освітньої сфери. Відкриття кількох освітніх закладів з українською мовою навчання, запровадження української мови як додаткового предмета в низці польських шкіл, організація пунктів вивчення рідної мови, навчальних курсів для вчителів української мови, громадських бібліотек були основними досягненнями української громади в українській освіті та шкільництві.

Окрім розвитку власної культури, важливим засобом збереження національної ідентичності українців у Польщі було дотримання своєї греко-католицької чи православної віри. Хоч ГКЦ не була офіційно ліквідована польською комуністичною владою, її структура внаслідок акції “Вісла” була повністю зруйнована, а релігійні потреби українських греко-католиків постійно ігнорувалися. Влада доклала максимум зусиль до русифікації Польської автокефальної православної церкви (ПАПЦ) і довгий час використовувала цю релігійну організацію для остаточної ліквідації греко-католицизму в регіоні, підтримуючи її місіонерську роботу серед українців. Греко-католицькі та православні священики, як найвпливовіші особи в українському суспільстві регіону, перебували під постійним наглядом польських спецслужб.

Мета статті – розкрити процес відновлення легальної структури ГКЦ у Польщі.

Українці Польщі за віросповіданням були греко-католиками або православними. Православні українці в Польщі не мали окремої церковної структури та підлягали їй підлягають виключно юрисдикції Польської автокефальної православної церкви, у якій становлять близько 30% від усіх вірних [14; 11]. Після повоєнних подій Греко-католицька церква втратила понад 350 храмів [6, s.73]. Багато з них було знищено, інші покинуто, а основну частину передано до Римо-католицької церкви (РКЦ) [1, k.12].

Греко-католицька церква не мала легальної структури й довгий час узагалі перебувала поза законом. Польський римо-католицький кардинал С.Вишенський, призначений у 1949 р. “спеціальним делегатом для українських католиків Польщі”, відмовився дати дозвіл на створення канонічних парафій греко-католикам. Він також не прийняв жодну делегацію українців у цій справі [2, k.13].

Лише 1956 р. приніс зміни в релігійне життя українців Польщі. Намагаючись використати нову політичну ситуацію, що склалася в СРСР і ПНР, греко-католики та їхні пастирі розпочали боротьбу за отримання дозволу на вільне здійснення богослужінь. 27 квітня 1956 р. українці з Бань Мазурських, Ліс, Рабаль і Жабінек звернулися до Уряду в справах визнань з петицією, у яких вимагали дозволити їм відправляти службу Божу в Рабальях. Водночас греко-католики з Решельського повіту вимагали дозволу на відкриття греко-католицької церкви в Решлю. 22 вересня група 248 греко-католиків з Білостоцького й Ольштинського воєводств сформувала делегацію на чолі з о. М.Ріпецким та о. Й.Менчинським, яка мала передати прохання до Уряду в справах визнань про відновлення діяльності ГКЦ хоча б у цьому регіоні. 14 листопада 1956 р. [13, s.142] о. В.Гриник вручив примасові меморандум греко-католицького духовенства Польщі, у якому від імені вірних вимагалось:

- 1) відновити Греко-католицьку церкву в ПНР;
- 2) дозволити розбудувати сітку її парафій на землях, де проживають греко-католики, і допустити священників до катедр в Перемишлі й церков у Кракові, Саноці, Ярославлі, Любачові й Криниці;
- 3) розпочати дискусію з владою у справі греко-католиків польським єпископатом [12, s.88–91].

Вимоги вірних і духовенства підтримало УСКТ, оскільки дозвіл на вільне відправлення греко-католицьких богослужінь та реституція майна ГКЦ були основною вимогою українців поряд з можливістю повернутися на рідні землі. Уже на першому з'їзді Товариства було вирішено вислати до центральних органів лист з проханням призначення Апостольського адміністратора для греко-католиків Польщі, а також повернути майно українським парафіям. При цьому ГП УСКТ не розділяло думки більшості своїх членів: “Керівництво Товариства підтримує сьогодні ідею відновлення греко-католицизму лише під натиском настроїв, що панують серед українського населення. Тому відповідальні діячі Товариства відмовилися від форсування попередньо узгодженої з Урядом у справах визнань концепції використання подібності греко-католицького та православного обрядів і встановлення душпастирської опіки над греко-католицьким українським населенням Польською автокефальною православною церквою, яка розпочала свою місіонерську роботу серед українських греко-католиків з повоєнних років”, – зазначалося у звіті Уряду в справах визнань від 3 січня 1957 р. [9, s.260–261]. Тобто влада в ПНР намагалася втілити план “поєднання” ГКЦ і ПАПЦ, який був успішно апробований в УРСР. Для зміцнення позиції ПАПЦ серед українських греко-католиків рекомендувалося:

- надати колишнім греко-католицьким священникам, які перейшли на православ'я, найбільш вигідні парафії;
- забезпечити короткотермінове переучування греко-католицьких священників української національності з Вольні;
- організувати навчання українців з Жешовщини в духовній православній семінарії у Варшаві;
- запровадити вивчення української мови в духовній семінарії у Варшаві, утворення окремих класів з українською мовою викладання;
- вербувати греко-католицьке духовенство шляхом забезпечення йому матеріальної допомоги та збереження греко-католицького обряду;
- налагодити діяльність українського релігійного видавництва при православній митрополії;
- визначити розмір стабільних дотацій для організації й утримання православної Перемишльської єпархії;
- запросити до Польщі з Канади архієпископа П.Рудика, відомого православного місіонера на Лемківщині, з метою здійснення керівництва місіонерською акцією серед греко-католиків [13, s.148].

Незважаючи на зацікавлення влади, на практиці місіонерська праця ПАПЦ постійно зустрічалася з низкою труднощів. Проти неї виступило польське населення та місцева влада, яка не хотіла мати на своїх теренах ні греко-католицьких, ні православних парафій. Часто місцеві партійні комітети погоджувалися на організацію православної парафії лише після прямого конкретного розпорядження в цій справі згори. 24 листопада 1958 р. Уряд у справах визнань у листі до Народної ради в Жешові писав: “З численних скарг, що напливають до Уряду з терену Жешовського воєводства, можна зробити висновки, що акція створення душпастирських одиниць Православної церкви в місцях масового проживання українського населення зустрічається з опором і протидією не лише греко-католицького та римо-католицького кліру, але й місцевих чинників” [3, k.169].

На територіях, де проживали українські греко-католики, акція ПАПЦ не знайшла значної підтримки серед населення. Навіть якщо деякі з них ходили до православної церкви чи римо-католицького костелу за відсутності можливості відвідувати службу Божу в греко-католицькому обряді, надалі вважали себе греко-католиками й при будь-якій можливості брали участь у греко-католицьких легальних чи нелегальних набожествах. На перешкоді душпастирській праці православного духовенства серед православних українців у східних і південних землях ПНР часто стояла місцева влада, адже організація нових парафій у цих регіонах могла спровокувати, на думку урядників, нові масштабні повернення українського населення [21, s.176].

Місіонерська акція ПАПЦ за підтримки влади також шкодила інтересам РКЦ. РКЦ могла втратити не лише потенційних вірних, а й значне майно, яке їй було передане після знищення структури ГКЦ у Польщі. У ситуації, що виникла, РКЦ стала на бік греко-католиків, які не мали своєї церкви й формально підпорядковувалися їй. 25 січня 1959 р. Єпископська курія РКЦ у Перемишлі направила листа до Спільної комісії уряду ПНР і польського єпископату, у якому в різкій формі нагадала, що “Греко-католицька церква юридично існує вже століття на польських землях і жодним державним декретом не була знищена”, а місцеві чиновники, втручаючись у справи церкви, порушують ст. 70 Конституції ПНР. При цьому підкреслювалося, “якщо державна влада спростить православному визнанню процес створення парафій, то в такий самий спосіб вона повинна ставитися до греко-католиків, з яких лише деякі з туги за своїм обрядом і внаслідок пропаганди приймають православ'я” [13, s.154]. Був це перший відкритий протест римо-католицького ординаріату проти політики влади щодо ГКЦ. Як і в Радянській Україні, значних успіхів у справі підпорядкування греко-католиків ПАПЦ у Польщі не досягнуто.

Лише в результаті зміни політичної лінії партії після смерті Сталіна в СРСР, з моменту вступу в дію розпорядження прем'єра ПНР Ю.Циранкевича від 14 березня 1957 р., українці отримали право відкрити греко-католицькі церкви на західних та північних польських землях. Цього ж дня на аудієнції примас повідомив о. В.Гриника та о. М.Денька, що уряд погодився на відкриття низки парафій, однак виступає категорично проти відновлення легальної структури ГКЦ у Польщі [15, s.126]. Під захистом урядового розпорядження українці в 1957 р. створили 17 греко-католицьких парафій, а в 1958 р. – ще 15 [16, s.334]. Проте в реальності місцева влада не завжди поспішала реалізовувати розпорядження. Лист відділу УСКТ у Зеленій Гурі від листопада 1957 р. з проханням про дозвіл здійснювати греко-католицькі богослужіння отримав негативну резолюцію, тому що легалізація церкви “створить загрозову ситуацію, яка може спричинити незвичні прикрі інциденти” [22, s.79]. 30 жовтня 1958 р. Національна рада в Ольштині заборонила виділяти окремі каплиці для греко-католицьких богослужінь, Національна рада в Жешові заборонила о. Й.Височанському обслуговувати греко-католиків у Лосі, Висовій, а о. З.Злочовському в Гломчу, Кальнікові, Саноці й Загужу [13, s.154].

У 1959 р. влада надала дозвіл на створення лише 5 парафій, у 1960 – двох, у 1962 – також двох, у 1963 – однієї, у 1964 – чотирьох [8, s.67]. Ця статистика чітко відображає намагання влади запобігти стихійному відновленню ГКЦ у Польщі. Будь-які спроби греко-католицького духовенства отримати дозвіл на навчання дітей релігії в школах, де викладали українську мову, зустрічалися з категоричною заборонаю.

Причинами незначної кількості греко-католицьких парафій у 60-х рр. були також негативна позиція римо-католицького духовенства в цій справі та незначна кількість греко-католицьких парохів. Після акції “Вісла” у межах Польської держави залишилося лише 92 греко-католицьких священники [10, s.319], однак переважна їх більшість переховувалася від влади та не мала змоги виконувати свої душпастирські функції. Частина змінила свій обряд на римо-католицький чи православний, щоб отримати можливість надалі працювати серед вірних. Повернення до греко-католицького обряду означала б для них різке погіршення умов душпастирської роботи, зниження доходів, переслідування з боку влади [19, s.261].

Українське духовенство постійно перебувало під наглядом спецслужб. 23 лютого 1960 р. в Уряді в справах віровизнань відбулася нарада щодо діяльності інших, не римо-католицьких, віровизнань у Польщі. Під час обговорення питання про вимоги українських греко-католиків вирішено, не зважаючи на протести, продовжувати використовувати Православну церкву для остаточного викоренення греко-католицизму. При цьому урядовці висловили занепокоєння тим, що кардинал С.Вишенський надав 16 греко-католицьким священникам парафії, оскільки їхня робота буде лише зміцнювати “фашистські українські кола, що діють на території Польщі” [13, s.212]. У протоколі з наради рекомендувалося “не допустити жодних спроб легалізації навіть окремої діяльності цієї церкви, а у випадку таких спроб, проводити розмови з парохом чи єпископом і вимагати ліквідації. Необхідно також зацікавитися роботою греко-католицького духовенства, а особливо цих 16 парохів” [13, s.212].

Наслідків не потрібно було довго чекати. У деяких місцевостях було взагалі заборонено будь-які греко-католицькі відправи, боротьба з “українським націоналізмом” автоматично передбачала боротьбу з ГКЦ. “Колишній греко-католицький клір репрезентує найбільш радикальні, націоналістичні елементи... Багато священників цього визнання пропагує листи з націоналістичних джерел релігійного та політичного змісту. Ці факти підтверджують судові засідання звинувачених у ворожій діяльності: Ковальського, Кудлака та інших”, – зазначається в Інформації про настрої римо-католицького, греко-католицького, православного та іудейського віровизнання в середовищі національних меншин [4, k.122]. Деяких священників було арештовано за спроби втягнути УСКТ до своєї “ворожої роботи”. Так, о. Ріпецький, який відкрито виступив проти арештів серед української інтелігенції, був сам арештований і засуджений за поширення “ворожої” літератури й підтримку контактів з “реакційно-клерикальними колами на Заході” на 1,5 року ув’язнення з відстрочкою на 3 роки внаслідок похилого віку [20, s.362]. Подібні приклади стали систематичним явищем. Справа набула такого розмаху, що о. В.Гриник, який очолив рух з відновлення структури ГКЦ у Польщі, звернувся до прима-са з проханням “інтервенції й опіки перед несправедливим трактуванням з боку урядових чинів” [15, s.133]. У відповідь 28 травня 1960 р. Національна рада в Гданську пригрозила священнику усуненням з парафії “у випадку нових шкідливих виступів” [15, s.162].

Розмахи роботи спецслужб у справі обмеження діяльності греко-католицьких священників були настільки значними, що, на думку Р.Дрозда, могли б на довгі роки запровадити ГКЦ у підпілля, як це було в УРСР, якби не одна важлива подія. 9 лютого 1963 р. після 18-річного заслання до Сибіру до Ватикану прибув митрополит Й.Сліпий [13, s.214]. Серед українських греко-католиків з’явилися надії на відновлення своєї церкви, а також висвячення нового єпископа. Образ греко-католицького митрополита обростав легендами про його поневіряння, його долю українські греко-католики в

Польщі асоціювали з долею всієї ГКЦ. Повернення митрополита було сприйнято як реальну можливість усе змінити та повернути назад.

22 травня 1963 р. о. В.Гриник від імені всіх греко-католицьких вірних Польщі звернувся до єпископа І.Бучка, який у той час перебував у Ватикані, з проханням вплинути на римо-католицького кардинала С.Вишенського, аби він у розмові з владою порушив питання відновлення легальної структури ГКЦ у Польщі. 28 жовтня подібне прохання висловило духовенство й вірні в петиції до прем'єра ПНР. 20 травня 1965 р. о. М.Ріпецький від імені греко-католицьких вірних вислав листа, у якому повторив попередні вимоги та просив дозволити висвятити на єпископа о. В.Гриника. У відповідь йому прийшло повідомлення, що Уряд у справах визнань не розглядав його прохань, оскільки "священик не наділений правовою легітимністю представляти інтереси греко-католицького визнання перед владою ПНР. о. М.Ріпецький, відповідаючи на послання, підкреслив, що він як священик є представником греко-католиків, і додав до листа підписи вірних з 52 місцевостей Польщі. Ця інформація була використана владою лише для зібрання додаткових даних про нелегальні богослужіння. о. В.Гринику було заборонено виїжджати до Риму, щоб він не нав'язав контактів з греко-католицьким духовенством на Заході та не був висвячений в єпископи [13, s.215].

Однак боротьба українських греко-католиків не була марною. 8 вересня 1967 р. Примас Польщі кардинал С.Вишинський призначив о. В.Гриника своїм генеральним вікарієм для вірних греко-католицької церкви. Таким чином, греко-католики Польщі отримали офіційного представника як у структурі Римо-католицької церкви, так і перед владою.

Важливим досягненням о. В.Гриника стало відновлення діяльності греко-католицької Перемишльської капітули – центру ГКЦ у Польщі. На 1967 р. на території ПНР існувало 56 греко-католицьких парафій [20, s.362]. У звіті до Апостольської столиці о. В.Гриник у грудні 1968 р. зазначав, що ці парафії обслуговує 29 парохів, інколи їм допомагають 3 священики-пенсіонери [15, s.219]. Більше 30 греко-католицьких священиків працювало на той час у латинському обряді. Через п'ять років кількість греко-католицького духовенства виросла до 39 осіб, з них 8 осіб були монахами-василіанами, а ще двоє – біритуалістами (священиками, які відправляли богослужіння в обох обрядах) [9, с.333].

Наступна спроба легалізувати ГКЦ у Польщі була здійснена вірними з Перемишля в 1974 році. Однак їхня петиція залишилася без уваги урядовців. Не отримало позитивної відповіді й прохання про вільні від праці дні найбільших греко-католицьких і православних свят. Незважаючи на непорушну позицію влади, українські греко-католики не припиняли працю над повільним відновленням своєї церкви. Кількість греко-католицьких священиків, завдяки новим висвяченням, поступово зростала одночасно кількістю парафій [13, s.266–267].

Аналіз документів засвідчує, що в 70-х рр. ХХ ст. влада остаточно усвідомила провальність ідеї підтримки місіонерської діяльності ПАПЦ серед українських греко-католиків. Із цього часу ПАПЦ утратила інтерес для керівництва ПНР. У вересні 1973 р. Уряд у справах віровизнань вніс пропозицію до ЦК ПОРП про заборону подальшого виділення святинь для ПАПЦ у південно-східних регіонах країни. Крім того, було заборонено викладати українську мову в духовній семінарії у Варшаві [5, k.29, 34].

Унаслідок переведення ПАПЦ до рангу "шкідливих", багато церков на півдні та сході країни залишилися без господаря й поступово руйнувалися. Ті, що перейшли у власність РКЦ, не завжди використовувалися за призначенням. Так, згідно з "Нотаткою в справі церковних об'єктів, що перебувають на терені південно-східних воєводств" за 1972 р., у Жешовському воєводстві РКЦ використовувала 206 церков, православна – 31, державні інституції – 39 святинь, а 65 – перебувало в занедбаному стані. У Краківському воєводстві з існуючих колись 35 греко-католицьких церков РКЦ прийняла 32, а три були пустими й непридатними до використання. У Любельському воє-

водстві до РКЦ стало належати 35 православних церков, а чотири використовувалися не за призначенням (під склад) [5, к.30–32]. Польська громадськість дізналася про занедбаність українських церков у південно-східній Польщі лише в серпні 1981 р., коли Є.Заремба, молода студентка архітектури, влаштувала фотовиставку в Кракові під гучною назвою “Панахида по лемківських Бескидах” [17, s.2].

1 грудня 1981 р. польське телебачення широко транслювало програму про групу польських студентів, які ремонтували українські церкви в південних і східних регіонах Польщі. Журналіст “Нашого слова” так коментував ці події: “З числа 311 церков, які ще до 1945 року діяли в середній частині Підкарпаття, протягом наступних десяти років були знищені, тобто спалені або зруйновані, 73 церкви... Цей акт є ганебним безглузким вандалізмом, який не приніс нікому ані користі, ані слави, для історії культури нашої країни залишається болючою втратою”. Активна група українців, переважно студенти, вимагали, щоб був “постійний доплив фінансів” для реконструкції таких церков. УСКТ під тиском влади відмовило надати будь-яку допомогу в цій справі, а деякі його керівники навіть обвинуватили студентів, які ремонтували самостійно влітку церкви, у “прославлінні таким чином УПА” [6, с.73].

Однак намагання української молоді знайшли відгук серед інших українців. Так, на сторінках “Нашого слова” з’явилася серія публікацій на цю тему. Автори наголошували на важливості збереження історичної спадщини, закликали кожного взяти сильну участь в акції відновлення церков. Адже “якщо сам не подумаєш про свої справи, ніхто цього за тебе не зробить”, – підкреслював Б.Мартинюк у своїй статті “Досить панахид” про резонанс в українському суспільстві Польщі виставки Є.Заремби [7, с.1].

Роки “Солідарності” стали справжнім піднесенням українського релігійного життя в Польщі: з’явилася надія на врегулювання відносин “держава – церква”, вирішення питання відновлення ГКЦ і вільного розвитку українського православ’я. 6 жовтня 1981 р. о. С.Дзюбина, який став генеральним вікарієм для греко-католиків Польщі після смерті в 1974 р. о. В.Гриника, звернувся до префекта Святої конгрегації Східних церков у Римі кардинала В.Рубана з проханням про інтервенцію до польської влади у справі відновлення структури ГКЦ у Польщі, водночас повідомляв про приклади перешкоджання душпастирської праці з боку деяких римо-католицьких священників. 18 листопада о. С.Дзюбина попросив примаса Польщі, щоб на засіданні Спільної комісії представників влади та польського єпископату були розглянуті потреби греко-католиків нарівні з потребами римо-католиків. Примас завірив, що ця тема стала центральною на запланованій зустрічі, а також у цьому ж місяці задовольнив прохання оо. Василіанів про повернення їм у Перемишлі монастиря і церкви, які використовувалися під місцевий архів. Водночас не погодився на повернення катедри в Перемишлі, яку зайняли оо. Кармеліти [9, s.55].

У 70-ті рр. ХХ ст. важливу роль у боротьбі за права українських греко-католиків відігравав Суспільний комітет вірних ГКЦ у Польщі. 25 серпня 1981 р. він звернувся до нового примаса Й.Глемпа відкритим листом, у якому підкреслювалося: “Сьогодні, більше ніж колись, є потрібним піднесення духу вірних, зміцнення їх віри, підтримки їхньої сили для подолань труднощів. І необхідним є краще розуміння духовенством і вірними латинського обряду потреб Греко-католицької церкви в Польщі. Потрібна нам зовнішня організація, завдяки якій наша церква могла б краще здійснювати свою душпастирську працю...” [13, s.341]. На наступний день Комітет подав примасові такі прохання:

- надати ГКЦ у Польщі такого правового статусу, щоб вона могла користуватися власною автономією і свободою діянь;
- відновити греко-католицьку єпархію в Перемишлі й визнання за нею катедри;
- повернути греко-католицькі святині, що використовувалися різними нерелігійними інституціями й іншими віровизнаннями, а також дозволити вільно відкривати церкви на західних і північних землях;

- організувати охорону сакральних об'єктів східного обряду, не порушуючи специфіки їх архітектури;
- розпочати наукове вивчення історії ГКЦ у повоєнній Польщі, започаткувати роботу видавництва для потреб східного обряду;
- закликати до співпраці духовенства латинського та грецького обрядів;
- запровадити радіопередачі з найбільших греко-католицьких богослужінь;
- забезпечити належне навчання греко-католицького духовенства у сфері культурних традицій українського народу [18, s.34–36].

Реакція примаса на лист не відома. Аналіз наступних подій релігійного життя українського населення в Польщі засвідчує, що не всі в керівництві РКЦ у Польщі підтримали ідеї Комітету. Деякі римо-католицькі ієрархи забороняли створювати нові греко-католицькі парафії. Українське населення не раз навіть папі скаржилося на ставлення місцевого польського духовенства. Проте примас Й.Глемп наважився на важливі кроки у справі відновлення структури ГКЦ у Польщі. Він об'єднав греко-католицькі парафії у два вікаріати. Північний вікаріат поділявся на Ольштинський і Кошалінський деканати, а південний – на Вроцлавсько-Легніцький і Перемишльський [13, s.302].

Ставлення РКЦ у Польщі та самої Апостольської столиці до греко-католиків стало набагато прихильнішим після обрання папою Івана Павла II. Ці зміни були також пов'язані з візитами греко-католицького єпископа, секретаря Конгрегації Східних Церков М.Марусина до ПНР. Він висвячував нових греко-католицьких священників, які до цього отримували свячення від рук римо-католицьких єпископів. Для українських вірних і духовенства в Польщі мало це важливе психологічне значення, оскільки ці події засвідчували опіку над ними Ватикану та греко-католицької ієрархії. Така підтримка надихала вірних до подальшої боротьби за свої права.

Досягнення українських греко-католиків зміцнили переконання православних у можливості досягти хоча незначних поступок влади. Під їхнім натиском, боячись стрімкого збільшення греко-католицьких парафій у регіоні, влада дозволила утворити православну парафію в Перемишлі та збудувати православну церкву в Криниці. У вересні 1983 р. створено православну Перемишльсько-Новосондецьку єпархію із центром у Саноку [13, s.311].

Лише в кінці 80-х рр. наступили такі бажані зміни в житті українських греко-католиків. Їх причинами були як політичні зміни в державі, підтримка Апостольської столиці та деяких польських єпископів, так і активна наполеглива боротьба всіх вірних. Проявами співпраці церков обох обрядів були спільні богослужіння, хресні походи на Ясну Гуру. 16 вересня 1989 р. о. Я.Мартиняк на Ясній Гурі отримав освячення на єпископа й обійняв посаду єпископа-помічника примаса Польщі для вірних греко-католиків. 16 січня 1991 р. Апостольська столиця оголосила про піднесення єпископа Я.Мартиняка до сану ординарія Перемишльської греко-католицької єпархії [20, s.365].

Отже, остаточне врегулювання питання про повернення на попередні місця проживання шляхом прийняття відповідних заборонних урядових розпоряджень, надання кредитів для тих, хто залишається, і деяких поступок влади в культурній і релігійній сферах сприяли стабілізації українського населення на нових місцях проживання. Лише незначній частині українців, близько 30–35 тис. переселенців з акції “Вісла” або їх нащадкам, удалося повернутися на рідні землі [13, s.340].

Наслідком процесу асиміляції стали поділ української громади в Польщі на три окремі групи. До першої належать українці з високим рівнем національної свідомості, які знають українську мову й рідну культуру, дотримуються національних і релігійних традицій. Друга група об'єднує осіб українського походження з дещо слабшим почуттям національної свідомості, які все рідше використовують рідну мову. Їхня участь у житті українського суспільства в Польщі зводиться до участі в колективних богослужіннях чи святкуваннях. Третя наділена лише сприйняттям свого українського походження, однак її представники вважають себе більше поляками, ніж українцями.

1. AAN, z. 199, sygn. 681, 169 k.
2. AAN, z. 199, sygn. 1040, 67 k.
3. AAN, z. 237, sygn. 127/XIV, 142, 157 k.
4. AAN, z. 237, sygn. 127/XIV, 147, 123 k.
5. APRz, z. 1258, sygn. 142, 12 k.
6. Дробник В. Українська меншість у післявоєнній Польщі / В. Дробник // Історія і сучасність. – 1998. – № 3. – С. 70–83.
7. Мартинюк Б. Досить панахид / Б. Мартинюк // Наше слово. – 1982.
8. о. Гарасим І. Греко-католицька Церква у Польщі після II світової війни / о. І. Гарасим // Календар благовіста. – 1999. – С. 56–72.
9. о. митрат Дзюбина С. І стверди діло рук наших : Спогади / о. митрат Степан Дзюбина. – Варшава : Український архів, 1995. – 532 с.
10. Поїздник І. Позиція Греко-католицької церкви щодо виселення українців з Польщі в 1944–1946 рр. / І. Поїздник // Сторінки воєнної історії. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 313–320.
11. Щерба Г. Історична правда про переселення українців з Холмщини в 1944–1947 рр. У спогадах самих переселенців з відстані 45 років / Г. Щерба // Визвольний шлях. – 1991. – Кн. 10. – С. 1239–1245.
12. Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989 / Roman Drozd. – Warszawa : Tyrsa, 2001. – 380 s.
13. Drozd R. Ukraińcy w Polsce. 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały) / R. Drozd, I. Hałagida. – Warszawa : Burchard edition, 1999. – 302 s.
14. Felenczak J. Prawosławna diecezja Przemysko-nowosądecka: historia i współczesność / J. Felenczak // Poprzez stulecia. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniami Podrazie w 80 rocznicę Jego urodzin / [red. D. Czerskiej]. – Kraków : Astra, 2000. – S. 205–211.
15. Hałagida I. “Szpieg Watykanu” / Igor Hałagida. – Warszawa : IPN, 2008. – 648 s.
16. ks. Nabywaniec S. Spojrzenie na losy Kościoła grekokatolickiego na Ukrainie w latach 1939–1989 / ks. S. Nabywaniec // Poprzez stulecia. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniami Podrazie w 80 rocznicę Jego urodzin / [red. D. Czerskiej]. – Kraków : Astra, 2000. – S. 331–340.
17. Mokry W. Panachyda bieszczadzka / W. Mokry // Tygodnik Powszechny. – 1981. – 23 sierpnia. – № 28.
18. O tożsamość grekokatolików. Zbór dokumentów z historii Cerkwi grekokatolickiej w Polsce / [red. M. Czech]. – Warszawa : Związek Ukraińców w Polsce, 1993. – 318 s.
19. Sorokowski A. Ukrainian Catholics and Orthodox in Poland and Czechoslovakia / A. Sorokowski. – Cambridge (Massachusetts), 1988. – 261 s.
20. Stepień S. Kościół grekokatolicki w Polsce po II wojnie światowej i w czasach współczesnych (do roku 1998) / S. Stepień // Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl : PWIN, 1998. – T. 4. – S. 339–370.
21. Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 : dokumenty / [oprac. K. Urban]. – Kraków : Astra, 1996. – 418 s.
22. Wojewoda Z. Zarys historii Kościoła Grekokatolickiego w Polsce w latach 1944–1989 / Zbigniew Wojewoda. – Kraków : Nowos, 1994. – 125 s.

В статті на основі аналізу архівних документів досліджена релігійна життя українців в Польщі в 1947–1989 гг. Вияснено, що незважаючи на дискримінаційну політику властей в області релігії, українці не втратили зв'язку з Греко-католицькою церквою, яка стала їх опорою в часи комуністического режиму і активно підтримувала боротьбу за свої права в ПНР. Лише після зміни політичного режиму в 1989 гг., завдяки активній діяльності українських віруючих, удалось встановити легальну структуру ГКЦ в Польщі.

Ключевые слова: Греко-католицька церква, українське меншинство, греко-католики, православні, С.Вышинський, Я.Мартыняк.

In the article on the basis of archival documents' analysis religious life of Ukrainians in Poland in 1947–1989 is investigated. It is stated that despite the discriminatory policy of the authorities in the field of religion, Ukrainians did not loose any contact with the Greek Catholic Church, which became their mainstay in communist times and actively supported the struggle for their rights in Polish National Republic. And only after the change of political regime in 1989 and due to the active role of the Ukrainian religious, the legal structure of the Greek Catholic Church in Poland managed to be restored.

Keywords: Greek Catholic Church, Ukrainian minority, Greek Catholics, Orthodox, S.Vyshynskyy, Ya.Martyniak.

УДК 930.1 + 930.22

ББК 66.5 (4 Укр)

Юрій Довган

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО РЕАКЦІЮ ДЕРЖАВ АНТАНТИ НА ВИДАННЯ МАНІФЕСТУ ЩОДО ФЕДЕРАТИВНОГО СОЮЗУ УКРАЇНЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА РОСІЇ

У статті досліджуються причини зміни главою Української Держави, гетьманом Павлом Скоропадським політичної орієнтації – відмови від курсу на розбудову незалежної Української держави на користь федерації з Росією, яка впродовж тривалого часу у вітчизняній історіографії залишається дискусійним. Зазначається, що в історичній літературі до цього часу залишається нез'ясованою дилема, наскільки самостійним був гетьман у прийнятті подібного рішення, чи було воно ситуативним, чи виражало його справжні цілі. Констатовано, що в історіографії знайшли відображення дві протилежні точки зору на цю проблему та на вплив держав Антанти на видання гетьманського Маніфесту про федеративний союз України та Росії. Стверджується, що серед сучасних українських дослідників переважають загалом позитивні оцінки гетьманського курсу, за певних історичних обставин, на федерацію з Росією та союз з державами Антанти.

Ключові слова: федеративний союз, Павло Скоропадський, Українська Держава, Росія, держави Антанти.

Національна державність України в 1917–1921 рр. – історичне явище, яке й досі є предметом жвавих наукових дискусій. Історичні процеси в період новітньої української державності і сьогодні важко піддавати інтерпретаціям та однозначній оцінці. Адже цей період справив суттєвий вплив на подальший розвиток суспільної думки і політичної культури українців, змусив їх під новим кутом зору подивитися на свою історію. Доречно згадати, що саме події 1917–1920 рр. стали визначальним стимулом для кристалізації та розвитку національної школи історіописання, а також модерних ідейно-політичних течій – націонал-демократизму, консерватизму та соціалізму.

Події 1917–1920 рр. та реалізація практичних засад “українського питання” в політиці Франції, Великої Британії та США завжди викликали великий інтерес українських науковців, публіцистів, політичних діячів. Завдяки зусиллям вітчизняної та української зарубіжної історіографії починаючи від 1917 р. напрацьовано значну за обсягом і багату за змістом літературу з історії національної державності України.

Питання про причини зміни гетьманом П.Скоропадським політичної орієнтації – відмови від курсу на розбудову незалежної Української держави на користь федерації з Росією – впродовж тривалого часу залишається дискусійним у вітчизняній історіографії. Пропонуємо наші міркування з цього приводу.

В історичній літературі до цього часу залишається нез'ясованим, наскільки самостійним був П.Скоропадський у прийнятті такого рішення, чи було воно ситуативним, чи виражало його справжні цілі. Тож в історіографії знайшли відображення дві протилежні точки зору на цю проблему та на вплив держав Антанти на видання гетьманського Маніфесту про федеративний союз України та Росії. Їх узагальнив чільний представник української історіографії у діаспорі І.Нагаєвський: прихильники гетьманського руху підкреслюють обставину, що згадувана грамота була лише політичною тактикою, бо проголошувала федерацію з неіснуючою тоді російською небільшовицькою державою. Опоненти гетьмана відкидають цей аргумент, кажучи, що справа державної незалежності не є питанням тактики; хто виправдовує такий тактичний крок сьогодні, виправдає його завтра; сам гетьман, будучи у вигнанні в Німеччині, визнав грамоту від 14 листопада 1918 р. помилкою [14, с.159–160].

Опонентом гетьмана виступає інший еміграційний історик П.Христюк, за оцінкою якого, “спершись у своїй роботі виключно на поміщиків і капіталістів, верстви національно неукраїнські, ген. Скоропадський мусив, хоч би того й не хотів і мріяв про

створення української монархії, дійти до повної ліквідації української державності” [22, с.120–121], що він і зробив своєю останньою грамотою. Це сталося через те, що ще восени 1918 р. “єдиною верствою і силою, що хоч трохи могла підтримати... гетьмана залишалися московські офіцери і взагалі чорносотенні реакційні елементи. Зоставалася ще надія на Антанту... Але обидві ці сили вимагали одвертого курсу на «єдину неділимую»” [22, с.118].

Водночас цей історик відзначає, що з серпня 1918 р. під впливом загрози розгрому з боку Антанти в Німеччині почали з’являтися заяви про необхідність зміни німецької політики щодо Росії. Одним зі способів зближення з Росією мало стати знищення самостійних держав, створених за її підтримки. На його думку, ці заяви відповідали тогочасним настроям гетьманського уряду, що знайшло відображення в інтерв’ю голови Ради Міністрів Ф.Лизогуба газеті “Berliner Tagenblatt” під час його перебування в серпні 1918 р. у Берліні. Однак воно викликало в Україні “цілу політичну завірюху”, тож Ф.Лизогуб невдовзі спростував свою заяву [22, с.107].

Такий сюжет знайшов висвітлення в багатьох працях як т.зв. “уенерівських” опонентів гетьмана, так й емігрантських і сучасних дослідників [17, с.91]. Зокрема В.Винниченко висноував, що гетьман завжди був противником української державності й до певного часу лише приховував свої реальні цілі [2, с.100]. Так само Генеральний секретар часів Центральної Ради М.Ковалевський відзначав, що проголошений гетьманом Акт про федерацію з неіснуючою ще новою Російською імперією був актом не тільки кон’юнктурним, що мав на меті, як це заявляли пізніші прихильники П.Скоропадського, утворити платформу порозуміння з країнам Антанти, але “відповідав усьому наставленню та родинним традиціям гетьмана” [9, с.317–318]. Попередня ж політика гетьмана, скерована на побудову незалежної України, диктувалася Німеччиною й відповідала поглядам шефа штабу німецьких військ в Україні генерала Гренера, який вважав реставрацію імперії Романових шкідливою для інтересів Німеччини [9, с.318].

Особливу думку в цьому питанні обстоював український емігрантський дослідник М.Стахів, який вважав, що союзні послі віддавали перевагу єдності українських національних сил (включаючи соціалістів і націоналістів, а, отже стоячи на ґрунті незалежності України), а не союзу гетьмана з А.Денікіним. Бо вони рішуче вимагали усунути від керівництва державою германофільські елементи, передусім, самого гетьмана.

На думку історика, гетьман відважився на переорієнтацію політики в сторону федерації головним чином з особистих інтересів, щоб утриматися при владі, в той час, як антантівські кола штовхали його на шлях національної української консолідації, “утворюючи з Українським Національним Союзом уряд національної єдності” [19, с.90–91]. Важко зрозуміти аргументи дослідника, оскільки відомо, що на компромісі гетьмана з українськими партіями й на єдності українських національних сил наполягали не держави Антанти, а Німеччина й Австро-Угорщина, натомість Антанта вважала український національний рух “німецькою інтригою” [19, с.91].

Найвагоміші аргументи на виправдання дій гетьмана знаходимо в роботах Д.Дорошенка, який добре змалював надзвичайно складну внутрішню і зовнішню ситуацію, що спонукала гетьмана до видання Маніфесту про федерацію. Поразка Центральних держав викликала велику зміну в настроях громадянства на Україні й призвела до переорієнтації на Антанту. Розвинули активність усі групи, що стояли за реконструкцію колишньої єдиної Росії, а також ті, що виступали за державне об’єднання з майбутньою найбільшовицькою Росією у формі федеративного союзу, вважаючи, що воно буде підтримане державами Антанти. Прихильником федерації з майбутньою оновленою Росією виступила й частина кабінету Ф.Лизогуба. Вже 16–17 жовтня 1918 р. виявилось, що частина міністрів-кадетів не схвалювала “націоналістичний курс” міністра закор-

донних справ і вважала, що він не досить враховував ті перспективи, які з перемогою Антанти відкривалися для відбудови колишньої великої Росії (“записка дев’яти”).

У зв’язку з опублікуванням “записки дев’яти” криза Кабінету набрала характеру боротьби за владу двох політичних орієнтацій: самостійницької, яку офіційно представляв Національний Союз і підтримував Союз хліборобів-власників, й федералістичної, яку представляли “Протофіс” (промислово-торговельні організації, об’єднані у всеукраїнський союз) і партія кадетів [6, с.270–273]. Спочатку перемогла течія національно-самостійницька, і 24 жовтня Кабінет було остаточно сформовано на основі угоди з Українським Національним Союзом (УНС). Однак цей орган відмовився підтримувати “українізований” Кабінет Міністрів, вважаючи “українізацію” Кабінету лише способом виграти час і дезорганізувати уряд, у той час як ще з кінця вересня відбувалася підготовка до повстання [6, с.275].

Зауважимо, що сама Німеччина стояла напередодні революції, а тому можна було сподіватись, що німці покинуть Україну раніше, ніж планувалось, тож справу доведеться мати безпосередньо з державами Антанти. Крім того, перспектива виводу німецьких військ з України ставила її під загрозу більшовицького наступу.

Радянський уряд, який через своїх представників Х.Раковського і Д.Мануїльського знав про підготовку УНС повстання проти гетьмана, в жовтні почав активно готуватися до збройного захоплення України. Таким чином, гетьман, як згадував Д.Дорошенко, опинився “немов між молотом і наковадлом, між совітською Росією і Антантою, погляди цілої буржуазії й земельний кругів поверталися до Антанти і від неї тільки сподівалися порятунку” [6, с.280]. Антанта здавалася непереможною силою і її флот мав невдовзі з’явитися в українських портах на Чорному морі. Тож потреба так чи інакше порозумітися з Антантою й запобігти її помсти за союз з Центральними державами, ставала тепер насущним питанням української політики [6, с.282].

Гетьман мав шукати спільників не лише на заході, але й на сході проти більшовиків. Таким спільником, після того, як Добровольча армія захопила Кубань, залишався тільки Дон. Але під час зустрічі гетьмана 3 листопада з генералом Красновим з метою скріпити відносини й порозумітися у випадку спільної боротьби з більшовиками той натякнув на необхідність об’єднання колишньої Російської держави в одне ціле, основою чого мав стати українсько-донський союз. Серед таких обставин Українська Держава опинилася проти своїх ворогів майже беззахисною. Регулярна армія сформована ще не була, а інші, революційні формування, були непевними як з організаційної, так і з політичної точки зору. “Але найтрагічніше було те, що для захисту держави взагалі не знаходилося певного елемента саме серед тих, кому ідея самостійної Української Держави мусіла бути найдорожчою” [6, с.284].

Тому ще не знаючи про бажання Антанти, висловлені її представниками в Яссах, гетьман усунув з поста Товариша МЗС Палтова, що мав репутацію відвертого германофіла і замінив його на А.Галіпа, який мав зв’язки з представниками Антанти. До того ж ще в 1917 р. Гетьман заявляв про необхідність тимчасово створити такий Кабінет, до якого Антанта поставилася б з більшою довірою, ніж до кабінету Ф.Лизогуба, і який би зміг перебути перші часи безпосередніх стосунків з Антантою. Тим більше, що невдовзі гетьману стало відомо про запланований на 17 листопада державний переворот, що мав відбутися під час Національного Конгресу, скликаному УНС. Таким чином, гетьман був змушений “порвати” (за висловом Д.Дорошенка, на деякий час) з українською демократією, про яку він переконався, що вона в таборі його неприхильників.

Слід зазначити, що таку думку висловлювали також П.Христюк, О.Назарук, О.Удовиченко, Л.Цегельський, І.Кедрин та інші еміграційні автори. Вони пояснювали: П.Скоропадський, боячись анархії – наслідку нових соціалістичних експериментів, вирішив опертися на білогвардійців.

Отже, як бачимо, Д.Дорошенко вважає, що Акт 14 листопада “виник як результат трагічних обставин в половині листопада 1918 р. й мав на меті рятувати – в буквальному цьому слова розумінню – од руїни і загибелі Українську Землю” [6, с.287], був вимушений постановою Антанти та відсутністю будь-якої опори для охорони краю. В тих трагічних обставинах він здавався єдиним порятунком. Однак увесь попередній період гетьман дійсно будував самостійну українську державу, і ні про яку федерацію не було й мови; щоб переконатися в цьому варто ознайомитися хоча б поверхово з політикою його уряду. Тільки після поразки Німеччини думка про федерацію виникла серед частини міністрів, але не була підтримана ні гетьманом, ні головою кабінету.

Сам гетьман у своїх записках пояснював, що видаючи грамоту про федерацію, він сподівався обеззброїти Антанту й знейтралізувати впливи прихильників російської антибільшовицької орієнтації на Україні, які були численні й активні. Дорошенко підкреслює той факт, що після проголошення Акту про федерацію самостійність України фактично зберігалася й надалі; зберігався гетьманський уряд, Рада Міністрів, своя окрема армія й окремий державний апарат. Ще не було в дійсності самого об’єкта, з яким Україна мала федеруватись, – самої небільшовицької Росії, і поки вона повстала, Україна жила б і розвивалась, як звичайна самостійна держава. По суті, акт мав чисто декларативний характер. Більше того: у майбутньому державному союзі України з Росією, який визначала грамота про федерацію, Україні силою фактів припадало грати першу роль, бо вона вже існувала як держава, а Росію ще треба було відбудувати. Такі міркування, як визнає гетьман, лежали в основі його грамоти від 14 листопада, а над усім панувала одна думка: “зберегти фізично Україну й український народ в тяжкий переходовий момент серед потужних її ворогів” [6, с.288]. Як бачимо, Д.Дорошенкове рішення про федерацію видавалося досить мудрим кроком гетьмана.

У цьому контексті відомий історик України Н.Полонська-Василенко визначала два моменти: по-перше, збільшення в Україні числа прихильників нової орієнтації на держави Антанти, що виявилось з поразкою Центральних держав; по-друге, в тих умовах думка про федерацію була логічною, тим більше, що вона знайшла відображення в усіх універсалах Центральної Ради, яка увесь час її підтримувала [16, с.506].

Так І.Нагаєвський обстоює загальну для прихильників Гетьманату точку зору, що П.Скоропадський дійсно дбав про інтереси України, про що він залишив чимало доказів. На його думку, до ідеї федерації гетьмана спонукало передусім бажання “вберегати свою державу від зазіхань білих і червоних москалів”, тобто як більшовиків, так і російських монархістів, що планували в момент виведення з України союзних армій розпочати з Києва відродження царського режиму, оскільки до того часу він не зміг створити достатньої кількості збройних сил для захисту держави та її кордонів. Крім того, як про це свідчать тогочасні політичні лідери опозиції В.Винниченко і М.Шаповал, УНС у своїй протигетьманській агітації розпочав таємні переговори з більшовиками [14, с.148, 159].

Отже, на кінець жовтня – початок листопада гетьман П.Скоропадський був упевнений в загрозі Україні з боку більшовиків після виводу німецьких і австрійських військ і через це увійшов у контакти з представниками Антанти. Однак вони продемонстрували прагнення відновити Росію без жодних територіальних змін [14, с.159–160]. Остаточне рішення про видання грамоти про федерацію, на думку І.Нагаєвського, було прийнято гетьманом під впливом інформації про змову з боку українських національних сил, заплановану на 17 листопада, і наказ німецького командування від 11 листопада про залишення німцями України [14, с.162–163].

Підсумовуючи усі відомі факти, І.Нагаєвський зазначив, що провина за грамоту 14 листопада 1918 р. падає не лише на гетьмана, а й однаковою мірою на революційний комітет партій УНС, які заради своєї партійної програми не лише відмовлялися від співпраці в побудові держави, але й підбурювали проти гетьмана народ.

Дослідник наголошував, що Центральна Рада також виступала за федерацію, однак гетьман висунув цю ідею під сильним тиском держав Антанти і перед безпосередньою загрозою повної ізоляції України й наступу на неї більшовиків з півночі й Добровольчої армії з Півдня. Тим самим він відвернув від неї війну на два фронти. Своєю заявою гетьман хотів також включити Україну в спільну боротьбу за повалення більшовизму. Зовсім іншим шляхом, на думку І.Нагаєвського, пішла б її доля, “якби весь народ став за гетьманом і допоміг йому оборонити Українську Державу, навіть у фіктивній федерації з Москвою, але зі своєю армією, закордонною політикою, адміністративним апаратом, Церквою, школами тощо” [14, с.167]. Заперечення з цього приводу найбільш переконливо висловив В.Винниченко: “Таких патріотів можна легко заспокоїти: української держави вже не було. З моменту гетьманського перевороту, коли владу захопила руська буржуазія, української влади... вже не стало” [2, с.100].

Суперечки з приводу суті та причин проголошення гетьманом П.Скоропадським Акта про федерацію з Росією перейшли й до сучасної української історіографії.

Зокрема Т.Гунчак вважає аргументи Д.Дорошенка на користь видання Акта про федерацію непереконливими. “Звичайно, ті часи були дуже грізними, але це не повинно означати, що в такі часи людина чи нація мають відмовлятися від своїх природних прав на самостійне існування. Так можна й назовсім утратити таке безцінне почуття, як особиста і національна самопошана” [4, с.152]. Історик української діаспори стверджує, що рішення про федерацію було прийняте П.Скоропадським в умовах, коли “протофісці”, тобто вороги української самостійності, рішуче виступили проти скликання Національного конгресу. Становище українських міністрів стало нестерпним і їм залишилося тільки одне – вийти зі складу уряду. У цей критичний час гетьман “показав, чим він насправді дихав” – того ж дня він затвердив реакційний проросійський кабінет, який був готовий використати Україну як базу для відбудови “єдиної невідомої” Росії за допомогою західних союзників [4, с.151].

Сучасна дослідниця Л.Радченко вважає пояснення про вплив на гетьмана інформації щодо планів усунення його від влади на конгресі 17 листопада 1918 р. досить поверховими. Причини для нової політичної лінії у П.Скоропадського, на її думку, були глибші. Адже після поразки Німеччини склалася принципово нова ситуація: спроба деяких політичних кіл у Берліні перед неминучою поразкою ввести в жовтні шляхом змін в Конституцію парламентську систему була першою ознакою кризи монархічної форми [17, с.92]. Гетьман добре розумів, що соціал-демократи, центристи та помірковані ліві партії Німеччини не будуть підтримувати його як суверена. Крім того, П.Скоропадський добре знав прихильність лідерів Антанти, особливо Франції, до ідеї єдиної і неподільної Росії. У цьому він впевнився, одержавши дані від свого представника Я.Коростовця про переговори в Яссах з консулом Франції в Одесі Е.Енно, який, однак, обіцяв військову підтримку не Українському національному союзу, а гетьману [17, с.93].

Водночас Л.Радченко не погоджується з думкою, що рішення П.Скоропадського на союз із Росією було прийнято під тиском обставин. На її думку, воно тотожно віддзеркалювало його погляди. Дослідниця вважає, що гетьман не міг стати чистим самостійником хоча б у силу свого попереднього виховання і водночас був змушений рахуватися з поглядами значної частини правлячого прошарку в Україні, для якого одноосібна влада уособлювала курс на відновлення російсько-українського союзу [17, с.93].

Аналогічної думки, дотримуються сучасні українські історики В.Верстюк й О.Реєнт. На думку В.Верстюка, Акт про федерацію виходив з логіки розвитку подій в Україні в травні – листопаді 1918 р. [8, с.74]. За оцінкою О.Реєнта, Маніфест мав створити платформу для зближення гетьманського режиму з білогвардійським офіцерством та Добровольчою армією, які формували військові загони на території України. Однак оцінювати позицію гетьмана лише з політичних рішень жовтня – листопада 1918 р. бу-

ло б спрощенням. Насправді П.Скоропадському ідея федеративного устрою Російської держави була близькою, хоча трактував він її досить довільно. За тих умов, на його думку, єдиною формою російсько-українських відносин, здатних забезпечити українську наряду гідне існування, могла стати тільки федерація [12, с.80].

На думку іншого вітчизняного дослідника В.Федоровича, до краху гетьманства привели українські радикали, з одного боку, й російські прихильники “єдиної неділимой”, з іншого [21, с.113–114]. У своїх споминах П.Скоропадський стверджував, що великоросійські кола, що не розуміли духу українства і вважали Українську Державу австро-німецькою вигадкою для повалення Росії, були одним з головних факторів його упадку. На основі мемуарів П.Скоропадського дослідник прийшов до висновку, що гетьман дійсно був прихильником федерації з Росією. Однак не відновлення дореволюційного порядку, а створення української державності в рівному федеративному союзі з Росією [21, с.123].

Дослідник В.Федорович стверджує, що на еміграції гетьман остаточно зукраїнізувався, тобто відмовився від ідеї федерації на користь незалежності України. Аналіз листування колишнього гетьмана з М.Могиллянським показує, що гетьман втратив довіру, яку мав раніше до росіян, оскільки побачив, що між ними майже немає людей, що погодилися б на Україну хоча б з культурною автономією, не кажучи вже про федеративну державу Україну. “Моє колишнє переконання, що такі люди існують в Росії, було однією з причин мого провалу в 1918 р. Якщо таких людей немає, то питання українства треба тепер поставити гостріше, ніж за часів гетьманства” [21, с.125]. Оцінюючи поразку гетьманства, В.Федорович зазначає: “мабуть і сам Наполеон не подолав би того важкого завдання, що стояло перед гетьманом, а саме: врятувати Україну від більшовизму й царського абсолютизму” [21, с.122].

Аналогічну думку про федералістські погляди гетьмана обстоює й сучасний український дослідник М.Ковальчук, який вважає, що П.Скоропадський бачив Україну в складі всеросійської федерації лише в якості рівноправного члена. Ситуація ж виявила цілковитий брак прихильників федералістської концепції як серед російських політичних сил, так і серед найближчого оточення гетьмана [10, с.134].

Переважна більшість сучасних українських істориків вважає, що грамота про федерацію була викликана передусім необхідністю порозуміння з Антантою, яка неприхильно ставилася до самостійності України, а також загрозою з боку більшовиків в умовах виведення з України німецьких військ, міжнародної ізоляції України та слабкої консолідації українського суспільства (А.Жуковський, О.Субтельний, Я.Грицак, Н.Городня, М.Держалюк).

Так, В.Матвієнко вважає, що видання Маніфесту про федерацію від 14 листопада призвело до нового періоду відносин Української Держави з країнами Антанти [13, с.386]. Так само О.Павлюк стверджує, що гетьман зважився радикально змінити свій зовнішньополітичний курс, щоб поліпшити відносини з Антантою і США після того, як активність його представників в Яссах, Швеції й Швейцарії не принесла успіху. У зверненні до урядів іноземних держав новий Товариш МЗС Афанасьєв робив наголос саме на відновленні Росії й спільній (разом з Добровольчою армією) боротьбі проти більшовизму, сподіваючись здобути цим прихильність Антанти [15, с.334].

На думку Н.Городньої, до проголошення Маніфесту про федерацію гетьмана спонукала передусім інформація дипломатів Української Держави з-за кордону. Наприклад, українського посла в Софії О.Шульгина про його переговори з представниками військового командування і дипломатичними агентами Антанти в Салоніках. О.Шульгину дали зрозуміти, що Антанта неприхильно ставиться до існування самостійної Української Держави і прагне бачити її у федеративному зв'язку з Росією. Дослідниця погоджується з оцінкою С.Шемета, що повідомлення О.Шульгина – представника української партії – про те, що союзники й слухати нічого не хочуть про

Україну самостійну і ставитимуться до неї ледь прихильніше лише за умови її федеративної злуки з Росією, могло стати в очах гетьмана вирішальним аргументом на користь його згоди на федерацію. Отже, видання Маніфесту, на її думку, означало прагнення гетьмана повернути на бік України держави Антанти, оскільки гетьман знав про їх підтримку ідеї демократичної федеративної Російської держави [3, с.54–55].

Серед сучасних дослідників переважають позитивні оцінки гетьманського курсу на федерацію з Росією та союз з державами Антанти. Висловлюється думка, що іншого виходу у гетьмана в тих умовах просто не було. Так, на думку Т.Заруди, гетьман стояв перед вибором: або самоізоляція після розвалу Німеччини й Австро-Угорщини й знищення у найкоротший час Української Держави більшовиками чи білою гвардією, підтриманою Антантою, або ні до чого не зобов'язуючий акт федерації і виграш у часі, щоб самому набрати сили. Третього виходу не було. Даючи таку оцінку документу, Т.Заруда виходив з того, що історик повинен оцінювати події не за наслідками, а лише за причинами [7, с.173].

Як зазначають Л.Дещинський і Л.Панюк, маючи надійну інформацію про підготовку військових виступів проти своєї влади як більшовицьких структур, так і радикальних кіл колишніх лідерів Центральної Ради, гетьман був змушений шукати підтримки у Антанті та йти на зближення з Добровольчою армією, а відтак і виконувати її певні політичні вимоги [5, с.162–163].

Дослідник К.Бондаренко нагадує, що навіть такий опонент гетьмана, як М.Грушевський, не зрікався гасла федералізму і федерації. А в умовах капітуляції Німеччини і загрози війни проти Антанти, яка бажала відродити Росію в старих кордонах з найбільшовицьким урядом, іншого виходу просто не було. На карту було поставлено саме існування Української держави.

Відтак існувало два варіанти: або піти на політичне самогубство, боронячи державність перед агресією найбільших держав світу, або погодитися на обмеження частини її атрибутів і суверенітету і тим самим зберегти національну державність. Другий варіант приносив багато плюсів, оскільки в майбутньому була реальна можливість перетворити Росію на дуалістичну монархію за зразком дуалістичної Австро-Угорщини. На думку К.Бондаренка, акт про федерацію України з Росією в правовому плані був звичайною політичною декларацією, проголошеною однією стороною, не ратифікованою і юридично неправомочною. Отже, він не ліквідував українську державність. Інша справа, що УНС використав його у своїх корисливих цілях і розпочав громадянську війну [1, с.94–96]. Аналогічну думку обстоюють також автори колективної монографії “Українська революція і державність” [20, с.114].

Існує також думка, яку підтримують сучасні дослідники Л.Дещинський і Л.Панюк, що грамота про федерацію була лише тактичним маневром – проголосивши можливість федерації з найбільшовицькою Росією у майбутньому, Скоропадський не відмовлявся від української державності, а сподівався перехитрити як союзників, так і проросійські сили в Україні, і таким чином зміцнити незалежність України ще до того, як Росія позбудеться більшовиків. Так, на другій конференції в Яссах, що розпочала роботу 16 листопада, російські делегати були впевнені, що затримка у виведенні російських військ з України була пов'язана з намаганнями гетьмана завершити комплектування власної армії, здатної побороти росіян [5, с.163–164].

У сучасній історіографії проблеми, що досліджується у цій статті, немає єдиної думки з приводу визнання гетьманського уряду державами Антанти. Якщо О.Реєнт, І.Нагаєвський, М.Держалюк вважають, що гетьманський режим був визнаний державами Антанти де-факто [12, с.80; 14, с.165], про що свідчать телеграми консула Е.Енно, з цього приводу існують й інші точки зору. Як правило, дослідники відзначають, що спроби гетьманського уряду досягти визнання зазнали поразки [13, с.388; 15, с.334–335].

Зокрема О.Кучик зазначає, що восени 1918 р. Україна знову звернула увагу Антанти, але вже не як ланка Східного фронту чи союзник Німеччини, а як зручний з геополітичної й господарської точки зору плацдарм для антибільшовицької боротьби та відновлення російської державності. Зацікавленість Україною з боку Антанти зростала паралельно з послабленням Німеччини. Факт наявності німецьких військ на території України не завадив, на думку дослідника, досягненню домовленості між гетьманським урядом і командуванням союзників про прибуття до Києва представників держав Антанти для ведення подальших переговорів. Однак обіцянки Антанти про надання військової допомоги гетьманському уряду були запізнілими, оскільки не могли бути здійснені ані в часовому, ані в технічному розумінні [11, с.104–106].

Додатково Н.Городня доводить, що консул Е.Енно не був офіційним представником своїх держав, адже був призначений “повноважним представником держав Антанти в Південній Росії” за згодою учасників конференції в Яссах. Однак це призначення не було здійснено французьким урядом та урядами інших держав Антанти. Так, на засіданні французького парламенту наприкінці березня 1919 р. міністр закордонних справ Франції С.Пішон заявив, що Е.Енно ніколи не був призначений урядом, ніколи не був консулом Франції й ніколи не мав дипломатичних доручень [3, с.60–63].

Водночас дослідниця вважає, що в гетьманського уряду існувала можливість отримати підтримку держав Антанти. З осені 1918 р., коли визначився переможний для Антанти кінець війни, актуальним стало питання спільних дій усіх “культурних держав” – і центральних, і союзних, і нейтральних – проти анархо-більшовизму. Оскільки виведення німецьких військ з України робило її вразливою з точки зору поширення більшовизму, залишення німецьких військ на Україні мало сприяти її захисту, і саме цю мету переслідував Дорошенко під час своєї поїздки до Берліна. В умовах поширення більшовизму і його безпосередньої загрози Україні союзні держави мали звернути увагу на місцевий консервативний антибільшовицький уряд Скоропадського і підтримати його хоча б тимчасово. Так, міністр закордонних справ Франції С.Пішон отримав сприятливі повідомлення про реорганізацію українського уряду від колишнього російського посла Маклакова і погодився з ним, що це підводить реальну основу для співробітництва [3, с.62]. Однак спроби гетьманських представників зав’язати відносини з державами Антанти обмежилися контактами лише з дипломатами, військовими, журналістами і не вийшли на офіційний рівень. Тому ця перспектива через брак часу виявилася нереалізованою [3, с.70].

Як свідчать заяви П.Скоропадського, він також розраховував на здоровий глузд керівників держав Антанти і був готовий на будь-які поступки, щоб здобути їх прихильність. Більше того, вірив у можливість її здобуття.

Гетьман зокрема писав: “Антанта не захоче нам допомогти, якщо ми їй нічого давати не будемо... Антанті потрібно мати уряд, з яким можна було б говорити, Антанті потрібно переконання, що ми творили й досягти порядку, якого немає в решті Росії. Антанті потрібно мати переконання, що наша політика не є політика Німеччини, а наша особиста для добробуту країни. Нарешті, Антанті потрібно мати переконання, що ми можемо надати їй комерційні вигоди й сплатити наші борги. Ми всім цим даним відповідаємо, тому я ні на хвилину не сумнівають, що Антанта визнає справу, яку ми зробили і вона не пропаде” [18, с.196–197].

Сучасний дослідник В.Матвієнко також доводить, що визнання гетьманського уряду державами Антанти так і не відбулося. Незважаючи на дипломатичну активність гетьманського уряду на початку листопада 1918 р., ні місія представника гетьмана І.Коростовця до Ясс, ні спроби порозумітися з державами Антанти Д.Дорошенка і Б.Баженова не мали успіху. Кореляція зовнішньополітичного курсу Української Держави відповідно до результатів світової війни відбулася занадто пізно, а оприлюднення 14 листопада “федеративної грамоти” лише прискорило повстання під проводом Дирек-

торії [13, с.388]. Цю думку підтримує О.Павлюк, який підкреслює поміркованість очікувань гетьмана (на відміну від Центральної Ради він не вимагав від Антанти визнання Української Держави, сподіваючись хоча б на приїзд їх представника до Києва на переговори) [15, с.334–335].

Таким чином, аналіз доробку українських істориків з досліджуваної нами проблеми показує, що, по-перше, відносини з державами Антанти не були пріоритетними для керівництва Української Держави. Гетьман П.Скоропадський прийшов до влади в умовах окупації України німецькими й австрійськими військами, тож був змушений будувати свою зовнішньополітичну діяльність з огляду на цей факт. Крім того, велике значення мала саме німецько-австрійська орієнтація українського політикуму. Тож мова йшла скоріше не про вибір в орієнтації Української Держави на Центральні держави чи Антанту, а на вибір між німецькою і австрійською орієнтацією. Саме тому дослідники відзначають, що прагнення до серйозних переговорів з державами Антанти українці виявили лише наприкінці жовтня – на початку листопада, коли поразка Четверного блоку у війні стала очевидною. По-друге, відповідним було й відношення до Української Держави країн Антанти та США, що розглядали її як витвір і сателіта Німеччини; не могли пробачити сепаратного миру з Четверним союзом в січні 1918 р., що створило для них численні проблеми; аналогічно вони оцінювали й очікувальну позицію Української Держави влітку й восени 1918 р. Слід мати на увазі й прагнення держав Антанти, передусім Франції, врятувати свою союзницю Росію, відновивши її територіальну єдність. Однак відновлення Росії висувало й проблему боротьби з більшовизмом, що виявив восени 1918 р. потенційну небезпеку поширення на держави Центральної й Західної Європи. Проблема стримування більшовизму, що постала перед державами-переможницями, створювала шанс для Української Держави в плані її захисту як від зовнішньої більшовицької експансії, так і внутрішніх радикальних сил. Однак, очевидно, держави Антанти не одразу усвідомили загрозу більшовизму й прийняли відповідні кроки, не одразу відкинули упередження щодо України, тому їх кроки в цьому напрямку запізнилися, а офіційна політика тривалий час була невизначеною.

1. Бондаренко К. До питання про “московську орієнтацію” Гетьмана Павла Скоропадського / К. Бондаренко // Останній гетьман : Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського 1873–1945. – К. : Академпрес, 1993. – С. 94–96.
2. Винниченко В. Відродження нації : у 3 ч. / В. Винниченко. – К. ; Відень, 1920. – Ч. 3. – 533 с.
3. Городня Н. Д. Політика країн Антанти та США щодо державності України в 1917–1919 роках : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 “всесвітня історія” / Н. Д. Городня. – К. : Київ. у-т ім. Т. Шевченка, 1996. – 180 с.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
5. Децинський Л. Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність / Л. Є. Децинський, А. В. Паник. – Л. : Вид-во нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2001. – 424 с.
6. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Ужгород, 1932. – Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 424 с.
7. Заруда Т. Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави / Т. Заруда // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського, 1873–1945. – К. : Академпрес, 1993. – С. 66–82.
8. Історія України: нове бачення : у 2 т. / заг. ред., вступ. ст. В. А. Смолій. – К. : Україна, 1996. – Т. 2. – 494 с.
9. Ковалевський М. При джерелах боротьби : Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960. – 717 с.
10. Ковальчук М. Гетьман Скоропадський і українське державотворення доби визвольних змагань / М. Ковальчук // Пам’ять століть. – 2002. – № 5. – С. 127–141.
11. Кучик О. С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 “військова історія” / О. С. Кучик. – Л. : Нац. у-т “Львівська політехніка”, 2001. – 190 с.
12. Малій О. Історія України. Новітня історія : навчальний посібник для 10 класу / О. Малій, О. Реєнт. – К. : Фаренгейт, 2001. – 296 с.

13. Матвієнко М. Дипломатія Української Держави / М. Матвієнко // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. Т. 1. – К., 2004. – С. 386–388.
14. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. письменник, 1993. – 413 с.
15. Нариси з історії дипломатії України / під ред. В. Смоля. – К.: Альтернативи, 2001. – 736 с.
16. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – 2-ге вид. – К.: Либідь, 1991. – Т. 2. – 608 с.
17. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. / Л. Радченко. – Х.: Око, 1996. – 120 с.
18. Реєнт О. Павло Скоропадський / О. Реєнт. – К.: Альтернативи, 2003. – 303 с.
19. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. Т. 4: Директорія і Антанта / М. Стахів. – Торонто: Б-ка українознавства НТШ, 1964. – 350 с.
20. Українська революція і державність (1917–1920). – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 247 с.
21. Федорович В. Україна і світова політика. Етапи на шляху українського державотворення. Вибрані статті / В. Федорович. – К.: Ярославів Вал, 2003. – 416 с.
22. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції / П. Христюк. – Прага; Відень, 1921. – Кн. 3. – 184 с.

В статье исследуются причины изменения главой Украинского Государства, гетманом Павлом Скоропадским политической ориентации – отказ от курса на развитие независимого Украинского государства в пользу федерации с Россией, который в течение продолжительного времени в отечественной историографии остается дискуссионным. Отмечается, что в исторической литературе до сих пор остается невыясненной дилемма, насколько самостоятельным был гетман в принятии подобного решения, было ли оно ситуативным или выражало его истинные цели. Констатируется, что в историографии нашли отражение две противоположные точки зрения на эту проблему и на влияние государств Антанты на издание гетманского Манифеста о федеративный союз Украины и России. Утверждается, что среди современных украинских исследователей преобладают целом положительные оценки гетманского курса, при определенных исторических обстоятельствах, в федерацию с Россией и союз с государствами Антанты.

Ключевые слова: федеративный союз, Павел Скоропадский, Украинское Государство, Россия, государства Антанты.

The article investigates the reasons for changing the head of the Ukrainian state, the Hetman Pavlo Skoropadsky political orientation – the rejection of the course on the development of an independent Ukrainian state in favor of federation with Russia, which for a long time in the national historiography remains debatable. It is noted that in the historical literature is still unclear dilemma how autonomous hetman was in making such a decision, whether it was a situational or express his true purpose. It was stated that in the historiography reflects two opposing views on this issue and on the influence of the Entente for the publication of the Manifesto of the Hetman federal union of Ukraine and Russia. It is alleged that among modern Ukrainian researchers prevail generally positive assessment of the Hetman of the course, under certain historical circumstances, in a federation with Russia and the alliance with the Entente States.

Keywords: federal union, Pavlo Skoropadskiy, Ukrainian State, Russia, the Entente states.

УДК 94 (477): (031)

ББК 63.3

Степан Борчук

ПРОЕКТ ХХІ СТОЛІТТЯ: ЕНЦИКЛОПЕДІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті йдеться про розвиток вітчизняної енциклопедичної науки в Україні на початку ХХІ ст. на прикладі “Енциклопедії Сучасної України”. Проаналізовано основні функції, завдання та досягнення видання.

Ключові слова: енциклопедія, статті, видання, публікація.

Вихід прив’язаних до енциклопедистики видань не міг повністю задовольнити потреби в справжній, загальній енциклопедії. Тож наукові колективи НАН України з часом підійшли і до практичного виконання великих проектів. Одним із важливих енциклопедичних проектів початку ХХІ ст. стала Енциклопедія Сучасної України (ЕСУ). Саме вона стала першою загальноукраїнською енциклопедією, що всебічно і неупе-

реджено подає цілісний багатогранний образ України 20-го століття. На думку упорядників, цей проект був створений як надійне, неупереджене, максимально аполітичне джерело знань про нашу країну як для її громадян, так і для всього світу, що продовжує найкращі традиції попередників: Української Загальної Енциклопедії, Енциклопедії Українознавства, Української Радянської Енциклопедії, Encyclopedia of Ukraine [14].

Заплановане видання Енциклопедії Сучасної України було як масштабний, 25-томний проект, загальним обсягом близько 100 друкованих аркушів. Так, для створення такого об'ємного проекту було створено окрему науково-організаційну структуру – Координаційне бюро “Енциклопедії Сучасної України” НАН України в 1998 р., котре і підготувало до друку перші чотири томи проекту. В подальшому, у квітні 2004 р., Координаційне бюро було реформовано у Інститут енциклопедичних досліджень постановою Президії НАН України, котрий швидко став провідною науково-дослідною установою в Україні, що вивчає питання розвитку енциклопедичної справи, розробляє наукові та методичні засади створення різних типів енциклопедичних видань та здійснює їх фахову експертизу [10]. Серед основних завдань новоствореного Інституту, визначених організаторами, окрім безпосередньо підготовки “ЕСУ”, є аналіз та узагальнення світового та національного досвіду у галузі енциклопедознавства, координація енциклопедичної справи в Україні, створення баз даних текстових та іконографічних матеріалів, котрі в подальшому можуть використовуватися в інших енциклопедичних проектах. Із цією метою на науковців Інституту покладено завдання розробки концепцій для різних типів енциклопедичних видань; підготовка словників (реєстрів); визначення ключових принципів подання матеріалу, критерії його відбору, методичні засади підготовки енциклопедичної статті та її інформаційного наповнення, бібліографічного та іконографічного забезпечення, тощо [1, с.3]. Фактично робота над “Енциклопедією Сучасної України” охоплює два паралельні напрямки: безпосередньо видання “ЕСУ” та створення Банку даних “ЕСУ”. Останній знаходиться на електронних носіях, що дозволяє швидко групувати інформацію за галузями, авторами, датами. Останнє відкриває, на думку науковців, широкі можливості не лише для створення якісного проекту “ЕСУ” та його прямого наступника – “Української Універсальної Енциклопедії”, а й для підготовки різноманітних галузевих енциклопедій, словників та електронних Інтернет-видань. Сьогодні банк даних “ЕСУ” вже використовується для видання спільно з Національною бібліотекою України імені В.І.Вернадського довідника “Наукові бібліотеки України” (Київ, 2004), книги “Імена України в космосі” (Львів, 2003), довідника “Жінки – вчені Києва” (Київ, 2003) та інших [9, с.12].

Як вже зазначалося, потреба України у власній енциклопедії виникла з самого початку її незалежного існування, адже всі попередні проекти – як-то “УРЕ” чи діаспорна “Енциклопедія українознавства”, не відповідали потребам часу через свою віддаленість від сучасності. І передусім це стосувалося матеріалів, присвячених незалежній Україні, які з природних причин не могли бути вміщені до попередніх видань. В цілому, ідея створення “Енциклопедії Сучасної України” належить професору А.Жуковському, котрий в середині 90-х років запропонував підготувати і видати доповнену та осучаснену “Енциклопедію українознавства” (ЕУ-2). І хоча така робота була теоретично реальною, проте практично виявилась нездійсненною. Адже з часу початку роботи над ЕУ-2 минуло понад півстоліття, й матеріали, зібрані діаспорними вченими, значно застаріли [11, с.10]. Більше того, враховуючи особливості світогляду пострадянського простору, однозначний перехід до “ворожих”, діаспорних критеріїв і оцінок могло зіграти не на руку новій енциклопедистиці, а сама ЕУ-2 не знайти потрібного читача.

Саме потреба у пошуку власного читача зумовила науковий колектив відійти від стандартів енциклопедії українознавства і зайнятися розробкою власного, унікального проекту, спрямованого передусім на висвітлення подій ХХ ст., і передусім доби незалежності. Проте, розуміючи, що справжнє розуміння сучасності можливе лише за

умов знання передумов, забезпечило проекту нові хронологічні горизонти – з кінця ХІХ ст. (з часу формування української нації та її політичних інституцій) і до ХХІ ст., коли процес розбудови української державності перейшов до нової фази – зростання та зміцнення внутрішнього та зовнішнього авторитету країни. Саме тому, побудована за алфавітним принципом, “Енциклопедія Сучасної України” повинна була стати універсальним довідником щодо осіб, подій, інституцій, понять, пов’язаних з Україною в подіях, інституціях, установах, родах діяльності, поняттях, персоналіях [13]. Вона вміщує інформацію про географічне положення, природу, історію, політичний устрій, економіку і промисловість, науку, культуру та мистецтво, літературу, спорт та інше. Особливу увагу в “ЕСУ”, на відміну від інших українських енциклопедій, приділено регіонам та новим явищам – елементам народжуваного громадського суспільства, політичним партіям, громадським рухам, банкам і бізнесовим структурам, недержавним формам економічної, культурної та іншої діяльності [9, с.9].

Виходячи з поставленої мети, було сформульовано і завдання, котрі ставились перед авторським та редакторським колективами “Енциклопедії Сучасної України”. Їм стало не лише висвітлення нових явищ, а й їх природне включення до єдиної грандіозної картини реальної України у всіх її аспектах, причому на рівні всіх регіонів, показавши не лише їх роль у загальноукраїнських справах, а й особливості політичного, демографічного, історичного, економічного та іншого характеру. З метою досягнення такого результату, в енциклопедію включаються досить об’ємні статті про всі адміністративні одиниці країни: області, райони, міста та селища міського типу, села з висвітленням їх історії, природніх умов, економічного розвитку, наявність наукових та культурницьких організацій тощо [9, с.10]. Іншим, не менш важливим завданням, поставленим упорядниками перед “ЕСУ”, було її наближення до читача через антропологію різних видів діяльності. Саме конкретні люди та їх діяльність повинні були стати основою для висвітлення, і відповідно перевага надаватиметься персональним статтям над загальними. В цьому руслі значна увага енциклопедії приділяється введенню в історичний та науковий обіг великої кількості імен, котрі були “забуті” або замовчувалися з певних ідеологічних причин. Проводиться також робота по уточненню та виправленню ряду біографій, котрі також підпадали раніше під ідеологічну цензуру. Окрему групу історичних персоналій становлять українці, що мешкають за кордоном, але відомі в тій чи іншій галузі життя; зарубіжних українознавців; місця компактного проживання українців за межами своєї держави.

З метою підготовки високоякісної “Енциклопедії Сучасної України” до роботи над нею були задіяні найкращі наукові кадри. Досить швидко вона перетворилась на один з пріоритетних напрямків роботи НАН України, до якої також долучилися і інші наукові та освітні установи країни: галузеві академії, вищі навчальні заклади, а також Наукове товариство імені Шевченка (НТШ). Останнє, у свою чергу, окрім безпосередньої роботи над статтями до “ЕСУ”, виконує важливу місію по залученню до роботи діаспорних вчених, об’єднуючи таким чином всі ресурси української науки. В цілому, загал авторського колективу, котрий працює над створенням статей до “ЕСУ”, досить потужний – на 2009 р. над нею працювало вже більше трьох тисяч авторів з усіх регіонів України [9, с.12]. Як і в попередніх енциклопедичних проектах, зокрема спеціалізованих томах “УРЕ”, це дозволяло не лише зробити проект ближчим до широкої читачької аудиторії, а й забезпечити його більшу об’єктивність, залучаючи до видання нові джерела та матеріали, часто недоступні центру, або пропущені столичними вченими.

Проте, незважаючи на такий представницький склад авторського колективу, основне навантаження по підготовці “Енциклопедії Сучасної України” покладено на її Головну редакційну колегію. Склад цієї структури є досить представницький, і включає в себе провідних вчених та спеціалістів сучасності: І.М.Дзюба (співголова), А.І.Жуковський (співголова), О.М.Романів (співголова), М.Г.Железняк (відповідальний секре-

тар), В.М.Баранецький, В.П.Буркат, І.Д.Гамкало, В.М.Геєць, Є.І.Головаха, Д.О.Горбачов, Д.М.Гродзинський, Я.Д.Ісаєвич, С.В.Кульчицький, І.Ф.Курас, В.М.Литвин, В.С.Лісовий, Д.Є.Макаренко, О.М.Маринич, М.І.Мельник, О.В.Мишанич, В.І.Наулко, О.С.Онищенко, Б.Є.Патон, В.В.Пилипенко, Л.А.Пиріг, В.Д.Походенко, І.В.Сергієнко, А.К.Шидловський, А.П.Шпак, Я.С.Яцків [1]. Сам факт наявності у складі Головної редакційної колегії Президента НАН України, академіка Б.Є.Патона засвідчує той високий рівень наукової забезпеченості нового енциклопедичного проекту і тієї великої уваги, яку їй приділяла наукова еліта країни.

Не менш показовим є й колектив авторів енциклопедії. Окрім багатьох спеціалістів, котрі представляли регіони та діаспору, авторами були і визнані вчені – працівники провідних Інститутів НАН України, академіки, члени-кореспонденти, доктора та кандидати наук: С.Брауде, Ю.Глеба, М.Голубець, Д.Гродзинський, Ю.Губський, А.Жуковський, Я.Ісаєвич, Н.Клименко, Л.Крушельницька, Б.Патон, В.Пилипенко, Л.Пиріг, Г.Півторак, М.Попович, Ю.Ранюк, О.Романів, Ю.Шаповал, Я.Яцків; мистецтвознавці – В.Войтенко, В.Борисенко, Л.Брюховецька, Ю.Станішевський, О.Федорук, В.Ханко; літературознавці – О.Астаф'єв, М.Жулинський, Р.Зорівчак, М.Ільницький, В.Панченко, М.Сулима; музикознавці – І.Гамкало, О.Немкович, Б.Фільц; дослідники спорту – О.Вацеба, Ю.Грот, В.Драга, І.Лозовський, В.Пожилова; політологи – С.Грабовський, М.Рябчук та багато інших висококомпетентних авторів [9, с.12]. Бажання створити незалежну українську енциклопедію було настільки потужним серед української інтелігенції, що навіть певне обмеження в фінансуванні проекту не стало йому на заваді. Значна кількість авторів годні були працювати над статтями до проекту на чистому ентузіазмі, без гонорару. Для них сам факт її виходу ставав більшим, ніж можливі матеріальні здобутки від написаних текстів [12, с.8]. Сьогодні над “Енциклопедією Сучасної України” працює понад 4 тис. авторів, котрі представляють різні організації та структури.

Одним з важливих чинників, що сприяв швидкій підготовці енциклопедії, стала комп'ютеризація та інформатизація науки. Наявність електронних технологій не лише пришвидшила роботу над матеріалом, його редагування та внесення правок, а комунікативні заходи між головною редакційною колегією та авторами з периферії, доступ до Інтернету пришвидшив саму роботу над загальними статтями та персоналіями. Саме електронний зв'язок значною мірою дозволив залучити до роботи таку кількість авторів, а редакції – прискорити підготовку текстів до друку, котрий також здійснювався за новими технологіями.

Результати такої роботи дали про себе знати досить швидко. Так, уже 2001 р. було підготовлено 1-й том “Енциклопедії Сучасної України” (літера “А”) (31 травня 2001 р. том здано до набору; 9 листопада 2001 р. – підписано до друку), котрий містив 2732 статті, 1628 ілюстрацій, 50 таблиць та схем на 824 сторінках (107,5 умовних друкованих аркушів) [2]. Такий насичений матеріалом та ілюстраціями том став справжнім проривом у сучасній українській енциклопедичній справі, адже він значною мірою відрізнявся від всіх попередніх, галузевих проектів, в тому числі “Української літературної енциклопедії”, “Географічної енциклопедії України”, “Юридичної енциклопедії”, “Енциклопедії лісництва” тощо. І хоча обмежений хронологічний період висвітлення певною мірою корегував його зміст, проте навіть на одну літеру “А” виявилось достатньо матеріалів на цілий том. Вихід першого тому “ЕСУ” знайшов широкій відгук в середовищі української інтелігенції, як місцевої, так і діаспорної. По країні проводились презентації видання [11, с.3] (потрібно сказати, що аналогічні акції здійснювалися після виходу кожного чергового тому), енциклопедія отримала схвальні відгуки провідних учених і громадських діячів. Такий інтерес суспільства став ще одним поштовхом для Головної редакційної колегії не лише продовжувати заплановану роботу, а й по можливості прискорити її.

Досить успішним для “Енциклопедії Сучасної України” став 2006 р., коли вийшло з друку два томи. Так, 22 грудня 2005 р. було підписано до друку 5-й том “ЕСУ”, що складався з 3198 статей, 2642 ілюстрацій, 20 карт, 5 таблиць і схем. В цілому цей том містив 727 сторінок, на яких особливе місце посідали статті, присвячені Гетьманату, Галичині та іншим важливим для України регіонам, передусім Волинській області та Волині як такій, подіям, персоналіям [4]. Особливого розголосу серед читачів набула вміщена до 5-го тому стаття, присвячена дивізії “Галичина”. Наступний, 6-й том “ЕСУ”, котрий вийшов того ж року, був одним з найбільших за об’ємом томів, поступаючись лише першому та другому томам (772 сторінки проти 824 та 871 відповідно). Він містив 3289 статей, 2846 ілюстрацій, 14 карт, 6 таблиць і схем [5]. На особливу увагу в цьому томі заслуговує стаття, присвячена знаковій особистості історії України – М.С.Грушевському.

2007 р. з’явився наступний, 7-й том “Енциклопедії Сучасної України”. Він містив 2645 гасел, 2073 чорно-білих та 449 кольорових ілюстрацій, 14 карт та 9 таблиць, розміщених на 708 сторінках [6]. Досить цікавою, на нашу думку є його стаття, присвячена літері “Г”, яка тривалий час вважалася найбільш “націоналістичною” літерою української абетки. Науково-пізнавальний інтерес становлять і інші статті тому, присвячені окремим персоналіям, в тому числі і тим, які не були українцями, але вплинули на її історію ХХ ст. (зокрема А.Денікін); регіонам України тощо.

2008 р. ознаменувався виходом чергового, 8-го тому “Енциклопедії Сучасної України”. Враховуючи особливості української історії та географії, в цьому томі особливої уваги заслуговують, на нашу думку, статті, присвячені областям та регіонам, котрі найбільш активно розвивалися саме у ХХ ст., ставши важливими чинниками у економіці, історії, демографії та політиці сучасної України – Донбас, Донецька та Дніпропетровська області, Дніпровський економічний район та інші. Не можна оминати увагою також статті, присвячені р. Дніпро та історичним подіям, пов’язаним з нею, зокрема, Дніпровській наступальній операції. Ці та інші статті (загальна чисельність – 3063 статті, 3107 ілюстрацій, 14 карт) містяться на 716 сторінках. До цього тому також увійшли додатки до всіх попередніх томів на літери “А–Г” [7].

В наступні роки робота над “Енциклопедією Сучасної України” тривала у традиційному графіку – щороку по одному тому. Це було обумовлено як кількістю матеріалу, що надходив до Головної редакційної колегії “ЕСУ”, так і завантаженістю видавничих потужностей іншими енциклопедичними проектами, передусім глобальною “Українською Універсальною Енциклопедією”. Однак це не завадило вчасно видати 9-й том “ЕСУ”, котрий складався з 2546 статей, 2216 ілюстрацій та 10 карт і 8 таблиць і схем на 711 сторінках [8]. Окрему увагу в цьому томі було приділено Житомирській області, містам Євпаторія, Єнакієве, європейській інтеграції незалежної України тощо.

Зміна влади в Україні у 2010 р. не вплинула на періодичність виходу томів “Енциклопедії Сучасної України”. Того ж року у світ вийшов наступний, 10-й том (“З – Зор”), котрий містив 2759 статей, 2269 чорно-білих ілюстрацій, 353 кольорові ілюстрації, 18 карт, 16 таблиць та 7 схем на 711 сторінках. За звичною системою можна виділити в ньому статті, присвячені областям України – Запорізькій та Закарпатській, районним центрам та іншим географічним об’єктам, історичним подіям та персоналіям. Місце в ньому знайшлося не лише українським національним діячам, а й ряду більшовицьких лідерів, що вплинули на історію України, зокрема В.Затонському [3]. За аналогічними планами й методами відбувався вихід наступних 11 та 12 томів “ЕСУ”. 11-й том вийшов друком 2011 р., складаючись з 2576 статей, 2057 чорно-білих ілюстрацій, 411 кольорових ілюстрацій, 13 карт, 14 таблиць та 3 схем [15]. Надрукований 2012 р. 12-й том, у свою чергу, мав 2685 статей, 2303 чорно-білі ілюстрації, 346 кольорових ілюстрацій, 16 карт, 3 таблиці і 1 схему [16].

Аналізуючи всі видані Редакцією “ЕСУ” томи “Енциклопедії Сучасної України”, можемо побачити, що кожен з них є самостійним науковим джерелом, пов’язаних між собою єдиною ідеєю, метою та завданням. Кожен з цих 12 томів, що вийшли накладом у 10 тис. примірників, містить близько 3 тисяч статей, поділених між собою за умовним принципом – від 50 до 70% присвячені персоналіям (як історичним, так і сучасникам), інші – тематично-термінологічні: історичні, географічні, політологічні, правничі тощо. Проте, незважаючи на умовну більшість, загальна кількість друкованих аркушів, виділених на персональні статті, значно поступається тематичним, адже на них припадає більша кількість знаків. Натомість переважна більшість статей-персоналій забезпечені ілюстраціями, що підносить їхню наукову та інформативну цінність (варто зазначити, що переважна більшість з чорно-білих ілюстрацій є саме фотографіями).

Робота Інституту енциклопедичних досліджень НАН України над “Енциклопедією Сучасної України” триває й надалі. 2013 р. з’явився друком черговий, 13-й том “ЕСУ” [17].

2014 р. читачі отримали чергові 14-й та 15-й томи “Енциклопедії Сучасної України”. Так, 15-й том енциклопедії містить 3 177 статей, 2 687 чорно-білих й 374 кольорові ілюстрації, а також 20 карт. З огляду на розв’язану путінською Росією війну з Україною й пов’язані з цим фінансові проблеми, 15-й том “ЕСУ” вийшов вкрай обмеженим накладом – 300 прим. (очевидно, з можливістю подальшого додрукування накладу у разі потреби). Серед найважливіших статей тому – статті, пов’язані з Кримом – “Крим”: Генеральний округ (Krim Generalbezirk)”; “Кримознавство”; “Кримська конференція 1945”; “Кримськотатарська література”; Кубанню – історико-географічним українським регіоном, русифікованим за останні півстоліття адміністрацією СРСР та сучасною російською владою. Серед персоналій тому привертають увагу статті, присвячені видатному вітчизняному історичному, академіку І.П.Крип’якевичу й визначному географу і картографу, фундатору й Головному редактору “Енциклопедії українознавства” Володимирі Кубійовичу [18].

Працюючи над “Енциклопедією Сучасної України”, Головна редакційна колегія “ЕСУ”, а також Інститут енциклопедичних досліджень НАН України мають налагоджені контакти з багатьма установами, котрі є не лише джерелом інформації, а й робочим місцем авторів статей. Так, на початок 2012 р. редакційний колектив співпрацював з 750 закладами: обласними, районними та міськими державними адміністраціями, з творчими спілками, музеями, спортивними товариствами, громадськими організаціями. Особливу допомогу при укладанні сучасної енциклопедії редакційному колективу надають вищі навчальні заклади – наявною у них інформацією щодо тих представників професорсько-викладацького складу, які сформували авторитет цього ВНЗ у минулому, й сучасників, які продовжують справу попередників. У більшості вищих навчальних закладів сучасної України досліджується також їхня історія в цілому, а також історія факультетів, структурних підрозділів, що полегшує підбирання матеріалів та його перевірку. Пишуться також історії інших громадських закладів, а також видаються зібрання біографій їх визначних співробітників – театрів, мистецьких труп, кіностудій тощо. З них автори “ЕСУ” не лише беруть необхідний матеріал, а й самі власною дослідницькою роботою сприяють уточненню та пришвидшенню видання таких праць [9, с.12].

Отже, незважаючи на той факт, що робота над двадцятип’ятитомною “Енциклопедією Сучасної України” триває, проте видання вже знайшло і свого читача, і своє практичне використання. Томи “ЕСУ” наявні не лише у бібліотеках наукових, громадських та адміністративних установ, а й у пересічних читачів, що підтверджує популярність енциклопедії не лише в академічній сфері, а й серед широкого читацького загалу.

Аналізуючи сучасний стан видання “ЕСУ”, не можна оминути й таких суттєвих недоліків, які безпосередньо впливають на престиж, популярність та науковість проєк-

ту. Насамперед слід згадати той великий хронологічний термін, на який розрахований вихід усіх 25 томів енциклопедії. Щорічна публікація одного тому – цей темп був прийнятним для енциклопедичних проектів 60–70-х років ХХ ст., коли рівень інформатизації суспільства був невисоким, а зміни у житті населення країни не такими динамічними. Сучасний світ, що змінюється з кожним днем, з його доступністю різноманітної інформації в мережі Інтернет, диктує зовсім нові умови, за яких має виходити енциклопедія. Особливо це притаманно такому проекту, як “сучасна” енциклопедія, що повинна відображати реалії життя, а не давнє минуле, яким в сучасних умовах вже є ситуація 2001 р. – року виходу першого тому “ЕСУ”. Звичайно, особливості видавничої та енциклопедичної роботи не дозволяють значно прискорити процес виходу чергових томів, однак сучасні умови змушують керівництво і авторів проекту вживати відповідних заходів, щоб енциклопедія все-таки була “сучасною” у прямому розумінні цього слова.

1. Слово Головного редактора // Енциклопедичний вісник України : збірник наукових праць / НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень ; редкол.: М. Г. Железняк (голов. ред.) та ін. – К., 2009. – Ч. 1. – С. 3.
2. Енциклопедія сучасної України / НАН України, Координаційне бюро Енциклопедії сучасної України ; Наукове т-во ім. Шевченка ; гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів (співголови), М. Г. Железняк (відп. секр.) та ін. – К. : Координаційне бюро Енциклопедії сучасної України НАН України, 2001. – Т. 1 : А. – 823 с.
3. Енциклопедія сучасної України / НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень ; НТШ ; головна редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський (співголови), М. Г. Железняк (відп. секр.) та ін. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. – Т. 10 : 3–Зор. – 711 с.
4. Енциклопедія сучасної України / НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень ; НТШ ; головна редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, О. М. Романів (співголови), М. Г. Железняк (відп. секр.) та ін. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – Т. 5 : Вод – Гн. – 727 с.
5. Енциклопедія сучасної України / НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень ; НТШ ; головна редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський (співголови), М. Г. Железняк (відп. секр.) та ін. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – Т. 6 : Го – Гю. – 711 с.
6. Енциклопедія сучасної України / НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень ; НТШ ; головна редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський (співголови), М. Г. Железняк (відп. секр.) та ін. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. – Т. 7 : Г – Ді. – 707 с.
7. Енциклопедія сучасної України / НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень ; НТШ ; головна редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський (співголови), М. Г. Железняк (відп. секр.) та ін. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. – Т. 8 : Дл – Дя; Додаток : А – Ї. – 715 с.
8. Енциклопедія сучасної України / НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень ; НТШ ; головна редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський (співголови), М. Г. Железняк (відп. секр.) та ін. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. – Т. 9 : Е – Ж. – 711 с.
9. Железняк М. Енциклопедія сучасної України: історія, сучасний стан та перспективи / Микола Железняк // Енциклопедичний вісник України. – 2009. – Ч. 1. – С. 9–12.
10. Інститут енциклопедичних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://encyclopedia.kiev.ua>.
11. Перший том “Енциклопедії сучасної України” (ЕСУ) презентуватимуть у конференц-залі Міжнародного фонду “Відродження” // Хрещатик. – 2002. – 23 січня. – № 9. – С. 1.
12. Над енциклопедією без гонорара працювали більше 1000 авторів // Сьогодні. – 2002. – 28 янв. – № 19. – С. 8.
13. Бібліографічний огляд літератури, яка надійшла до науково-бібліографічного відділу Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка у першому півріччі 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.lnu.edu.ua/bibl/images/Bib%20ogljad/1.pdf>.
14. Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/esu.php>.
15. Енциклопедія сучасної України / НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень ; НТШ ; головна редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський (співголови), М. Г. Железняк (відп. секр.) та ін. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. – Т. 11 : Зор – Как. – 710 с.

16. Енциклопедія сучасної України / НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень ; НТШ ; головна редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський (співголови), М. Г. Железняк (відп. секр.) та ін. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. – Т. 12 : Кал – Киї. – 711 с.
17. Енциклопедія сучасної України / НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень ; НТШ ; головна редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський (співголови), М. Г. Железняк (відп. секр.) та ін. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. – Т. 13 : Киї – Кок. – 711 с.
18. Енциклопедія сучасної України / НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень ; НТШ ; головна редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський (співголови), М. Г. Железняк (відп. секр.) та ін. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Т. 15 : Кот – Куз. – С. 422–424; 431–434; 436–438; 459–462; 482–483; 616–617.

Статья рассказывает о развитии отечественной энциклопедической науки в Украине в начале XXI в. на примере “Энциклопедии Современной Украины”. Проанализированы основные функции, задания и достижения издания. Раскрыты аспекты материалов, которые подавались для печати в издании.

Ключевые слова: энциклопедия, статьи, издания, публикация.

The article tells about development of home encyclopaedic science in Ukraine at the beginning XXI of century. Basic functions, tasks and achievements of edition, are analysed. The aspects of materials, that was given for printing in edition, are exposed.

Keywords: encyclopaedia, articles, editions, publication.

УДК 37.091.33

ББК 63.3

Алла Ліпінська

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДОКУМЕНТОЗНАВЦЯ

Стаття присвячена огляду напрямів використання ІКТ у процесі підготовки майбутніх документознавців. Охарактеризовано можливості використання ІКТ як у процесі навчання, так і в професійній діяльності майбутніх фахівців зазначеної галузі.

Ключові слова: документознавство, інформаційна діяльність, інформаційно-комунікаційні технології.

Сьогодні відчувається дефіцит науково-дослідних і методичних розробок з питань використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у діяльності документознавця. Розвиток економіки, різноманітність інформаційних процесів вимагають застосування спеціальних знань і навичок, пов'язаних з ІКТ. Розвиток суспільства, реформування науково-технічної, економічної, політичної, соціальної, освітньої і інформаційної галузі спричинили стрімке зростання вимог, які висувають до використання ІКТ у всіх галузях діяльності людини, зокрема і в інформаційно-аналітичному забезпеченні управлінської діяльності.

Популярність підготовки фахівців зі спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність” в Україні невідмінно зростає. За останні роки ця спеціальність відкрита більше, ніж у двох десятках вищих навчальних закладів. Випускники ВНЗ за означеною спеціальністю орієнтовані працювати в органах державного управління, інформаційних і аналітичних службах, у центрах науково-технічної інформації, у кадрових і ділових службах організацій, у галузі засобів масової інформації, рекламних фірмах, управліннях документального забезпечення тощо відповідно до галузевого стандарту вищої освіти України.

Тенденції розвитку документознавства та інформаційної діяльності сьогодні визначають розумним поєднанням комплексу фахових знань, вмінь, навичок і високої професійної мобільності спеціалістів, умінням використовувати сучасні ІКТ у професійній діяльності. Вирішальне значення тут повинна мати управлінська й інформаційна культура, ініціатива, творчість і активність персоналу, адже значну частину професій-

них знань отримують під час роботи [1]. Необхідним чинником, який забезпечує підвищення дієвості організації, є впровадження у її діяльність ІКТ, покликаних змінити характер роботи, посиливши її аналітичну складову в процесі прийняття управлінських рішень.

Оснovoю ІКТ опрацювання даних у процесі управлінської діяльності становлять процедури перетворення вхідної інформації на вихідну. Важливим засобом реалізації ІКТ в організації є мережа Інтернет, яка з величезною швидкістю виходить на ринок корпоративних систем різного рівня.

Використання ІКТ для управління підприємством робить будь-яку компанію конкурентноздатною за рахунок підвищення її керованості й адаптованості до змін ринкової кон'юнктури. Подібна автоматизація уможлиблює [2]:

- підвищення ефективності управління компанією за рахунок забезпечення фахівців максимально повною, оперативною і достовірною інформацією;
- поліпшення діловодства за допомогою оптимізації і стандартизації документообігу, автоматизації трудомістких процедур;
- зниження витрат на ведення справ за рахунок автоматизації процесів опрацювання інформації, спрощення доступу співробітників до інформації;
- керівникам середньої і нижньої ланок аналіз діяльності підрозділів і оперативну підготовку звітів для керівництва та суміжних відділів;
- підвищення ефективності обміну даними між окремими підрозділами;
- гарантування безпеки та цілісності на всіх етапах опрацювання інформації.

Наявність різних видів інформації, різноманітність її джерел потребують застосування сучасних ІКТ, які поєднують технічні можливості комп'ютерної техніки, засобів зв'язку, інформатики, спрямовані на збирання, накопичення, опрацювання, аналіз, передавання інформації. За допомогою ІКТ здійснюють автоматизацію рутинних операцій управління, підготовку аналітичної інформації для прийняття управлінських рішень, забезпечують нові види інформаційного обслуговування.

Сучасні організації застосовують ІКТ для удосконалення методів роботи. У результаті змінюється організаційна структура, розробляють нові організаційні взаємозв'язки, які раніше були неможливі. Зміни в організації і техніці управління під впливом ІКТ і автоматизованих офісів відбуваються за такими напрямками [3].

По-перше, докорінно змінюється організація інформаційно-аналітичного забезпечення керівника. Особливого значення набуває впровадження комп'ютерної техніки як складової частини інформаційних систем, пов'язаних з базами даних. При цьому роботу зі збирання, опрацювання і поширення інформації здійснюють зручними засобами, що не вимагають спеціальної підготовки. Істотно змінюють технологію зберігання і опрацювання даних, автоматизують системи упорядкування і передавання інформації, в яких підтримують чистоту інформаційних каналів і не допускають дублювання інформації, розрахованої на інші рівні управління.

По-друге, здійснюють автоматизацію окремих функцій керівника. Зросла кількість інформаційних систем, що охоплюють виробництво, господарську діяльність, організаційні процеси. Рутинну роботу при складанні планів передають комп'ютеру, що підвищує якість планів, розроблених з використанням ІКТ.

По-третє, істотно змінюють засоби комунікації, не беручи до уваги обмін повідомленнями. Особливого значення набуває система телекомунікацій, яка уможлиблює проведення телеконференцій, заочних нарад, оперативного передавання інформації. Відповідно змінюють методи та техніку комунікаційних відносин керівників з підлеглими й органами управління вищого рівня.

Під час навчання документознавців використанню ІКТ основну увагу приділяють управлінню, а не мовам програмування і математичним методам. Формують набір

методів навчання роботи з ІКТ, який передбачає використання спеціальних програм, мереж для передавання даних про методи та техніку управління.

Стрімкий розвиток ІКТ створив об'єктивні передумови щодо використання сучасної комп'ютерної техніки в процесі професійної підготовки. Сьогодні комп'ютер і ІКТ є не лише предметом вивчення цілої низки навчальних дисциплін, а й засобом здійснення навчальної, наукової і професійної діяльності фахівця, який виконує свої професійні обов'язки в умовах інформатизації, коли інформація і технології її опрацювання перетворюють на ресурс. Тому комп'ютерно-інформаційна підготовка випускника ВНЗ займає пріоритетне місце у процесі визначення професійної компетентності фахівця і його здатності до здійснення професійної діяльності.

Основу ІКТ сьогодні становлять розподілені інформаційні ресурси, комп'ютерні мережі, програмне забезпечення, розвинені комунікації. Користувачеві-непрограмісту забезпечено можливість роботи з комп'ютерною технікою під час роботи в режимі діалогу. При цьому потужні програмно-апаратні засоби (бази даних, експертні системи, системи підтримки прийняття рішень) створюють комфорт у роботі, забезпечують можливість не лише автоматизувати процес зміни форми та розташування інформації, а й змінювати її зміст. ІКТ завдяки збільшенню обсягів індивідуального виконання робіт допомагають підвищувати продуктивність праці, ефективність прийнятих рішень. ІКТ забезпечують можливість ефективно отримати знання на основі аналізу закономірностей у масивах даних і прийняти оптимальне у певній ситуації рішення, використовуючи програмні засоби. Призначення ІКТ полягає у виготовленні інформаційного продукту високої якості з мінімальними витратами.

Застосування сучасних технологій автоматизованого опрацювання, систематизації й аналізу інформації для підготовки управлінських рішень, відкритість інформації і постійний доступ до існуючих державних інформаційних систем і ресурсів передбачені чинним законодавством України в контексті розвитку мережі Інтернет. Це один з напрямів державної політики у галузі інформатизації, що обумовив нові підходи до технології державного управління, включаючи його центральні та місцеві органи. Завдання вищої школи в цих умовах полягає у підвищенні якості підготовки документознавців, рівня їх професіоналізму, інформаційної культури, соціально-етичної відповідальності. Важливим педагогічним завданням є формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, моральних норм.

Інформатизація суспільства викликала необхідність реформування вищої школи на основі впровадження ІКТ. Створюють нові комунікативні системи, виникає потреба у тлумаченні наявних і нових термінів і понять, їх системному узгодженні. Ця масштабна та складна робота має бути відповідним чином організована [4, с.8].

Отже, щоб відповідати сучасним вимогам необхідно використовувати ІКТ у професійній діяльності, які за своєю суттю створюють нові можливості, необхідні для оптимального вирішення ряду проблем сучасного документознавства. Призначення ІКТ в документознавстві – це автоматизація розв'язування різноманітних задач опрацювання документів, рисунків, таблиць, діаграм тощо.

ІКТ нерозривно пов'язані з кожною документаційною дисципліною та з усім навчальним процесом. Стрімке вдосконалення комп'ютерної техніки, програмного забезпечення і зміна форм діяльності документознавців, зумовлюють швидке старіння знань, умінь у галузі інформатики й ІКТ і спонукають до потреби вдосконалення змісту підготовки в цій галузі. Кожна інформаційна процедура в разі застосування комп'ютерної й організаційної техніки передбачає виконання комплексу функцій, що реалізують з використанням ІКТ, або програмного забезпечення, яке орієнтоване на реалізацію інформаційних моделей. У таблиці наведено перелік інформаційних процедур, які виконує документознавець під час виконання професійних обов'язків.

Інформаційна процедура	Характеристика	ІКТ
Збирання даних і їх ресстрування	Отримання точних, своєчасних, вірогідних даних для організації діяльності	Технології автоматизації документування, опрацювання текстових документів
Пошук необхідних даних	Отримання актуальної нормативної, планової, навчально-агітаційної інформації	Технології інформаційного пошуку в довідкових фондах і архівах, використання комп'ютерних мереж
Зберігання інформації	Накопичення інформації	Технологія ведення баз даних і архівів, захист від несанкціонованого доступу
Опрацювання інформації	Проведення логічно-математичних операцій для здобуття планової, регулювальної функції	Технології обчислень, електронні таблиці, комп'ютерне моделювання, експертні системи
Передавання інформації	Передавання всіх видів інформації на різних стадіях опрацювання на магнітних і оптичних носіях, комп'ютерними мережами	Технології використання комп'ютерних мереж, електронна пошта, захист інформації
Використання результативної інформації	Використання результатів опрацювання даних у вигляді різноманітних креслень, графіків, діаграм для визначення факторів, що впливають на інформацію	Технології створення проектів, діаграм, графіків, презентацій

Ураховуючи конкретний зміст інформаційних процедур, які виконує документознавець за допомогою інформаційних систем на базі персонального комп'ютера та інформаційних мереж, можна визначити перелік тих дій, що можуть бути реалізовані з використанням ІКТ.

Технологія	Перелік функцій, що реалізовані у межах технології
Текстове опрацювання документів	Підготовка документів (введення інформації і її коригування), форматування документів, автоматизоване редагування документів і текстів, включення у текст стандартних фраз, композиція документів, друкування і тиражування документів
Опрацювання даних у електронних таблицях	Введення, редагування і форматування даних, виконання обчислень, використання функцій сортування і фільтрування даних, створення зведених таблиць, створення і редагування діаграм, підготовлення документів до друкування
Використання технологій опрацювання графіки	Використання апаратних засобів комп'ютерної графіки, створення графічних примітивів засобами растрової і векторної графіки, зберігання креслень у різних графічних форматах, використання засобів графіки для створення креслень і їх друкування
Використання систем управління базами даних	Визначення структур даних і їх взаємозв'язку, створення БД, введення, контроль, реструктуризація даних, підтримання цілісності та відновлення даних, формування запитів на опрацювання, аналіз, вибіркове опрацювання даних, створення форм для введення, формування звітів
Застосування систем автоматизації обчислень	Проведення обчислень шляхом використання різноманітних математичних функцій, побудова та редагування діаграм, гістограм
Інформаційний пошук у операційній системі	Переглядання каталогів документів, пошук за ключовими словами та назвами файлів, пошук за фразами та контекстними виразами, форматування результатів пошуку

Електронна пошта	Забезпечення комунікацій між підприємствами, введення, ідентифікація, редагування і компонування повідомлень у поштових скриньках, доступ до загальної бібліотеки повідомлень, вироблення підтвердження про доставку повідомлення, безпаперові поштові стосунки
Використання комп'ютерних мереж	Використання технічних засобів, програмного забезпечення, локальних мереж для обміну документами, використання інформаційних послуг глобальної мережі для пошуку необхідної інформації

Отже, розвиток ІКТ і результати використання досягнень сучасної інформатики за останні роки виявили нові можливості щодо опрацювання інформації. Застосування ІКТ відкривають широкі перспективи для підвищення продуктивності праці та рівня управління сучасною комп'ютерною та комунікаційною технікою, за допомогою програмного забезпечення сьогодні вирішують широкий спектр завдань. Ефективне використання ІКТ, виконання робіт зі створення й оформлення документів, їх розмноження, приймання, відправлення і реєстрування, контроль за їх виконанням, надання необхідних довідок і зберігання документів у електронному вигляді безпосередньо на підприємствах можливе лише за умови використання ІКТ.

1. Щербяк Ю. Особливості підготовки фахівців зі спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність” у Тернопільському національному економічному університеті [Електронний ресурс] / Ю. Щербяк. – Режим доступу : chrome-extension://oemmnadbldboiebfnladdacbfmadadm/http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/pena_2013_1_9.pdf.
2. Крап В. М. Інтернет-маркетинг в управлінні туристичним бізнесом [Електронний ресурс] / В. М. Крап, Н. П. Юзевич. – Режим доступу : chrome-extension://oemmnadbldboiebfnladdacbfmadadm/http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nzlubp_2010_4_49.pdf.
3. Монастирський Г. Л. Теорія організації [Електронний ресурс] / Г. Л. Монастирський. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/47486-93-nformatsyna-sistema-organzats.html>.
4. Гайсинюк Н. А. Педагогічні засади підготовки документознавців в умовах інформатизації суспільства [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / Н. А. Гайсинюк ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2003. – 19 с.

Стаття посвячена рассмотрению направлений использования ИКТ в процессе подготовки будущих документоведов. Охарактеризованы возможности использования ИКТ в процессе обучения и в профессиональной деятельности будущих специалистов указанной области.

Ключевые слова: документоведение, информационная деятельность, информационно-коммуникационные технологии.

The article are considered possibility of the use information and communication technologies (ICT) in education of future records information managers. There is considered possibility ICT in process of the education, and in future professional activity.

Keywords: information activity, records information managers, ICT.

**ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
ГАЛИЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.
(на основі мемуарів о. Ф. ТАРНАВСЬКОГО)**

На основі мемуарів о. Ф.Тарнавського розкрито особливості громадського побуту українського сільського населення Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і греко-католицького духовенства зокрема. Значну увагу звернено на антиалкогольний рух, організацію сільських кооперативів, крамниць, аматорських хорових колективів. Простежено роль окремих священиків та селян у культурно-освітньому та соціально-економічному розвитку тогочасного села.

Ключові слова: спогади, селяни, духовенство, побут, Галичина.

Громада традиційно відігравала важливу роль у повсякденному житті мешканців галицького села і регулювала практично всі сторони їхньої діяльності. Відтак окремі аспекти громадського побуту селян ніколи не залишалися поза увагою вітчизняних науковців. Водночас беззаперечним є той факт, що на сьогодні ця проблема набуває нового актуального звучання у світлі розмов про необхідність реформи місцевого самоврядування і децентралізації влади.

Громадський побут селян другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вивчали львівські дослідники Г.Горинь [7] та Ю.Гошко [8]. У попередніх публікаціях ми також неодноразово піднімали проблему громадського побуту сільського духовенства [9; 10], однак сама праця о.Ф.Тарнавського “Спогади: Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священицьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині ХІХ сторіччя і в першій декаді ХХ сторіччя” (далі – “Спогади”) ще не була об’єктом окремого дослідження. З огляду на це вважаємо за необхідне проаналізувати ступінь відображеності у цих спогадах основних складових громадського життя селян зазначеного періоду.

“Спогади” написані у хронологічному порядку, починаючи від смерті батька автора о.Іларіона Тарнавського (26 жовтня 1869 р.), пароха с. Наставщин Рогатинського повіту. Поряд з цією подією о. Ф.Тарнавський згадує цікавий факт: парафіяни ще майже впродовж трьох років увесь урожай із церковного поля віддавали його матері Анні, яка залишилася вдовою із чотирма дітьми [19, с.14]. Це, на наш погляд, свідчить про високий рівень поваги до родини священика і бажання допомогти сиротам у важкий час.

Варто зазначити, що це була не виняткова ситуація. У даний період після смерті когось із духовних осіб за домовленістю між священиками-сусідами (зазвичай родичами чи друзями сім’ї померлого) досить часто призначався адміністратор на тимчасово звільнену парафію. Водночас вдова мешкала у селі, допоки її діти не виростили і не могли зайняти місце батька [6, с.76; 15, с.11]. Роки, протягом яких парафія продовжувала давати дохід сім’ї померлого, а церковним життям села віддали душпастирі із ближніх сіл, називалися “сиротинськими”. Попри наказ консисторії від 1877 р., згідно з яким адміністратори мали призначатися на вакантну парафію не пізніше як через півроку після смерті священика, подібні випадки траплялися ще до Другої світової війни [11, с.58].

Чимало уваги о.Ф.Тарнавський у своїх спогадах приділив громадській діяльності сільського духовенства, а саме його участі у процесі створення різноманітних інституцій, покликаних підняти життєвий рівень селян, сприяти зростанню їхньої суспільно-політичної активності і національної свідомості. Тісним контактам сільських душпас-

тирів із громадою до певної міри сприяли низка обов'язків, покладених на духовенство. У рішеннях Львівського Синоду 1891 р. говорилося, що священники повинні стати “усім для всіх”, учителями для молоді, батьками для убогих, порадиниками нещасливих і хворих, покровителями вдів і сирот, заступниками пригноблених, захисниками релігійних обрядів тощо. Для належного виконання душпастирських обов'язків, Синод постановляв, що “належить парохамъ въ парохіяхъ своихъ майже всегда перебувати”¹ [21, с.224].

У мемуарах знаходимо чимало згадок про священників, які брали активну участь у громадському житті селян. Центральне місце серед цієї когорти діячів займав о. Й.Авдिवкович – парох с. Ясенів Бродівського повіту. На думку автора спогадів, ті три роки (починаючи з січня 1890 р.), які він провів поруч із цим душпастирем у якості сотруди́ника (помічника), дали йому “більше світла, практики, школи, як ціла гімназія і університет” [19, с.137].

Священик цікавився справами громади і вимагав щоденного звіту від сотруди́ника про життя своїх парафіян. Для кращого розуміння місцевих відносин о. Й.Авдिवкович вів статистичне дослідження села, де було занотовано: скільки окремих селянин має землі і в якому вона стані; який урожай може зібрати з поля і скільки йому потрібно для утримання родини; звідки селянин бере гроші у випадку неврожаю; способи заробітку парафіян і скільки вони сплачують податків; в якому стані житло; скільки пар чобіт потребують на рік та інше [19, с.138]. Цікаво, що у його картотеці знайшли місце і дані особистого характеру, на зразок: “Як живе вдома з жінкою, з дітьми? Чи вживає алкоголь, чи моральний, чи ощадний? Чи був при війську, чи письменний? Як представляється в неділю в церкві?” [19, с.139]. Священик занотовував також і етнографічні дані.

Парох ставився з особливою вимогливістю як до членів своєї родини, так і до селян. Тому в Ясенові були викладені камінням дороги, охайні садиби і доглянуте кладовище. У селі успішно діяла гарна і добре облаштована школа, дві крамниці, читальня і навіть місцева корчма виглядала не як “звичайний, брудний шинок, але чисто утримуваний готель” [19, с.139].

Зовсім іншою була ситуація на парафії Чистопади Зборівського повіту, куди воєни 1893 р. о. Ф.Тарнавський прибув щоб виконувати обов'язки сотруди́ника [19, с.153]. Автор описував це село як “запущене, темне, зубожіле, запите, ґрунти в руках жидівських” [19, с.155]. Місцевий священик о. Д.Жеребецький не займався культурно-освітньою діяльністю і, “хоч сам п'яницею не був, але всі справи парохіяльні й громадські поладжував горілкою і пивом [19, с.156]. З огляду на таку ситуацію, новий сотруди́ник особливу увагу звернув на роботу з молоддю, з якою проводив голосні читання і уроки співу [19, с.158].

Ці два приклади якнайкраще переконують у тому, що в багатьох селах громадський порядок та культурно-освітній рівень мешканців у значній мірі залежав від ставлення до цих питань самого священника.

У спогадах о. Ф.Тарнавського відображено боротьбу духовенства із пияцтвом, яка здійснювалася шляхом організації братств тверезості, символічних похоронів горілки, громадських плебісцитів щодо заборони продажу алкогольних напоїв в окремих місцевостях та через популяризацію відповідної літератури. Окремі парохі боролися за тверезість у буквальному розумінні цього слова. Наприклад, коли не допомагала проповідь у церкві, о. Д.Танячкєвич у с. Миколаїв Бродівського повіту йшов до корчми і палицею розганяв її відвідувачів [19, с.35]. Теж саме, як відомо, практикували парох с. Біле Перемишлянського повіту Й.Ліщинський [14, с.32] та о. Л.Панасинський із с. Гільче Сокальського повіту [16, с.389]. Останній після чергової скарги селянок побив

¹ Священики могли покинути парафію не більше ніж на вісім днів з дозволу декана, повідомивши заздалегідь мету своєї поїздки. У випадку позитивного рішення, той тимчасово повіряв парафію комусь із сусідніх душпастирів. Коли ж потрібно було відлучитися на довший термін, парох мав через свого декана вдаватися за дозволом до ординаріату [21, с.204].

усіх, хто знаходився у корчмі, включно з її власником. Після цього заборонив відкривати цей заклад у неділю чи свято [16, с.389].

Описуючи негативний вплив корчми на громадське життя та матеріальне становище селян, автор позитивно оцінював місіонерську діяльність о. Рудольфа Моха. Останній на власному прикладі пропагував здоровий спосіб життя і відмову від спиртних напоїв [19, с.42].

Серед активних борців із пияцтвом був і сам автор спогадів та його колеги по праці Петро та Сильвестр Богачевські. Обидва займалися організацією антиалкогольних місій та для прикладу першими у церкві присягнули не вживати спиртних напоїв. Як згадував о. Ф.Тарнавський, це “були свідомі українці, дуже ревні священики, знамениті проповідники, невтомні робітники на ниві церковній і народній” [19, с.166].

До таких свідомих українців він відносив і пароха с. Вербилівці Рогатинського повіту Степана Городецького. На його думку, цілий повіт та Рогатинська гімназія активно розвивалися саме завдяки старанням цього священика [19, с.110]. Так само автор давав високу оцінку громадській діяльності о. Юстина Тарнавського із с. Підлісся, оселя якого була центром товариського життя Золочівщини і місцем вирішення всіх важливих справ повіту [19, с.58]. Сам же душпастир упродовж довгих років обирався делегатом до повітової ради у Золочеві, де наполегливо відстоював інтереси селян.

Не менш схвально о. Ф.Тарнавський відгукувався про дім о. Мидляка із с. Павлів, де часто збиралося численне товариство з усіх околиць Радеківського повіту. Сам парох часто здійснював тривалі закордонні подорожі. У такий спосіб він побував в Італії, Іспанії, Швейцарії, Франції, Великобританії, Бельгії і Німеччині. У своєму селі священик за західними зразками заклав на громадському пасовищі парк, який облаштував столиками, лавками, стовпами з ліхтарями [19, с.160].

Громадська праця тогочасного духовенства охоплювала і таку важливу ділянку як організація хорів. Наприклад, згаданий о. П.Богачевський заснував хор у с. Гарбузів Зборівського повіту і популяризував цю справу через церковну періодику. У своїй статті “Кілька увагъ що до внутрешної організації парохій” він згадував священнослужителя, котрий на власні кошти наймав робітників, які до обіду молодити, а після обіду навчалися хорового співу [5, с.51]. Автор публікації вважав, що започаткувавши хор, священик “бодай почасти спараліжує деморалізацію виходячу зъ корчмы руками олігархії селської” [5, с.51]. Він запросив до місцевого хору диригента із добре відомої у Галичині, а той і за її межами, школи о. Й.Вітошинського із с. Денисів на Тернопільщині¹. Тогочасні громадські діячі дуже позитивно відгукувалися про цю школу, її випускників, а також селянський хор, організований о. Й.Вітошинським [3, с.313; 13, с.156; 18, с.251]. Об’єктивну оцінку о. Й.Вітошинському та наслідкам його праці дав активіст радикального руху Я.Остапчук: “Це був народний діяч небуденного формату. Він поєднав свій музикальний талант і нахил до громадської праці з красою природи, щоб створити для себе і для своїх співжителів окремих світ духовної розваги і культурного поступу”² [17, с.242].

¹ Школа для диригентів о. Й.Вітошинського діяла у с. Денисів на Тернопільщині. Щороку туди приїздило навчатися близько 50 чоловік. Перед співаками з доповідями виступали письменники Корнило Устиянович та Андрій Чайковський. Місцевий учитель Омелян Бородієвич навчав учнів садівництва, Павло Думка – пасічництва. Учень Івана Франка Степан Гарматій знайомив хористів з політикою, а сам керівник хору крім спеціальних предметів викладав агрономію. Після закінчення школи її випускники організовували відповідні гуртки у селах і за кордоном [1, арк.6; 4, с.109].

² Сучасні дослідники також позитивно оцінюють хор о. О.Вітошинського. Зокрема, на думку Н.Кобрин, його можна вважати чи не найкращим зразком тогочасного просвітнього читальняного хору з декількох причин: по-перше, співаки одночасно здобували елементарну музичну освіту і навіть ставали диригентами у багатьох галицьких селах; щорічно він влаштовував декілька концертів (як правило, 5–6) національно-патріотичного змісту, серед них присвячені роковинам Т.Шевченка, М.Шашкевича, Ю.Федьковича та інших; виступав не тільки у навколишніх селах, а навіть у Львові; основою його ре-

У мемуарах відображений і такий важливий напрям громадської діяльності духовенства як організація крамниць, позичкових кас, молочарських спілок, а також громадських шпихлірів (зерносховищ) [19, с.33, 166, 216]. Останні функціонували за наступним принципом: восени селяни добровільно зносили частину свого збіжжя, яке потім при потребі могли позичити під невеликі відсотки (також у збіжжі) [19, с.33].

На наш погляд, значну наукову цінність мають сторінки спогадів, присвячені участі селян у просвітянському русі. Насамперед маємо на увазі згадки о. Ф.Тарнавського про організацію у с. Манаїв Зборівського повіту та інших населених пунктах курсів для неписьменних, аматорських театральних гуртків, урочисте відзначення річниць скасування панщини, зростання зацікавленості населення до молодіжних спортивно-руханкових товариств “Сокіл” та “Січ” [19, с.169, 172, 185, 217]. Автор також позитивно оцінював рух за перейменовування москвофільських читалень ім. Качковського на читальні “Просвіти”, який він пов’язував із зростанням національної свідомості селян [19, с.211–212].

Особливо вдало у спогадах відображено процес появи нового типу селянина, так званого “сільського філософа”, який у тогочасній літературі часто оцінювався як нова генерація працівників на ниві просвітництва. Ця категорія активних суспільних діячів, що у джерелах доволі часто протиставляється сільській інтелігенції за якісними і кількісними характеристиками, відома під назвою “селянська інтелігенція” (інколи зустрічається назва “сільська інтелігенція у свитах”). Серед її переваг сучасники називали детальне знання обставин сільського життя, близькість до народу [2, с.3–4], а головне – фінансову незалежність від державних установ, яка практично виключала ризик тиску бюрократичного апарату [20, с.3].

Такі селяни, незважаючи на відсутність офіційно задокументованого підтвердження рівня знань, часто переймали керівництво національним рухом, вели активну політичну діяльність, очолювали осередки культурно-просвітніх товариств, обирались послами до парламенту. Вони самотужки опановували вітчизняну та іноземну літературу, передплачували періодичні видання, створювали власні бібліотеки, пропагуючи друковане слово серед місцевого населення. Наприклад, автор спогадів високо оцінював громадську діяльність сільських активістів Семена Крупського та Івана Ковальського, які на його думку, “були перші й головні будителі українського народного руху в селі Манаєві” [19, с.193].

Чимало цікавої інформації на сторінках “Спогадів” зустрічаємо про передвиборчу кампанію у Галичині, зокрема про боротьбу селян за проукраїнські органи місцевого самоврядування [19, с.97–98, 142–143]. У них є також низка цінних свідчень про церковні братства, обов’язки вїйта, присяжних, секретаря та громадської ради, допомогу окремих представників громади сиротам та калікам [19, с.35, 81, 169].

Таким чином, о. Ф.Тарнавський на тлі згадок про власну душпастирську працю у низці сіл Галичини подав специфіку громадського побуту як селян, так і сільських священиків. Особливу увагу він звернув на роль сільської інтелігенції в процесі формування національної свідомості селян, організації громадських культурно-освітніх організацій, пропагуванні здорового способу життя тощо.

Крім цього, автор залишив важливі свідчення про одяг, помешкання, господарство, способи проведення дозвілля селян, представників греко-католицького кліру та польської шляхти. Окремий розділ о. Ф.Тарнавський присвятив товариським розвагам у середовищі сільського духовенства. Тому можна стверджувати, що “Спогади: Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священицьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX сторіччя і

пертуару були народні пісні та твори українських, найчастіше галицьких, композиторів (усього близько 100 творів) [12, с.270].

в першій декаді ХХ сторіччя” є цінним і, на жаль, ще не достатньо відомим джерелом до вивчення повсякденного життя населення Галичини визначеного періоду.

1. Державний архів Тернопільської області, ф. Р-3205, оп. 1, спр. 13, 12 арк.
2. А. Ж. Наша просвітна політика / А. Ж. // Діло. – 1912. – Ч. 19. – С. 3–4.
3. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. – К. : Смолоскип, 2004. – 528 с.
4. Блажкевич І. Перший селянський хор у Денисові / І. Блажкевич // Народна творчість та етнографія. – 1966. – № 3. – С. 109.
5. Богачевський П. Кілька уваг що до внутрішньої організації парохій / П. Богачевський // Душпастирь. – 1895. – Ч. 2. – С. 51–51.
6. Бордун М. З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині ХVІІІ в. / М. Бордун // Записки НТШ. – Львів, 1912. – Т. CLX. – Кн. III. – С. 39–90.
7. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.) / Г. Горинь. – К. : Наук. думка, 1993. – 200 с.
8. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття ХІV–ХІХ ст. / Ю. Гошко – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – 336 с.
9. Дрогобицька О. Громадський побут сільської інтелігенції Гуцульщини (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) / О. Дрогобицька // “Гуцульщина в гомоні віків” : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Львів : Тріада плюс, 2011. – С. 3–19.
10. Дрогобицька О. Традиція і модерн : Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) / О. Дрогобицька. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. – 540 с.
11. Заярнюк А. Соціальні аспекти статі в дискурсі греко-католицького духовенства Галичини другої половини ХІХ століття / А. Заярнюк // Україна модерна. – Львів, 2000. – Ч. 4–5. – С. 50–80.
12. Кобрин Н. Принципи та форми музичної діяльності товариства “Просвіта” в Східній Галичині / Н. Кобрин // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 3. – С. 267–274.
13. Лепкий Б. Казка мого життя / Б. Лепкий. – 2-ге вид., випр. і доповн. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. – 299 с.
14. Ліщинський Л. Рід Ліщинських / Л. Ліщинський, Н. Пінковський. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1973. – 201 с.
15. Матковський С. Три синодальні архієреї : Спомини з життя і діяльності преосвящених о. Юліяна Куїловського, д-ра Юліяна Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича / С. Матковський. – Львів, 1932. – 107 с.
16. Надбужанщина, Сокальщина, Белзщина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя : історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1986. – 960 с.
17. Остапчук Я. Подих з недавньої бувальщини (Думки і спогади з мого життя) / Я. Остапчук // Збаражчина : збірник споминів, статей і матеріалів. – Торонто, 1956. – С. 180–470.
18. Павлик М. Про русько-українські народні читальні / М. Павлик // Павлик М. Твори / упоряд. В. Яременка ; передм. В. Качкана ; прим. В. Качкана, В. Яременка. – К. : Дніпро, 1985. – С. 159–283.
19. Тарнавський Ф. Спогади: Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священницьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині ХІХ сторіччя і в першій декаді ХХ сторіччя / Ф. Тарнавський. – Торонто : Добра книжка, 1981. – 267 с.
20. Творидло М. Творім селянську інтелігенцію / М. Творидло // Діло. – 1925. – Ч. 31. – С. 3.
21. Чинності і ршення руского провінціального Собора въ Галичинъ ѓтбувшого ся во Львовъ въ роць 1891. – Львовъ : Изъ типографіи Ставропігійского Института, 1896. – 272 с.

На основаних мемуаров о. Ф.Тарнавського раскрыты особенности общественного быта украинского сельского населения Галичины второй половины ХІХ – начала ХХ ст. и греко-католического духовенства в частности. Значительное внимание обращено на антиалкогольное движение, организацию сельских кооперативов, магазинов, любительских хоровых коллективов. Прослежена роль отдельных священников и крестьян в культурно-просветительском и социально-экономическом развитии тогдашнего села.

Ключевые слова: воспоминания, крестьяне, духовенство, быт, Галичина.

The features of the public way of life of the Ukrainian rural population of Galicia at the second half of ХІХth – at the beginning of ХХth century and the greco-catholic priests in particular are described on the basis of the memoirs of F.Tarnavskyy. Considerable attention is turned on antialcohol movement, organization of rural cooperative stores, shops, amateur choral collectives. The role of individual priests and peasants in the cultural-educational and socio-economic development of the erstwhile village is traced.

Keywords: the memoirs, peasants, priests, the public way of life, Galicia.

ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ АДВОКАТІВ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХХ ст.)

Розкрито питання формування української адвокатури як окремої соціальної верстви. Проаналізовано джерела формування адвокатів Галичини, їх національний склад, повсякденне життя, умови праці та дозвілля. Особливу увагу звернуто на роль українських адвокатів у громадському житті краю.

Ключові слова: адвокат, Галичина, інтелігенція, юрист, адвокатська ліцензія.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. є переломною добою у світовій історії загалом, і в історії України зокрема. Відбулися зміни у повсякденному житті людей, їх світогляді та цінностях. Вони торкнулися і Галичини, яка у зазначений період перебувала у складі Австро-Угорської монархії. “Весна народів” змінила внутрішньополітичне становище нашого краю. Відбулися кардинальні реформи у всіх сферах політичного, соціального, економічного та культурного життя. Це безумовно мало вагомий вплив на населення Галичини, що спостерігається в інтенсивному національно-культурному відродженні, створенні культурно-просвітницьких товариств та політичних партій, зростанні ролі української світської інтелігенції як основного носія просвітницьких ідей в краї.

Мета даної наукової розвідки полягає в тому, щоб комплексно дослідити життя українських адвокатів Галичини в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст.

Зазначена проблема знайшла наукове висвітлення у працях О.Павлишина [12], Н.Мисак [10], О.Дрогобицької [5], І.Андрухів [1; 2], В.Кульчицького [7] та ряду інших. Так, у праці “Державний лад і право в Галичині (в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.)” В.Кульчицький проаналізував проблеми функціонування адвокатури в Галичині та на Буковині, акцентуючи увагу на їх професійній компетенції [7]. Львівська дослідниця Н.Мисак вивчає національну ідентичність та професійну діяльність адвокатів Галичини [10], а О.Павлишин на прикладі життя Є.Петрушевича висвітлює особливості життя адвокатів краю, їх громадську та політичну діяльність [12]. У наукових статтях та монографії О.Дрогобицької досліджено джерела формування адвокатури Галичини, умови навчання студентів-правників. Проте, незважаючи на численні наукові дослідження вказаної проблеми, ще й досі залишаються питання, які потребують більш детального аналізу. Серед них слід виділити питання умов життя адвокатів та їх родин, заробітків, дозвілля та інші.

Австрійські реформи 1860–1870-х рр., які стосувалися освіти і національних відносин, розширили потребу в кадрах світської градації. Австрійське міністерство освіти і культів, попри спротив польської професури, наполягало на підготовці у місцевому університеті україномовних фахівців, переважно для юридичної сфери. Кількість українців, що обирала світську освіту зростає. Вона відбувалася саме в той час, коли у Галичині почав відчуватися брак вільних парафій для випускників теологічного факультету [6, с.68].

Чисельність адвокатів Галичини у кінці ХІХ ст. була великою, проте більшість з них були євреями. Так, на зламі 1879–1880 рр. у Галичині було усього 9 українців-адвокатів: по двоє у Львові і Станіславові; по одному в Коломиї, Тернополі, Саноці, Стрию та Чорткові. Проте динаміка збільшення чисельності українців в адвокатурі зростала. У 1890–1899 рр. ще 30 правників-українців відкрили адвокатські канцелярії; у 1913 р. у краї їх налічувалось 62; 1914 р. – 70. Адвокати почали відігравати вагомий роль й у політичному житті галицьких українців. Невипадково період кінця ХІХ – початку ХХ ст. називають “адвокатською добою” національного відродження. Адвокати, за словами Лева Ганкевича, “вже до 1914 р. кермують цілим майже національним життям” [12, с.48–49].

У 30-х рр. XX ст. кількість тих, хто обрав адвокатуру, продовжувала зростати, однак серед усього контингенту правозахисників надалі зберігалася диспропорція за національною приналежністю. Зокрема, станом на 1932 р. у Львівській палаті адвокатів було 10% поляків, 14% українців та 70% євреїв [5, с.122].

Етнічний склад адвокатів Галичини на початку XX ст. можемо прослідкувати на прикладі м. Коломиї. Так, серед особового складу Коломийського окружного суду судьями були Йонаш-Юзеф Рапапорт і Фредерік-Леон Розвода, адвокатами – Леон Аллерганд, Теофіл Дембицький, Володимир Дудикевич, Леон Функенштайн, Станіслав Гачевський, Ян Ганкевич, Стефан Грабар, Мозес Гуллес, Василь Юрченко, Маріан Юркевич, Тадеуш Красницький, Марек Ляхс, Миколай-Генрік Ландау, Маврицій Марморощ, Мечислав Моравський, Самуель Шорр, Ляйбуш Шульбаум, Кегос Шульбаум, Владислав Сентк, Максиміліан Трахтенберг, Леон Валлер, Сімхе Весельберг, Лазар Ципсер [11, с.17–18].

Однією з причин зростання чисельності адвокатів була невисока вартість навчання на правничому факультеті. Так, у кінці XIX ст. найдорожчим було навчання на медичному і філософському факультетах. Студії на богословському і правничому факультетах були найдешевшими. Як згадував Степан Шухевич: “Права були дуже тані, бо студент мав поїхати до Львова тільки аби вписатися на семестр, а потім через цілі студії міг сидіти на селі, там вчитися і приїхати до Львова доперва на іспити. Навіть підручники були не такі дорогі, як на медицині. Врешті сам правничий факультет був так улаштований, щоб студенти не дуже ходили на виклади, бо викладові зали були так малі, що могли примістити найвище одну десятку часть студентів” [12, с.41].

Д.Богачевський, відомий правник, у своїх спогадах писав: “Я мріяв про філософію та професуру, евантуально медицину, та це виявилось дійсно мрією з огляду на фінансову сторінку, тож я з конечности вибрав правничі студії – хоча не зрікаючись мрії про професуру” [3, с.39].

Процес здобуття юридичної освіти був не складним, тому окремі студенти вдавалися до хитрощів. Оскільки правники не зобов’язувалися ходити на постійні заняття в університет, а тільки відвідувати раз на тиждень так звані “цв’ічення” (практичні заняття), які вів асистент професора, то відсутнього студента міг за невелику оплату “замінити” якийсь його місцевий товариш по навчанню. Він же на початку академічного року збирав підписи професорів на “індекс” (книжечка із переліком предметів і прізвищами викладачів). У такий спосіб відсутній студент всюди фігурував як такий, що регулярно відвідує заняття. Його головним заняттям було лише скласти річні іспити [5, с.119].

Закінчивши правничі студії, випускник університету обирав профільне професійне заняття. Юридична освіта давала підстави отримати посаду в державній адміністрації чи суді, провадити приватні практики нотаря чи адвоката. Для адміністративної роботи необхідно було відбутися безоплатну практику в суді або у фінансовій (“скарбовій”) дирекції.

Праця в судовій установі, з матеріального боку, була стабільнішою, аніж “непевний хліб адвоката”. Натомість здобути посаду нотаря було досить проблематично, адже кількість таких вакансій у краю була обмежена.

Робота адвоката відкривала непогані фінансові перспективи й певну особисту свободу для юриста. Проте це коштувало багато зусиль, коштів, часу і терпіння, щоб провадити самостійну адвокатську практику. Перший австрійський закон, який регламентував становлення та діяльність адвоката, ухвалили 16 серпня 1849 р. Тоді щоб отримати адвокатську ліцензію, необхідно було захистити докторат із права й відбутися трилітню практику (“аплікантуру”) після докторату або п’ятирічну аплікантуру з докторатом. Після цього кандидат складав фаховий іспит і, надіславши до Відня необхідні документи, чекав на міністерську номінацію, проте це могло тривати по кілька років.

6 липня 1868 р. в Австрії ухвалили нову адвокатську ординацію, норми якої в Галичині діяли аж до 1 листопада 1932 р. Згідно з цим законом, щоб отримати право провадити самостійну адвокатську діяльність, необхідно було відбути шестилітню аплікатуру й річну безоплатну практику в судовій установі. Упродовж цього часу треба було захистити докторат із права – окрім наукової праці скласти ще спеціальний докторський іспит т. зв. 46. ригороз й заплатити чималу суму внеску. Виконавши перелічені вимоги, кандидат складав адвокатський іспит перед апеляційним судом, і не потребував уже спеціального дозволу (“номінації”) від міністерства [12, с.45].

Складання адвокатського іспиту було справою досить складною. Розпорядженням міністра юстиції від 7 серпня 1850 р. це відбувалось у два етапи: спочатку усно, а потім письмово. На усному іспиті кандидат мав показати теоретичні знання з цивільного і кримінального законодавства, а на письмовому – навички складання процесуальних документів тощо. Особа, яка не склала іспит з двох спроб, далі не допускалася [4, с.69].

У майбутньому випускники права могли сподіватися на покращення свого матеріального становища. Кандидати в адвокати (конципієнти) не отримували високих прибутків, однак відкриття власної канцелярії вже забезпечувало гідний рівень життя. Розмір прибутків звичайно залежав і від уміння привабити клієнтів та активно вести юридичні справи, від кількості виграних судових процесів, рівня заможності клієнтів і, безумовно, від особистих даних адвоката, його популярності та успіхів у громадській діяльності. Так, адвокат Є.Олесницький у Стрию отримував щомісяця 800–1000 ринських, а С.Данилович – ледве 200–300 [5, с.120].

Про свої заробітки на адвокатській ниві згадує Д.Богачевський: “У Сокалі я став конципієнтом* д-ра Ріпецького. Моя винагорода складала одну третину з контрактів і то усіх, половина з комісій, крім того невеличка платня. Та з огляду на інфляцію, та платня мінялася і в дійсності була тільки додатком до винагороди. Коли ж зважити, що тоді були контракти по 30–50 долярів, тож моя третина представляла поважну позицію” [3, с.83].

Проте в умовах стагнації економічного життя Галичини клієнтів було мало. Ситуацію ускладнювала ще й конкуренція серед колег. Також адвокати у кінці XIX ст., часто мали надавати юридичну допомогу біднішим соплеменникам безкоштовно [12, с.45].

Адвокати Галичини брали активну участь у її суспільно-політичному житті. Не зважаючи на це, правозахисники чітко розмежовували громадську і професійну діяльність. Остання була насамперед для них джерелом отримання прибутків, можливістю матеріально забезпечити родину, дати належну освіту дітям, і, врешті-решт, фінансами, меценатством сприяти розвитку національної культури. Адвокати, на відміну від інших представників юридичних спеціальностей (суддів, нотаріусів), в Австро-Угорській імперії не належали до державних службовців, а, отже, і не претендували на державне пенсійне забезпечення. За таких умов адвокатська діяльність часто була єдиним джерелом прибутків цієї категорії правників, а також способом забезпечити своє майбутнє і майбутнє своєї родини. Тому національні амбіції не перешкоджали професійній діяльності. Дуже часто українські адвокати представляли в судах інтереси поляків, а польські адвокати – відповідно українців. Більше того, українські і польські правники, незважаючи на політичні погляди, у фаховій діяльності часто співпрацювали.

Зокрема, відомий львівський адвокат, активний учасник українського національного руху в Галичині кінця XIX – першої половини XX ст. Володимир Старосольський обстоював права українців, але ніколи не відмовляв у допомозі представникам інших національностей. Тому серед його клієнтів було чимало поляків, євреїв і німців. На-

* Адвокатський помічник.

приклад, у листопаді 1911 р. В.Старосольський представляв інтереси позивача-поляка, власника нерухомості з Перемишля Франца Заборського у справі про повернення позики у сумі 400 корон. Також В.Старосольський у різних майнових спорах та кримінальних справах представляв інтереси німців (Гелена Веісс, Самуїл Горн, Маєр Ензельберг, Казимир Масловський та багатьох інших) [10, с.29–30].

Найбільше справ по захисту представників інших національностей стосувалося майнових спорів, оскільки саме такі справи становили левову частку заробітків правозахисників. Ось як іронічно писав у листі до І.Франка про свою професійну діяльність відомий український адвокат А.Чайковський: “... Саме я писав до суду, що Параця Михайлиця позичила у Микити Бучка 20 К і не хоче віддати. То добре, що бодай таким способом можна заробити на хліб насущний” [10, с.31].

Багато адвокатів, беручи активну участь у громадському житті краю, захищали і правові інтереси простих українців. У зв’язку з цим, деяких захисників неформально називали “мужицькими” адвокатами. Так, відомим серед них був Іван Семенюк (Марко Черемшина). Його сучасник Василь Ревлюк у спогадах пише: “В адвокатській практиці пізнавав він ближче життя гуцулів і пізнавав також п’явок, що обсіли наші гори та визискували добродушність гуцульську, та доводили не раз свої жертви до жебрацької торби. Бідним уділював безплатної правової поради, заступав і боронив їх не тільки перед судом в Делятині, але також перед окружним судом”. Іншим “мужицьким” адвокатом став А.Чайковський. Він першим домагався прав української мови в судочинстві [4, с.71].

Адвокати Галичини, входячи до складу численних культурно-освітніх товариств та політичних партій, мали і свої професійні організації. Первинною організацією українських правознавців Галичини був “Кружок Правників”. Це була студентська організація, заснована 7 листопада 1881 р. як секція при Академічному Братстві молоді Львівського університету під патронатом професора О.Огоновського [4, с.80].

Учасниками товариства були А.Чайковський, Є.Олесницький, С.Данилович, І.Могильницький, С.Федак та інші. Його члени виступали з лекціями, займались перекладом австрійських законів та їх видавництвом українською мовою.

У 1909 р. у Львові засновано перше професійне об’єднання правників “Товариство українсько-руських правників”. Ініціатором і першим головою став адвокат, історик і політолог С.Дністрянський. Основним завданням організації проголошувалось “розбудити у всіх членів-правників почуття організаційної спільності й обов’язку до співпраці у всіх ділянках громадського життя, зв’язаних з правничим станом” [13].

У 1914 р. організація ініціювала перший український правничий з’їзд у Львові [4, с.48].

Українська спільнота висувала певні вимоги до представників адвокатської верстви. На сторінках тогочасної галицької преси постійно лунали закиди адвокатам, яким відводили роль провідників у боротьбі за національні права українського народу. Зокрема, наголошувалося, що “український адвокат обов’язаний вносити для руских сторін всі письма по руски, брати участь в кожній культурно-політичній акції не лише яко учасник, но і яко дорадник правний, а попри тім боронити в справах карних повсталих на підкладі політично-економічнім (вибори, страйки і т. д.) безкорисно і причинити ся матеріяльно до всіх потреб культурно-політичних руского народа”. Чимало адвокатів у побуті спілкувалися українською мовою, належали до багатьох українських товариств, підтримували їх матеріально, але відмовлялися від безплатних захистів у судах, ведуть документацію польською мовою тощо. Один із дописувачів “Діла”, ставши на захист таких адвокатів, дорікав українській спільноті більшості повітів, яка “тямить лише об тім, чого має право від Русина-адвоката жадати, а забуває цілком о своїх обов’язках”, і наголошував, що ніхто не питає “А з чого той адвокат має жити” [10, с.32].

Ці умови життя адвокатів впливали на їх побут і родинне життя. Більшість адвокатів-українців одружувались на українках, які зазвичай були доньками греко-католицьких священників. Проте зустрічались і мішані шлюби. Так, дружиною перемишльського адвоката В.Загайкевича була полька [12, с.62].

Дружини-українки брали активну участь у підтримці громадського – політичної діяльності своїх чоловіків і самі не залишались осторонь. Зокрема, дружина адвоката А.Чайковського, Наталія, очолювала товариство “Союз Українок” у Бережанах, саме в її помешканні у Народному домі щонеділі збиралися жінки-активістки [9, с.21–22].

Як і в більшості інтелігентних сімей, адвокатські родини відзначали різні свята, особливо Різдво, Новий рік, Богоявлення, Великодні свята, а також іменини. Як приклад, можемо навести дані, про те, що А.Чайковський, незадовго до цих свят часто сам надсилав привітання своїм друзям та знайомим. Так, збереглися його листи до І.Белея в честь Дня Ангела та до І.Франка з нагоди Нового року [8, с.35]. Бажав А.Чайковський завжди найнеобхідніших побутових речей. Вітаючи І.Франка з Новим роком, письменник зазначає: “Та переді всім помагай Біг Вам з Новим роком: абисте здорові були з Вашою ріднею, абисте лиха не знали, ну а передплатників на Ваші видавництва дай боже тільки, що годі звичайному чоловікови вимовити” [9, с.23].

Отже, як бачимо, життя українських адвокатів Галичини кінця XIX – першої половини XX ст. характеризувалось типовими особливостями життя інтелігенції краю. Їх кількість зросла у зв’язку з підвищенням ролі світської інтелігенції у суспільно-політичному житті Галичини, а також через більший доступ до правничої освіти, можливість отримання кращих заробітків та зростання популярності фаху адвоката серед молоді. Українські адвокати чітко розмежовували свої політичні вподобання із професійними обов’язками, що показувало їх як фахівців високого класу і хороших знавців своєї справи. Вони здійснили вагомий вплив на суспільно-політичне життя Галичини і залишили помітний слід в її історії.

1. Андрухів І. Адвокатська доба національного відродження в Галичині / І. Андрухів // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 1999. – № 4. – С. 19–23.
2. Андрухів І. Українські правники у національному відродженні Галичини : 1848–1939 рр. / І. Андрухів, П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1996. – 80 с.
3. Богачевський Д. На возі і під возом. Картини із життя галицького вояка і правника / Д. Богачевський. – Торонто : Добра книжка, 1976. – 142 с.
4. Бойчук А. Інститут адвокатури в Галичині другої половини XIX – початку XX століття / А. Бойчук. – Одеса : Фенікс, 2012. – 152 с.
5. Дрогобицька О. Традиція і модерн : Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) / О. Дрогобицька. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. – 540 с.
6. Зайцева З. Націотворча місія української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. / З. Зайцева // Інтелігенція і влада : матеріали шостої всеукр. наук. конф., 20–23 травня 2014 р., м. Одеса. – Одеса : Астропринт, 2014. – С. 68–71.
7. Кульчицький В. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.) / В. Кульчицький. – Львів, 1966. – 67 с.
8. Листи (1880–1935). До І. Франка. Бережани, 12 січня 1935 р. // Чайковський Андрій. Сногади. Листи. Дослідження : у 3 т. / упоряд. Б. З. Якимович та ін. – Львів, 2002. – Т. 2. – С. 35.
9. Лицур Н. Побут української міської інтелігенції Галичини в кінці XIX – початку XX століття (на прикладі адвоката А. Чайковського / Н. Лицур // Інтелігенція і влада. – 2008. – Вип. 14. – С. 19–27.
10. Мисак Н. Галицькі адвокати наприкінці XIX – на початку XX століття: національна ідентифікація і професійна діяльність / Н. Мисак // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – 2012. – С. 26–37.
11. Монолатій І. Місто без властивостей: Коломийська fuga Великої війни / І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. – С. 16–19.
12. Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940) : Ілюстрований біографічний нарис / О. Павлишин. – Львів : Манускрипт-Львів, 2013. – 400 с.
13. Паньківський К. Організації українських правників у минулому / К. Паньківський // Правничий вісник Товариства Українських Правників в ЗДА. – Нью-Йорк, 1955. – С. 54–57.

Раскрыты вопросы формирования украинской адвокатуры как отдельного социального слоя. Проанализированы источники формирования адвокатов Галичины, их национальный состав, повседневная жизнь, условия труда и отдыха. Особое внимание обращено на роль украинских адвокатов в общественной жизни края.

Ключевые слова: адвокат, Галичина, интеллигенция, юрист, адвокатская лицензия.

Solved question of forming Ukrainian lawyers as a separate social group. Sources of formation of Galicia lawyers, their ethnic composition, everyday life, conditions of work and leisure. Special attention is paid to the role of Ukrainian lawyers in the public life of the region.

Keywords: lawyer, Galicia, intellectuals, attorney, law license.

**УДК 394.
ББК 63.59**

Світлана Боян, Олеся Семенюк

ОЧИСНИЙ ОБРЯД ПРИ НАРОДЖЕННІ ДИТИНИ В ТРАДИЦІЙНІЙ ОБРЯДОВІСТІ БОЙКІВ

На матеріалах вітчизняної та зарубіжної етнографічної літератури й джерельної бази кінця XIX–XX ст. розглянуто обряди, традиції бойків, які пов'язані безпосередньо із народженням дитини, насамперед очисний обряд, що здійснювався після народження дитини матір'ю і “бабою”, яка приймала пологи. Даний матеріал присвячений аналізу й систематизації традиційних обрядових дійств, ритуалів і звичаїв, що стосуються післяпологового циклу родинного обрядового комплексу бойків. На основі компонентного аналізу виокремлено головні складові очисного обряду при народженні дитини на Бойківщині.

Ключові слова: очисний обряд, традиційні обрядові дійства, ритуали, звичаї, післяродовий цикл, родинний обрядовий цикл.

Новонароджена дитина в українській сім'ї – це символ продовження життя. Здавна в кожній родині поява немовляти супроводжувалася певними обрядами та звичаями, які виконувала мати для добробуту і щастя її дитини. Народні обряди при народженні дитини належать до обрядів і звичаїв життєвого циклу людини. Обряди при народженні дитини є виключно родинними, адже головну роль у них відіграє новонароджена дитина, а в подальшому рідні та хрещені батьки, тобто родина. Ці обряди є одним з важливих народних обрядів всіх народів світу. З народженням дитини та хрещенням було колись пов'язано багато народних традицій, звичаїв і вірувань на Бойківщині. Чимало їх збереглося ще до нині серед гірського населення Бойківщини.

Метою дослідження є комплексне вивчення очисного обряду при народженні дитини в контексті родинної обрядовості на Бойківщині та з'ясування найголовніших особливостей даного обряду.

Даний комплекс обрядовості прийнято поділяти на чотири групи: допологовий, власне пологовий, післяпологові та обрядові дії, що знаменують “приєднання” дитини до роду, громади [22], а також до переліку можна віднести й вибір імені, кумів, приручення до рідного дому. Однак, вивчаючи на основі етнографічних джерел обряди і звичаї, що виконувались під час народження дитини на Бойківщині, слід не оминати увагою очисний обряд як важливу маловивчену етнографічну проблему. Звертаючи увагу на стан дослідження теми, необхідно зауважити, що відомості про традиції, звичаї при народженні дитини, обряди ініціації, виховання дітей в Україні знаходимо серед праць дослідників З.Кузелі [11], Д.Лепкого [16], М.Зубрицького [12] та ін. Ця тематика деякою мірою досліджувалася сучасним українським етнографом З.Небесною [19], яка провела порівняльний аналіз традиційних і сучасних елементів родильної обрядовості українців Бойківщини вивчаючи звичаї та обряди, пов'язані з народженням дитини в загальному контексті, та разом інших дослідників, які вивчали очисний обряд в контексті родинної обрядовості.

Сім'ї, які не мали дітей, здавна вважалися як неблагословенні Богом або покарані за гріхи. Тому найбільшим обов'язком серед бойків було продовження роду і збереження народних обрядів, традицій та звичаїв в сім'ї.

Пологи, або як ще їх називають злоги, народини, відбувалися в домашніх умовах, але без сторонніх осіб. Вважалося, що чужі можуть зурочити зродини. На Бойківщині цією справою займалася повивальна баба – жінка, яка приймала пологи у породіллі й знала всі деталі пологів [2, арк.14]. Баба одягала породіллю в довгу плату, щоб жінка вільно себе почувала і не соромилась. При родах пуповину зв'язували конопляним прядилом – матіркою, “щоб дитина була плодовиною”, “щоб у жінки діти велися” [1, арк.9]. Коли вже не хотіли мати дітей, то зав'язували лляним прядилом. Бабка при цьому примовляла: “Зав'язую щастя, здоров'я і многії літа”, “Зав'язую тобі щастя і здоров'я, і вік довгий, і розум добрий” [2, арк.14].

На сьогодні пологи в лікарні внесли корективи до структури звичаєвості: в українців Бойківщини існувало загальне повір'я, що доля людини визначалася ще до її народження, тобто те, що призначена в утробі матері, – неминуче, а жодне запобігання не здатне змінити долю.

Звичай прилучення новонародженого до громади було одним з найважливіших подій родильної обрядовості, який нерідко поєднував декілька обрядових дій: обмивання (зливання), ім'я наречення та хрестини хоча ці обряди могли виконуватися і окремо [5, с.189].

Найбільш масово в бойків були поширені у XIX – на поч. XX ст. післяродові охоронні й очисні обряди породіллі, повивальної баби й немовляти. Вони носили різноманітні назви (“зливки”, “очищення”, “зливання”, “обмивання”, “злити на руки”, “вивід”). Усі ці обряди ділилися на дві групи: обряди і обрядові дії на захист породіллі та дитини, обереги для близьких породіллі людей і оточуючого світу від негативного впливу “нечистої” після пологів жінки. Майже усі народи світу вірили, що породілля могла мимоволі негативно вплинути на людей, урожай, воду, чи сімейний достаток тощо, тому протягом багатьох століть розробили та передавали з покоління в покоління систему правил поведінки і заборон щодо “невиведеної жінки” та новонародженої дитини, яких ретельно дотримувалися і дотримуються ще й сьогодні на Бойківщині.

Під час пологів важливе місце крім породіллі займала повивальна баба, яка після завершення пологів подавала певний знак, наприклад, вивішували на високій жердині сорочку породіллі. Для сусідів та родичів це слугувало сигналом, що можна відвідати породіллю. Такі відвідини називались відвідками, провідками. Вони були невід'ємною частиною звичаїв, пов'язаних з народженням дитини. Велика роль в цьому обряді належала членам громади. Основною метою його було підтримати та вшанувати породіллю. Цю місію виконували тільки жінки, бо участь чоловіків була небажаною, оскільки вони могли зашкодити молодій матері. Це стосувалося і хворих та вагітних жінок. Певні обмеження на провідування мали жінки різного віку та родинного стану. У залежності від цього розрізнялися два види провідування – відвідки та родини [6, с.137].

Оскільки після пологів породілля, дитина й повивальна баба за церковними повір'ями вважалися нечистими, то вони відповідно повинні були пройти церковний обряд “виводу”, який характеризував їх очищення. І тільки після здійснення цього обряду дозволялося відвідувати церкву. Після пологів (на 3–7–9 день) влаштовували “родини” – своєрідний очисний ритуал, оскільки породілля вважалася нечистою. У кімнату, де відбулися пологи, три дні не можна було заходити, до очищення жінка не могла дойти корів, ставити опару, місити тісто, торкатися ікон. У цьому відчувається відгомін дуже давніх язичницьких вірувань. У цей же період мати була особливо вразлива для зурочення і причини. Тому за допомогою повивальної баби вона організовувала гостину. Основними обрядовими елементами “родин” були ритуальне обмивання рук матері та повивальниці, а також куштування спеціально приготовленої “бабиної

каші” (ячмінна або вівсяна). Матір, дитину і бабу гості, які прийшли, повинні були обдарувати полотном і монетами. Батько брав у цьому обряді незначну участь [2, арк.14].

На відвідки, як правило, приходили поодиночі й в основному літні родичі та сусіди, а також повивальна баба. На родини приходили переважно юрбою і лише молоді родички, іноді приходила й повивальна баба. За традицією, до породіллі не можна було йти з порожніми руками. Тому їй приносили подарунки, в основному вироби з тіста – вареники, млинці, налисники, пироги або пампушки, метою яких було сприяти швидшому одужанню породіллі. Прийшовши в хату до породіллі й привітавшись, промовляли: “нівроку”. При цьому, щоб не наврочити немовля, мали подивитись на кінчики своїх нігтів або на стелю. Породіллю вітали такими словами: “Нехай вам Бог годує, щастя й долю готує, батькові, матері на потіху, людям на службу” [2, арк.14].

Неодмінним елементом звичаю “родин” було частування відвідувачів. Окрім традиційних страв (картопля, каша, квасоля, калачі) їх обов’язково частували горілкою і медом. Останній носив магічне значення, що мало забезпечити солодке життя новонародженому. В окремих районах мед або горілку з медом несли відвідувачки як пригощення для молодої матері [8, с.55]. Набір страв для частування мав чимало місцевих відмінностей у різних районах і селах.

Відвідини не відзначалися особливою пишністю і тривалістю, щоб не порушувати спокій матері й дитини. Головною метою приходу гостей було засвідчити радість з приводу поповнення сім’ї, висловити побажання і обдарувати породіллю і немовля, що йшло від давніх звичаїв колективної взаємодопомоги.

На чимало звичаїв бойків накладалися християнські обряди, пов’язані з народженням дитини. Найважливішим серед них був обряд церковного хрещення. Проте в його обрядовій структурі все ж переважали елементи давніх вірувань українців, магічні засоби і заборони, локальні особливості в символіці та атрибутиці при проведенні домашньої гостини з приводу хрестин.

Тривалий час в народі зберігався звичай очищення породіллі, який разом з нею здійснювала повивальна баба. Виходячи з дому, жінка переступала ніж, яким баба відрізала пуповину, тричі поливала бабі руки водою, щоб усе нечисте зійшло з водою в землю. Цей обряд під назвою “злити на руки” був поширений не тільки на Бойківщині, але й майже по всій Правобережній Україні [9, с.34].

Поширений на Бойківщині цикл очисних обрядів, що проводилися після пологів, свідчить про живучість віри в те, що породілля “нечиста”, дуже “шкідлива на перехід”, тому вийти за межі подвір’я, а подекуди й за поріг згідно із звичаєвими традиціями не могла. Для того, щоб позбутися цих обмежень та застережень, власне і побутовали обряди очищення. Спочатку породілля удома очищала водою, а через сорок днів – у церкві молитвою і благословенням. Скрізь очисний обряд проводився зі свяченою водою. Вода вважалася магічною і тому при родах старалися набирати вдосвіта чистої води з джерела [18, с.235].

Дитину намагалися охрестити якнайшвидше, оскільки після того повивальна баба проводила обряд очищення породіллі й себе як причетної до пологів особи (“зливки”). Цей обряд був відомий майже по всій Україні у ХІХ – на поч. ХХ ст., однак на Бойківщині його проводили переважно перед офіційним хрещенням дитини.

В обряді “зливки” тісно переплелась реальна віра в те, що вода змиває все нечисте, і релігійно-містичні уявлення про надприродні очисні, цілющі, оберегові властивості води. Необхідність обмивання бабиних рук пояснювалося у народі тим, що повивальна баба, коли приймала роди, “проливала кров”, тобто, за традиційними уявленнями, мала відношення до чогось “нечистого”, “грішного”. Виконання обряду ніби то знімало цей гріх, тобто воно означало закінчення “бабування” і водночас дозволяло бабі й надалі продовжувати свою справу – “брати іншу дитину”, “йти до другої породіллі”. Що ж до самої породіллі, то здійснюваний обряд внаслідок обмивання водою

повинен ніби заздалегідь (до закінчення шеститижневого терміну) боронити жінку від “вроків”, “навіювання”, сприяти поновленню її здоров’я, прибуванню молока [19, с.41].

У період вагітності жінка повинна була дотримуватися певних застережень, що, за народним повір’ям, полегшувало пологи, а майбутній дитині забезпечувало щасливе подальше життя. Вагітна жінка також виконувала певні заборони: не вишивала, не пряла, дотримувалась посту і читала молитви. Сьогодні вагітні жінки також намагаються дотримуватися цих вірувань, хвилюючись за здоров’я майбутньої дитини. Для захисту від нечистої сили вагітним жінкам радили носити обереги: залізну голку або ніж, вугілля, шматочок цегли від печі. За звичаєм не можна було відмовляти вагітній жінці, а якщо їй відмовили, то несли зло в думках на вагітну.

Жінці, що носила під серцем дитину, не можна було сваритися, нервувати, треба було уникати зустрічі з каліками, хворими, їй не можна дивитися на вогонь і особливо мерця, бити тварин, красти. Не можна було йти до мертвого тіла, аби не налякатись, бо все може бути: “Тіло може бути не дуже файне, набереться страху – дитину мертву потому може вродити” [10, с.181].

На Бойківщині побутували народні прикмети щодо народження статі дитини. Наприклад, на Стрийщині, зокрема, зауважували, що коли вагітна жінка “хлопцем – живіт круглий, а перед дівчиною – плескатий”. Іноді за формою грудей вагітної жінки визначали стать дитини: тверді – дівчинка, м’які – хлопчик [20, с.185]. Не можна було заздалегідь готувати одяг для дитини, бо за народним повір’ям цим можна було накликати смерть.

Виконували бойки певні магичні дії, які повинні були забезпечити народження синів. “Особливо раділи всі, як перша дитина народиться, а ще більше, як хлопчик”. З економічних причин поява сина була бажана для сім’ї. “Особливо раділи всі, як вродився перший хлопчик, батько і хрестини великі справляє, а як дівчинка, то ніяких не хоче” [12, с.186]. На дівчинку дивились як на тимчасового члена сім’ї.

За народними переконаннями, магичні дії, які виконувались над дитиною у перший день після народження, впливали на її долю, на все майбутнє життя. У зв’язку з тим великого значення надавали першій купелі дитини. Майже по всій Україні немовля купали відразу після народження. Віра в цілющі властивості води, уявлення про її очисні й життєдайні сили відома в усіх народів світу з найдавніших часів. У цих віруваннях простежується нашарування різних етапів розвитку людства. Перша купіль дитини розглядалась нашими предками не тільки як гігієнічна, але й магична охоронно-захисна від злих духів, від підміни нечистим чи відьмою. Щоб підсилити магичну дію першої купелі, додавали різні символічні предмети: свячене зілля, воду, зерно, шматок хліба, гроші, коріння лікарських трав, писанки, лили мед або молоко. Цьому надавали великого значення не лише з гігієнічних міркувань, а й з оберегових. Адже вода, за народними уявленнями, символізувала силу і чистоту. У купіль дівчинки додавали мед – “Щоб люди любили, на вулиці діти не били”, молока – “Щоб були гарними”, ромашку – “Щоб була рум’яною”, вишневу гілочку – “Щоб була червоною”, калину, любисток, щоб красивою була. Хлопчикам клали коріння дев’ясила, щоб сильними були або й сокиру, любисток, гілочку дуба, барвінок, тую, чорнобривці. Воду з купелі виливали там, “де люди не ходять”, або під плодове дерево. Після купання на сон туго сповивали малюка – і так аж до восьми місяців, вважалось, що тоді дитина виросте високою і стрункою [2, арк.14].

На Бойківщині, як і по всій Україні, відразу після народження дитяти баба купала його, повивала в пелюшки і віддавала матері на ліжку. Проте деколи “як уродиться дитина, наприклад, уночі, або над ранок, то зараз баба бере це дитя і купає у зимній воді, часто у такій, щоб аж крига (льод) була, потім газда кидає кілька грейцерів для тої баби” [2, арк.14]. Скупану дитину обсушували біля печі. Це робили не тільки з гігієнічних міркувань, але й з метою прилучення новонародженого до домашнього

вогнища. Про вшанування вогню і домашнього вогнища та віри в їх очисну і охоронну дії свідчить звичай бойків прив'язувати на праву ручку немовляти разом з іншими оберегами (наприклад, часником) мішечок зі шматком глини з печі. Сина загортали у сорочку батька, дочку – в материнський одяг. Безліч різних предметів використовували як обереги, які клали в колиску, а в повивальник – шматочок вугілля, декілька зерен, сіль, підсолений хліб, ножиці тощо [19, с.44].

Таким чином, основною метою традиційної родильної обрядовості українців була турбота про здоров'я матері та дитини, бажання виростити здорову й щасливу людину. У зв'язку з цим на Бойківщині значне місце відводилось обряду після народження немовляти, які здійснювала повивальна баба із породіллею. Такого роду обряд отримав назву очисного, оскільки жінка після пологів вважалася в народі не чистою, а разом з нею і повивальна баба.

1. Науковий етнографічний архів Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, ф. 1, оп. 6, спр. 1, 10 арк.
2. Науковий етнографічний архів Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, ф. 1, оп. 6, спр. 2, 15 арк.
3. 3. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / за ред. Ю. Г. Гошко. – К. : Наукова думка, 1983. – 303 с.
4. Балушок В. Обряди ініціації українців та давніх слов'ян / В. Балушок. – Л. ; Нью-Йорк, 1998.
5. Борисенко В. К. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців / В. К. Борисенко. – К., 2000. – 254 с.
6. Боряк О. О. Трансформаційні зміни у функціях баби-повитухи як ключового персонажа родильної обрядовості / О. О. Боряк // Етнічна історія народів Європи. – 2007. – Вип. 7. – С. 136–138.
7. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – Вид. 2-ге. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
8. Гвоздевич С. Родильна обрядовість українців XIX – початку XX ст. / С. Гвоздевич // Народознавчі зошити. – 1997. – Зош. 2. – С. 54–56.
9. Гвоздевич С. Вода і вогонь у родильній обрядовості українців XIX – початку XX ст. / С. Гвоздевич // Народознавчі зошити. – 1995. – Зош. 1. – С. 33–37.
10. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – К., 2001. – 235 с.
11. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу : матеріали з полудневої Київщини / зібрав М. Грушевський ; обробив З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Л., 1906. – Т. 8. – С. 78–86.
12. Зубрицький М. Імена, назви і прізвища у селян с. Мшанця Старосамбірського повіту // ЗНТШ. – 1907. – Т. 79. – С. 186–189.
13. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. / за ред. С. Павлюка. – Львів, 2006. – Т. II. – 812 с.
14. Колеса Ф. Людові вірування в с. Ходовичах Стрийського повіту / Ф. Колеса // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – № 5. – С. 43–48.
15. Кирчів Р. Ф. Народні вірування і знання / Р. Кирчів // Бойківщина : Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 32–36.
16. Лепкий Д. Деякі вірування про дитину // Зоря. – 1886. – № 15/16. – С. 3.
17. Луців В. Звичаї й обичаї на Бойківщині / В. Луців // Бойківщина : монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії та побуту. – Філадельфія ; Нью-Йорк, 1980. – С. 424–425.
18. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон. – К. : Обереги, 1992. – 424 с.
19. Небесна Зоряна. Звичаї при народженні дитини на Бойківщині. Динаміка змін в обрядовості XX—XXI століть / Народна творчість і етнографія // З. Небесна. – 2010. – № 6. – С. 40–46.
20. Небесна Зоряна. Сімейне виховання українців Бойківщини в системі гуманітарної освіти [Текст] / З. Небесна // Українознавство. – 2010. – № 4. – С. 183–186.
21. Українська етнологія : навч. посіб. / за ред. В. Борисенко. – К. : Либідь, 2007. – 400 с.
22. Українське народознавство : навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюк. – К., 2004. – 570 с.
23. Франко О. Карпатські бойки і їх родинне життя / О. Франко // “Перший вінок” : Жіночий альманах. – Львів, 1887. – С. 217–230.
24. Schnaider J. Z zycia gorali nadlommnickich // Lud. – Lwow, 1912. – № XVIII. – С. 210–26.

На материалах отечественной и зарубежной этнографической литературы и источников конца XIX–XX вв. рассмотрено обряды бойков, которые связаны непосредственно с рождением ребенка, прежде всего обряд очищение, который осуществлялся после рождения ребенка матерью и “бабой”, которая принимала роды. Этот материал посвящен анализу и систематизации традиционных обрядовых действий, ритуалов и обычаев, касающихся послеродового цикла семейного обрядового комплекса бойков. На основе компонентного анализа выделены главные составляющие очистительного обряда при рождении ребенка на Бойковщине.

Ключевые слова: обряд очищение, традиционные обрядовые действия, ритуалы, обычаи, послеродовой цикл, семейный обрядовый цикл.

In materials of domestic and foreign ethnographic literature and of sources of the late XIX–XX centuries considered ritual traditions boiky that relate directly to the birth of a child, especially cathartic ritual that was performed after the birth mother and the “old woman” who took delivery. This material is devoted to the analysis and systematization of traditional ritual performances, rituals and customs related to postpartum cycle of family ritual complex Boiuko. Based on component analysis, the main components of cleansing ritual at birth in Boiukivschyna.

Keywords: cleansing ritual, traditional ritual ceremonies, rituals, customs, post-partum cycle, family ritual cycle.

УДК 94.4
ББК 63.3

Антоній Мойсей

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОБРЯДУ “ХОДІННЯ З ВЕДМЕДЕМ” У СХІДНОРОМАНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ

У статті розкривається генезис, описується сценарій, дійові особи, маски та техніка їх виготовлення, що стосуються одного з розповсюджених елементів архаїчного театрального мистецтва, однієї з типових зооморфних масок зимової карнавальної обрядовості східнороманського населення Буковини – ритуалу ведмідь. В роботі присутні елементи типологізації дослідженого етнографічного явища, подається карта розповсюдження “ведмедя” на території регіону. Пропонується обґрунтований компаративний аналіз з подібними обрядами українського населення. Автор, виходячи на суспільний рівень сприйняття проблеми, надає рекомендації щодо розвитку етнографічного туризму на території Чернівецької області.

Ключові слова: ходіння з ведмедем, Буковина.

Індивідуальне живе сприйняття світу в народній творчості обумовлено вірою людини у невидиму спільноту, інтелектуально вищі істоти, які повністю керують суспільством земних людей та можуть перевтілюватись в любую річ чи явище. Всесильним істотам “іншого світу” присвячуються обрядові дії, приносяться жертви, виконуються хвалебні пісні з метою отримати поміч або благополуччя. Набуття знань в процесі розвитку суспільства поступово віддаляло людину від природи, але віра в існуванні вищих сил залишалась незмінною. З часом практико-ритуальна обов’язковість шанування відокремлених сил природи переходить у сферу мистецтва, формуючи інакомовно – алегоричний спосіб художнього відображення дійсності. Помічниками і супутниками дохристиянських богів були певні тварини та речі. Об’єднуючи їх сакральний зв’язок сприяв переходу деяких властивостей божеств до своїх підопічних. Кожне божество через тотемну тварину висловлює свою силу, енергію. Людина, яка надягає “личину” особливого звіра, приваблює тим самим енергію бога. На думку деяких дослідників, на Русі маски символізували: маска ведмедя – багатство; маска кози – родючість; маска корови – довге життя. Таким чином, священні тварини ставали посередниками між світами, притягуючи до себе основну увагу міфообрядного дійства, іноді про них складали пісні, виробляли зооморфні маски.

Сказане повною мірою відносилось до театрального мистецтва. Архаїчне театральне мистецтво розвивалося від матеріальних міфів, фантастичного сприйняття

природи до реалізації зображення людини і відображення соціального життя, від магії до мистецтва. Всі згадані прояви представляють інтерес тою мірою, якою елементи архаїчного театрального мистецтва – імітативні дійства та маски – виникають, розвиваються і стають джерелами народного театрального мистецтва або перевертілюються на символи і церемоніальні умовності.

Ці елементи з давніх часів законсервувалися в обрядовості українських Карпат, на що вже неодноразово звертали увагу різні дослідники. Серед цих забав були й такі ігри, для яких драматичне дійство, маска, перетворення становили основні, визначальні для їхньої жанрової природи, ознаки). Йдеться про забави з персонажами святкового рядження, в тому числі з “ведмедем”. Щодо “ведмедя”, то траплялися ігри, які відтворювали полювання на ведмедя або ведмежу комедію. Театральні елементи простежуються також і в поховальній обрядовості українців, передусім тій частині, що була пов’язана з народною вірою у необхідності “стерегти мерця” перед злими духами. Метою цих і подібних забав при мерці було намагання протидіяти смертоносній силі і в такій спосіб заслужити собі допомогу від померлого [3, с.11, 96].

Оригінальний підтип українських плужних пісень, які супроводжували новорічні обходи, становлять щедрівки з мотивом “оранки звірами”. Вони локалізуються в спільній етнокультурній зоні українців зі східними романцями. Даний обрядовий субстрат яскраво характеризує поетичний текст, записаний 1904 р. у селі Ревна Чернівецького повіту:

“Гей! Гей! Ци спиш, ци чуєш, пане господарю!
Прийшли коло твої хати орати.
Гей! Гей! Дві синиці в колісниці,
Два ведмеді у переді,
Дві куриці в ярмулиці.
Гей! Гей! Кільки в пана господаря
На підпіччю вугликів,
На столі рубликів.
Гей! Гей!..” [8; 9].

Щодо формування згаданих театральних елементів у румунського народу, то вони пройшли шлях від ритуалів, церемоній і вистав давньої цивілізації фракійських племен і гето-дакських спільнот, які розвивалися паралельно з грецькою і римською культурами, а далі до асиміляції окремих елементів культури давніх слов’ян. Хутряні і дерев’яні маски, орнаментовані аксесуари із символічним змістом, мімічні танці і сцени пантоміми еволюціонували у рамках магічних ритуалів, але їхнім корінням є первісні ознаки театральної експресії, перевдягання й імітативного видовища, логічні дії, корисні і необхідні під час праці й набуті завдяки раціональному спостереженню за природою. Всі вони, театральні вистави з масками, походять від самобутнього фонду карпато-балканської цивілізації, зафіксувавши свою внутрішню структуру у X–XIII ст. [19, с.41].

Культ ведмедя був поширений в античному Римі і Греції, давніх слов’ян, народів Північної Європи, населення Сибіру, Амурської області, Північної Америки тощо. Його ремінісценції трапляються у Швейцарії. На всіх згаданих територіях свято ведмедя тісно пов’язувалось з культом полювання, переслідуючи практичну функцію.

У міфології деяких народів ведмедя вважали прабатьком людського роду. Поширені міфи про годування Зевса і Олександра, сина Пріама, ведмедицями, про зцілення хворої сестри ведмежим молоком у російських та латиських казках. В Аттиці жриці Артеміди одягали у ритуальному танці ведмежі шкури, а супутниця Артеміди – Каллісто була перетворена богинею на ведмедицю і перенесена Зевсом на небо як сузір’я [10, с.214–215].

Ведмідь є однією з типових зооморфних масок у зимовій карнавальній обрядовості східнороманського населення, походження якої сягає корінням магічних звичаїв мисливського племені. На Буковині та півночі Республіки Молдови ще пам'ятають як у тридцяті роки ХХ ст. на зимові свята ходили з свійським ведмедем. Наприкінці ХІХ ст. румунський дослідник Д. Дан в описі соціальної стратифікації циган виділив спеціальну групу *урсарів* (поводирів ведмедів), які водили звіра по селах, заробляючи на цьому [16, с.18–19]. Ведмедеві приписували апотропеїчну силу, з упевненістю, що з його допомогою можна вилікувати радикуліт.

Ходіння мандрівних скоморохів (мімів) з прирученим ведмедем дуже поширене в європейських народів. Здавна поводитирів ведмедів вважали чаклунами і навіть відлучали від церкви. Так, мімів, які водили ведмедів, засудив 61 канон Трулльського Вселенського собору у Константинополі (692 р.); у 852 р. Хінкмар, архієпископ Реймсу, заборонив священикам дивитися на “непристойні жарти з ведмедами”. У Європі водили ведмедя не лише для розваг, водночас дійство мало по суті також магічний заклинальний зміст: ведмідь був учасником ритуальної оранки, талісмани з його шерсті слугували засобом проти хвороб і пристриту; ведмедеві приписували лікувальну силу, він переступав хворого для зцілення [4, с.114, 117]. Згодом справжнього ведмедя заступив ряджений у ведмежу шкуру (часом у шкури інших тварин, які були її заміником), у кожусі навиворіт тощо. Найбільш давнім є рядження у вбрання із соломи, де найчіткіше проглядається зв'язок з аграрною магією.

Одну з перших згадок про ритуал ходіння з *ведмедем* на Буковині знаходимо у румунської дослідниці Є. Нікуліце-Воронки. Дослідниця описала один із видів рядження на ведмедя, який на сучасному етапі трапляється вкрай рідко, лишень у деяких румуномовних селах. Йдеться про “солом'яного ведмедя”, якого, за Є. Нікуліце-Воронкою, подеколи підпалювали і жбурляли в сніг, щоб погасити полум'я [25, с.104].

На думку румунського етнолог Р. Вулкенеску, маска ведмедя передалася східним романцям від гето-даків, які обожнювали цього звіра, що було пов'язане з їхнім язичницьким богом Залмоксісом. На підтвердження своєї гіпотези, вчений посилається на оповідання з книги Порфірія “Життя Піфагора”, в якому мовиться, що богом даків став учень Піфагора Залмоксіс, якого після народження обгорнули у ведмежу шкуру (фракійською *ведмежа шкіра – залмокс*) [26, с.106–107].

Аналогічно до *кози* і *коника*, ходіння з *ведмедем* могло відбуватися як окрема вистава – *циган* із *ведмедем* на прив'язі розігрували виставу із залученням широкого кола персонажів; або ж *ведмідь* виступав одним із персонажів *Маланки* чи іншого великого гурту. Вік учасників – 17–19 років. На Буковині зафіксовані також змагання між *ведмедами*. Зазвичай, на роль *ведмедів* обиралися дужі юнаки.

На Буковині маска-костюм *ведмедя* є декількох видів: 1) з ведмежої шкіри; 2) зі шкір інших тварин, подібних на ведмежу; 3) солом'яний одяг та маска (у Красноільську Сторожинецького району зафіксовані декілька видів “солом'яних ведмедів”); кожух навиворіт та маска *ведмедя*. В одному селі можна побачити всі види масок одночасно, як, наприклад, у Красноільську на карнавалі.

Добре знаючи специфіку проведення драматичних обрядів у цьому селі, а саме існування різноманітних способів виготовлення ритуальних масок у різних кутах, молдавський дослідник Ю. Філіп описав наряд *ведмедів* двох видів. Так, в одному з кутів голову виготовляли з картону, фарбували у червоний колір, пащу залишали широко відкритою, щоб той, хто грає цю роль, бачив, що діється і куди ступати. Замість очей клеїли намистини, ще прикріплювали довгий язик з червоного целофану, а для того, щоб він звисав, наповнювали піском. На одяг чіпляли осоку, на ноги взували постолі. *Ведмедя* прив'язували ланцюгом за пояс. Його супроводжував *коваль* (fierarul), який однією рукою тримав ланцюг, іншою – саморобну булаву. *Коваль* мав на голові чорний капелюх з широкими та прямими крисами, обрамлений шовковою бахромою з малень-

кими дзвіночками. Його обличчя вимашували сажею і, щоб блищало, поверх – олією. Одягнений він був у ганчір’я. Зовсім по-іншому готували костюм *ведмедя* парубки з кута Трежян. Йому майстрували довгі, широко розпростерті крила, які прикріплювали на спині за дошку, покривали осокою або соломою, а зверху на плечах примощували маленьку ялинку. Цей вид дослідник назвав “літаючим ведмедем з ялиночками на крилах” [13, с.25–26, 33, 47–48, 54–57].

У с. Арборе південної частини Буковини *ведмедю* надягали відро на голову і чіпляли кольорові стрічки; у Мелінах прикріплювали ведмежу морду на свинячу голову, на ланцюжку прив’язували дерев’яний ківш. Поводир, зазвичай, був одягнений у народний стрій або циганський одяг, частіше у лахміття. Циган був весь у чорному, на голові мав капелюх, обличчя вимашував сажею, носив із собою барабан.

У Балківцях Новоселицького району гурт складався із трьох *ведмедів* та стількох же *циганів*. Кожен циган нахвалював свого *ведмедя*. Тут *ведмідь* також стає персонажем *Маланки*. У *Маланці* всі персонажі мали брати участь парами: два командири, два *олени*, дві *королеви*, два *ведмеді*, *дід* і *баба*, два *коники*, тільки *Маланка* не мала пари. Під акомпанемент пари танцювали у певній послідовності: *дід* і *баба*, *королі* і *королеви*, далі *ведмеді*, *коники*, останньою – *Маланка*.

Ведмідь належить до *Маланки* в Колінківцях Хотинського району. В цьому селі дещо відмінним є склад учасників, їх одяг, а кількість нелімітована. Головні персонажі: *ведмеді*, *діди*, *баби*, *наречені*, *лікар*, *вагітна жінка*, *жінка з дитиною*, *солдати*. Дійство відбувається на подвір’ї, господарі споглядають його з порога. Бешкетує лише *ведмідь*: падає на землю, просить меду і не підводиться доти, доки йому не дадуть чогось смачненького; після того як його нагодували і напоїли, танцює далі [1].

Як правило, *ведмедя* супроводжували ряджені: *поводир*, *священик*, *лікар*, *пожежник*, *жінки* та ін.; у деяких місцевостях – три-чотири *ведмеді* у групі, *турок*, *наречена*, *жандарм*, два *коники* (с. Удешти Сучавського повіту). У с. Пояна Стампій, Бороая південної частини Буковини *ведмідь* і *коза* ходили спільно. У Долхештах поводир бив у барабан, у Броштенах – у решето, а *ведмідь* танцював [23. – Т.4, с.286, 294]. У Красноільську Сторожинецького району *ведмедя* супроводжували *ведмедиця*, *коваль*, *дружина коваля*, *чабан*, *дід*, *баба*, *мисливець*, *калфа*, ряджені, музиканти [24, с.43–45]; у Чудеї Сторожинецького району – *ведмідь* і *циган*; у Балківцях Новоселицького району – три *ведмеді*, три *цигани* (кожний з них хвалив свого *ведмедя*); у Богденештах Сучавського повіту – *ведмідь*, три-чотири *урсари*, *циганка* [1; 22, с.818–820]; у Преутештах Сучавського повіту – *ведмідь*, *циган-урсар*, *ветеринар*, *циганка* [22, с.824–825].

Якщо з *ведмедем* ходили інші ряджені персонажі, то він починав танцювати після *кози* (*Броштени*, *Пояна Стампій* Сучавського повіту). У деяких місцевостях *ведмедя* тримав на повідку *поводир*, вигукуючи при цьому: “Sus martine, sus!” / “Вище, Мартине, вище!” (*Нижній Віков* Сучавського повіту). Саме *поводир* просив дозволу починати виставу. У с. Шару Дорней Сучавського повіту черговість виступів визначав *капітан*. *Циган* співав і витинав з *ведмедем*, у Думбревенах він бив у кастрюлю. *Ведмідь* міг дозволити собі будь-які жарти, танцював з дерев’яним ковшем, збирав у решето гроші.

Дещо інакше відбувалось ходіння з *ведмедем* у с. Фундул Молдовой Сучавського повіту. Тут проявлявся зв’язок драматичного дійства з вівчарськими звичаями та обрядами, ритуал мав назву *бугай*, або *танець ведмедя* і проводився напередодні Нового року. В ньому брало участь приблизно 17 персонажів: *капітан*, *чабан*, *помічники чабана*, три *кози*, *циган-урсар* і *циганка*, *ведмідь*, *дід*, дві *баби*, два-чотири музиканти. Ритуал проводився на подвір’ї під вікном, у хаті або корчмі. При цьому використовували велику кількість землеробських та вівчарських знарядь праці: батіг, дзвоник, бугай (музичний інструмент), друшляк, відерце, чавун та інший посуд для молочних продуктів; предмети з побуту циган-урсарів: ковадло, молот, гральні карти тощо;

вівчарські знаряддя: посох, сопілка, трембіта та ін. Розігрувалася драматична сценка, що фактично відтворювала вечір на вівчарні: доїння овець, приготування молочних продуктів; поруч *циган-урсар* працював на кузні, *циганка* ворожила на картах. Несподівано з'являвся *ведмідь*, викрадав *вівцю* і втікав з нею. Зчинявся великий лемент, *циган* наздоганяв *ведмедя*, а *чабани* повертали вкрадену *вівцю* до вівчарні. *Капітан* засуджував *цигана-урсара* і змушував його розпочинати танці. Наприкінці розігрувалася сценка, як *вівці* вмощуються спати. Учасників вистави пригощали, давали гроші і подарунки (ритуал записаний румунським дослідником Е.Бернею у 1928–1935 рр.) [14, с.309–319].

Як підтверджують наявні матеріали, у деяких селах даний церемоніал залишився лише у пам'яті населення, в інших він був включений до *Маланки* [21, с.55, 57, 66, 86, 105].

Збереглися і деякі елементи, що свідчили про мотив одомашнення тварин – закликання *ведмедя* та його “покірливе” лазання на палицю, яку тримав поводитир, – зафіксовані у низці сіл південної частини Буковини [17, с.180–181; 20, с.42–53]. Мотив простежується у текстах, з яких можна довідатись про те, звідки *ведмідь*, скільки йому років, у який спосіб його приборкали тощо.

В українців Буковини ходіння з *ведмедем* не поширене, в них, зазвичай, *ведмідь* виступає персонажем інших гуртів. Як дійова особа *Маланки* він відомий в українських селах Сучавського повіту (Велика Марицея, Дерменешти, Кліт, Молдовиця, Негостина, Палтін). Варто також зазначити, що у Молдовиці дійство з *ведмедем* відбувалось окремо від *Маланки*, у Нісіпіту з *ведмедем* ходили *цигани* [1].

Цей звір як учасник драматичних обрядів дуже популярний у багатьох європейських народів: французів, німців, східних слов'ян, на Балканах і Піренеях тощо [4, с.219; 5, с.34, 49–50, 55, 247; 6, с.43–45; 7, с.136, 144; 11, с.20, 40]. І на Балканах, і в Піренеях, поширений сюжет “смерті” та “воскресіння” *ведмедя*, інсценізація якого імітувала процеси річного циклу [4, с.219]. В Моравії після обходу колядниками хат у центрі села розігравали вбивство звіра, якого виносили на ношах (“похорони *ведмедя*”); у Вологодській області рядженого на *ведмедя* штовхали, щоб упав, розбивали надітий на голову горщик, стріляли у повітря (“*ведмедя* колоти”) [12. – Т.1, с.390–391].

Стосовно терміна *Маланка* варто зауважити, що румуни і молдавани Буковини запозичили від українців лише саму дефініцію на визначення драматичного дійства в цілому. Так, у більшості румуномовних сіл, згідно із джерельними матеріалами, під цією назвою проводили суто румунські вистави, такі як *ведмідь*, *коза*, *гайдуцькі вистави* тощо. Не запозичили румуни і молдавани Буковини головних персонажів українського обряду – *Василя* і *Маланку*. Про це чітко свідчить склад румунської (молдавської) *Маланки* на всій території Буковини:

- Ватра Молдовіцей Сучавського повіту – *ведмідь*, *коза*, *жієни* та ряджені (*чорт*, *янголи*, *євреї*, *дід*, *баба*) [21, с.55; 23. – Т.4, с.287];

- Воловец Сучавського повіту – *Ірод*, *ведмідь*, *коник*, *коза* та ряджені (*цар*, *пані*, *священик* та ін.) [21, с.66, 86, 105];

- Петрівці Сучавського повіту – *ведмідь*, *коза*, *коник*, ряджені [21, с.66, 86, 105];

- Радівці Сучавського повіту – *калфа*, *козаки*, 3–4 *ведмеді*, *циган-урсар*, *лікар*, *купці*, *бояри*, *циганки*, *чорт*, *смерть*, *Жіану*, *Бужор*, *наречені* та ін. [20, с.12–13];

- Моара Сучавського повіту – *королі*, *міністри*, *молодиця*, *дівчина*, *пані*, *єврейка*, *бунгери* [20, с.63];

- Путна Сучавського повіту – *капітан*, 1–2 *молодиці*, *циган* і *циганка*, *євреї* і *єврейка*, *пан* і *пані* [15];

- Магала Новоселицького р-ну – *офіцери*, *генерали*, *солдати*, *король*, *пані*, *дід*, *євреї* і *єврейка*, *циган* і *циганка*, *турок* і *туркиня*, *торгівець*, *селянин* тощо [1];

- Сучевени Глибоцького р-ну – *король* і *королева*, три *королі* зі *Сходу*, 2 *офіцери*, *дід* і *баба*, *коник*, *коза*, *ведмідь*, *цигани*, *євреї*, *турки* [1];

Антоній Мойсей. Особливості проведення обряду “ходіння з ведмедем” у східнороманського населення...

- Купка Глибоцького р-ну – *калфа*, 2–4 *жандарми*, 2–4 *генерали*, 2–4 *Іроди*, 2–4 *королі зі Сходу*, *король* і *королева* та ще 7–8 ряджених персонажів [1];
- Чудей Сторожинецького р-ну – *король* і *королеви*, *дід* і *баба*, *ведмеді*, *цигани* [1];
- Буденець Сторожинецького р-ну – *дід*, *баба*, *циган*, *циганка*, *ворожка*, *ведмідь*, *коза*, *лікар* (лікар-айболіт), *чорт*, *поліцай* та ін. [2, арк.7].

Більш детально вплив української *Маланки* на румунські народні вистави можна прослідкувати на прикладі, зафіксованому у с. Нижній Віков Сучавського повіту. Тут існували окремі гурти: *коза*, *ведмідь* та *Маланка*. У Балківцях всі персонажі виступали парами (два *командири*, два *олени*, два *королі*, дві *королеви*, два *ведмеді*, *дід* та *баба*, два *коніки*), крім *Маланки*. Спочатку танцювали *дід* та *баба*, потім *королі* і *королеви*, *ведмеді*, *коніки*, наприкінці – *Маланка*. У румунів м. Сторожинець персонаж *Маланка* підмітала у хаті, у той час як перед господарями виступали: *коза*, *ведмідь*, *Іроди*, *дід* і *баба* та інші ряджені. Тут були і *козаки* [1].

У цьому контексті не варто забувати про існування у східнороманського населення своїх давніх народних вистав таких як *весілля*, *діди* та ін., які за змістом нагадують українську *Маланку*.

Аналізуючи румунські та українські версії проведення обряду, потрібно зауважити і деякі відмінності. Так, у румунських маланкових ритуалах відсутні такі персонажі, як *Василь* і *козаки*, натомість вони головні та найбільш популярні персонажі української *Маланки*. Крім цього, в українській *Маланці* немає традиційних румунських дійових осіб: *гайдуків*, *капітана*, *королів* і *королев*, *турка* і *туркині*, *бунгерів*, *мисливця*, *купця* та ін. А скажімо, більш характерний для румунських версій *Маланки* такий персонаж, як *коник*. Спільними є *дід* і *баба*, *наречені*, *циган* і *циганка*, *єврей* і *єврейка*, *коза*, *пані*, *ведмідь* та ін.

Натомість в українців поширеним є боротьба між *ведмедами*. На *ведмедів* перевдягалися найсильніші парубки. *Ведмідь*, який здобував найбільше перемог, отримував титул найсильнішого, який закріплювався за ним аж до наступної *Маланки*. Подібні змагання між *ведмедами* зафіксовані у Михальчі Сторожинецького, Вашківцях Вижицького, Кострижівці Заставнівського, Михайлівці Глибоцького районів [1]. По-третє, компаративний аналіз календарної обрядовості у східнороманського населення та її сусідів – українців виявив велику кількість спільних рис при виконанні таких ритуалів, як обряд першого виходу з плугом у поле, ритуали по відношенню до безплідних дерев, звичай першого виведення худоби на пасовище на св. Юрія. Спільні обряди прослідковуються і під час святкування Різдва, аналогічно лишають рештки ритуальних страв для душ померлих родичів; багато спільного у виконанні таких обрядів як колядування, ходіння з *зіркою*, *Іродом* / *живим вертепом*, щедрування, посівання, драматичні обряди (*коза*, *ведмідь*, *коник*, *Маланка*). Крім спільного комплексу великодніх ритуалів чисто церковного характеру, що породжений конфесійною тотожністю, спостерігається ідентичність у таких ритуалах як обливання водою, колісання на гойдалках, заборонах і обмеженнях у рамках Великого посту, переліку ритуальних страв.

У ритуальних текстах, виявлених під час польових досліджень, які в основному відносяться до зимових драматичних обрядів також спостерігаємо певні закономірності. Менше всього піддаються змінам тексти тих обрядів, які висвітлюють давню історичну тематику (*Бринковени*, *гайдуцькі* і *войнічські* вистави тощо). Досить стабільними є тексти *кози*, *коника*, *ведмеда* та ін. В текстах колядок все більше проникають нові сучасні елементи. Найбільш схильні до осучаснення тексти щедрівок (плугушорул), які, зберігаючи загальну канву бачення навколишнього світу очима хліборобів, за змістом юмористично, містами сатирично, відзеркалюють сучасність. Деякі народні драматичні вистави типу *партизани*, *колгосп* не прижилися на царині народної творчості.

Наявна духовна та культурна спадщина східнороманського населення Буковини, тісно пов'язана з народним календарем, зберігає у собі потужний прикладний потен-

ціал. Він повинен бути використаний у справі розвитку традиційної народної культури, а також туристичної галузі краю, що сприятиме залученню інвестицій в регіон. Певна робота у цьому плані у Чернівецькій області проведена: збільшена частка туризму в основних показниках економічного і соціального розвитку, створено біля 2500 нових робочих місць, збільшена частка очікуваних доходів від туристичної галузі в обласному бюджеті. Так, за останні декілька років спостерігається певна динаміка зростання суб'єктів туристичної діяльності на території області (2011 р. – 112, 2012 р. – 118, 2013 р. – 120, 2014 р. – 126), зріс обсяг надання туристичних послуг в грошовому вимірі (млн грн): 2011 р. – 15,7; 2012 р. – 16,0; 2013 р. – 16,5; 2014 р. – 17,0. В планах розвитку цієї сфери серед основних завдань відзначено вирішення таких проблем, як слабка поінформованість потенційних туристів з ближнього зарубіжжя щодо туристського потенціалу Чернівецької області та використання можливостей транскордонної співпраці в напрямку розвитку туристичної галузі. (Програма економічного і соціального розвитку Чернівецької області на 2014 рік – затверджена рішенням 26-ї сесії Чернівецької обласної ради VI скликання від 4 червня 2014 р. № 57–26/14).

У часи радянської влади заборонялося проведення драматичних обрядів. У одному з розділів збірки “Фольклор з країни Буків”, присвяченому народному театру, Ю.Філіп описав несприятливі умови для проведення зимових драматичних дійств у селах Чернівецької області. Вчений був свідком діалогу, під час якого його вразили наполегливість та впертість, з якими людина захищала своє право на свято. Полковник міліції зняв з учасника обряду маску *ведмедя* та почав йому вичитувати, чому той не на роботі. Учасник показав правоохоронцю медичну довідку, в якій було зазначено, що він здав кров, отже, має право на два вільні дні: “Своєю кров’ю я заплатив за право на св. Василя” [18, с.112–147].

Подібні випадки зафіксовані також в українських селах Чернівецької області. Так, у Вашківцях Вижницького та Ставчанах Кіцманського районів ряджених карали за порушення громадського порядку п’ятнадцятьма добами арешту [1].

Саме ця любов до національних цінностей і може пояснити факт вражаючої концентрації та збереження цілого комплексу театрального репертуару румунського фольклору. Слід підкреслити, що ніде, крім Буковини та Північної Молдови, по обидва боки Пруту, не зберігся весь комплекс народної драматургії. Еволюція драматичних обрядів підтверджує їх живучість. Цьому сприяє незмінна актуальність мотивів та символів цього етнографічного явища. Залишаються незмінними розваги, веселощі, розіграші та бешкети, характерні для цих дійств. Важливо також відзначити той факт, що комплекс драматичних обрядів на території буковинської етнографічної лімітрофній зоні зберігає більше архаїчних рис ніж на центральних територіях розселення східних романців та українців.

У наш час відбувається ренесанс різдвяно-новорічних драматичних обрядів. Вони проводяться вільно, у деяких випадках за підтримки місцевої влади. Різноманітні конкурси колядок, драматичних вистав стали звичним явищем як у сільській місцевості, так і у районних та обласному центрах. Вони відбуваються також на туристичних базах, в учбових закладах тощо. Реальністю наших днів є проведення фольклорно-етнографічних фестивалів, в репертуар яких входять колядки, щедрівки, зіркові пісні, різноманітні сюжети з народних вистав. Серед таких фестивалів згадаємо “Флоріле Далбе” (“Білі квіти” – проводиться Товариством румунської культури ім. М.Ємінеску), “Ин гредіна ку флорь мулте” (“Різномаїття квітучого саду”), “Різдвяна феєрія” (проводиться управлінням культури і туризму Чернівецької ОДА) та ін. Так, на фестивалі “Різдвяна феєрія” крім виконання колядок та щедрівок, завжди представлені персонажі гуртів ряджених зі всіх районів області. Подібні фестивалі та урочистості проводяться і на території Сучавського повіту.

Але ця справа потребує серйозних фінансових, творчих зусиль у плані створення теоретичної бази для розвитку етнографічного туризму, для розробки науково-методичної бази і рекламно-пропагандистської літератури, нових турист. маршрутів на основі етнографічних об'єктів та заходів, створення центру координації цієї роботи, навчання персоналу, який б працював у даній сфері тощо.

Ці рекомендації стосуються зокрема зимових карнавальних свят, які проводяться у ряді населених пунктів краю: Красноільск, Ропча Сторожинецького, Вашківці Вижницького, Бабин Кельменецького, Байраки Герцаївського р-нів, м. Хотин та ін. Здійснення запропонованих рекомендацій могло б підвищити конкурентоспроможність буковинської етнографічної зони на міжнародній арені. У цьому контексті не можна відкидати можливість використання фактору транскордонного потенціалу цього регіону, залучення грантів Європейської комісії для розвитку етнографічного (або ширшого історико-етнографічного туризму) у Євросоюзі “Верхній Прут”.

1. Матеріали етнографічних експедицій Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (1997–2009 рр.). Експедиційний матеріал, зібраний під керівництвом автора від місцевих жителів румуномовних сіл Чернівецької області України, зберігається у етнографічному музеї ЧНУ.
2. Науковий архів Чернівецького музею народної архітектури та побуту. ВФ 01-03-18. Звіт про етнографічну експедицію Чернівецького музею народної архітектури та побуту і кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Чернівецького державного університету по дослідженню традиційного свята зустрічі Нового року – коляди і Маланки у с. Будинець та Верхні Петрівці Сторожинецького р-ну, Купка Глибоцького р-ну Чернівецької області (1988 р.), 42 арк.
3. Волицька І. В. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця XIX – початку XX ст. / І. В. Волицька. – К., 1992.
4. Даркевич В. П. Светская праздничная жизнь Средневековья IX – XVI вв. / В. П. Даркевич. – М. : Индрик, 2006. – 432 с.
5. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Зимние праздники. – М. : Наука, 1973. – 352 с. : іл.
6. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Весенние праздники. – М. : Наука, 1977. – 357 с. : іл.
7. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Летне-осенние праздники. – М. : Наука, 1978. – 296 с. : іл.
8. Колядки та щедрівки. Зимові обрядова поезія / упорядкув., передмова і прим. О. І. Дея. – К., 1965. – С. 598–599.
9. Курочкин О. Календарні звичаї зимового циклу на українсько-молдавському порубіжжі / О. Курочкин // Русин. – 2010. – № 2 (20). – С. 170.
10. Маковский М. М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках : Образ мира и миры образов / М. М. Маковский. – М. : Владос, 1996. – 416 с.
11. Представления восточных славян о нечистой силе и контактах с ней : Материалы полевой и архивной коллекции Л. М. Ивлевой / Л. М. Ивлева ; сост., подгот. текстов и справочный аппарат В. Д. Кен. – С. Пб. : Петербургское востоковедение, 2004. – 448 с.
12. Славянские древности : Этнолингвистический словарь / под ред. Н. И. Толстого. – М. : Международные отношения, 1995–2004. – Т. 1–3.
13. Филип Ю. Приміць “Кэлзул”? – Театру популар / Ю. Филип. – Кишинэу : Литература артистикэ, 1983. – 156 п.
14. Bernea E. “Buhaiul” la Fundu-Moldovei – Bucovina / E. Bernea // Revista de etnografie și folclor. – 1967. – Т. 12, № 4. – Р. 309–319.
15. Crețan I. Putna de altădată. Monografie etnografică și folclorică / I. Crețan. – București : Simetria, 2000. – 150 p.
16. Dan D. Țigani din Bucovina / D. Dan. – Cernăuți : Tipografia și Litografia concesionată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici, 1892. – 32 p.
17. Diaconu V. Etnografie și folclor pe Suha Bucovineană. Obiceiuri și credințe / V. Diaconu. – Iași : Unirea, 2002. – 490 p.
18. Folclor din Țara Fagilor / Alcăt. de N. Băieșu, G. Bostan, G. Botezatu, I. Buruiiană, V. Chisăliță, V. Cirimpei, D. Covalciuc, I. Filip, A. Hâncu, E. Junghietu, S. Moraru. – Chișinău : Hyperion, 1993. – 530 p.
19. Istoria teatrului în România. De la începuturi până la 1848. – București : Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1965. – Vol. 1.

20. Jula N. Tradiții și obiceiuri românești. Anul nou în Moldova și Bucovina / N. Jula, V. Mănăstireanu. – București, 1968.
21. Noul Atlas lingvistic al României. Moldova și Bucovina. Date despre localități și informatori / Alcăt. de V. Arvinte, S. Dumistrăcel, I. Florea, I. Nuță, A. Turculeț. – București : Editura Academiei Republicii Socialiste Române, 1987. – 420 p.
22. Popa V. G. Folclor din “Țara de Sus” – Folclor din Moldova IV / Ediție îngrijită și postfață de M. Ungureanu / V. G. Popa. – București : Minerva, 1983. – 877 p.
23. Sărbători și obiceiuri. Răspunsurile la chestionarele Atlasului Etnografic Român. Oltenia. – București : Editura enciclopedică, 2001. – T. I. – 399 p.; 2002. – T. II. – 320 p.; 2003. – T. III. – 449 p.; 2004. – T. IV. – 440 p.
24. Teatrul popular / Alc., art. într. și comentariile de G. Spătaru și Iu. Filip. – Chișinău : Știința, 1981. – 273 p.
25. Voronca E. N. Datinele și credințele poporului român / E. N. Voronca. – Cernăuți : Tipografia Isidor Wiegler, 1903.
26. Vulcănescu R. Măștile populare / R. Vulcănescu. – București : Editura științifică, 1970. – 346 p.

В статье раскрывается генезис, описывается сценарий, действующие лица, маски и техника их изготовления к одному из распространенных элементов архаического театрального искусства, одной из типичных зооморфных масок зимней карнавальная обрядности севернороманского населения Буковины – ритуала медведь. В работе присутствуют элементы типологизации исследованного этнографического явления, подается карта распространения “медведя” на территории региона. Предлагается обоснованный компаративный анализ с подобными обрядами украинского населения. Автор, выходя на общественный уровень восприятия проблемы, дает рекомендации по развитию этнографического туризма на территории Черновицкой области.

Ключевые слова: хождение с медведем, Буковина.

Genesis is revealed in the article. The scenario, characters, masks and technique of their making, which relate to one of widespread elements of archaic theatre art, and one of typical zoomorphic masks of winter carnival rite of east Romanian population of Bucovina, the rite of walking with a bear are described. The elements of typologization of investigated ethnographical occurrence, the map of widening the rite on the territory of the region are given in the research. The argument comparative analysis with the similar rites of Ukrainian inhabitants of Bucovina is offered. The author gives the recommendations about development of ethnographic tourism on the territory of Chernivtsy region, achieving the social level of apprehending the problem.

Keywords: walking with the bear, Bukovina.

УДК 94: 35.071.5. (437)

ББК 63.3. (4 Чех)

Андрій Магомета, Петро Костючок

ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПЕРЕРОЗПОДІЛУ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ВЕКТОР

У статті висвітлено суспільно-політичну ситуацію у Чехословацькій Республіці, яка склалася напередодні Мюнхенської змови. Також окреслено хід і результати Мюнхенської конференції. Доведено, що дипломатія ультиматумів і силового тиску на ЧСР в порушення взятих перед нею політико-правових зобов'язань призвели до територіального розчленування країни.

Ключові слова: Чехословацька Республіка, Мюнхенська конференція, змова держав, окупація, територіальні претензії.

Історія – вчителька життя. Її уроки болючі, трагічні, пронизані значними матеріальними втратами, людськими жертвами. Проте не завжди людство намагається взяти на озброєння досвід, отриманий від історичного минулого. Особливо тяжкі уроки людство отримало у кінці 1930-х рр. Саме тому потрібно завжди пам'ятати, що “задобрювання” супротивної сторони або суперника/ворога призводить лише до розпалювання його апетитів, які можуть бути різними: від ідеологічних інсинуацій до територіальних домагань. Не хочемо бути політично мотивованими, але у цьому контексті яскравим прикладом є події і в наш час. Мова йде насамперед про схід України. З огля-

ду на це вважаємо, що піднята проблема є актуальною, оскільки вона дозволяє переосмислити те, що відбувалося у той час і відбувається тепер.

Від часу проведення Мюнхенської конференції пройшло майже 77 років. Проте ця “подія” й надалі залишається в історичній пам’яті як така, що перекроїла тодішній світ. У практичній площині це була змова “великих держав” Великобританії та Франції і фашистських режимів А.Гітлера і Б.Муссоліні. Перші прагнули догодити другим, використовуючи метод стримування і задобрювання їх претензій. Другі ж під захистом прав національних меншин виношували плани власної експансії. Результатом такого загравання було те, що вона, порушуючи всі діючі на той час міжнародні стандарти, угоди, зобов’язання, гарантії, дала зелене світло фашистському Рейху на розчленування незалежної держави – Чехословацької Республіки (далі – ЧСР). У кінцевому результаті “великі держави” освятили право Німеччини на перерозподіл територій у Центрально-Східній Європі.

ЧСР від часу свого заснування була державою двох етноспільнот: чехів і словаків. Проте у ній мешкали й представники інших етнічних спільнот: німці, угорці, русини/українці. Найбільшою з них була німецька меншина. За даними перепису 1921 р. у ЧСР загалом проживало 13,4 млн осіб, з них 3,1 млн були німцями, або 23,1% [21, с.543]. Саме такий кількісний показник в остаточному варіанті став причиною гітлерівської претензії до Чехословаччини.

Спроби з’ясувати та проаналізувати причини і передумови агресії Німеччини щодо ЧСР здійснювали неодноразово. З початку 1990-х р. у Чеській Республіці в умовах зміни парадигми історичних досліджень, подолання цензури, відкриття архівних сховищ, розвитку міжнародних наукових контактів виникли умови для вивчення історії міжвоєнної Чехословацької державності. В історіографії можна виокремити праці чеських істориків К.Вацлава [1], В.Соєяка [2], які ґрунтовно займались вивченням цієї проблематики. Їх заслугою стало введення нового джерельного матеріалу та видання великої кількості праць по даній тематиці, які в подальшому використовувались науковцями. Дослідники дотримувались думки, що Чехословаччина заважала Німеччині провадити свою політику агресії у Європі, оскільки мала союзні зв’язки з СРСР. Водночас даною проблематикою займались радянські історики: А.Кізченко [9] та І.Петерс [14] ін. Вони стверджували, що тільки СРСР був готовий захистити ЧСР.

Суттєвий вклад в дослідження причин та передумов Мюнхенського поділу внесли праці сучасних російських істориків С.Жерка [6], В.Мар’їної [11], В.Смирнова [15], А.Степанова [16], Я.Тебинки [17], А.Пеганова [13], В.Дадишева [3], які частково калькують підходи радянської історіографії. Так, вони розцінюють Мюнхенську конференцію як прояв політики “умиротворення” агресорів, яка зруйнувала систему колективної безпеки, котра була створена СРСР. Зокрема, С.Жерко відмічав, що Великобританія та Франція не були готові до війни, тому і в усьому підлягали нацистам.

Сучасна зарубіжна історіографія в дослідженні даної проблеми представлена роботами Ж.-Б.Дюрозеля, В.Зіммермана, М.Сладека. Зокрема, перший вчений описав Мюнхенську конференцію, подав характеристику її учасників [4]. Статусом німецької меншини в ЧСР займались В.Зіммерман [23] та М.Сладек [24]. У своїх працях дослідники роблять детальний аналіз національного компоненту ЧСР, висвітлюють історію формування у судейських німців політичної свідомості. Вони приходять до висновку, що експлуатація національного компонента, який напередодні війни вже дозрів до сепаратизму, мала на меті не “порятунок” німецького населення, а повну анексію ЧСР, з метою ліквідації противника на південних кордонах. Неабияку наукову цінність становить колективна праця “Vyhnaní Čechů z pohraničí 1938: vzpomínky” за редакцією Ч.Зелена [22].

У свою чергу, окремі складові даної теми висвітлені у вітчизняних узагальнюючих працях [17; 18; 19; 20; 21]. Так, вітчизняний дослідник П.Федорчак розцінював

Мюнхенський диктат як необхідність зберегти мир у Європі, а разом з тим і чехословацький народ від повного знищення [8].

Загалом досліджувана проблема була предметом наукового зацікавлення значної кількості вітчизняних та зарубіжних істориків. Проте ряд накопичених методологічних положень та деякі фактологічні помилки вимагають їх об'єктивного перегляду та виправлення. З огляду на це метою розвідки є спроба з'ясувати та проаналізувати передумови, причини і наслідки розчленування ЧСР у кінці 1938 р.

Відзначимо, що у 1938 р. ЧСР мала міцні гарантії безпеки. Вона була учасницею союзних договорів із Францією та СРСР. Так, із Францією згідно договору 1924 р. і Локарнського договору 1925 р., які мали однаковий термін дії, передбачалось надання допомоги ЧСР у разі неспровокованого нападу з боку Німеччини. У свою чергу із СРСР за договором від 16 травня 1935 р. передбачалося надання допомоги ЧСР лише у тому випадку, якщо й Франція дотримається своїх зобов'язань.

Водночас сам факт існування ЧСР суперечив інтересам Німеччини. Тому вона вдалася до дій. Знаряддя виступила націонал-соціалістична пропаганда щодо ЧСР. Так, у 1937 – першій половині 1938 р. вона активно використала етнополітичний компонент, а саме становище німців, які проживали у Судетах. Ще у 1932 р. А.Гітлер у своїх планах зазначав, що “чесько-моравський басейн буде колонізований німецькими селянами, а чехів переселять до Сибіру”. Так, у першій промові перед німецьким генералітетом у 1933 р. він оголосив про перегляд європейських кордонів. А у 1934 р. фюрер відверто заявив, що має намір включити до складу майбутньої Німеччини Австрію і Чехословаччину [5, с.120].

Головними аргументами-тезисами в пропаганді стало підняття проблеми щодо пригнічення в ЧСР німецької меншини, а також необхідності порятунку ЧСР від “червоної загрози”. Використовуючи тактику опосередкованого втручання у справи Чехословаччини і її внутрішнього “підриву” силами профашистської партії К.Генлейна, нацистські пропагандисти наголошували на ролі Німеччини як арбітра і “миротворця” у вирішенні судейської проблеми.

Європейські уряди, які були різко налаштовані проти СРСР, схилилися до зіткнення двох тоталітарних режимів. На їх переконання це вирішило б “радянську проблему” і природно послабило напруженість у відносинах з Рейхом. За таких умов чехословацькі політики шукали компромісу з Німеччиною, причому навіть ціною визначеного відходу від принципів колективної безпеки.

Ініціатива переговорів з ЧСР надходила й від Німеччини. Як пише чеський історик М.Сладек, “починаючи з 1933 р. А.Гітлер регулярно пропонував Чехословаччині договір про ненапад за зразком польсько-німецького договору, але Е.Бенеш його завжди заперечував”. Берлін заявляв, що турбується про долю ЧСР і пообіцяв, що Третій рейх піде на все заради досягнення домовленості [13, с.353].

Водночас попри це 13 листопада 1936 р. Е.Бенеш вступив у таємні переговори з представниками Рейху. Німецькі дипломати пропонували скасувати договори про взаємодопомогу із Францією та СРСР, а також вимагали від ЧСР надати судетським німцям повну територіальну і культурну автономію, а також виділити їм в уряді міністерські пости. Але ЧСР не могла відмовитися від своїх міжнародних зобов'язань і погодитися на умови гітлерівців. З ініціативи німецької сторони на початку 1937 р. переговори були перервані [18, с.345]. Проте чехословацька карта завжди лежала на порядку денному німецької зовнішньої політики.

28 лютого 1938 р. А.Гітлер заявив з трибуни рейхстагу про готовність Німеччини “взяти під захист” 10 млн німців, які проживали в Австрії і Чехословаччині. Це була заявка на розгортання агресії в Центральній Європі. 12 березня Німеччина зробила перший крок – без опору здійснила аншлюс Австрії [3, с.93].

Також було розпочато безпосередню підготовку до нападу на ЧСР. Опорою для цього стала Судетсько-німецька партія (далі СНП), яка офіційно була створена 2 травня 1935 р. На виборах до парламенту ЧСР 1935 р. вона набрала 15% голосів. Кількість членів СНП явно збільшилась після аншлюсу Австрії. Вже 17 березня К.Генлейн закликав усіх партійних активістів, щоб “не стояти осторонь”, а переходили на його сторону. Під впливом цих подій, німецькі фермери Союзу (Bunda der Landwirte) і німецька Християнсько-соціальна народна партія (Deutsche Volkspartei Christlichsoziale) увійшли в парламентську групу СНП. У квітні 1938 р. чисельність партії зросла до 770 101. У пропагандистських листівках СНП навіть заявлялось, що після 31 травня, хто не буде прийнятий в партію міг потрапити у вигнання. Очевидці свідчать, що “31 травня ширилась паніка, бо не всі встигали записатись у партію до кінця дня”. Уряд К.Генлейна використовував метод залякування та вигнання дисидентів, які не визначились з питанням чи варто вступити в партію. У травні кількість членів партії зросла до 1320193 судетських німців. Враховуючи кількість жителів Судетської області (3070938 згідно з переписом 1930 р.), число членів партії було достатньо висока [23, с.52].

За вказівкою А.Гітлера у квітні 1938 р. СНП проголосила програму з восьми пунктів. Головними з них були відновлення повної рівноправності між “німецькою національною групою” й чеським народом, прийняття законів на захист судетських німців, які мешкають за межами цієї зони, відшкодування збитків, заподіяних їм після 1918 р., свобода визнання нацистської ідеології, узаконення німецької мови як офіційної в Судетській області. За два дні перед тим, 21 квітня, А.Гітлер і верховний командувач вермахту В.Кайтель розробили план “Grün”, яким передбачалося напасти на ЧСР після серії дипломатичних переговорів [24, с.64–65].

У свою чергу, французькі й англійські політики вважали за небезпечне спрямовувати чехів на опір і рекомендували їм іти на переговори. 28 – 29 квітня вони провели зустріч у Лондоні, за якою вирішили продовжити переговори на рівні генеральних штабів. 7 травня Англія і Франція звернулися до чехословацького уряду і закликали ЧСР розпочати прямі переговори з СНП в дусі порозуміння [8, с.56].

У відповідь у ніч з 20 на 21 травня чехословацький уряд під приводом концентрації німецьких військ уздовж кордону оголосив часткову мобілізацію резервістів і спеціалістів. Якщо чехословацький уряд цього не зробив, то на кордонах з Німеччиною і Польщею розпочалася концентрація німецьких та польських військ [21, с.563].

Одна за одною були направлені дипломатичні місії західних держав до Праги і в Берлін, які намагалися заладити гострі питання. Більше того Франція і Великобританія, бажаючи уникнути війни, до ведення якої вони не були готові, чинили тиск на ЧСР. Дипломатична місія лорда В.Рансімена у вересні 1938 р. зробила висновок про те, що “чехи й німці не можуть жити в одній державі”. Він й став основою стратегії західних держав, які в обмін на збереження миру запропонували Гітлерові відторгнення прикордонних областей ЧСР та приєднання їх до Німеччини [10, с.80–81].

Етнополітична ситуація на початок вересня 1938 р. загострилася. Судети вимагали повного виконання восьми пунктів Карлсбадської програми і перебудови ЧСР на федеративній основі. Проте уряд ЧСР погоджувалася лише на широку адміністративну автономію та статус німецької мови. Під тиском Великобританії чехословацький уряд задовольнив сім із восьми карлсбадських пунктів [22, с.198].

Незважаючи на це, 7 вересня сталися інциденти в Моравській Оставі, які були спровоковані СНП. 5 вересня 1938 р. на з’їзді НСП в Нюрнберзі А.Гітлер виступив з погрозами на адресу ЧСР. Слідом за тим К.Генлейн виступив по радіо. Він вимагав негайного приєднання північних районів Чехословаччини до Німеччини. У цій ситуації генлейнівці перейшли до відкритих виступів. Їх штурмові загони напали на чехів – мирних громадян і прикордонників, били антифашистів, залякували мирне населення [7, с.22].

12 вересня А.Гітлер заявив, що судетських німців “катують” за мовчазної згоди чехословацького уряду, і якщо вони самі не зможуть захистити себе, це зробить за них Німеччина. Водночас фюрер наголошував на праві народів на самовизначення, а це в даному випадку означало, що будь-яке надання автономії у межах чехословацької держави йому здавалося вже недостатнім [12].

15 вересня у резиденції А.Гітлера в Берхтесгадені відбулася зустріч з Н.Чемберленом. Він у формі ультиматуму вимагав анексії Судетської області. Н.Чемберлен не заперечував, він відповів, що йому треба порадитись з своїм урядом [20, с.136–137].

Вже 20 вересня британський та французький послы вручили Е.Бенешу ультиматум своїх урядів стосовно передачі Німеччині північно-західних районів ЧСР з компактним проживанням німців. Було попереджено, що у разі його невиконання ЧСР не матиме військової допомоги зі сторони Франції та Великобританії. У ЧСР відбулася урядова криза. Новопризначений прем'єр-міністр М.Годжа 21 вересня погодився задовольнити цей ультиматум. Як тільки стало відомо про поступки уряду у Празі почалися стихійні акції протесту населення, які тривали всю ніч [21, с.564].

Уряд подав у відставку, а новий кабінет на чолі з Я.Сирови 22 вересня оголосив загальну мобілізацію. Планувалось використати три оборонних лінії: основну – на р. Влтаві, а також на Чесько-Моравським нагір'ї моравсько-словацькому кордоні. Водночас 30 стрілецьких дивізій Червоної армії вже стояли на західних кордонах СРСР, а його танкові підрозділи та авіація були приведені в бойову готовність. У той же час Рейх зосередив у районі Судет 1825 тис. військових, 720 танків та 2400 літаків. ЧСР зібрала 1 млн 645 тис. вояків, 400 танків та 1500 літаків [6, с.5].

На зустрічі 22 вересня з Н.Чемберленом А.Гітлер заявив, що одночасно з передачею Судетів повинні бути задоволені й територіальні претензії до ЧСР з боку Угорщини і Польщі. Це значно ускладнило переговори Н.Чемберлена з фашистською Німеччиною. 26 вересня Гітлер погрожував наступом, 27 вересня Гітлер повідомив Чемберлена, що 28 о 14 годині Німеччина оголосить мобілізацію. На зустрічі в Лондоні 25–26 вересня представники урядів Великобританії і Франції вирішили змусити ЧСР прийняти нові вимоги. В цій ситуації чехословацький уряд зробив невдалу спробу дипломатичними заходами врегулювати відносини з Польщею і Угорщиною [4, с.173].

29 вересня 1938 р. у Мюнхені зібралася конференція чотирьох держав, які мали вирішити долю ЧСР і Центрально-Східної Європи загалом. Так, А.Гітлер казав, що Чехословаччина і так має бути ліквідована, оскільки відтягує на себе сорок німецьких дивізій тим самим обмежує свободу дій Берліна проти Франції. Водночас у західних столицях розуміли, що питання німецької національної меншини на території Судет служить Гітлеру лиш причиною для повного розгрому Чехословаччини [6, с.112].

Угоду чотирьох було підписано 30 вересня. У тексті було повністю використано Годесберзький меморандум, а єдина поступка Німеччини полягала в тому, що чехи повністю вийдуть із Судетської області не за один раз 1 жовтня, а поступово, зонами, до 10 жовтня, і зможуть забрати частину свого майна. Кордони й райони можливого плебісциту будуть визначені міжнародною комісією, до складу якої увійдуть представники чотирьох учасників зустрічі. Чехам буде надано право вибору на шість місяців. Крім того, Франція та Англія заявили в додатку до угоди, що готові гарантувати нові чехословацькі кордони проти неспровокованої агресії. Німеччина та Італія невиразно пообіцяли зробити те саме, коли будуть розв'язані проблеми польських і угорських меншин. Уряд ЧСР був зобов'язаний не руйнувати на цих територіях будівлі, звільнити судетських німців від військової і поліцейської служби, а також ув'язнених судетських німців за політичні злочини. Остаточо визначити кордони доручалося міжнародній комісії, яка мала складатися з представників Німеччини, Англії, Франції, Італії та ЧСР [19, с.156–157].

Чехословацький уряд прийняв мюнхенський диктат, аргументуючи своє рішення необхідністю зберегти мир в Європі, а разом з тим і чехословацький народ від повного знищення.

У цій ситуації 5 жовтня президент ЧСР Е.Бенеш пішов у відставку. 6 жовтня Словаччина, а 11 жовтня Підкарпатська Русь проголосили автономії. Однак за рішенням Першого Віденського арбітражу частина Словаччини та Підкарпатської Русі була передана Угорщині. ЧСР втратила територію з населенням 5 млн осіб і 40 % промислового потенціалу. Країна опинилася у стані глибокої державної, політичної, ідеологічної та моральної кризи [18, с.346].

Водночас на порядку денному постали питання врегулювання територіальних претензій з боку Угорщини і Польщі. У жовтні 1938 р. почалися угорсько-чехословацькі переговори в Комарно, які не привели до згоди, оскільки ЧСР відмовлялася передати Угорщині Братиславу, Нітру і Кошіце. Після заяви Е.Даладьє та Н.Чемберлена про невтручання Франції й Англії у справи держав Дунайського басейну угорський уряд звернувся до Німеччини, Італії та Польщі з проханням про третейський розгляд своїх претензій. Участь Польщі Німеччина відхилила, і сама разом з Італією взяла на себе роль арбітра. Саме вони 2 листопада 1938 р. вирішили передати Угорщині південні райони Словаччини та Підкарпатську Русь [10, с.79].

У свою чергу Польща звинуватила ЧСР у кривдженні польського населення Тешинської Сілезії та повністю підтримала німецькі претензії. 19 вересня 1938 р. міністр закордонних справ Польщі Ю.Бек виклав вимоги щодо Тешину. Незважаючи на тиск з боку СРСР і Франції, Польща рішуче стала на бік Німеччини. Чехословацький уряд спочатку вагався, і 22 вересня 1938 р. Е.Бенеш написав президентові І.Мосціцькому, закликавши його до “відвертої й дружньої розмови”. Вони погодилися з принципами уточнення чехословацько-польського кордону. Польські війська протягом першої декади з 2 жовтня 1938 р. увійшли в Тешин. Область Спіш захопили війська окремої оперативної групи “Сілезія”, яку ще до 21 вересня було зосереджено на польсько-чехословацькому кордоні. Кордон остаточно було визначено обмінними нотами від 1 листопада. Внаслідок цього ЧСР втратила Тешинську і Спішську області з населенням 224 тис. осіб [10, с.80].

У цілому, осінню 1938 р. Чехословацька Республіка передала своїм сусідам 41 тис. км², де проживало близько 3,8 млн осіб. У результаті, “Друга республіка” була меншою від “Першої” на 29 %, а її населення скоротилось на 33 % [13, с.104].

З жовтня 1938 р. до 15 березня 1939 р. існувала Друга Чехословацька Республіка. 30 листопада 1938 р. президентом ЧСР став Е.Гаха, а уряд очолив лідер аграрної партії Р.Беран. Вони керували зовнішньою політикою ЧСР, повністю підкоривши її інтересам гітлерівської Німеччини [9, с.12–13].

Після Мюнхенської конференції більшість урядів і дипломатів країн Західної Європи були переконані, що за словами міністра закордонних справ Франції Ж.Бонне, “німецька політика віднині орієнтується на боротьбу проти більшовизму. Німеччина виявляє свою волю до експансії на Схід”. Міністр внутрішніх справ США Г.Ікес у своєму таємному щоденнику зазначив: “Британія плазує перед А.Гітлером, боячись комунізму” [20, с.142].

У жовтні 1938 р. в Берліні був розроблений план цілковитої ліквідації ЧСР. За вимогою А.Гітлера новий президент ЧСР Е.Гаха весною 1939 р. у 2,5 раза зменшив збройні сили країни – з 250 тис. до 100 тис., тоді як ще влітку 1938 р. Чехословацька мала 1,6 млн солдатів [12].

На окупованій німцями чехословацькій території залишалося майже 800 тис. чехів, які були піддані нещадному фашистському терору. Після 1 жовтня 1938 р. це населення стало національною меншиною, яка не мала абсолютно жодних національних прав. Були скасовані всі чеські політичні партії та об’єднання, їхнє майно було

конфісковане на користь імперії. Чеську мову заборонили навіть на публічному рівні і в транспортних засобах. Окупаційна влада заборонила чехам працювати в будь-якому державному закладі, а також здійснювати будь-які функції, навіть на муніципальному рівні. Поступово були закриті всі чеські газети, заборонено друк чеською мовою, кіно-театри, мовлення та радіо перейшло на німецьку мову. Зрештою заборонили чеські любительські вистави, футбольні матчі, танці, паломництва, процесії, громадські проповіді і богослужіння. Більшість чеських громадських бібліотек та чеських середніх шкіл були закриті, обмежено кількість початкових шкіл. Поступово посилювався економічний тиск на малі підприємства, в результаті чого відбулась конфіскація сільськогосподарської власності. За 1943 р., в руках німців опинилось приблизно 75000 га землі, які раніше належали чехам [22, с.201–202].

23 грудня 1938 р. між ЧСР і Німеччиною був укладений тимчасовий договір. Німеччина пообіцяла ввозити до ЧСР вугілля, хімічні товари, фарфор, скло, машини і т.д., вона змусила ЧСР погодитися на будівництво автостради від Вроцлава до Відня. 24 грудня 1938 р. завершилися переговори про “культурні відносини” між ЧСР і Німеччиною. Чехословацький уряд мав заборонити антифашистський друк, припинити виступи і передати німцям радіостанцію у м. Мельнику [9, с.15].

Та вже через три місяці Німеччина вирішила повністю приєднати залишки ЧСР. На запрошення А.Гітлера до Берліна 14 березня 1939 р. прибув президент ЧСР Е.Гаха. На переговорах А.Гітлер поставив перед чеським керівництвом ультиматум: або негайна згода на вступ Чехії до Рейху, створення замість ЧСР “протекторату Богемії й Моравії” з його включенням до Німеччини, або початок збройного протистояння та руйнування Праги. Під загрозою застосування сили Е.Гаха погодився на перший варіант [21, с.566].

У ніч на 15 березня німецькі війська (200 тис.) розпочали вторгнення до чеських земель. Уже вранці 15 березня німецькі танки були на вулицях Праги. 16 березня до столиці ЧСР прибув Гітлер, який підписав указ про встановлення протекторату над Богемією і Моравією. Чеські землі оголошувались складовою частиною “життєвого простору німецької нації”. Словаччина перетворювалась на васала гітлерівської Німеччини, а Закарпатська Україна була віддана Угорщині [14, с.24].

Остаточно намір гітлерівців відносно Судетів став зрозумілим з промови К.Генляйна у Відні, 4 березня 1941 р, коли він заявив, що: “Саме тут, в басейні Дунаю та Судетської області зародилася ідея Великої Німеччини та пангерманізму...” Упродовж останніх років судетські німці принципово загрожували внутрішній стабільності Чехословаччини, що в підсумку призвело до її ліквідації” [24, с.66].

Таким чином, Німеччина, завдяки вдалій пропагандистській політиці і ряду переговорів із країнами заходу, змогла нав'язати світовій громадськості своє бачення вирішення судетонімецької проблеми. Неабияку роль в цьому відіграв її потужний військовий потенціал. “Гранди Версалю” розглядали державу А.Гітлера як “оплот”, який захищав Європу від агресії Радянського союзу. За таких умов, наприкінці 30-х рр. ХХ ст. укріпився єдиний фронт європейських урядів, які через “червону загрозу” закривали очі на анексію Австрії і ЧСР. Тож Мюнхенська угода ґрунтувалась на ілюзії, що А.Гітлер дотримається підписаних договорів, а його претензії обмежаться тільки анексією земель, заселених німцями.

1. Вацлав К. Дни, которые потрясли Чехословакию / К. Вацлав. – М., 1980. – 384 с.
2. Внешняя политика Чехословакии 1918–1939 / под ред. В. Сояка. – М., 1959. – 659 с.
3. Дадишев В. И. Политика и стратегия Германии накануне Второй мировой войны (1938–1939 гг.) / В. И. Дадишев // Международный кризис 1939 года в трактовке российских и польских историков. – М., 2009. – С. 83–100.
4. Дюррозель Жан-Батіст. Аншлюс і чехословацькі кризи (1937–1939 рр.) : Історія дипломатії від 1919 р. до наших днів / Жан-Батіст Дюррозель. – К., 1999. – С. 177–202.

5. Гусев В. До і після Мюнхена : 15 березня 1939 р. Перестала існувати Чехословацька держава / В. Гусев // Историчний журнал. – 2009. – № 2. – С. 120–126.
6. Жерко С. Внешняя политика Германии накануне Второй мировой войны / С. Жерко // Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков. – М., 2009. – С. 101–148.
7. История Чехословакии : в 3 т. / под ред. И. Мельниковой, А. Недорезова, С. Прасолова, Н. Шленовой. – М. : АН СССР, 1960. – Т. 3. – 662 с.
8. Коротка історія Чехії і Словаччини / за ред. проф. П. С. Федорчака. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 170 с.
9. Кізченко А. Ф. Зовнішньополітичні відносини так званої “другої” Чехословацької республіки / А. Ф. Кізченко // Укр. слов’янознавство. – 1970. – Вип. 1. – С. 12–24.
10. Маначинський О. Під прапором боротьби за мир “Мюнхен-38” і оксамитова окупація Чехословацької Республіки / О. Маначинський // Політика і час. – 1998. – № 10. – С. 78–84.
11. Марьина В. В. Проект Чехословакия : Конфликт идеологий в Первой Чехословацкой Республике (1918–1938 гг.). – М., 2008. – 130 с.; Словяноведение. – 2010. – № 3. – С. 96–102.
12. Мюнхенська змова та її вплив на геополітичну ситуацію в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.avantage-online.ru/politologiya/myunxenska-zmova-ta-ii-vpliv-na-geopolitichnu_hhg3.html.
13. Пеганов А. О. Чехословацкий кризис в 1938–1939 гг.: взаимосвязь неблагоприятной внешнеполитической конъюнктуры и проблемы национальных меньшинств. – С. 91–109; Международные отношения: история и современные аспекты : Теории и исследовательские практики. Вып. II. – М. ; Ставрополь, 2011. – 353 с.
14. Петерс І. А. Співдружність Чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму / І. А. Петерс. – К., 1959. – 193 с.
15. Смирнов В. П. Мюнхенская конференция и советско-германский пакт о ненападении в дискуссиях российских историков / В. П. Смирнов // Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков. – М., 2009. – С. 9–46.
16. Степанов А. С. Перед Мюнхеном : Вооружённые силы Германии и Чехословакии и план сторон к осени 1938 г. / А. С. Степанов // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 4/5. – С. 4–9.
17. Тебинка Я. Внешняя политика Великобритании и Франции: от “умиротворения” к “сдерживанию” / Я. Тебинка // Международный кризис 1939 года в трактовках российских и польских историков. – М., 2009. – С. 273–309.
18. Федорчак П. Зовнішня політика Чехословацької Республіки між Першою та Другою світовими війнами / П. Федорчак, Т. Федорчак // Наукові записки. – Тернопіль, 2003. – С. 343–346.
19. Хрестоматія по історії южних і західних славян : в 3 т. Т. 3 : Новейшая история / за ред. Д. Б. Мельцера. – Мінск, 1991. – 441 с.
20. Цветков Г. М. Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр. : навч. посіб. / Г. М. Цветков. – К., 1997. – 232 с.
21. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн ХХ ст. / за ред. В. Ярового. – К. : Генеза, 2005. – 816 с.
22. Zeleny K. Vyhnaní Čechů z pohraničí 1938 : vzpomínky / K. Zeleny. – Praha : Ústav mezinárodních vztahů ; Kruh občanů České republiky vyhnanců v roce 1938 z pohraničí, 1996. – 237 s.
23. Zimmermann V. Sudetští Němci v nacistickém státě: politika a nálada obyvatelstva v říšské župě Sudety (1938–1945) / V. Zimmermann. – Praha : Prostor ; Argo, 2001. – 577 s.
24. Sladek Milan. Němci v Čechách : německá menšina v českých zemích a Československu 1848–1946 / M. Sladek. – Praha : Pragma, 2002. – 205 s.

В статье освещается общественно-политическая ситуация в Чехословацкой Республике, которая сложилась накануне Мюнхенского сговора. Также определены шаги и результаты Мюнхенской конференции. Доказано, что дипломатия ультиматумов и силового давления на ЧСР в нарушение взятых перед ней политико-правовых обязательств привели к территориальному расчленению страны.

Ключевые слова: Чехословацкая Республика, Мюнхенская конференция, заговор государств, оккупация, территориальные претензии.

The article highlights the socio-political situation in Czechoslovakia, which occurred on the eve of the Munich conspiracy. It also outlines the progress and results of the Munich conference. The author argues that diplomacy ultimatums and pressure on Czechoslovakia, in violation to political and legal commitments, led to territorial dismemberment of the country.

Keywords: Czechoslovakia, the Munich conference, state conspiracy, occupation, territorial claims.

ІНСТИТУТ КОРОЛІВСЬКОЇ ВЛАДИ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ ВАНДАЛО-АЛАНСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

У статті розглядається проблема функціонування інституту королівської влади у Вандало-аланському королівстві. Вказується на поєднання германських та римських елементів із християнською політичною традицією. Зазначається про закріплення окремим законом принципу успадкування королівської влади старшим представником роду Асдінгів. Наводяться особливості взаємовідносин у середовищі правлячої династії. Визначаються основні атрибути королівської влади, серед яких войовничість, харизма тощо. Вказується про дискусійність окремих аспектів предмету дослідження.

Ключові слова: інститут королівської влади, Вандало-аланське королівство, Гейзерік, Африка, Гунерік, Аріанська Церква, Асдінги, *domus regia*.

Дослідження політичних систем германських королівств, що утворилися на території Західної Римської імперії залишається значною мірою фрагментарним та дискусійним. Не існує цілісної оцінки владних інститутів варварських держав, котрі зазвичай характеризуються виключно у контексті військово-політичної діяльності цих держав. Дослідження покликано розкрити окремі моменти функціонування інституту королівської влади у Вандало-аланському королівстві. Воно зумовлюється відсутністю одноставної оцінки окремих складових політичної системи королівства (інститут королівської влади, роль Церкви та знаті, проблема відносин усередині правлячої династії тощо), а також відсутністю досліджень, присвячених проблемі в сучасній українській історіографії.

Метою дослідження є визначення ролі та місця інституту королівської влади в політичній системі Вандало-аланського королівства. Метою дослідження зумовлюється виконання наступних завдань: визначення чинників, що вплинули на формування інституту королівської влади та забезпечили його легітимізацію, характер взаємовідносини в середовищі правлячої династії та з Церквою, роль впливу вказаних факторів на функціонування політичної системи держави.

В сучасній історичній науці проблема залишається дискусійною та слабо розробленою. Зокрема, одна із перших спроб характеристики інституту королівської влади належить французькому історику Крістіану Куртуа [9]. Так, ним була розроблена детальна генеалогія королівської династії Асдінгів [9, с.390–404]. Вона активно використовується більшістю дослідників вандалської історії і сьогодні. Проблеми також торкалися німецький історик Ганс-Йоахім Діснер [3], польські дослідники Єжи Стжельчик [18] та Марек Вільчинський [21]. В їхніх працях інститут королівської влади представлений побічно в контексті військово-політичної історії Вандало-аланського королівства. Вони зображають владу вандало-аланських королів абсолютною, що не залежала від жодних зовнішніх факторів. Подібну думку висловила сучасна російська дослідниця Ірина Гушкіна [2] (особливістю її праці є відображення інституту королівської влади виключно на основі “Вандалської війни” Прокопія Кесарійського [7; 16]), котра вказувала на абсолютний характер королівської влади та відсутність широкої опори і державного апарату. Однак вона відзначала, що такі висновки можна робити, спираючись виключно на “Вандалську війну”, а із залученням інших джерел цілком імовірна їхня зміна. Відмінної думки дотримується сучасний російський дослідник Іван Копилов [5; 6], який стверджує про слабкість королівської влади, зумовленої її залежністю від Аріанської Церкви та протистоянь усередині королівського дому (*domus regia*).

Ознаки та особливості інституту влади у варварських королівствах визначалися впливом трьох історико-культурних традицій: германською, римською та церковною. Германська традиція привнесла поняття харизми – особливих якостей сакрального характеру, які в сумі повинні приносити успіхи у війнах, мир та достаток народові. Джерелом харизми виступав рід, або не рідко ї сам народ, що забезпечувало можливість втрати харизми правителем, а відповідно права на панування. Вплив римських традицій полягав у легітимізації влади шляхом прийняття відповідних законодавчих актів та піднесенні ролі короля над рештою представників *gentes*. У той час як церковна традиція забезпечувала божественне походження королівської влади [1, с.79].

Відповідні принципи проявлялися у політичній системі Вандало-аланського королівства, де ключовою фігурою був король. Його взаємовідносини із членами *domus regia* та Церквою складала основу політичної системи. Особливістю системи управління та ідентичності вважаємо перенесення імені народу Асдінгів на представників керівної династії *gentes*, що закріпилося після 418 р. Основні атрибути королівської влади, незважаючи на певну модифікацію в V ст., сягали своїм корінням до традицій перших відомих правителів.

Так, римський історик Діон Кассій (грец. Δίων Κάσσιος, лат. *Lucius Claudius Cassius Dio Cocceianus*; *155 – † бл. 235 р.) під 171/172 рр. повідомляв, що асдінгів очолювали Раос (*Ρᾱός*) і Раптос (*Ράπτος*), підкреслюючи військовий аспект їхньої влади [8, с.14–17; 4, с.159–160; 14, с.256]¹. Також військові функції двох правителів (*duces*) вандалів – Амбрі (*Ambri*) та Ассі (*Assi*) підтверджуються пам'яткою *Origo gentis Langobardorum*² [15, с.2]. Джерела не називають названих очільників королями, використовуючи характерний для III ст. титул *dux*, яким називали військового ватажка. Першим одноосібним королем вандалів (*rex Vandalorum*) під час протистояння з готами в 330-х рр. джерела нотують Візімара (*Visimar*), котрий також виступає в ролі воєначальника [13, с.149].

Отже, перші згадки вандальських правителів II–III ст. вказують на військовий характер королівської влади. Не відомо, втім, нічого про відмінність між правителями та племінною знаттю, а також про розмежування повноважень (окрім військових) очільників.

У V ст. вандальський король – це насамперед воїн на зразок попередників II–IV ст. Володарі часто самостійно очолювали військові походи, що вважалося невід'ємним їх обов'язком. Віктор Вітєнський (*Victor Vitensis*, середина – друга половина V ст.) у характерний спосіб інколи називав Гейзеріка (вандал. *Gaisarīx* лат. *Gaisaricus*, *Geisericus*; король в 429 – 477) *dux* [19, с.2]. За словами Прокопія (грец. Προκόπιος, лат. *Procopius*; * бл. 500 – † після 562), той прекрасно володів військовою справою [16, с.30]. Більшість його наступників самостійно очолювала військові вправи. І тільки передостанній король, Гільдерік (вандал. *Hildirīx*, лат. *Hildirix*, *Hildericus*, грец. Χιλντέρικ; 523–530), не любив війни. За його правління походи очолював його племінник [16, с.84]. Така не войовничість стала одним із приводів його змищення із трону Геліміром (вандал. *Geilamīr*, лат. *Gelimerus*, грец. Γελίμερος, Γκεϊλαμίρ; 530–534) в 530 р. [16, с.84, 86].

¹ “ὅτι Ἄστιγγοι, ὧν Ρᾱός τε καὶ Ράπτος ἠγοῦντο, ἦλθον μὲν ἐς τὴν Δακίαν οἰκῆσαι ἐλπίδι τοῦ καὶ χρήματα καὶ χώραν ἐπὶ συμμαχίᾳ λήψεσθαι, μὴ τυχόντες δὲ αὐτῶν παρακατέθεντο τὰς γυναῖκας καὶ τοὺς παῖδας τῷ Κλήμεντι ὡς καὶ τὴν τῶν Κοστούβωκων χώραν τοῖς ὄπλοις κτησόμενοι,” (“Асдинги, на чолі котрих стояли Раос та Раптос, прийшли в Дакію разом із сім'ями, очікуючи отримати гроші та землі в замін союзу. Але не отримавши очікуваного, залишили під захистом Клеменса жінок та дітей, спробували силою зброї завоювати землі костобоків”).

² “*Moverunt se ergo duces Wandalorum, id est Ambri et Assi*” (Потім рушили князі вандалів, іменами Амбрі та Ассі).

До атрибутів королівської влади І.Копилов зараховує й харизму, яка, на його думку, зазнала глибокої романізації. На основі повідомлення Віктора Вітенського [19, с.16], серед причин страти старшого сина Теодоріка (лат. *Theodoricus*, грец. *Θεοδέρηχος*, *Θεοδώραχος*), історик назвав настановлення того у великих науках (*magis litteris institutus*), тобто отримання античної освіти [5, с. 168].

Обов'язковим аспектом королівської влади вандалів було її божественне походження – “<...> як сказано, владу він отримав від Бога <...>”¹ [13, с.102], неодноразово підтверджену джерелами². Відповідно володарі виступали покровителями Церкви, як Аріанської, так і Католицької. Якщо перша користувалася загальною підтримкою, інша піддавалася систематичним переслідуванням, інтенсивність яких залежала винятково від волі короля [18, с.216]. *Rex Wandalorum et Alanorum* був верховним захисником аріанства, засвідченою проаріанською політикою більшості королів (за винятком Гільдеріка) [20, с.197].

Відносини короля із Церквами належать до ексклюзивних. І.Копилов вважає, що аріанська громада користувалася колосальними привілеями в королівстві лише завдяки слабкості королівської влади. Слабкістю він також пояснював суперечливу політику вандальських королів щодо Католицької Церкви – від кривавих репресій, що повинні були утвердити авторитет королівського дому серед афро-римлян до політики віротерпимості, задля забезпечення підтримки окремих верств міського населення в конкретних політичних діях [6]. Проте, на нашу думку, версія вченого позбавлена рації, бо джерела містять немало фактів чіткої залежності Аріанської Церкви від короля.

Аріанське духовництво ставало єпископами та приближеними королівського дому або окремих членів керівної династії. В останні роки правління Гейзеріка або ж на початку правління Гунеріка (вандал. *Hūnarix*, лат. *Huniric*, *Hunericus*, грец. *Γουνέρικ*; 477 – 22.12.484) для підняття авторитету власних єпископів в дискусіях з католиками їм присвоїли титул патріарха. Одним із перших його носіїв після 477 р. нотується відомий пресвітер Юкунд (*Jucundus*) [19, с.11], досі названий лише єпископом [19, с.16]. Ймовірно, такий сан функціонував тільки при Гунеріку, адже ані до, ні після нього в Вандало-аланському королівстві нам не відомі єпископи іменовані патріархами. Формально вони відповідали за заміщення різноманітних посад при королівському дворі й залишалися особливо близькі королівській династії. У повідомленні Віктора з Віти читаємо: “Саме в цей час Гейзерік закликав своїх єпископів та наказав їм щоб в його палаці на посади призначалися тільки діти аріан”³ [19, с.11]. Архієреї також розпоряджалися конфіскованим майном [19, с.40], виконували функції королівських чиновників та намісників. Наприклад, єпископ Антоній (*Antonius*) був королівським намісником області на кордоні з Тріполітанією (сучасна західна Лівія)*, де командував залогою та здійснював нагляд за тими, хто перебували тут у вигнанні [19, с.51]. Залежність аріанського духовництва від короля, на наш погляд, очевидна.

З часів Гейзеріка у Вандало-аланському королівстві сильна королівська влада із прерогативами керівництва флотом та армією, верховною судовою владою, управлінням казною, володінням землею та визначенням внутрішньої і зовнішньої політики остаточно закріпилася [21, с.216]. Офіційним титулом правителів був *Rex Wandalorum et Alanorum* [19, с.22], використання якого фіксується джерелами від часів Гунеріка, проте ймовірно використовувалося швидше. Титулярне право на владу короля над

¹ “*a divinitate, ut fertur, accepta auctoritate diu regnans*”.

² Віктор Вітенський передає публічну заяву Гунеріка: “*in provinciis a Deo nobis concessis...*” (“в провінціях, що нам від Бога дісталися...”) [19, с.22].

³ “*Ipso enim Geisericus praeceperat tempore suadentibus episcopis suis, ut intra aulam suam filiorumque suorum nonnisi Arriani per diversa ministeria ponerentur*”.

* Йдеться про колишню римську провінцію Тріполітанію розташовану на території сучасної північно-західної Лівії.

двома народами, імовірно, сягало 418 р. Окрім нього, щодо королів уживалися титули й римські епітети імператорської гідності* *gloriosus, potestas regia, magnificentia tua* [19, с.22], *dominus* [3, с.134] *etc.* Одним із зовнішніх атрибутів королівської влади вважався пурпуровий плащ, прерогатива носіння якого в цивілізованому світі стосувалася винятково імператора [16, с.280]. У здійсненні повноважень королю допомагав апарат чиновників¹, на чолі із *praepositus regni* [19, с.16, 22].

Генеалогія королів Асдінгів сягає Годагізеля (вандал. *Gôdagisl*, лат. *Godigiselus, Godagisil*, грец. *Γοττιγκίζελ*; *459 – †31.12.406), котрий загинув під час переправи через Рейн у сутичці із франками 31 грудня 406 р. Його наступником став Гундерік (вандал. *Guntharîx*, лат. *Gundericus*, грец. *Γουντέρικ*; *379 – †428) [17, с.463; 16, с.28], якого в 428 р. змінив брат Гейзерік [12, с.21]. Франкський хроніст Фредегар (лат. *Fredegarius Scholasticus*, VII ст.) повідомляв, що вандалів у переправі через Рейн очолив Хрокус (*Chrocus*, IV–V ст.) [10, с.84], якого М.Вільчинський, попри “мовчання” інших джерел, вважає королем салінгів [21, с.16]. Григорій Турський (лат. *Gregorius Turonensis*; *538/539 – †593/594) також стверджував, ніби в Галлію вандалів привів Гундерік [11, с.36]².

Відтак успадкування королівської влади фактично відбувалося за чоловічою лінією від Годагізеля до старшого сина Гундеріка, а пізніше – молодшого Гейзеріка. Це полегшує розуміння системи престолонаслідування у вандалів, а пізніше у Вандало-аланському королівстві. Як відомо, Гейзерік закріпив принципи успадкування влади після своєї смерті на законодавчому рівні³. Після його смерті владу успадкував найстарший серед синів – Гунерік, а після нього найстарший із його нащадків, а саме – племінники Гунтамунд (вандал. *Gunthamund*, лат. *Gunthamundus*, грец. *Γκοὺνθαμουντ* 484 – 3.10.496), Трасамунд (вандал. *Thrasamund*, лат. *Thrasamund*, грец. *Θράσαμουντ*; 496 – 7.06.523), і тільки пізніше син Гунеріка Гільдерік. На нашу думку, письмове затвердження Гейзеріком принципу сеньйорату лише підтвердило практичний стан справ, відомий у вандалів за звичаєвим правом. Задля усунення непорозумінь він не вносив жодних змін, втім лише стративши дружину та синів свого брата [19, с.16].

Змінити принцип успадкування трону намагався Гунерік, котрий висував у спадкоємці одного із своїх синів, переслідуючи родини легітимніших Теодоріка і Гентона (*Gento*). Зокрема, на страту віддали дружину та старшого сина Теодоріка. У вигнанні опинилися й інші його племінники [19, с.16]. Спроба змінити чинний принцип успадкування престолу стала причиною пошуку порозуміння із Католицькою Церквою. Повністю зреалізувати свої плани щодо зміни престолонаслідування Гунерікові завалила смерть [19, с.16], але й при житті здобути підтримку католицького африканського духівництва йому не вдалося [19, с.44].

Система престолонаслідування ускладнювала відносини в середовищі керівної, винятково вандальської династії Асдінгів. Слід нагадати, що спочатку ім'я Асдінги використовувалося для означення одного із вандальських *gentes*, що прийняло участь у формуванні *Regnum Vandalorum et Alanorum*. Після 418 р., за повідомленням Ідація (*Hydatii Lemici, Idatius, Idacius*; бл. 394–469), хоча алани й підпорядкувалися (*se patrocinio subiugarent*) королю Гундеріку [12, с.19], все ж залишалися впливовою силою в

* Імператорська влада в Римській імперії супроводжувалася певною титулатурою та епітетами що вживалися до особи імператора. Основним титулом був *August*, також використовувався *Caesar*. Обидва титули складали частину імені правителя. В період Пізньої Імперії (IV–V ст.) у зверненні до імператора зазвичай використовувалося слово *dominus* (пан, господар, володар), також використовувався цілий ряд епітетів, що повинні були підкреслити імператорську величність: *gloriosus* (славнийший), *potestas regia* (королівська влада), *magnificentia tua* (твоя величність), *maiestas principis* (великий правитель) *etc.*

¹ Серед інших чиновників зустрічаються такі: *notarius*: [19, с.23]; *primiscrinarius, referendarius, minister regis* [9, с.224; 17, с.475].

² “...cum Gunderico rege in Gallias ruunt” (з королем Гундеріком в Галлію направилися).

³ Його текст не зберігся, але дані про нього присутні у Віктора Вітєнського [19, с.16], Прокопія Кесарійського [16, с.72] та Йордана [13, с.102].

державі, становили знать, впливали на перебіг політичного життя. З цього часу для позначення народу використовується виключно термін *Vandali*, тоді як *Asdingi* іменуються представники правлячої династії.

У рамках запропонованої концепції королівської влади, за словами І.Копилова, вандало-аланський король ділив владні повноваження зі своїми родичами – представниками *domus regia*. Окрім них *domus regia* становили члени їхніх сімей із своїми свитами (*cognati, domestici, amici*). На його думку, такі умови робили королівську владу дуже слабкою. Кожен член королівського дому трактував заповіт Гейзеріка на власний розсуд та настоював на власному праві на королівський престол. Тому єдиним шляхом укріплення королівської влади залишалися силові методи [5, с.169]. Така думка не знаходить однозначного підтвердження джерел, котрі дозволяють висунути два суттєві зауваження.

По-перше, відомо тільки три пов'язані із престолонаслідуванням випадки протистояння у середині династії Асдінгів. Перші два – це репресії королів проти прямих домів-спадкоємців з метою забезпечення успадкування своїми дітьми. Йдеться про страту Гейзеріком своїх племінників та репресії Гунеріка проти сімейств Теодоріка і Гентона [19, с.16]. Третій випадок стосується перевороту Геліміра, завершеного позбавленням престолу короля Гільдеріка та переслідуванню частини його дому. При цьому із повідомлення Прокопія зрозуміло, що Гелімір був спадкоємцем Гільдеріка. Причинами ж перевороту стали згадані раніше невоєвничість короля, поразки у війні із маврусіями та провізантійська і прокатолицька позиції Гільдеріка [16, с.84–86]. Єдиним підтвердженням застосування силових методів з метою зміцнення королівської влади залишається повідомлення Проспера під 442 р. про репресії спрямовані на представників родової аристократії [17, с.479]. Відтак силові методи в умовах внутрішньодинастичних протистоянь, як бачимо, не вважалися основними.

По-друге, запропонована концепція монолітної структури *domus regia*, котра обмежувала владу володаря теж не може бути беззастережно прийнята. Факт існування королівського дому залишається беззаперечним, проте він не відзначався єдністю. Умови престолонаслідування, затверджені Гейзеріком забезпечували існування одразу кількох домів [19, с.16]. Джерела свідчать, що кожен із синів Гейзеріка утворив власний *domus*, представники якого (по чоловічій лінії) “стояли у черзі” на успадкування престолу. Залежно від свого віку вони по черзі й обіймали королівський престол. У Віктора Вітенського згадано два таких дома – Теодеріка та Гентона, з якими боровся Гунерік задля введення прямого престолонаслідування (від батька до сина) [19, с.16]. Звісно, вони володіли певними матеріальними та людськими ресурсами, які дозволяли їм почуватися самодостатньо, мали слуг, котрі відали їхнім майно (володіннями) – *procurator domus*¹. Окрім того, Гелімір, обґрунтовуючи свою мотивацію перевороту проти Гільдеріка, зазначав, що потрібно “<...> забрати у Гільдеріка царську владу, як у чоловіка не воєвничого, що стерпів поразку від маврусіїв та хоче віддати вандальську державу василевсу Юстину, для того щоб верховна влада не дісталася йому (тобто Геліміру. – С. Д.), який належав до іншого дому <...>” (виділення наше. – С. Д.)² [16, с.84–86; 7, с.201]. Тобто на правління однієї династії відбувався вплив одразу кілька конкурентних між собою домів. Згаданий Гелімір був внуком Гентона, і відповідно належав до його дому. Також, на думку Ірини Гущиної, це засвідчує міцність королівської влади винятково від авторитету короля та його здатності утримати владу у своїх руках [2].

¹ “*Felicem... procuratorem domus filii regis...*” (filii regis – мається на увазі Теодорик) [19, с.11]; “... *nomine Saurum... (... procurator domus Hunirici)...*” [19, с.12].

² “ἀναπέθει ἀφελέσθαι μὲν Ἰλδέριχον τὴν βασιλείαν, ὡς ἀπόλεμόν τε καὶ ἡσσημένον πρὸς Μαυρουσίωv, καὶ Ἰουστίνωv βασιλεῖ καταπροδίδόντα τὸ τῶν Βανδύλων κράτος, ὡς μὴ ἐς αὐτὸν ἐκ τῆς ἄλλης οἰκίας ὄντα ἢ βασιλεία ἦκοι”.

Таким чином, 418 року було утворено Вандало-аланське королівство, влада в якому належала представникам династії Асдінгів. Політична система новоутвореного королівства відзначалася особливим акцентом на інституті королівської влади та його відносинах із представниками правлячої династії і Церкви. Легітимність королівської влади зумовлювалася наявністю певного ряду ознак: харизми (що трансформувалася у освіченість), побожності (полягала у захисті Аріанської Церкви) та право на успадкування згідно законів Гейзерика. Також яскраво проявляється військовий характер королівської влади. Ці елементи, разом із принципом божественного походження влади визначали легітимність правителя, та наділяли його широкими повноваженнями. Недотримання окремих вимог могли коштувати правителю трону, як це було у випадку із Гільдеріком, що, у свою чергу, робило залежною королівську владу від особи правителя. Специфікою політичної системи виступали існування в середовищі *domus regia* ряду окремих домів, лідери яких формували “чергу” на королівський престол. Також, джерела свідчать про залежність Аріанської Церкви від короля та використання її кліру для несення державної служби.

1. Бойцов М. А. Власть правителя / М. А. Бойцов // Словарь средневековой культуры / под ред. А. Я. Гуревича. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 78–91.
2. Гущина И. Королевская власть в королевстве вандалов в Северной Африке (по данным “Войны с вандалами” Прокопия Кесарийского) [Электронный ресурс] / И. Гущина. – Режим доступа : <http://jotunheim.narod.ru/irene.htm>.
3. Диснер Г.-И. Королевство вандалов / Ганс-Иоахим Диснер ; пер. с нем. В. Л. Санина, С. В. Иванова. – С. Пб. : Евразия, 2002. – 224 с.
4. Кассий Дион Коккейан. Римская история Книги LXIV–LXXX / Кассий Дион Коккейан ; пер. с древнегр. ; под ред. А. М. Махлюка, коммент. и статья А. В. Махлюка. – С. Пб., 2011. – 456 с.
5. Копылов И. А. Правовые основы власти вандальского короля (проблема соотношения римских и германских элементов) / И. А. Копылов // Древнее право. – 2004. – № 14. – С. 166–182.
6. Копылов И. А. Арианская церковь в Вандальской Африке V–VI вв. по данным “Истории гонений” епископа Виктора из Виты: иерархия и особенности вероучения [Электронный ресурс] / И. А. Копылов // Новый исторический вестник. – 2006. – № 2 (15). – Режим доступа : http://www.nivestnik.ru/2007_1/07.shtml.
7. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Прокопий Кесарийский ; пер., статья, коммент. А. А. Чекаловой. – М. : Наука, 1993. – 572 с.
8. Cassius, Dio. Roman History: in nine volumes. Vol. IX / Dio Cassius. – London : William Heinemann ; Cambridge : Harvard University Press, 1955. – 572 p.
9. Courtois Ch. Les Vandales et L’Afrique / Ch. Courtois. – Paris : Arts et métiers Graphiques, 1955. – 455 p.
10. Fredegarii Scholastici. Chronicarum quae dicuntur / Fredegarii Scholastici // Fredegarii et aliorum chronica. Vitae sactorum / Edidit B. Krusch. – Hannoverae : Impensis Biblioplii Hahniani, 1888. – 579 p.
11. Gregorii episcopi Turonensis. Historiarum libri X / Gregorii episcopi Turonensis / Cvraverunt B. Krusch et Wilhelmvs Levison. – Hannoverae : Impensis Biblioplii Hahniani, 1951. – 641 p.
12. Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum / Hydatii Lemici // Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. Vol. II / Ed. Teodorus Mommsen. – Berolini, 1894. – P. 1–36.
13. Iordanis. De origine actibusque getarum / Iordanis // Iordanis. Romana et Getica / Recensevit Teodorus Mommsen. – Berolini, 1882. – P. 53–138.
14. Kozłowski J.-K. Najdawniejsze dzieje ziem polskich / J.-K. Kozłowski, P. Kaczanowski. – Kraków, 1998. – 382 s.
15. Origo gentis Langobardorum // Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum. Saec. VI–IX. – Hannoverae : Impensis Biblioplii Hahniani, 1878. – S. 1–6.
16. Procopius. History of the war / Procopius / with an English translation by H. B. Dewing in six volumes. Vol. II : books III and IV. – London : William Heinemann ; New York : G. P. Putnam’s sons, 1916. – 488 p.
17. Prosperi Tironis epitome chronicon ed. primum a. CCCXXXIII, continuata ad a. CCCCLV / Prosperi Tironis // Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. Vol. I / Ed. Teodorus Mommsen. – Berolini, 1892. – P. 341–499.
18. Strzelczyk J. Wandalowie i ich Państwo Afrykańskie / J. Strzelczyk. – Warszawa, 2005. – 392 s.
19. Victor Vitensis. Historia persucutines Africanae provinciae sub Geiserico et Hunirico regibus Wandalorum / Victor Vitensis. – Berolini, 1879. – 98 p.

20. Victoris Tonnennensis episcopi chronica ad a. DXLVIII / Victoris Tonnennensis // Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. Vol. II / Ed. Teodorus Mommsen. – Berolini, 1894. – P. 163–206.
21. Wilczyński M. Zagraniczna i wewnętrzna polityka afrykańskiego państwa Wandalów / M. Wilczyński. – Kraków : Wyd. Naukowe WSP, 1994. – 278 s.

В статье рассматривается проблема функционирования института королевской власти в Византийском королевстве. Указывается на соединение германских и римских элементов с христианской политической традицией. Отмечается о закреплении отдельным законом принципа наследования королевской власти старшим представителем рода Асдингов. Приводятся особенности взаимоотношений в среде правящей династии. Определяются основные атрибуты королевской власти, среди которых воинственность, харизма и тому подобное. Указывается на дискуссионность некоторых аспектов предмета исследования.

Ключевые слова: институт королевской власти, Византийское королевство, Гейзерих, Африка, Гунерих, Арианская Церковь, Асдинги, domus regia.

The scientific work dedicated to the problems functioning Institute of royal power in the Kingdoms of the Vandals and Alans. Specifies a combination of Germanic and Roman elements of the Christian political tradition. Reported about the securing a separate law principle of inheritance of royal power senior representative of the family Asdings. We give peculiarities of the relationship among the ruling dynasty. Identifies the key attributes of royal power, including militancy, charisma etc. Indicated on the contradiction of certain aspects of the research subject.

Keywords: Institute of royal power, Kingdom of the Vandals and Alans, Genserich, Africa, Huneric, Arian Church, Hasdingi, domus regia.

**УДК 94 (363) (450)
ББК 63.3 (0)**

Андрій Павлюк

ФРАНКСЬКЕ ТА ЛАНГОБАРДСЬКЕ ВІЙСЬКО: ОРГАНІЗАЦІЯ, ОЗБРОЄННЯ, ЧИСЕЛЬНІСТЬ*

У статті здійснено порівняльний аналіз франкського та лангобардського війська. Прослідковано спільні та відмінні риси в організації, озброєнні та чисельності військ. Висвітлено вплив римського, візантійського, азійського (кочового) військового мистецтва на франкське та лангобардське озброєння, стратегію і тактику.

Ключові слова: франки, лангобарди, військо, організація, озброєння, чисельність.

Вивчення військового мистецтва франків і лангобардів в VI–VII ст. має важливе значення для вирішення багатьох інших питань, зокрема генези феодалізму і становлення західноєвропейської державності у ранньому Середньовіччі. Військова справа цих германських народів є складовою частиною проблеми протистояння Візантійської імперії та “варварських” королівств в епоху Великого переселення народів.

З огляду на це, актуальність дослідження військової справи “варварських” королівств обумовлена науковою складовою, оскільки дана проблематика дотепер залишалася поза увагою українських науковців. Джерельну базу дослідження складають наративні та законодавчі пам’ятки. Серед перших виокремлюємо свідчення Діодора Сицилійського [5], Публія Корнелія Тацита [16], Сидонія Аполлінарія [22], Йордана [6], Прокопія Кесарійського [13], Агафія Мірнейського [1], Григорія Турського [17, 19], Павла Диякона [21]. Натомість законодавчі джерела представлені Салічною [14] та Ріпуарською [20] правдами і Едиктом Ротарі [18].

З масиву історіографічного доробку на окрему увагу заслуговують праці П.Вінклера [2], Г.Дельбрюка [4], І.Дворецької [3], Ф.Кардіні [7], Ф.Контаміна [8], Т.Маль-

* Збір, підготовка та публікація матеріалу стали можливими завдяки усебічній підтримці фундації “Polskiego Komitetu ds. UNESCO”. Висловлюю вдячність за цінні консультації Анеті П’єньонж і Єжи Пищаку з Інституту історії Варшавського університету.

кольма [10], А.Нормана [12]. Оскільки обрана тема не була предметом окремого комплексного наукового дослідження, основна мета публікації передбачає всебічне та об'єктивне висвітлення франкської та лангобардської військової справи на тлі конкретних історичних подій.

Політичні, соціальні, релігійні умови, характерні для різних варварських королівств, починаючи з першої половини V ст., помітно відрізнялися один від одного. Перш за все, можна протиставити *gentes*^{*}, що вторглися на незайняті або малонаселені території (англи, юти, сакси, алеманни, бавари, тюринги) – народам, які захопили владу над залюдненими областями. Місцеве населення залишилося на місці, й переможці тут склали більш-менш істотну меншість. Йдеться головню про бургундів, вестготів, остготів, свевів, вандалів, лангобардів та франків. Останні, щоправда у деяких областях півночі Галлії, все ж становили більшість.

Частина королівств проіснувала недовго (бургундів у південно-східній Галлії; вандалів у Африці; остготів у Італії; свевів і вестготів у Іспанії; лангобардів у Італії), деякі ж заклали підґрунтя для багатовікової історії – франків і англосаксів. Це зумовлювалося, насамперед, змінами у господарській діяльності. Частина завойовників, осівши на землю, припинили будь-яку експансію, швидко перейшовши до оборони підконтрольних територій (остготи і вандалі). Натомість інші надовго зберегли дух завойовників (франки і лангобарди), поступово розширюючи межі підвладних земель. Особливості ментальності, спосіб життя, культурні цінності VI–VII ст. впливали на військову справу кожного германського королівства Західної Європи. Потреба реагування на різноманітні небезпеки, конфлікти із сусідами та відносини з візантійцям залишили глибокий слід у подальшій еволюції зброї, тактики і стратегії ведення бойових дій тощо, яким було притаманно чимало спільних рис [8, с.23].

Ранньосередньовічні західноєвропейські держави залишалися принципово зорієнтованими на війну, більшість загально визнаних усіма цінностей були військовими, суспільство і армія тісно та органічно взаємопов'язувалися. Вільна людина в такому оточенні водночас виконувала військові обов'язки, а одним із головних завдань короля вважалося “ведення війни”. Саме володар виступав “ініціатором завоювань”, а війна – це “спосіб життя, виживання і експансії”. Цивілізація, народжена великими переселеннями, за влучним висловом Ф.Контаміна, стала цивілізацією війни та агресії [8, с.23].

Під час переселень і перманентних завоювань у франків і лангобардів військова організація поступово вдосконалювалася.

Франки. У Франкському королівстві на початку V ст. воїнами вражалися вільні франки. Мобілізовані зберігали, природно, право на частину трофеїв, впливали на перебіг протікання війни і укладення миру. Щорічно з метою підтримки суспільства у належній “військовій формі” проводилися оглядини, відомі з джерел так звані “березневі поля” [19, s.72]. В історіографії їх часто вважають пережитком загальнонародних зборів періоду військової демократії, які, втім, вже не відігравали серйозного політичного значення [12, с.32].

Народне ополчення збиралося за необхідності, зазвичай у випадку загрози нападу сусідів або великого походу проти них. Військо могло комплектуватися як з усього королівства, так і лише з ряду округів – це залежало від конкретних військово-політичних обставин. Наприклад, король Сігіберт в 568 р., бажаючи заволодіти Арлем, послав туди жителів Клермона [19, s.162]. Хільперік, натомість, плануючи кампанію проти Бретані, зібрав 578 р. народне ополчення тільки з кількох провінцій: Пуатьє, Тура, Байє, Ле-Мана і Анжера [19, s.232]. Гунтрамн 585 р. скликав військо з усього свого королівства (столиця Орлеан), щоб покарати не вірних жителів Пуатьє [19, s.344].

* Термін *gentes* насилу піддається перекладові на сучасні мови. Про його значення в європейській медієвістиці досі тривають серйозні дискусії. Зазвичай його залишають без перекладу або передають дуже загальним словом “народ”.

Вільні франкські воїни об'єднувалися у загони під керівництвом цілої ієрархії воєначальників, які командували підрозділами чисельністю в 10, 100, 200, 500 або 1000 осіб [8, с.30]. У військовій справі франків домінувало сотенне ділення [12, с.33]. Григорій Турський залишив докладні свідчення про порядок скликання армії. Зокрема, у випадку небезпеки, королем віддавався наказ графам оголосити про скликання воїнів і стежити за їхнім прибуттям до завчасно визначеного місця. При Меровінгах, зазвичай, сам граф очолював особисто зібране ополчення [19, с.288].

У Франкському королівстві не існувало законів, які б обмежували право короля залучати франків до військової служби. Навпаки, численні приклади демонструють безмежність цієї влади. Відображення королівської волі закріплено, наприклад, у Ріпуарській правді: “Про те, хто не слухається королівського призову (*bannus*)”. “Якщо хто-небудь запрошується королівським закликком на службу, у військо або на іншу службу, і не підкоряється цьому заклику, той повинен заплатити 60 солідів, якщо тільки не хвороба втримала його” [20, с.119]. Григорій Турський повідомляв, що графи після походу накладали високі штрафи на тих, хто ухилився від участі у ньому [19, с.364].

Військова служба, як не парадоксально, не винагороджувалася платнею. Виступаючи у похід, франкський воїн повинен був прийти на місце збору з запасом продовольства і зброєю, яку він зобов'язувався придбати власним коштом. Якість зброї перевірялася на щорічних оглядинах особисто королем. За її несправність накладалися суворі стягнення або й розправи. Прикладом служить вбивство франкського воїна королем Хлодвігом* [19, с.73]. Характер забезпечення армії, природно, впливав на її бажання брати участь у грабунках районів на шляху проходження війська. Так, франкське військо короля Хільперіка, відправлене в 583 р. проти володін (Буржа – південна частина Аквітанії) Гунтрамна, палило і грабувало все до такої степені, що у селах не залишилися жодного будинку, жодного виноградника, жодного дерева [19, с.300].

У VII ст. військова організація франків зазнала значних змін. На думку А.Корсунського, до служби стали залучати галло-римлян, що змінило старі засади комплектування народного ополчення [9, с.116]. Представники галло-римського населення могли навіть обіймати під час походів керівні посади. Для прикладу, воєначальниками короля Гунтрамна занотовані Евній Муммол, який у кінці 60-х початку 70-х рр. VI ст. захистив Галлію від лангобардського вторгнення [19, с.175], і Цельс – переможець арвернів [19, с.162]. Поряд з вільними до війська стали набирати колонів і літів. Наприклад у “Салічній правді” згадується випадок надання літові, який перебував у поході, без дозволу його пана особистої свободи [14, с.29]. У війську служили й представники інших етнічних груп, поневолених франками. Зокрема, Прокопій із Кесарії повідомляв про те, як франки в 30-х рр. VI ст. переконали бургундів, взятих у полон, брати участь разом з ними у походах проти ворога [13, с.120].

Лангобарди. Основу військової системи лангобардів аж до кінця VII ст. становило народне ополчення. Джерела одностайні в описі розселення лангобардів після завоювання Італії згідно стародавнього звичаю за фарами. Павло Диякон вважав її базовою військово-адміністративною суспільною структурою, представники якої пов'язувалися кровноспорідненими зв'язками [21, с.78]. На думку І.Дворецької, порядок розселення за фарами на Апеннінах зруйнувався за подальшого проникнення вглиб країни, а також у ході масових переселень самих фар [3, с.19].

* Після перемоги під Суасоном серед захопленої здобичі опинилася чаша із Реймського собору, яку єпископ Ремігій попросив Хлодвіга повернути. Король погодився, тому під час розподілу військової здобичі у Суассоні він попросив військо додати чашу до його частки. Багато воїнів погодилися, але знайшовся один, який виступив проти, тому розрубав чашу надвоє й сказав Хлодвігу, що він отримає тільки те, що йому належить за жеребом. Тому король повернув єпископу лише залишки зруйнованої чаші. Згодом на щорічних військових зборах – “березневих полях” Хлодвіг помстився тому воїну, звинувативши у поганому стані зброї [17, с.48].

Від часу існування паннонської конфедерації племен (перша половина VI ст.) за найбільшої небезпеки військо лангобардів могло поповнюватися з підневільних осіб. Павло Диякон занотував спеціальний звичай звільнення людини “через стрілу” (*per sagittam*) з подальшим її включенням до війська [21, s.54]. Лангобардська армія збільшувалася і завдяки мобілізації інших народностей: саксів, гепідів, сарматів, паннонців. Відомо, що Альбоїнові завоювати Італію допомогли двадцять тисяч саксів [21, s.76].

У Лангобардському королівстві за часів правління Ротарі (середина VII ст.) римляни ще не набиралися до війська. Етнічна самосвідомість лангобардів виключала можливість залучення до армії римлян, яких століттями сприймали вороже через часті намір поневолити вільного германця. Однак, панування на завойованій території призводило до втрати родової замкнутості й сприяло асиміляції з сусідами. Поняття *Gens Langobardorum* (лангобардський народ) поступово поширювалося на осіб, пов’язаних єдиною територією, незалежно від етнічної належності. Ці зміни торкнулися й війська, до якого у VIII ст. вільними і повноправними набирали не тільки лангобардів, а й римлян.

До початку VIII ст. відмінність у побудові та озброєнні лангобардського війська залежала від його етнічної строкатості. За словами Павла Диякона, король Грімоальд в 60-х рр. VII ст., з метою створення хибного уявлення про чисельність своєї армії, провів на очах у аварських послів одні й ті ж загони, але різним строєм і з різним озброєнням [21, s.152].

Згідно законів короля Айстульфа (749–756 рр.), збір війська і виступ у похід здійснювалися за наказом володаря. Загони очолювали герцоги або воєначальники (зазвичай з числа дружинників), призначені королем. До їхніх обов’язків входили не тільки збір ополчення і командування ним під час ведення бойових дій, а й судові функції, підтримання в підрозділі дисципліни і порядку [21, s.107–108]. Будь-який непослух вважався державною зрадою і карався стратою [18, s.13].

Про високий рівень та подолання кровноспорідненого принципу в організації лангобардського війська свідчить артикул “Едикта Ротарі” про взаємодопомогу між воїнами [18, s.13]. Військова дисципліна тепер ґрунтувалася на чинному законодавстві, яке під страхом зобов’язувало надавати допомогу будь-якому воїну, підданому короля.

Озброєння. Найпоширенішою, часто єдиною, наступальною зброєю франків і лангобардів вважався спис. Зокрема, відомо про його три різновиди. Ангон (*ango*) – спис середньої довжини, схожий на римський пілум (*pilum*) [2, с.82]. Використовувався, головню, для метання, проте у рідкісних випадках міг застосовуватися й у рукопашному бою. Він складався із залізного наконечника, середньої частини обкованої залізом приблизно на 2/3 довжини, решту становило древко. Навершя з двох сторін мало загнуті гачки, які дозволяли ангонові глибоко проникати у тіло ворога, наносячи супернику смертельні поранення. Витягнути цей різновид списа без серйозних пошкоджень та больового ефекту було практично неможливо. Після потрапляння і застрягання ангона у щит він завдавав ворогу серйозних незручностей. Суперник не міг його позбутися через гострі гачки, глибоко зафіксовані дерев’яною основою самого щита. Відрубати ангон мечем в бойовій ситуації через залізне куття не вважалося реальним [10, с.143–144].

Візантійський історик Агафій Мірнейський занотував особливості використання франкськими воїнами цього різновиду списа, коли той наступав на ангон, відтягуючи щит ворога донизу, отримуючи шанс вбити того або завдати значних тілесних ушкоджень [1, с.39]. Численні згадки про таку тактику бою відомі й у праці Григорія Турського [19, s.237]. Натомість стосовно його використання лангобардами ми не маємо жодної інформації.

Універсальним списом вважалася фрамея (*framea*) з вузьким і коротким наконечником [16, с. 356], який використовувався пішими і кінними воїнами для ближнього

й дальнього бою. Такий опис не дає можливості точно визначити форму зброї, що неодноразово викликало чимало дискусій. Так, Г.Дельбрюк вважав фремею пізнім різновидом списа грецького гопліта [4, с.40]. Натомість Ф.Кардіні ототожнював її з ангоном – металевим дротиком, своєрідним “кігтем”, характерним для вищеописаного різновиду списа [7, с.266]. Утім ще в I ст. н. е. Тацит згадував дротик поряд з фремеєю без будь-якого ототожнення. Крім того, ангон використовувався винятково як металевий зброя піхотинця, а для ближнього бою вважався мало придатним. Римський історик підкреслював уживання фремеї у рівній мірі вершниками і пішими воїнами.

Проте, на нашу думку, мав рацію П.Вінклер, який розглядав фремею списом довжиною не вище людського зросту з наконечником трубчастого у формі лаврового листа [2, с.82]. Така зброя могла застосовуватися для метання, у рукопашній сутичці різними підрозділами армій франків чи лангобардів. Григорій Турський і Павло Диякон залишили чимало свідчень про використання тими саме списів в якості основного виду зброї. Вочевидь, йшлося про фремею, як універсальний вид спису.

Іншим різновидом списів згадувався конті (*conti*) довжиною до 2,5 м, з широким ромбо- або листовидним наконечником. Вони входили в озброєння вершників. Вперше термін “*conti*” при описі згадуваного списа вжив Йордан [6, с.118]. Втім, такий різновид списа був відомий і Павлові Дияконіві. Автор в 663 р. в період лангобардсько-візантійського військового конфлікту занотував таке: “<...> одна особа з війська короля по імені Аламонг, який повинен був нести королівський спис, взяв цей спис двома руками і з люттю вдарив ним одного невеликого грека, вирвав його з сідла коня, на якому той скакав, і підняв у повітря вниз головою” [21, с.149]. Згідно з описом, вважаємо, що це був спис типу “*conti*”, адже ангоном чи фремеєю – невеликими списами не можливо було б зробити подібний вчинок.

У наступальному озброєнні, починаючи з IV ст., збільшився вплив мечів. Як франки, так і лангобарди використовували спату (*spatha*) – загострений з обох сторін меч завдовжки 75–80 см і завширшки 4–5 см. Найчастіше піхви робилися з дерева, покривалися міддю із залізним обкуттям [2, с.76]. Павло Диякон занотував також використання лангобардами під час завоювання Італії довгих і широких мечів [21, с.61–62]. Зокрема, саме ними, вирушивши до гепідського короля (близько 550 р.), “оперезалася” дружина Альбоїна. Спата згадується й “Едиктом Ротарі” [18, с.75], тривалий час залишаючись, безперечно, зброєю знаті та символом влади. Достатньо зазначити, що за Ріпуарською правдою вартість одного меча з піхвою дорівнювали вартості семи корів [20, с.94–95]. Поховання з нею розцінювалось ознакою високого соціального становища покійника.

Загальноживаною зброєю обох народів вважався короткий меч – скрамасакс (*scramasax*) шириною 6,5 см і довжиною від 44 до 76 см [2, с.81]. Він мав короткий і прямий клинок, загострений з однієї сторони та довгу рукоятку, призначену для тримання двома руками. Про використання франками і лангобардами меча цього різновиду містяться численні згадки у Павла Диякона [21, с.89–90] і Григорія Турського. Останній, зокрема під 575 р. останній згадував, що “двоє слуг <...> королеви Фредегонди, озброєні гострими ножами, званими в просторіччі скрамасаксами, намазаними отрутою <...> вразили його з двох сторін” [19, с.188].

У військовій справі франків та лангобардів широко використовувалися й сокири, зокрема “S”-подібна за формою франкська (*francisca*). Вона схожа на сучасні сокири. Більшість дослідників вважають її типовою металеву зброєю. У франкських хроніках часто занотовані випадки типу: “<...> кинув сокиру, розсік йому голову” [19, с.404]. Сокиру кидали у ряди суперника, порушуючи їхній стрій, готуючи відтак атаку мечами, скрамасаксами чи фремеєю [2, с.82]. Проте франкськи могли уживатися й у якості ударної зброї у ближньому бою [19, с.385–386]. У невеликій кількості, на думку Т.Малькольма, франкськи перебували на озброєнні у лангобардів [10, с.147]. Ми вважаємо, що

франкськи не були типовою зброєю у лангобардському війську, тому, очевидно, потрапили до “довгобородих” внаслідок військових конфліктів з франками як трофеї.

Більшість істориків називає лук і стріли характерними кочовим (степовим) народам. У германців вони не використовувалися масово. Значне застосування бойового лука ми спостерігаємо у тих, які відчували на собі силу натиску кінних лучників. На відміну від великої кількості типів наконечників стріл характерних багатьом східним народам, германські не відзначалися особливою різноманітністю. Йдеться, головню про листоподібні та голчасті, які, зокрема, не мали аналогів у римському та східному озброєнні, але застосовувалися, переважно, для стрільби у важке захисне спорядження. При виготовленні стріл застосовувалися різноманітні породи дерев: ясень, вільха, груша, глід, верба, клен, береза [10, с.152].

Хоча лук і стріли у Франкському і Лангобардському королівствах не знайшла широкого застосування у військовій справі, відомі все ж епізоди їх застосування. Вони використовували простий “D”-подібний лук. Дальність польоту стріли під кутом пострілу 45° становила близько 150 кроків [10, с.152]. Григорій Турський повідомляв, що франки змазували наконечники стріл отруйним соком трав [19, с.53]. Про отруєні стріли йдеться у “Салічній правді” [14, с.25], один із артикулів якої, зокрема, за пошкодження вказівного пальця, відповідального за натягування тятиви, накладав штраф вищий за пошкодження інших пальців руки [14, с.33].

Серед франків і лангобардів використання лука і стріл у військових цілях не набуло масштабного явища. Це доводить й “Стратегікон Маврикія”, у якому серед озброєння “білявих народів” (франків і лангобардів) перерахувалися головню списи, мечі і щити [15, с.188]. Відсутність згадки про лук, який відігравав набагато значнішу роль у візантійській армії, залишається переконливим аргументом. Імовірно лук вважався “нікчемною” зброєю, не вартою вільного германця, адепта холодної зброї. Павло Диякон повідомляв про існування спеціального обряду звільнення від рабства “через стрілу” [21, с.54], що, на наш погляд, засвідчувало низьку репутацію бойового лука серед вільних воїнів й у Лангобардському королівстві. Вручення стріли виглядало символічним знаком переходу від рабського стану у вільний.

Класичним захисним озброєнням вважалися здебільшого легкі щити овальної або круглої форми діаметром близько 80 см. Вони виготовлялися з деревини, обтягувалися шкірою, часто укомплектовувалися умбонами, які прикріплювалися залізними смугами зсередини. Відомі знахідки умбонів сферичної або конічної форми з опуклим наконечником у вигляді штока або миловидного вістря [12, с.26]. Останній дозволяв користуватися щитом не тільки для пасивного захисту, а й для відхилення ворожої зброї і нанесення колючих ударів. Щити, згідно з даними писемних джерел, забарвлювалися у різні кольори залежно від племінної належності. Так, Діодор вказував на особливі знаки на щитах у германців [5]. Тацит повідомляв, що гарії вступали у бій з чорними щитами [16, с.371]. Хроніст Сідоній Аполлінарій описував франкські щити V ст. як золотисто-жовті всередині, а по краю розфарбовані білим [22].

Настільки ж рідкісним і доступним лише заможним воїнам, підтверджене археологічним матеріалом, було й інше захисне озброєння [11, с.177]. Тацит писав про те, що панцирі і шкіряні шоломи зустрічалися у германців вкрай рідко [16, с.356]. На думку Т.Малькольма, впродовж усього періоду Великого переселення народів обладунки, як і раніше, ще не стали надбанням рядових воїнів, якщо тільки їм не вдавалося зняти їх з поваленого ворога. Лише королі і воєначальники могли дозволити таке захисне озброєння. Звичайні воїни йшли у бій оголеними до пояса, у штанях з льону або шкіри. Іноді на ногах у них було взуття зі шкіри або грубої тканини [10, с.138–139].

Згідно франкських законів, шолом коштував стільки ж, скільки кінь, а ціна хорошої кольчуги дорівнювала двом коням або шести волам. Настільки висока вартість захисного спорядження пояснює рідкість шоломів та інших частин обладунку в

археологічному матеріалі всіх областей варварської Європи. Навіть у могилах заможних воїнів часто виявляють тільки шолом і щит [10, с.139]. Г.Турський, описуючи озброєння Левдаста, графа Тура VI ст., перерахував основні елементи обладунку аристократа: кольчугу, латний комір, який захищав шию та шолом [19, с.258]. Останній вважався притаманним переважно знаті, і тому він часто оспівувався у піснях і сагах того часу. Чудовим прикладом аристократичного шолома, датованого приблизно 600 р. є знахідка з поховання франкського вождя у Моркені (Рейнська область). Цей, конічний за формою тип захисту, відомий як *Spangenhelm* (“шолом з заціпкою”), складається з листоподібних залізних сегментів, приєднаних до залізної основи, зібраної з горизонтального обруча і декількох вертикальних смужок, скріплених угорі. Навісні нащічники і клепана захисна маски сприяли додатковому захисту. Залізна захисна гарда, звисаючи із задньої частини шолома, прикривала шию. Залізні пластинки, що оберігали голову, були покриті зовні позолоченою бронзою і мали шкіряну обробку. Такий шолом не вважався “парадним”, бо у місцях стертої позолоти і на верхівці видно глибокі сліди від ударів мечем [10, с.139–140].

Германські воїни, часто не маючи змоги подбати про належний захист, йшли у бій з непокритою головою і незахищеним тілом. Порівняно невелике поширення панцирів і шоломів Г.Дельбрюк пояснював улюбленою тактикою боротьби германців – розсипним строєм. Легкості під час руху надавалося вагоме значення через переважно наступальні дії воїнів, які розцінювалися престижніше від оборонних. Тому ті відмовлялися від важкого захисного озброєння, задовольняючись легкими щитами [4, с.33–34]. На думку Ф.Кардіні, це пов’язувалося з особливою ментальністю, етнічними характеристиками *gentes*. За правильної побудови лави панцирі і шоломи були необхідні тільки воїнам у зовнішніх рядах. Іти у бій взагалі без оборонного озброєння вважалося ознакою особливої відваги, мужності і військового запалу. Укриття за щитом, під шоломом, за бронею розцінювалося як прояв ганебного боягузтва [7, с.91].

Військове спорядження коня не зазнало істотних змін. Вузничий набір складався з традиційних предметів: налобника, наносника, вудил, всіляких блях і пряжок [16, с.360]. З V ст. починає застосовуватися сідло спочатку просто у вигляді накидки з тканини, втім згодом набуло сучасного вигляду. Вершники застосовували шпори – масивні, з коротким прямим вістряем. Вони виготовлялися з бронзи або заліза. Германські коні були нижчими від римських і, за словами Тацита, оточувалися особливим шануванням та любов’ю. Білі коні, наприклад, розводилися у священних дібровах і гаях. Спеціальні жерці уважно стежили за їхньою поведінкою, характером іржання і пирхання, з огляду на яке нерідко робили пророцтва [16, с.357–358]. Особливою турботою германців був догляд за гривною і хвостом коня, наруга над яким вважалася образою, нанесеною його господареві [14, с.38–39].

До початку VIII ст. у франків і лангобардів не існувало організованої системи продовольчого постачання війська, оскільки планування кампаній передбачало самозабезпечення підрозділів усім необхідним на марші. Розмір війська фактично визначався імовірним запасом продовольства в областях, через які воно збиралася пройти [10, с.155–156]. Відтак пересічна франкська чи лангобардська розбійницька банда або армія переважно залишалася невеликою. Війська чисельністю декілька тисяч могли вступити у битву тільки у ході масового переселення або захищаючи територію племені від агресора [10, с.157]. Наприклад, варварські сили, що нападали на Західну Римську Імперію з останньої третини IV ст., не були численними. Алеманнів у битві при Аргентораті (Страсбурзі) 357 р., у кращому випадку, налічувалося не більше 25 тис. У битві при Адріанополі 378 р. об’єднані сили гунів, аланів, остготів і вестготів, які розгромили армію Валента, становили приблизно 18 тис. осіб. В 429 р. Вандальський король Гензеріх привів до Африки близько 16 тис. воїнів. На початку завоювання Італії Юстиніаном остготський правитель Вітігіс проти візантійців міг виставити від 25 тис.

до 30 тис. воїнів. У середньому, кожне з основних варварських королівств покладалося на військо від 10 до 30 тис. чоловік [8, с.20–21].

Опосередковано про кількісні показники армій VI–VII ст. засвідчує кодекс законів Уессекського короля Іне (кінець VII ст.): “Ми використовуємо слово “зłodіі”, якщо число людей не перевищує семи, “банда мародерів” для числа між сімома і тридцятьма п’ятьма; все, що більше цього вважається *hege*” [23, s.40–41]. Термін “*here*”, на думку Т.Малькольма, тлумачиться як “набіг” або “армія” [10, с.157].

Отже, основою військової організації франків і лангобардів залишалось народне ополчення, роль якого наприкінці VII ст. поступово зменшилася й подальший розвиток отримали дружинні відносини. Спочатку до військової служби в обох королівствах не залучали римлян, проте згодом при нормалізації міжетнічних відносин створилася правова основа для включення місцевого населення у військо. Народне ополчення очолював король, герцог чи призначений ними воєначальник. Цивільні стосунки у військах регламентувалися варварськими законодавствами. У VI–VII ст. на озброєнні франків і лангобардів перебували списи, мечі, сокири, меншою мірою луки і стріли. Рядові воїни використовували щити, а кольчуги і шоломи використовували переважно заможні аристократи. Чисельність війська, як франків так і лангобардів залишалася невеликою і становила кілька тисяч воїнів.

1. Агафий. О царствовании Юстиниана / пер. М. В. Левченко. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1953. – 227 с.
2. Винклер П. Иллюстрированная история оружия / П. фон Винклер. – М. : Эксмо, 2010. – 256 с.
3. Дворецкая И. А. Формирование политической идеологии в раннефеодальной Италии VI–VIII вв. : учеб. пособие / И. А. Дворецкая. – М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1984. – 101 с.
4. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории : в 7 т. Т. 2 : Германцы / Г. Дельбрюк. – С. Пб. : Наука, 1994. – 352 с.
5. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Кн. V, 30 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ancientrome.ru/antlittr/diodoros/diod05-f.htm>.
6. Йордан. О происхождении и деяниях готв. GETICA / Йордан. – М. : Изд-во Восточной литературы, 1960. – 437 с.
7. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства / Ф. Кардини ; пер. с ит. В. И. Уколовой. – М. : Прогрес, 1987. – 384 с.
8. Контамин Ф. Война в Средние века / Ф. Контамин ; пер. с фр. Ю. П. Малинина, А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова. – С. Пб. : Ювента, 2001. – 416 с.
9. Корсунский А. Р. Образование раннефеодального государства в Западной Европе / А. Р. Корсунский. – М. : Изд-во Мос. ун-та, 1963. – 187 с.
10. Малькольм Т. Варвары. Древние германцы. Быт, религия, культура / Т. Малькольм ; пер. с англ. Н. Ю. Чехонадской. – М. : Центрполиграф, 2005. – 223 с.
11. Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века / А. Л. Монгайт. – М. : Наука, 1974. – 408 с.
12. Норман А. Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов / А. В. Б. Норман ; пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М. : Центрполиграф, 2008. – 270 с.
13. Прокопий из Кесарии. Война с готами / пер. с греч. С. П. Кондратьева, вступ. ст. З. В. Удальцовой. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1950. – С. 353.
14. Салическая Правда / под ред. Семенова В. Ф. ; пер. с лат. Н. П. Грацианского. – М. : Мос. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина, 1950. – 167 с.
15. Стратегикон Маврикия / изд. подг. В. В. Кучма. – С. Пб. : Алетейя, 2004. – 256 с.
16. Тацит К. Сочинения : в 2 т. Т. 1 : Анналы : Малые произведения / К. Тацит ; изд. подг. А. С. Бобович, Я. М. Боровский, М. Е. Сергеевко. – Л. : Наука, 1969. – 445 с.
17. Турский Г. История франков / Г. Турский ; отв. ред. М. Л. Гаспаров. – М. : Наука, 1987. – 464 с.
18. Edictus Rothari // Leges Langobardorum / Edidit G. H. Pertz // Leges (in Folio) T. III. – MGH. – Hannoverae : Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani, MDCCCLXVIII. – S. 1–90.
19. Gregorii episcopi Turonensis. Historiarum libri X / Cvrauerunt B. Krusch et W. Levison // Scriptorum rerum Merovingicarum T. I. Pars I. – MGH. – Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1951. – 641 s.
20. Lex Ribvaria / Edidit F. Beyerle und R. Buchner // Leges nationvm Germanicarvm T. III. – MGH. – Hannoverae : Impensis Biblioplilii Hahniani, MCMLIV. – 217 с.
21. Pauli historia Langobardorum / L. Bethmann et G. Waitz // Scriptorum rerum Langobardicarum et Italicarum. Saec. VI–IX. – MGH. – Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, MDCCCLXXVIII. – S. 12–219.

22. Sidonii Apollinaris. Epistularum Libri Novem. IV, 20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.waardeja.home.xs4all.nl/index_htm_files/sid_ep.pdf.
23. The laws of the Earliest English Kings / Edited and translated by F. L. Attenborough. – Cambridge : The University Press, 1922. – 256 s.

В статтє осуцествлен сравнительный анализ франкского и лангобардского войска. Прослежены общие и отличительные черты в организации, вооружении и численности войск. Освещены влияние римского, византийского, азиатского (кочевого) военного искусства на франкское и лангобардское вооружение, стратегию и тактику.

Ключевые слова: франки, лангобарды, войско, организация, вооружение, численность.

The article provides a comparative analysis of the Frankish and the Lombard army. Common and distinctive features in the organization, arming and number of troops are viewed. The influence of the Roman, Byzantine, Asian (nomadic) martial arts on the Frankish and Lombard weapons, strategy and tactics are described.

Keywords: Franks, Lombards, army, organization, armament, number.

УДК 392.14: 265.9 (477.86)
ББК 63.5 (4 Укр)

Богдан Рева

СИНТЕЗ ДОХРИСТИЯНСЬКИХ ТА ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У СВАТІ ВОДОХРЕЩА НА ОПІЛЛІ (на матеріалах Галицького району)

У статті автор висвітлив дохристиянське та церковно-релігійне свято Водохреща. На зібраних польових та друкованих матеріалах коротко розкрив ритуали його святкування. Особлива увага приділено символічній функції хрестиків як одного із елементів оберегу та охарактеризовано значення Йорданської свічки-трійці у завершальному етапі різдвяно-новорічних свят українців південного Опілля у XX–XXI столітті.

Ключові слова: Опілля, хрестик, оберег, Йордан, Водохреще, три свічі, Йорданська вода, повір'я, символ.

Помітні зрушення у вивченні Опілля відбулись у дослідженнях матеріальної культури. Вивчення етнографічних особливостей опілян є однією з найважливіших і водночас найменш досліджених проблем в українській академічній науці. Календарна обрядовість Опілля на повсякденному рівні не досліджувана. Загалом в етнографічній науці спеціальних праць такого характеру поки що не створено, але окремі сюжети етнографічних досліджень засвідчують зростання інтересу до вивчення календарної обрядовості.

Єдиним святом в українській обрядовості, де центральне місце займають обряди, пов'язані з водою, був день Хрещення, відоме в народі як Ордань, Ардан, Йордан, Відорощі, Водорщи, Водохрещі [38, с.65].

Чималий внесок у дослідженні різдвяно-новорічних свят зробили такі вчені, як О.Потебня [39], М.Сумцов [44], В.Скуратівський [42], С.Килимник [27], О.Воропай [8], П.Дарманський [9; 10], С.Павлюк[45], К.Сосенко [43], Л.Храплива-Щур[47], М.Маєрчик [33]. Серед дослідників, які займаються вивченням свята Йордана можна назвати І.Чеховського [48], Н.Зозулю [26], О.Поріцьку [38], Г.Маковії [34], П.Чубинського [49]. Помітні зрушення у вивченні Йорданської свічки-трійці зробили У.Мовна [36], Я.Ковальчук [29], Г.Носова [37]. Вивченням Йорданської святої води займаються Я.Боровський [4], Л.Виноградов [40], В.Войтович [7], Г.Булашев [6].

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні традиційної обрядовості Водохреща українців південного Опілля XX–XXI столітті. На основі результатів польових етнографічних досліджень та друкованих джерел проаналізувати специфіку

Водохреща як одного із елементів традиційної календарної обрядовості різдвяно-новорічних свят на території південного Опілля.

Вода займала незначне місце в слов'янських культурах і віруваннях, проте в магичній практиці вона використовувалася дуже широко. Найважливішою рисою води, яка відбилася у космогонічних віруваннях народу, була її очищувальна властивість, щоб передалася її сила людині. Оскільки у свідомості людей чистота і здоров'я якнайтісніше пов'язані, і здоров'я є одним із проявів чистоти, то в народі вода ототожнюється із здоров'ям [38, с.63; 52, с.96]. Гуцули казали, що вода так само тече в землі по жилах, як кров у тілі людини. У південних слов'ян володіння цілющими джерелами приписувалася самодівам і вілам, здатним “замикати” воду [52, с.96]. Її символіка пов'язана з одного боку, з її природними властивостями: прозорістю, свіжістю, швидким плином, здатністю очищати [52, с.97]. За уявленнями язичників “земна вода з'єднувалася з водою небесною” [1, с.294]. Вода характеризується в народній термінології як “жива”, “здорова”, “сильна”, “холодна”, “швидка”, “жвава”, “молода” і протиставляється стоячій воді “мертвій”, “каламутній”, “іржавій”, “старій”, “гнилій” [40, с. 35]. Традиційно, вода – символ першоматерії, плідності; початку і кінця всього суцього на землі [5, с.426]. Предки вбачали у святі Водохреща єднання душі людської з душею природи [7, с.86]. Пережитки культурного шанування води і жертвоприношення їй дійшли до наших днів у вигляді заборони плювати на воду, у звичай зберігати її як святу чи цілющу [9, с.7]. У стародавніх єгиптян, наприклад, був звичай ритуального обряду обмивання, який називався “водою очищення”. Жерці вчили, що завдяки цьому обрядові вода очищає душу віруючого й оновлює його тіло [9, с.7]. За уявленням стародавніх греків, римлян, вода допомагала віруючим відгадувати потаємне, передбачати майбутнє, навіювала пророчий та зміцнювала поетичний дар [9, с.22]. У мусульман вода служить символом милосердя, знання і життя [53, с.93]. У даосизмі вода вважається символом м'якості, у якій прихована твердість і справжня сила. У європейській культурі ця властивість, навпаки, зробила воду символом завзяття та наполегливості. Очевидно, символічне значення води тут залежить не стільки від її властивостей, скільки від того, як людина сприймає ці властивості [53, с.94]. В іудейській релігії ритуальне обливання також було у великій пошані. Його здійснювали над тими, хто каюся у своїх поганих вчинках – гріхах. Цей обряд називався “хрещенням покаяння”. У всіх чотирьох канонічних євангеліях розповідається про аскета-пустельника Іоанна, який нібито в ріці Йордані, ще до виникнення християнства, здійснював масове “хрещення покаяння”, за що й був прозваний “хрестителем” [9, с.7]. Обрядові обливання, задовго до появи християнства, були відомі в Індії, Китаї, Японії, Персії та інших найдавніших країнах. В Індії, наприклад, ритуальні обмивання збереглися до наших днів [9, с.9]. Слов'яни вважали воду стихією, з якої утворився світ, а тому і поклонялися їй [4, с.8; 50, с.82].

Обряд занурення у воду, який згодом у християнстві перетворився у таїнство хрещення, був відомий стародавнім народам. В основі його, як і в християнському хрещенні, знаходилася віра в магичне очищення водою від гріхів, сподівання на благодать від богів чи милість від добрих духів. Тому в деяких народів цей обряд називався містерією, тобто таїнством [9, с.10].

Вже стародавні євреї мали уявлення про “святу воду”. Так, у них широко практикувалося культове вживання води. Вода, змішана з попелом спаленої жертвовної рудої телиці, називалася “очисною” і використовувалася при посвяченні в жерці та левіти, а також в тих випадках, коли правовірний іудей “оскверняв” себе дотиком до мерця чи домовини [9, с.22]. Вода у використанні в магичних цілях має надприродну дію, що зцілює, має стародавнє походження. Вже здавна відомо про те, що будь-який звичайний предмет за допомогою магичних дій та ритуалів можна освятити.

Свято Водохреща називають ще днем Богоявлення через те, що Бог об'явився на ріці Йордані. В часи Гетьманщини на Водохреща парубоцтво сходилося на лід помі-

ряться силами, а дівчата умиватися йорданською водою – “аби щоки рум’яніли” [28, с.54].

На Гуцульщині до Йордана виготовляли дерев’яні хрести у вигляді ляльки. Їх прикрашали травами і вивішували на видному місці: воротах, колодязях, над входом до хати [46, с.314]. На деяких опільських хатах йорданських хрестиків нараховували кілька десятків. Опіляни вважали ці хрестики оберегом від злих сил [16; 20]. Як зазначав П.Дарманський, знак хреста відганяє диявола [10, с.11].

У південній частині Опілля більш характерним було малювання хрестиків на стінах [14; 15; 22]. Зв’язок хреста з давньою традицією новорічних русалій, яскраво виступив у виконанні в Україні на Йордан хреста з льоду на річці. Така увага до води взимку походить від дохристиянських русалій, що відбувалися зимою і літом та були пов’язані з культом води. Хрести на Гуцульщині вивішували з тонких дощечок, надаючи йому неповторних форм [31, с.170]. Серед численних обрядодій, які виконувалися до цього свята, важливе місце посідав магічний захист оселі й господарства від сил зла. Одним із дійових засобів такого захисту було нанесення магічних знаків у формі хреста. Їх позначали на сакральних межах господарства, оселі, приміщень для худоби тощо – для відлякування відьом та інших персонажів демонологічних вірувань.

Магічна апотропеїчна властивість хреста закріпилася за цим символом ще у Візантії, де серед християн широко побутували нагрудні хрестики та ікони-хрести, які слугували ознакою приналежності до релігії й водночас виконували роль оберега. Тож переймаючи від рومیїв християнські предмети культу, давньоруські неофіти засвоювали водночас і їхню захисну функцію. У календарній апотропеїчній магії широко практикувалося виготовлення і встановлення на сакральних межах житла і господарства хрестиків-оберегів із дерева, воску та інших матеріалів. На Покутті дерев’яні хрестики виготовляли і виставлялися напередодні Йордана у порубіжних місцях: на воротах, біля дверей усіх приміщень, місцях водопою худоби – щоби на весь рік забезпечитися від доступу до оселі та худоби відьом та іншої нечистої сили. Щоби відьми і злі духи протягом усього року не могли пошкодити худобі, на дверях стаєнь встановлювали хрестики з дерева чи металу й буковинці. В обрядодіях магічного захисту за допомогою оберегів-хрестів великого значення надавалося приготуванню спеціального мастила із захисними та відлякуючими властивостями. У магічній практиці українців Прикарпаття, таке мастило здебільшого виготовляли із дьогтю або часнику. Використання дьогтю як мастила для нанесення хрестиків-оберегів у магічній практиці трактується як залучення таких ефективних антивідьомський оберегів, як вогонь та дим. Особливу силу мав часник із різдвяного столу, тобто з жертвовної трапези, або посвячений на велике свято [48, с.16]. Хрест застосовувався як апотропеїчний предмет, відлякуючи нечисту силу [37, с.52]. Отже, універсальним апотропейом у день Йордана був і є часник, як один із основних предметів, який має магічну дію у захисті від злих духів, вроків та хвороб.

На Йордана до церкви ідуть з “трійцею”, тобто трьома сплетеними докупі восковими свічками [29, с.47]. Богослужіння у церквах тривали довго – починалися о п’ятій годині ранку, а закінчувалися о дванадцятій опівдні [15; 16; 21]. Після відправи процесія та чотири дівчини несли образ “Матері Божої”, виходили з церкви і прямували на ріку. Попередньо чоловіки збирались на річці і вирубували із льоду хрест. Хрест обмальовували буряковим сиропом або “синкою”, співали “На Йордані хрест вишиваний” [20; 21; 35, с.21]. Попереду несуть дерев’яний церковний хрест і хоругви, хор співає “Голос Господній...”, за хором іде священник, приклавши золотий хрест до чола, а за священником – народ. До річки на Водохреща йдуть усі старі, молоді і діти. Кожен несе з собою пляшку або глечик на воду [41, с.109–110]. Освячення води на річці тривало довше години [14; 15; 35, с.21]. Крім ікон і церковних корогів, учасники цих процесій несли з собою запалені “трійці” – три свічки, перевиті стеблами базиліку,

чебрецю та інших квітів [32, с.314]. “Трійця – трирамення воскова свічка, яку вкладають у дерев’яний свічник, прикрашають її сушеним зіллям, прядилом, герданами. З нею іде господар на посвячення води і вмочує горючу трійцю тричі в посвячену воду. З нею господар повертається додому” [36, с.555]. На Поділлі на Водохреще святили трійцю – три свічки, зв’язані квітчастою хусткою та оповиті намистом, стрічками, калиною, васильками та безсмертником. З трійцею на Йордан йшли переважно дівчата. Після посвячення, перед тим як йти додому, трійцю гасили, занурюючи в ополонку [28, с.54]. Три свічі, з’єднані в одну, що у християнстві символізують три іпостасі єдиного Бога, в народній обрядовості та культурі набули значення універсального оберега, що використовувався в різних життєвих випадках упродовж року. Павло Чубинський у 70-х рр. XIX ст. зафіксував, що на Водохреще “многие мужчины и женщины во время водосвятия держат тройные свячи, в ознаменованіе Пресвятой Троицы” [26, с.82]. Господарі вертались додому з засвіченими “трійцями, як свічка не згасла в дорозі, значить добрий буде рік” [26, с.82–83].

Також символічною функцією на Йордан у опілян була поява птахів. Птахи символізували “духа Божого”, що зійшов з небес в образі голуба [23].

Йорданська вода придатна на все: дитина перестрашилася – покропити водою; нечистий ночами докучає – напитися води; свячена вода лікувала все: біль голови, серце; помагала заспокоїти сполошені коні; теж, коли в’їздилося возом, щоб веснувати, треба було покропити віз і насіння та бажати щастя в праці, щоб діждати урожайних жнив [32, с.679]. Віддавна в народі посвячену на Водохреще воду вважали своєрідною панацеєю від багатьох недуг. Після Водохреща, вважалося, мають слабнути морози. Тому казали: “Тріщи не тріщи, а вже минули Водохрещі” [2, с.201; 42, с.317]. Як тільки священик занурював хрест в ополонку, присутні поспішали зачерпувати у “дзбанок” свяченої води [45, с.136].

Освячену воду люди намагалися якомога швидше набрати в посуд і рознести по домівках, вірили, що в того, хто зробить це першим, краще буде розмножуватися худоба і розвиватися все господарство. Йорданській воді приписувались чудодійні лікувальні властивості. Її давали хворим людям і тваринам. Особливо цінували її пасічники. Лікувальними та апотропеїчними властивостями наділялася не лише вода, а й усі предмети, що мали відношення до ритуалу хрещення [46, с.314]. Перед їжею п’ють свячену воду [3, с.8–9; 17].

На Йордан люди вірили у багато прикмет. Так, якщо перед хоругвами пролетять горобці – нещасливий рік для дітей, граки – для молодих людей, а як пролетять гуси, то старі люди цього року будуть дуже хворіти, а то й – боронь, Боже – вмиратимуть. Якщо на Водохрищах дерева вкриті інеем, то навесні у відповідний день тижня в п’ятницю, четвер – треба сіяти ярову пшеницю: “вродить, як гай!” Якщо на Водохреща день ясний, сонячний, то хліба в такому році буде багато “сажки” (зони). Попіл після Різдвяних свят не можна зберігати – ні в хаті, ні в дворі, бо “буде пожежа”; ввечері на Водохреща його треба винести на річку і висипати на лід [41, с.111].

На Опіллі освячену воду, яку набрали у посудину на Водохреще, господарі зберігали протягом року, вірили в її цілющу властивість [18; 19]. На Гуцульщині промовляли, лікуючись від недуги: “Водичко-Йорданичко! Вмиваєш луги-береги, коріне, біле каміне, – умий сего рщеного (хрещеного), чисто вчіненого вед гніву, ненависти і від усикого лиха” [38, с.65]. Наголошував на магічній дії і різних способах ворожби з водою К.Мошинський, який вважав, що за допомогою води встановлювалися контакти зі світом духів-предків [54, с.369].

Після водосвяття всі повертаються додому зі свяченою водою, господар, опускаючи в неї сухі васильки, хрестить нею хату, обійстя, худобу [25, с.7]. А за господарем ходить його молодий син, несучи в руках буханець хліба та від часу до часу

відкушуючи з нього кавалок [22; 43, с.55; 30, с.14]. Опісля всі п'ють свячену воду й обідають [24].

Після Йордану є звичай, що священик обходить всі хати вірян, кропить їх свяченою водою [47, с.18]. Цією свяченою водою обганяли худобу на Юрія, освячували мак і часник на посадку [21; 14]. Якщо перед обідом на Водохреща господиня місить тісно на пироги, то витягнувши руку з тіста, не обтирає її, а йде в сад і обв'язує яблуневе дерево соломною, примовляючи: “Щоби сь на той рік родили яблука такі добрі і м'які, як тісно” [8, с.170]. Якщо “на Водохреще риба табунами ходити, то на рої добре буде”. Богоявленську воду уживають селяни для розведення бджіл, “пасіки” [49, с.8–9]. Протягом цілого тижня після Богоявлення не перуть білизни на річці, щоб не оскверняти “свяченої води” [49, с.10]. “Хто до Йордана роджений та перед Йорданом хрещений самим Христом благословенний”, можна почути поміж старенькими [34, с.112]. На Йордан виносили сіно, яке клала мати на стіл перед Різдвяною Святвечерею. Урочисто здіймалася скатертина, тато підкладав капелюх, “би голова від клопотів не боліла”, а діти брали по кілька стебел і йшли обдаровувати дерева, “би садовина добре родила”. Це свято виносилося птахами на гніздо, би двору цього не обминали, садовину у чистоті тримали [34, с.114]. Хрещення закінчуються “Різдвяні свята” [3, с.8–9]. Перший понеділок після Водохрещення – святий. Цього дня можна їсти тільки пісні страви [51, с.55].

Отже, завершальним етапом різдвяно-новорічних свят є Водохреще. Це свято завжди посідало центральне місце в ритуальній обрядовості, яке пов'язане з водою. Вода породжує життя і дарує здоров'я. На основі польових та друкованих матеріалів щодо традиції святкування Йордана на Опіллі, ми дійшли висновків, що слов'яни поклонялися великій силі води і робили жертвопринесення їй. Пережитки шанування води перейшли і до наших днів у вигляді заборони плювати у воду, обряд занурення у воду тощо. Кульмінацією цього свята є занурення священиком хреста у воду, де вона стає освяченою. Символічною функцією на Водохреще була поява птахів, що означало появу “духа Божого” у вигляді голуба. Йорданська вода має чудодійні лікувальні та апотропеїчні властивості.

1. Аничков Е. В. Язычество и Древняя Русь / Е. В. Аничков. – М., 2003. – 399 с.
2. Белякова Г. С. Славянская мифология / Г. С. Белякова. – М. : Просвещение, 1995. – 239 с.
3. Беньковського І. Поверья, обычаи, обряды, суеверья и приметы, приуроченные к “Різдвяным святкам” / І. Беньковського // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – 144 с.
4. Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян / Я. Е. Боровский. – К. : Наукова думка, 1982. – 104 с.
5. Бриняк О. Рудименти міфологічних вірувань у родильній обрядовості та хрестинній поезії українців / О. Бриняк // Народознавчі зошити. – 2011. – № 3 (99). – С. 426–435.
6. Булашев Г. Український народ у своїх легендах релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К., 1992. – 412 с.
7. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 663 с.
8. Воропай О. Звичаї нашого народу / О. Воропай. – Мюнхен : Українське видавництво, 1958. – Т. 1. – 449 с.
9. Дарманський П. Обряд у житті людини / П. Дарманський. – К., 1974. – 200 с.
10. Дарманський П. Ф. Нове життя – нові обряди / П. Ф. Дарманський. – К., 1984. – 88 с.
11. Записано автором від Сендунь Іван Іванович, народився 7 листопада 1939 р. в селі Тенетники, вул. Шухевича Галицького району Івано-Франківської області, працював в будинку культури, на даний час пенсіонер, проживає в с. Тенетники, вул. Шухевича Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 3 липня 2014 р.
12. Записано автором від Собчишин Михайлини Степанівни, народилася 1937 р. в с. Тенетники, вул. Шухевича, 36 Галицького району Івано-Франківської області, працювала технічним працівником сільської ради, на даний час пенсіонер, проживає в с. Тенетники, вул. Шухевича, 36 Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 3 липня 2014 р.
13. Записано автором від Пирч Марії Іванівни, народилася 1960 р. в с. Тенетники, вул. Дністровська, 3 Галицького району Івано-Франківської області, працює бібліотекарем, проживає в с. Тенетники,

- вул. Дністровська, 3 Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 3 липня 2014 р.
14. Записано автором від Андрусишин Ольги Степанівни, народилася 26 лютого 1929 р. в селі Мединя, вул. Незалежності Галицького району Івано-Франківської області, працювала в колгоспі, на даний час пенсіонер, проживає в с. Мединя, вул. Незалежності Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 28 грудня 2013 р.
 15. Записано автором від Босович Катерини Василівни, народилася 11 вересня 1926 р. в селі Комарів, вул. І.Франка, 589 Галицького району Івано-Франківської області, на даний час пенсіонер, проживає в с. Комарів, вул. І.Франка, 589 Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 11 жовтня 2014 р.
 16. Записано автором від Босович Катерини Василівни, народилася 16 березня 1942 р. в селі Дорогів, вул. В.Чорновола, Галицького району Івано-Франківської області, вища освіта, вчителька історії, на даний час пенсіонер, проживає в с. Дорогів, вул. В.Чорновола Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 30 вересня 2014 р.
 17. Записано автором від Затварницького Олексія Дмитровича, народився 21 липня 1922 р. в селі Комарів, вул. Ворони, 127 Галицького району Івано-Франківської області, на даний час пенсіонер, проживає в с. Комарів, вул. Ворони, 127 Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 11 жовтня 2014 р.
 18. Записано автором від Ківерського Йософа Юхимовича, народився 9 січня 1923 р. в селі Комарів, вул. В.Левицького, 244 Галицького району Івано-Франківської області, на даний час пенсіонер, проживає в с. Комарів, вул. В.Левицького, 244 Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 11 жовтня 2014 р.
 19. Записано автором від Климончука Євстахія Васильовича, народився 1 серпня 1936 р. в селі Сокіл, вул. Шевченка, 4 Галицького району Івано-Франківської області, працював будівельником, на даний час пенсіонер, проживає в с. Сокіл, вул. Шевченка, 4 Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 27 грудня 2013 р.
 20. Записано автором від Куцоконь Ярослави Олексіївни, народилася 9 вересня 1945 р. в селі Мединя, вул. Набережна Галицького району Івано-Франківської області, працювала муляром та штукатуром четвертого розряду, на даний час пенсіонер, проживає в с. Мединя, вул. Набережна, Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 28 грудня 2013 р.
 21. Записано автором від Луцькія Олексія Михайловича, народився 9 червня 1930 р. в селі Сокіл, вул. Ворони, 10 Галицького району Івано-Франківської області, працював на Мебельному комбінаті, на даний час пенсіонер, проживає в с. Сокіл, вул. Ворони, 10 Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 27 грудня 2013 р.
 22. Записано автором від Мисів Марії Михайлівни, народилася 28 серпня 1954 р. в селі Мединя, вул. Підгорецька Галицького району Івано-Франківської області, працювала на заводі “Фурнітурний”, на даний час пенсіонер, проживає в с. Мединя, вул. Підгорецька Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 28 грудня 2013 р.
 23. Записано автором від Річко Надії Василівни, народилася 5 березня 1938 р. в с. Мединя, вул. Шевченка Галицького району Івано-Франківської області, закінчила Снятинське культосвітнє училище, працювала директором Будинку культури в селі Мединя, на даний час пенсіонер, проживає в с. Мединя, вул. Шевченка Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 28 грудня 2013 р.
 24. Записано автором від Шиян Ганни Ільківни, народилася 25 червня 1941 р. в с. Мединя, вул. Набережна Галицького району Івано-Франківської області, працювала прибиральницею у школі, на даний час пенсіонер, проживає в с. Мединя, вул. Набережна Галицького району Івано-Франківської області, дата проведення польових досліджень 28 грудня 2013 р.
 25. Зимовий цикл календарних обрядів України за енциклопедією українознавства // Історія України. – 1997. – № 1. – С. 7.
 26. Зозуля Н. Йорданські свічки – “трійці” / Н. Зозуля // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 4–5. – С. 82–84.
 27. Килимник С. Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні / С. Килимник. – Торонто, 1964. – Т. 1. – 151 с.
 28. Кобальчинська Р. Поезія звичаїв та обрядів найбільшого народного свята / Р. Кобальчинська // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 1. – С. 49–54.
 29. Ковальчук Я. Свята на Україні у звичаях та забобонах / Я. Ковальчук. – Х. ; К., 1930. – 111 с.
 30. Короткі відомості про свята Православної України. – К., 1993. – 112 с.
 31. Кузенко П. Хрест як важливий елемент культури Карпат / П. Кузенко // Народознавчі зошити. – 2004. – № 1–2. – С. 167–171.
 32. Магмет І. Спомини зі села Жовчів, Рогатинська земля / І. Магмет. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1989. – Т. 1. – 998 с.

33. Маєрчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу / М. Маєрчик. – К., 2011. – 325 с.
34. Маковій Г. П. Затоптаний цвіт : Народознавчі оповідки / Г. П. Маковій. – К. : Український письменник, 1993. – 205 с.
35. Марчак В. Українець у Польщі / В. Марчак. – Львів, 2005. – 180 с.
36. Мовна У. Міфо-ритуальні аспекти застосування воску в українців Карпат і Прикарпаття / У. Мовна // Народознавчі зошити. – 2005. – № 5–6. – С. 550–565.
37. Носова Г. А. Язычество в Православии / Г. А. Носова. – М., 1975. – 151 с.
38. Поріцька О. Ритуальний знак води / О. Поріцька // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 4. – С. 63–67.
39. Потебня А. А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / А. А. Потебня. – М., 1865. – 310 с.
40. Признаковое пространство культуры / редкол.: Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая. – М., 2002. – 432 с.
41. Різдвяні свята в Україні. – К. : Музична Україна, 1992. – 152 с.
42. Скуратівський В. Т. Український народний календар / В. Т. Скуратівський. – К. : Техніка, 2003. – 384 с.
43. Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого вечора / К. Сосенко. – К., 1994. – 360 с.
44. Сумцов Н. Ф. Научное изучение колядок и щедровок / Н. Ф. Сумцов. – К., 1886. – 30 с.
45. Українське народознавство / за ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь. – Львів, 1994. – С. 127–137.
46. Українці : історико-етнографічна монографія : у 2 кн. Кн. 1 : Опішне // Українське народознавство. – 1999. – 528 с.
47. Храплива-Щур Л. Українські народні звичаї в теперішньому побуті / Л. Храплива-Щур. – Торонто, 1982. – 52 с.
48. Чеховський І. Йорданські обереги – щоби прогнати нечисту силу / І. Чеховський // Час. – 2000. – 2005. – 21 січня. – Ч. 3 (294). – С. 16.
49. Чубинський П. П. Календарь народных обычаев и обрядов / П. П. Чубинский. – К. : Музична Україна, 1993. – 80 с.
50. Шеппинг Д. Мифы славянского язычества / Д. Шеппинг. – М., 2008. – 301 с.
51. Шкода М. Н. Традиції і свята українського народу / М. Н. Шкода. – Донецьк, 2007. – 384 с.
52. Энциклопедический словарь. Славянская мифология. – М., 1995. – 415 с.
53. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы. – М., 2004 – 553 с.
54. Moszynski K. Kultura ludowa. Slowian / K. Moszynski. – Warszawa, 1967. – Т. 2. – S. 369.

В данной статье автор освещает дохристианский и церковно-религиозный праздник Крещения. На собранных полевых и печатных материалах кратко раскрыл ритуалы его празднования. Особое внимание уделено символической функции крестиков как одного из элементов оберега и охарактеризованы значение Иорданской свечи-тройце в завершающем этапе рождественско-новогодних праздников украинские южного Опилля в XX–XXI веке.

Ключевые слова: Опилля, крестик, оберег, Иордан, Крещение, три свечи, Иорданская вода, поверье, символ.

In the article the author investigated the pre-Christian and religious celebration of Baptism of Jesus. In the gathered field and printed materials there has been briefly revealed the rituals of its celebrations. The main attention is focused on the symbolic function of the Cross as one of the amulet elements. There has been characterized the meaning of Jordan Candle in the final phase of Christmas and New Year celebrations of the Ukrainians in southern Opillia in the 20th – 21st centuries.

Keywords: Opillia, cross, amulet, Jordan, Baptism of Jesus, three candles, Holly water, belief. Symbol.

РЕЛІГІЙНІ ВПЛИВИ НА ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЖІНКИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розглядається вплив біблійної традиції на виникнення християнської та равиністично-іудейської релігійних концепцій, особливо в контексті формування в них ідей про жінку. Основна увага приділена формуванню норм структури і типології сім'ї, сексуальної етики, статусу жінки у різних народів західноукраїнських земель на основі християнського та іудейського концепту жінки.

Ключові слова: жінка, християнство, іудаїзм, сексуальність, сім'я, розлучення, нідда, контрацепція, одяг.

Статус жінки визначається нормами і традиціями, заснованими на конкретній системі цінностей і світоглядних засад, що формує глибинний рівень свідомості народу, колективні уявлення людей, їх образ світу, цінності та взірці, які визначають думки, почуття й дії окремих індивідів. З кінця XVIII ст. Буковина і Галичина перебували у складі імперії Габсбургів, народи якої сповідували християнство та іудаїзм, що мали різні течії і напрямки. Саме ці дві релігії формували світогляд і світосприйняття місцевого населення та разом з культурною традицією впливали на визначення гендерних ролей у сім'ї й суспільстві. І хоча в цей час вже набуло поширення просвітництво, але наукове світобачення ширилося переважно у вищих, освічених верствах суспільства, тоді як значна частина простого населення була малоосвідченою, а то й взагалі неписьменною. Особливо це стосувалося жінок, серед яких, наприклад на Буковині, у кінці XVIII ст. більшість були неписьменними, а у 1900 р. неписьменними залишилося 69%. Це на 13,13% менше, ніж у 1890 р., але факт досить промовистий. Найменш освіченими були русинки-українки (14,26%) і румунки (23,16%) [35, с.ССXXX].

Питання впливу релігії на світогляд і гендерну стратифікацію західноукраїнського суспільства ще мало досліджене в українській історіографії. Так, вплив Православ'я на різні аспекти життя слов'ян з позицій гендерного підходу висвітлені в роботі американської дослідниці Є.Левін [20], тоді як Р.Фокс [37] розглядав виникнення відношення до жінки і сексуальності в Католицизмі. Деякі аспекти формування ідей про непорочність і їх вплив на погляди про жінку і її сексуальність в християнстві підняті в статті Е.Кастеллі [32]. Натомість вплив равиністичного іудаїзму на формування ідей про жінку та тлумачення жіночих практик знайшов висвітлення в роботах Ш.Фон-роберт [36] і Р.Бейл [31]. У роботах українських етнографів побічно згадується вплив релігії на формування образу жінки в українській традиційній культурі [18]. Деякі аспекти впливу греко-католицьких концепцій і умов життя греко-католицьких священників на відтворення і закріплення гендерних ролей піднято в статті А.Заярнюка [14]. Цікаве порівняння між католицькими і православними ідеями про жінку, сім'ю і сексуальну етику робить у своїй статті Н.Пушкарьова [23].

Тому в пропонованій статті ставиться за мету простежити формування в християнській і равиністично-іудейській концепціях ідей про жінку та проаналізувати їх вплив на типологію і структуру сім'ї, статус жінки та сексуальну етику у населення західноукраїнських земель.

Біблійна традиція, яка стала основою іудаїзму та християнства, принесла із собою десакралізацію сексуальності, що почала сприйматися як виключно соціальний, людський феномен. Цьому сприяли норми соціальної поведінки і соціального контролю, що мали забезпечити її служіння цілям полісу і сім'ї та запобігти негативному впливу на соціальні відносини. Ці правила контролю над статевим життям стали частиною приручення сексуальності, пристосування її сили для слугування суспільній єдності. Шлюб перетворювався на базовий осередок суспільства, що мав забезпечити

контроль на жінкою та її сексуальністю. Вона мусила стати дружиною і народити, незалежно від власних бажань і можливостей. Водночас сексуальність і божественні переживання в Біблії виступають окремо, між ними перебуває простір і час. Для наближення до бога, необхідна відмова від сексуальної сфери, що покладено в основі біблійних правил чистоти [38, с.189–191]. Проте ігнорування двох важливих аспектів людського досвіду – гендера і сексуальності – спричинив серйозний вакуум у біблійній релігії та був заповнений грецькими концепціями статі і гендеру в чітко антижіночному, антитілесному напрямку.

Так, християнство зазнало сильного впливу стоїків та інших аскетичних рухів, що демонстрували сильну ворожість до тілесних задоволень [37, с.16–18]. У цій традиції, застерігаючи проти пристрастей бажання, що асоціювали з брудом, ап. Павло у своєму 1 листі до коринфян вперше підняв життя в целібаті над сімейним життям. Він розглядав целібат як свободу від пут і ноші плоті [36, с.161]. Натомість заміжжя є “необхідним злом”, поступкою для нездатних досягнути ідеалу непорочності. На противагу Ісусу, який прирівнює любов між людьми до любові до Бога, ап. Павло бачить любов як блуд. Досягнення взаємної любові можливо лише при виконанні закону, лише перед богом жінка і чоловік стають рівними, але аж ніяк не в практичному житті [10, с.110–111].

Однак ідея сексуального зречення не обмежувалася бажанням встановити максимальний контроль над тілом, а й була пов’язана з прагненнями визначити обрії людської свободи, дати надію на майбутнє вдосконалення [8, с.456]. Тож целібат мав переваги для жінок у занятті інтелектуальною і духовною діяльністю, які тим самим отримували свободу від соціальних очікувань, думки і руху [32, с.82–84]. І хоча ідеологія незайманості не повністю відмінна від одомашнення і обмеження жіночої сексуальності як ідеології одруження, вона дала можливість християнським мислителям створити два образи жінки: ідеальний (втілення базових цінностей і чеснот) і реальний (що через свою недосконалість підлягав численним приписам, нормам і регламентації у повсякденному житті). Цьому сприяло і зняття табу з книги Левіта. Тож, уже Оріген вказував на відмінності між Марією і всіма жінками з одного боку, та між непорочними і жінками з іншого боку. І приходив до висновку, що жінки мусять нести тягар Закону, а діви ні [36, с.163, 202]. Завдяки суворому контролю з боку церкви численні заборони щодо жінок проникли в народні традиції та, будучи доповнені дохристиянськими заборонами, знайшли своє вираження в побуті й обрядовості, зокрема родинній [15, с.52–55; 4, с.114–115]. Надалі католицька середньовічна культура створила розгорнуту і аргументовану концепцію жіночої недосконалості, яка базується на християнському звинувачення жінки в спричиненні гріхопадіння, що осмислювалося як перемога тілесного, природнього над духовним, тобто жіночого над чоловічим. А залежність жіночої природи від тілесного начала зумовила уяву про схильність жінок до різних видів трансгресії, в тому числі ересі і чаклунства, про їх недостатню стійкість у вірі і зв’язок з диявольським началом [5]. Ці ідеї продовжували зберігатися і у поглядах ХІХ ст. Наприклад, характеризуючи польських та українських жінок, Л.Захер-Мазох вказував, що природа в них виражена сильніше, ніж у чоловіків, тож вони рідко будуть сильні морально [13, с.25–26].

Важливе значення в християнстві здавна посідав культ Богородиці, який на українських землях набув особливого значення ще з часів Київської Русі, а згодом Богородиця Покрова вважалася заступницею козацтва і Запорозької Січі. У церковно-народній обрядовості їй присвячені чотири свята (Благовіщення, Успіня, Різдво і Введення в Храм Пресвятої Богородиці), які тісно пов’язувалися із сімейно-репродуктивними мотивами. Прив’язка свят та церков на честь Богородиці до колишніх язичницьких свят і святилищ сприяла набуттю культом їх певних рис, зокрема це проявилось у схожості іконографії Оранти і Покрови (з піднятими до неба чи опущеними до землі

руками) із зображеннями язичницьких богинь, що збереглися в орнаменті традиційних вишивок, тканин, розпису [18, с.93–94]. Схожий вплив культу Марії спостерігається й на польську культуру, в якій він особливо поширився після 1656 р., коли король Польщі Ян Казимир виголосив клятву у Львівській латинській катедрі. Відтоді Богородиця визнавалася Покровителькою і Королевою Польщі, якій присвячено релігійне і національне свято 3 травня, окрім ще семи свят на її честь. Загалом її образ відповідав польському народному стереотипу матері та мав зв'язки з архаїчними культурами землі [19, с.52–53].

У равиністичному іудаїзмі елліністичний комплекс ідей про жінку і секс вплинувши на розвиток законодавчої системи, яка класифікувала щойно сприйняті гендерні відмінності в сувору комплементарність ролей, зміцнив цю систему масою обмежень призначених для відокремлення статей і обмеження вірогідних приватних, потенційно сексуальних контактів між ними. Зокрема, закон йіхуд забороняє чоловіку і жінці перебувати наодинці, оскільки сама присутність жінки може спокусити чоловіка до сексуальної аморальності. Жінки все більше ставали невидимими через закони “скромності”, які фактично ізолювали їх у власних будинках. Жіноче волосся і кінцівки мали бути закриті, а оскільки голос теж може бути сексуально спокусливим, то їм слід було дотримуватися мовчання. Жінки відокремлювалися протягом молитви і остаточно були усунуті від участі у спільному молебні [38, с.158].

Натомість після зруйнування Храму у 70 р. н.е. ряд ритуалів було перенесено в сім'ю або синагогу. Серед них і закони нідди, які зазнали зміщення фокусу зі сфери ритуальної нечистоти до сфери подружніх і статевих відносин [31, с.158]. Трансформацію законів нідди демонструє Тосефта (тБер. 2:12), яка, на відмінну від отців церкви, дозволяє жінкам у статусі нідди і породіллям читати Тору і вивчати мішну, мідраші, галаху і агад [1, с.10]. Як наслідок, закони нідди давали жінкам засоби контролю над власним сексуальним життям і в цьому між ними в равиністичному контексті і християнськими практиками цілібату виникала структурна паралель [36, с.165]. Змін зазнала і сама інтерпретація покладених на жінку ритуальних обов'язків, які палестинський рабі Йегошуа (поч. II ст. н.е.) трактував як боже покарання за перший непослух жінки, що вона мусить спокутувати дотримуючись правил нідди, хали і запалювання світильника, бо буде покарана смертю під час пологів (мШаб. 2:6). Пізніший підхід в іудаїзмі інтерпретує їх як зобов'язання всіх людей у відповідь на божий дарунок життя, перетворюючи тілесні практики суспільства в його взаємини з божественною сферою [36, с.31, 33; 2, с.22].

Християнство принесло нові норми поведінки і моралі, проте їх прийняття не привело, на думку Е.Левіної, до повного перетворення сексуальних стандартів суспільств, до відриву від існуючих норм і суспільних імперативів. Прийняттю репресивного сексуального стандарту сприяли вже існуючі неписані правила особистісної поведінки та те, що суспільства були засновані на сім'ї. Слов'яни, так само як германці і романці, засвоїли негативний погляд на сексуальність з сильною течією сексуального аскетизму [20, с.254–256]. Проте вплив християнства на суспільство був неоднорідним і мав свої відмінності, що було пов'язано з відмінностями в церковному праві та структурі між Східною і Західною церквами, які також мали спільні і відмінні риси з іудаїзмом. Тож християнізація західноєвропейського суспільства привела до набуття католицькою церквою монопольного права на укладання і затвердження шлюбу вже до XII–XIII ст. Натомість хрещення Русі, хоч і привело до змін у сфері сімейно-шлюбних відносин, але вони відбувалися значно повільніше [23, с.55–57]. Незважаючи на зникнення архаїчних форм шлюбу, він залишався громадським актом, що лише освячувався благословенням церкви. Народна правосвідомість до кінця XIX ст. розрізняла церковний шлюб і весілля, а вінчання не ставало основою для спільного життя. Лише після виконання всіх весільних обрядів пара ставала легітимним подружжям, і молода переїздила

в дім чоловіка [11, с.169]. Винятком стала Галичина, не рахуючи деяких гірських місцевостей, де у XIX ст. вінчання було обов'язковою нормою сімейного звичаєвого права, що закріплювалось і офіційним законодавством [12, с.83].

Іудаїзм розглядав шлюб як найбільш бажаний статус людини, присвячуючи велику кількість постанов запобіганню безшлюбності і аскетизму. У талмудичний період сформувався канон церемонії одруження, який пізніше (до поч. XII ст.) доповнило об'єднання двох його частин, ерусін і ніссуїн, в одну церемонію. І хоча обряд може відбуватися будь-де при наявності 2 свідків, для уникнення помилок прописується проведення церемонії рабином [7].

Важливе місце в християнській концепції шлюбу, як власне і в іудейській, займала ідея ієрархічності побудови сімейного осередку і чоловічого головування. У церковній обрядовості це знайшло прояв у правилі для жінок стояти окремо і позаду чоловіка в храмі, а у синагозі жінки взагалі відокремлювалися від чоловіків мехицею або перебували на балконах зверху і по боках у залі для молебнів [18, с.93; 26]. А у побуті домінували погляди, що жінка мусить безумовно слухати чоловіка і віддавати йому належну честь. Навіть на вулиці: “ніколи не йдуть побіч себе, тільки він іде все наперед, а вона кілька кроків за ним позаду; якщо потрібно нести якийсь тягар, то звичайно його звалюють на жінку; верхового коня звичайно використовує чоловік, в той час як жінка йде поруч пішки” [17, с.27; 34, с.31; 33, с.11]. Іншим проявом гендерної асиметрії було право чоловіка на застосування сили щодо дружини, що часом мало навіть форму звичаю, за яким чоловік раз на тиждень бив жінку [30, с.32]. Проте звичаєве право українців дозволяло жінці покинути такого чоловіка або звернутися до суду [18, с.155]. Гіршим було становище жінки у сім'ї німецьких колоністів, де вона мала повністю виконувати волю чоловіка, який також міг її бити [27, с.179].

Упровадження сексуальних стандартів у Православній і Католицькій Церквах відбувалось через системи сповіді та церковного суду, що передбачало всебічну співпрацю з боку мирян. Система мала й методи впливу, зокрема виключення з релігійного життя тих, хто не бажав сповідуватись, або навіть відлучення від церкви, що супроводжувалось і остракізмом з боку суспільства [20, с.272–273]. Водночас Православ'я терпимо ставилось до змішаних у релігійному відношенні шлюбів, які продовжили існувати і в австрійській період, виробивши певну систему релігійної приналежності у них: сини дотримувалися батькової віри, а доньки – материні. Сам обряд вінчання відбувався відповідно до релігійної приналежності дівчини в костелі або церкві, проте свята в сім'ї святкували за батьківською вірою. Натомість євреї завчасно переходили у греко-католицизм чи православ'я [12, с.84].

Підвищенню рівня моральності суспільства, усвідомленню християнських ідеалів і виконанню норм праведного життя слугувала ідея досяжності богоподібності, що не простежується в католицьких текстах. Так, в православних країнах, на відмінну від католицьких, служителі церкви могли мати сім'ю, дітей і в той же час своїм праведним життям слугувати прикладом для наслідування простих мирян [23, с.58]. Такою ж була ситуація в іудаїзмі і греко-католицизмі, де, зокрема, у 1885 р. з усіх священників Львівської архієпархії лише 1,6% був целібсами [14, с.67]. Це вплинуло на відмінності в трактуванні добродісного життя, яке не означало життя аскетичного і розумілось як дотримання зрозумілих для людини вимог: вірності, терпимості, спокійності, стриманості пристрастей, розумних обмежень в сексуальному житті, недопуску перелюбу і т.д.

Водночас у православ'ї спостерігається еволюція образу жінки, яка спочатку під впливом загальнохристиянських і візантійських творів розглядалась як “інша”, нерівна чоловіку, символічне втілення плоті. Пізніше в центрі уваги православних теологів стали тези: “чоловік і дружина – плоть єдина” та “(законна) дружина дана чоловіку для спасіння”, щоб вберегти від спокус. Велику увагу в православних текстах приділялося і ставленню до літніх жінок і вдів, що спрямовалось на виховання поваги до старості [23,

с.62]. Варто відзначити, що саме слово “одружитися” відображало необхідність стати друзями, партнерами [18, с.99]. Схожим було ставлення до дружини і в іудаїзмі, де ідеї про жінку та сексуальну виразність поступово зазнали змін і набули сприйняття як частини божественного порядку, зокрема позитивні оцінки мала сексуальність у шлюбі та возвеличення одомашнених жінок як носіїв цінностей, рятівників сім’ї і цариць родини [38, с.214].

Існували і деякі інші відмінності сімейних організацій. Зокрема руські літописи згадують про багатоженство, що охопило княже і боярське середовище, і якого не знала Західна Європа. Проте вже з XIII ст. згадки про нього зникають, хоч є згадки про “побічні сім’ї” [16, с.355]. В біблійні часи у вищих прошарках єврейського суспільства поширилась полігамія, хоча моногамія була переважаючою формою шлюбу. Офіційно ж полігамію заборонив лише наприкінці X ст. рабин Гершом, що поширилось переважно серед ашкеназьких общин [29, с.142].

Іншою відмінністю була відсутність до XVII ст. публічних домів і проституції. Свою роль тут відіграла особливість католицької етики, що допустила появу системи індульгенцій, можливості відкупитися від мук совісті, заплативши штраф [23, с.63]. Єврейкам заборонялось торгувати своїм тілом, а правовірний єврей мав замість купувати її любов, одружитися на ній. У середні віки через суворі покарання за відвідування християнських повій общини змушені були миритися з існуванням повій єврейок. А на околицях єврейських містечках Східної Європи селилися т.з. “онеттет” – жінки років тридцяти, які займалися проституцією. Під час своєї подорожі в Галичину Берта Поппенхейм відмітила, що деякі євреї самі продають своїх дочок, штовхаючи їх на шлях проституції. Розглядаючи проституцію як різновид торгів, євреї часто займалися торгівлею жінками і були сутенерами. Так, наприкінці 1892 р. у Львові було викрито 40 євреїв і єврейок, замішаних у торгівлі жінками, яких вони постачаючи практично у всю Європу [9, с.75–77, 79, 82].

Незважаючи на ідею довічного укладання шлюбу, на відмінну від Католицизму, де ще в VIII ст. утвердилась нерозривність шлюбу, Православ’я та Іудаїзм допускали розлучення. Цьому сприяло ставлення до шлюбу як до цивільну угоди, яку за потреби можна розірвати, та тривала відсутність, майже до XVIII ст., на українських землях дії церковного законодавства у сфері сімейних відносин. Однак важливою умовою для розірвання шлюбу була згода обох сторін. У євреїв це було досягнуто реформами рабина Гершома, який заборонив розлучення без згоди дружини. У XVI–XVII ст. в Україні практикувалось розірвання шлюбу через т. з. розпусні листи, які чоловік і дружина вручали один одному. В іудаїзмі таку функцію виконує гет – розвідний лист, який чоловік вручає дружині при свідках. Приводами для розлучення могли бути зрада, нездатність до виконання подружніх обов’язків, постійні сімейні незгоди та небезпека для життя і здоров’я одного з подружжя, бездітність [24; 18, с.158–159; 33, с.18]. Іудаїзм розглядав як вагомі причини ухиляння від виконання подружнього обов’язку без поважної причини, що несло також додаткові штрафні санкції, та порушення правил скромності і навмисне завдання шкоди честі чоловіка з боку дружини [24]. Чітке визначення мотивів для розлучення сприяли не слабкості інституту шлюбу, а навпаки підвищенню моральності сімейного побуту, шанобливому ставленні до жінки, оскільки вона зберігала свій статус у суспільстві [13, с.30].

Наголос на ролі Бога у формуванні дитини з моменту її зародження в утробі, посилене відчуття, що сам статевий акт унікав раціонального контролю, могло, на думку рабина Ісідора Епштейна, сприяти відмові від ідеї євгенічного сексу [8, с.453]. І хоча рабини радили чоловіку не нав’язувати близькість дружині, бути з нею ніжним і ввічливим, проте Тора все ж засуджувала чуттєві ігри як ницість [9, с.24–26]. Православна і католицька теорії теж засуджували “потакання плоті” та визнавали можливості злягання подружжя лише з метою народження дітей, засуджуючи всі порушення природної

сексуальності. Проте, якщо в католицьких країнах сексуальне задоволення чоловіка не засуджувалося, то Православ'я розглядало будь-яке прагнення до отримання сексуального задоволення гріховним для обох статей та карало епітимією на кілька тижнів посту. Під осуд підпадало будь-яке варіювання сексуальних позицій, особливо тих, що більше свободи і активності надавали жінкам [23, с.65–66]. При цьому іудаїзм навіть обмежував наготу більше необхідного під час близькості, а у хасидів прийнято навіть спати в кіпі [9, с.24–25]. Також євреї неухильно дотримувалися комплексу інцестових законів, що виключав всіх жінок розширеної сімейної структури [38, с.190–191]. Суворо засуджувався інцест і в Православ'ї, під який підпадали спорідненість не лише за кров'ю (до 5 коліна), але і за свояцтвом (до 4 коліна). Натомість у Західній Європі, де заборони на укладання шлюбів між двоюрідними родичами не були суворі, виникали ліньяжі [20, с.277–278, 283].

Одночасно у всіх трьох релігійних концепція існувала часова регламентація подружніх відносин. Церковні норми забороняли подружні взаємини в другій половині вагітності, під час менструації і чотирьох річних постів (Великого, Петрівського, Успенського, Пилипівського), в дванадцять свята, середу, п'ятницю, неділю, поминальні дні. Тож за умови суворого дотримання заборон подружжю залишалося на статеве життя 5–6 днів на місяць [15, с.121, 124–125]. Проте, на думку Е.Левін, ці заборони не сприймалися негативно, оскільки сексуальність несла небезпеку в першу чергу для жінки через тодішній стан медицини – відсутність техніки запобігання небажаної вагітності та забезпечення виживання жінки наприкінці вагітності [20, с.258–259]. Водночас народження дітей сприймалося як головне призначення жінки, як її основна робота, що навіть закріпилося в одній із назв вагітної – “непраздна”. Настійливе наполягання на тому, що діти є благом для будь-якої сім'ї і головним виправданням “присутності” в ній жінки, привело до сприйняття відсутності дітей як великого горя вже в X–XIII ст. [23, с.66]. Іудаїзм розглядав народження дітей як головну ціль шлюбу, водночас до різних заборон і регламентувань статевого життя в ньому додаються ще закони нідди [9, с.22].

Результати статевого акту вже більше не залежали від сім'ї, яка б вирішувала чи доречно їх зберігати для суспільства: запобігання вагітності, аборти та відмова від дітей однаковою мірою засуджувалися. Зародок дитини вважався живою істотою з 5–6 місяців, коли він починав “рухатися” [6, с.253]. Іудаїзм визнає плід живою істотою через шість місяців і один день після зачаття [25]. Тож будь-яка спроба позбутися його розглядалася як гріх дітовбивство, який був сильніший за вбивство дорослого, бо дитина в утробі вважалася безгрішною [15, с.144]. Католицькі теологи рішуче виступали проти введення контрацепції та розглядали аборт як вбивство. Вони покладали відповідальність за злочин як на вагітну жінку, так і на повитуху, яка порівну ділила відповідальність й у випадку дітовбивства [6, с.253]. Православні діячі ж цікавились лише насильницьким перериванням вагітності з допомогою “зіль” і хірургічними абортами. Жінки, які виконували аборти, каралися лише моральним осудом, тоді як жінки, які з різних причин наважились на аборт, оголошувалися душогубами, вбивцями, і до них застосовувались дуже суворі церковні покарання аж до відлучення. Епітимія була тим сильніша, чим пізніший був термін вагітності [23, с.66]. Натомість євреї здавна знали багато способів уникнути небажаної вагітності, які особливо використовували в часи обмежень чисельності єврейського населення в християнських країнах. Згодом умовами для контрацепції були обопільна згода подружжя і наявність хоча б двох дітей. Аборт був заборонений, але не розглядався як вбивство та допускався заради порятунку життя і здоров'я матері, при недієздатності плоду, коли плід був наслідком перелюбу заміжньої жінки [3].

Одяг попри свою динамічність є відображенням уявлень народу, нормативних критеріїв, стандартів поведінки. Для європейських народів характерний багаточаровий принцип формування вбрання, який проіснував до кінця XVIII ст., а в деяких регіонах до початку XX ст. Це цілком відповідало православної концепції, яка схвалювала кон-

сервацію ряду елементів у народному строї: вільний, не прилягаючий крій, багатошаровість, що приховувала фігуру, монументальність, покритість голови і шиї. В той час як у Європі в епоху Ренесансу відбулися різкі зміни у сфері костюму [23, с.64]. Однак, гарний допасовий одяг польських і українських жінок все ж вигідно підкреслювали їх принади, а широке його використання навіть спонукало німецьких переселенців, зокрема швабів, наслідувати його елементи [13, с.22–23]. Талмудична традиція вимагає, щоб одяг жінки, як весь її зовнішній вигляд, були скромними, кінцівки закриті, а заміжній жінці заборонялося з'являтися на людях з непокритою головою. Вони ходили в довгих сукнях з довгими вузькими рукавами, покриваючи голову хусткою або чіпцем. З XVIII ст. практично зникають відмінності з християнами в одязі [22]. На Галичині одяг єврейок часто поєднував східні і слов'янські елементи [13, с.31]. Різновидом головного убору слугувала перука, через що волосся заміжніх жінок обстригалося [9, с.52–53]. Звичай підстригати волосся після заміжжя був поширений і серед подільських селянок [30, с.32].

Репродукування і закріплення патріархального типу стереотипу фемінності з відповідним спектром бажаних рис відбувається не лише засобами релігійного впливу, але й через фольклорну традицію, яка шлюб і материнство подає як основоположні цінності, як мету життя і винагороду за правильну поведінку для жінки. При цьому важелом контролю за дотриманням гендерних ролей виступають сатира та іронія, які залучають механізм сорому і провини для репресій небажаних проявів жіночого. Тим самим гендерна сатира виступає формою символічного закріплення політик гендерної ієрархії на рівні підсвідомих архетипів [28, с.767].

Не маючи права набувати сану священника, жінки виконували чимало функцій з утримання і оздоблення храму, капличок і придорожніх хрестів, співали в хорах, організовували парафіяльні свята, опікувалися благодійністю при церквах тощо [18, с.94]. Важливу роль в житті церковної громади відігравала дружина священника, яка займалася веденням сімейного господарства, через неї проходили і всі трансакції не пов'язані з духовним саном чоловіка. Імосць (попадя), як і дружина пастора у євангелістів, приймала активну участь і в релігійному житті парафії, відповідала за контакти з жіночою частиною парафії, добре орієнтувалася в місцевій політиці [14, с.73, 75–76; 13, с.36]. Дещо відмінним було ставлення жінок до релігії, зокрема вірність Святому Письму і побожність були характерні для євангеліських і менонітських жінок, ревність у дотриманні приписів проявляли єврейки консервативних течій іудаїзму. Українки в релігійних справах схильні до сумнівів, в той час як польки демонстрували велику побожність або легковажність. Демократизм у релігійних питаннях проявляли вихрещені єврейки, або ж єврейки реформованого іудаїзму [13, с.29, 32–33, 36].

Таким чином, оскільки обидві релігії репрезентують патріархальну модель світобудови і світотворення, то і світогляд сформований під їх впливом відводив першорядну і конструктивну роль чоловікові, закріплюючи через доктрини ієрархію стосунків між статтями з характерним чоловічим домінуванням. Водночас, увібравши мізогіністичну і антиеротичну тематику, християнство зробило її центральною ідеєю про людське буття і розглядало сексуальність як велику антитезу святості, демонічну силу, уособленням якої є жінка. А страх перед некерованою і “непродуктивною” насолодою, яка звільняла від обов'язків, спонукало до різноманітних приписів і заборон, що мали на меті встановити контроль на статевим життям. Основною ж формою реалізації контролю чоловіка за репродуктивною функцією і сексуальною поведінкою жінки виступав шлюб, який став базовим осередком суспільства. Християнська та іудейська культури асоціюють жінку винятково з домашньою, родинною сферою, засуджуючи прояви соціальної активності і незалежності. Метою життя для жінки, не залежно від її бажань і можливостей, виступав шлюб і материнство. Такий стереотип фемінності з відповідним спектром бажаних рис закріплювався не лише через вплив релігії, а й через фольклорну

традицію. Відмінності між трьома спадкоємницями біблійної традиції полягали в лише окремих нюансах концепції жінки та в її правах.

1. Талмуд. Мішна и Тосефта / критич. пер. Н. Перферковича. Т. 1 (кн. 1 и 2). – Изд. 2-е, испр. и доп. – С. Пб. : Изд. П. П. Сойкина, 1902. – XIV. – 415 с.
2. Талмуд. Мішна и Тосефта / критич. пер. Н. Перферковича. Т. 2 (кн. 3 и 4). – Изд. 2-е, пересмотр. – С. Пб. : Изд. П. П. Сойкина, 1903. – VI. – 535 с.
3. Аборт. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/> (30.10.2014).
4. Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации / Т. А. Агапкина // Секс и эротика в русской традиционной культуре / сост. А. Л. Топорков. – М. : Ладомир, 1996. – С. 103–150.
5. Бабенко М. С. Проблема зла и феномен ведовства в мифологии и философии античности и европейского средневековья : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филос. наук / М. С. Бабенко. – С. Пб., 2008. – 24 с.
6. Боряк О. Баба-повитуха в контексті “полювання на відьом”: українсько-західноєвропейські паралелі / О. Боряк // Соціум : альман. соц. історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 249–262.
7. Брак // Краткая еврейская энциклопедия. Т. 1 : Аарон – Высоцкий. – Иерусалим : Кетер, 1976. – С. 505–515.
8. Браун П. Тіло і суспільство: чоловіки, жінки і сексуальне зречення у ранньому християнстві / Пітер Браун ; [пер. В. Т. Тимофійчук]. – К. : Мегагайт, 2003. – 519 с.
9. Валенсен Ж. Кошерный секс: евреи и секс / Жорж Валенсен ; [пер. с фр. Н. Хотинской, А. Дикарева, А. Васильковой ; науч. ред.: А Дикарев]. – М. : Крон-Пресс, 2000. – 256 с.
10. Вардиман Е. Жінщина в древнем мире / Е. Вардиман ; [пер. с нем. М. С. Харитоновна]. – М. : Наука, Гл. ред. восточ. л-ры, 1990. – 335 с.
11. Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст. : Заселення. Міграції. Побут / Ю. Г. Гошко ; АН Української РС, Держ. музей етнографії та худож. промислу. – К. : Наук. думка, 1976. – 205 с.
12. Гримич М. Міжетнічні контакти в Галичині у сфері звичаєвого права (XIX – перша третина XX ст.) / М. Гримич // Етнічна історія народів Європи: Україна та Фінляндія: західні й східні впливи на історичний та культурний розвиток : зб. наук. пр. Вип. 5. – К. : УНІСЕРВ, 2000. – С. 81–86.
13. Захер-Мазох Л. Жіночі образки з Галичини / Л. Захер-Мазох // Вибрані твори / Л. Захер-Мазох ; авт. післямови Л. Цибенко, Центр гуманіст. дослідж. Львів. держ. ун-ту ім. І. Франка. – Львів : Літопис, 1999. – С. 19–37 (383 с.)
14. Заярнюк А. Соціальні аспекти статі в дискурсі греко-католицького духовенства Галичини другої половини XIX століття / А. Заярнюк // Україна модерна. – Львів, 2000. – Ч. 4–5. – С. 50–80.
15. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / Ірина Ігнатенко. – К. : Дуліби, 2013. – 249 с.
16. Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. монографія / Іларіон. – К. : Обереги, 1992. – 424 с.
17. Кайндль Р. Ф. Гуцули / Р. Ф. Кайндль ; пер. з нім. Зіновії Пенюк ; [наук. ред. і післям. О. Масан]. – 2-ге вид., випр. і доповн. – Чернівці : Молод. буковинець, 2003. – 198 с.
18. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі друга половина XIX – початок XX ст. / Оксана Кісь ; НАН України, Ін-т народознавства. – 2-ге вид. – Львів, 2012. – 287 с.
19. Кметь І. Богородиця в сучасних польських дослідженнях / І. Кметь // Народна творчість та етнографія. – 2008. – № 5. – С. 50–56.
20. Левина Е. Секс и общество в мире православных славян 900–1700 гг. / Е. Левина // “А се грехи злые, смертные...”: Любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России (X – первая половина XIX в.) : тексты, исследования. – М. : Ладомир, 1999. – С. 239–491.
21. Маєрчик М. Гендерний аспект архаїчних зразків культури (до питання типології феномену) / М. Маєрчик // Філософсько-антропологічні студії’ 2001 : спецвипуск. – К. : Стило, 2001. – С. 139–161.
22. Одежда. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/> (30.10.2014).
23. Пушкарева Н. Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода / Н. Л. Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 3. – С. 55–70.
24. Развод. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/>
25. Роды. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/13550>.
26. Синагога. – Режим доступу : <http://www.eleven.co.il/article/13810>.
27. Сіреджук П. Побут і звичаї німців Східної Галичини у XIX – 30 роках XX ст. / П. Сіреджук // Народознавчі зошити. – 2004. – № 1–2. – С. 176–185.
28. Суковата В. Сатиричні образи жінок у казковому фольклорі: гендерний аспект / В. Суковата // Народознавчі зошити. – 2004. – № 5–6. – С. 763–767.
29. Телушкин Й. Еврейский мир: важнейшие знания о еврейском народе, его истории и религии / раби Йосеф Телушкин ; [пер. Н. Иванов, В. Владимиров]. – М. : Лехаим, 1998. – 574 с.

30. Француз К. Е. Усгаїніка : культурологічні нариси / Карл Еміль Француз ; упоряд., пер. з нім., передм. й коментар Петра Рихла. – Чернівці : Книги-XXI, 2010. – 288 с.
31. Biale R. Women and Jewish Law: The Essential Texts, Their History, and Their Relevance for Today / R. Biale. – New York : Schocken book, 1995. – 293 p.
32. Castelli Elizabeth. Virginity and Its Meaning for Women's Sexuality in Early Christianity / Castelli Elizabeth // Journal of Feminist Studies in Religion. – 1986. – Vol. 2. – № 1 (Spring). – P. 61–88.
33. Cotlarciuc N. Beiträge zum lebenden Ehe- und Familienrecht der Rumänen insbesondere jener im Süden der Bukowina / N. Cotlarciuc. – Wien : Buchdruckerei Helios, 1913. – 28 s.
34. Dan D. Rutenii din Bucovina schiță etnografică / Dimitrie Dan // Analele Academiei Române: Memoriile Secțiunii Literare Memoriile Secțiunii Literare / Academia Română București. – Seria II. – T. XXXV. – București, 1913. – P. 37–81.
35. Die Ergebnisse der Volks- und Viehzählung vom 31. Dezember 1900 im Vergleiche mit denen der Volks- und Viehzählung vom 31. Dezember 1880 und 1890 im Herzogtume Bukowina: nach den Angaben der k. k. statistischen Zentral-Kommission in Wien / veröffentlicht vom Anton Zchar // Mitteilungen des statistischen Landesamte des Herzogtums Bukowina. XI. Heft. – Czernowitz : In Kommission bei F. Pardini, k.k. Universitäts-Buchhandlung. Aus der Rudolf Eckhardt'schen k.k. Universitäts-Buchdruckerei, 1907. – CCL, 78, L, 26 s.
36. Fonrobert C. E. Menstrual purity: Rabbinic and Christian reconstructions of biblical gender / C. E. Fonrobert. – Stanford : Stanford University Press, 2000. – 326 p.
37. Fox T. S. Sexuality and Catholicism / T. S. Fox. – New York : George Braziller, 1995. – 381 p.
38. Frymer-Kensky T. In the Wake of the Goddesses: Women, Culture and the Biblical Transformation of Pagan Myth / T. Frymer-Kensky. – New York : Fawcett Columbine, 1993. – 292 p.

В статтє рассматривается влияние библейской традиции на возникновение христианской и раввинистско-иудейской религиозных концепций, особенно в контексте формирования в них идей о женщине. Основное внимание уделено формированию норм структуры и типологии семьи, сексуальной этики, статуса женщины у разных народов западноукраинских земель на основе христианского и иудейского концепта женщины.

Ключевые слова: женщина, христианство, иудаизм, сексуальность, семья, развод, нидда, контрацепция, одежда.

The article considers the influence of biblical tradition on the formation of the Christian and Rabbinic-Judaist religious concepts, particularly in the context of the forming the ideas about woman which based on them. The formation of the principles of the structure and typology of the family, sexual ethics, status of woman by different nations in the West-Ukrainian territory for the reason of the Christian and Judaist concept of woman has received considerable attention.

Keywords: woman, Christianity, Judaism, sexuality, family, divorce, nidda, contraception, clothing.

УДК 39: 001.8 (477.85/.87)

ББК 63.5 (4 Укр)

Лілія Триняк

ЕТНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКУТТЯ В СТУДІЯХ ОСКАРА КОЛЬБЕРГА

Стаття присвячена етнографічній праці “Рокісіє” польського вченого й етнографа Оскара Кольберга. Зроблено спробу комплексно проаналізувати зміст чотиритомника “Рокісіє”, охарактеризувати методи і принципи народознавчого дослідження Оскара Кольберга, а також його вклад в етнографічні дослідження Покуття.

Ключові слова: Оскар Кольберг, етнографія, Покуття, методика.

Перші прояви зацікавленості польських вчених українським народом сягають глибокої давнини. Починаючи з XVI ст. поляків приваблював своєрідний колорит звичаїв і культури українського народу. Свідченням цього є найдавніша праця польського письменника С.Ф.Кльоновича “Рохоґанія” (1584 р.). У ній описуються звичаї, вірування та обряди, які побутували на Галичині [7, с.17]. Така традиція зберігалася до кінця XIX ст.

Серед польських етнографів-професіоналів, які вивчали звичаї та побут українського народу у другій половині XIX ст., вагоме місце належить Оскару Кольбергу (1814–1890). Це вчений зі світовим ім'ям. Його народознавча спадщина становить 80

томів, значна частина їх присвячена власне українцям. Записи О.Кольберга були зібрані у різних етнографічних регіонах України, зокрема на Волині, Покутті, Поділлі, Поліссі, Опіллі, Гуцульщині. Відзначимо, що сферу зацікавлень дослідника становили не тільки поляки, а й українці, словаки, чехи, хорвати, білоруси, литовці. О.Кольберг здійснював по Україні “етнографічні експедиції”, в результаті яких у нього нагромадився багатий етнографічний і фольклорний матеріал. Найбільше плідними були його подорожі на Покуття, які він здійснив у 1867–1868, 1870, 1876–1877 та 1880 рр. Результатом цієї дослідницької роботи стала чотирьохтомна фольклорно-етнографічна праця “Покуття” (“Pokusie”, 1882–1883, 1888–1889 рр.).

Актуальність розвідки полягає у всебічному етнографічному аналізі народознавчої спадщини О.Кольберга. З огляду на це завданням публікації є розкриття змісту його дослідження “Покуття”, яке являє собою унікальну і найбільш ґрунтовну працю щодо даного етнографічного масиву. Також ми ставимо за мету всебічно проаналізувати теоретичну та методологічну базу народознавчого дослідження, показати внесок О.Кольберга у розвиток етнографічної науки, що становить значний науковий інтерес для сучасної етнології.

Зазначимо, що етнографічні дослідження О.Кольберга привертати увагу багатьох науковців: О.Піпіна [7], М.Азадовського [1; 2], Р.Кирчіва [6], В.Юзвенко [13], З.Болтарович [3], І.Збир [4; 5], в яких було проаналізовано його етнографічну діяльність, історію написання розвідки “Покуття”, а також роль польського науковця у розвитку народознавчої науки другої половини ХІХ ст.

Більш ґрунтовні українсько-польські етнографічні взаємини розпочалися на початку ХІХ ст. Головним каталізатором цієї співпраці стало пробудження національної свідомості слов'янських народів. На цьому тлі широко зростав інтерес до свого минулого до його історичних витоків, які допомагали зберегти етнічну ідентичність українців. Саме доба романтизму відзначилась, найбагатшим і найінтенсивнішим зацікавленням українським народом, його духовною і матеріальною культурою. Завдяки плідній краєзнавчій діяльності польських етнографів-науковців на початку ХІХ століття було закладено наукову та методологічну основи для етнографічного вивчення українців, як окремого самобутнього етносу.

У період становлення етнографічної науки широкої діяльності набула збиральницька робота, яка була спрямована на краєзнавче дослідження українських земель. Цьому сприяло засноване в Польщі у 1800 р. “Варшавське Товариство Приятелів Науки” (“Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk”). Початком етнографічного вивчення українського народу характеризуються діяльністю польських етнографів-ентузіастів: І.Червінського, З.Доленги-Ходаковського, З.Фіша, В.Залеського, Жеготи Паулі, В.Вуйціцького. У цей період відбувалося поживлення фольклористично-описової роботи краєзнавчого змісту, створювалася всеосяжна джерельна база з української етнокультури.

Етнографічне вивчення українців набуло більш наукового змісту у 60-х р. ХІХ ст. Велику і плідну краєзнавчу роботу у цьому напрямку зробила антропологічна комісія Краківської Академії наук, яка була створена у 1874 р. Предметом зацікавленості наукової установи стали культура і побут українського народу. Завданням антропологічної комісії і науковців-етнографів було глибоке вивчення матеріальної і духовної культури українців. Зібрані на той час етнографічні матеріали з України публікувались на сторінках таких періодичних видань, як “Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, “Wisła”, “Lud”. До найважливіших здобутків того періоду відносяться комплексні народознавчі наукові студії. Етнографічні дослідження набули систематичного і методологічного характеру. Відбувалася фіксація, систематизація та опублікування фактичного матеріалу про побут, світогляд і творчість народу.

У всіх попередніх етнографічних дослідженнях записи з Покуття робились принагідно. Так, з перших фольклористичних записів з Покуття ми знаходимо в рукописному збірнику народних пісень В. Залеського “Пісні польські та українські галицького люду” (“Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego”, Львів 1833). До цього збірника увійшли 42 весільні пісні з Станіславівського повіту, а також 10 пісень з Коломийського повіту. Записи пісень з Покуття містяться і у двотомнику польського етнографа і однодумця В.Залеського – Жегота Паулі, опубліковані вони у збірках “Пісні польського народу в Галичині” (“Pieśni ludu Polskiego w Galicyi”, 1838) і “Пісні українського народу в Галичині” (“Pieśni ludu Ruskiego w Galicyi”, 1839–1840).

На відміну від своїх попередників О.Кольберг проявив серйозніший інтерес до матеріальної і духовної культури Покуття. У розвідці подано всебічний опис даного краю. Також у праці велика увага зосереджена на звичаях і обрядах Покутського самобутнього етнографічного масиву. Дослідник глибоко вивчав етнографію краю, простудював величезну кількість літератури, документів та інших джерел народнопоетичної творчості. О.Кольберг був одним з організаторів етнографічної виставки, яка відбулась в Коломиї у 1880 р. Брав активну участь у її створенні, склав детальний каталог виставки.

При укладанні своїх збірників польські вчені часто залучали до співпраці місцевих інформаторів. Ними ставали вчителі, музиканти, священники, прості селяни, яких цікавила народна творчість. У збережених регіональних записах О.Кольберга містяться прізвища, доповідачів та інформаторів, які записували матеріал на Покутті. У вступі до четвертої частини О.Кольберг пише: “<...> оповідачі: селяни, дяки й інші особи (що походили з різних місцевостей Покуття) записали ці казки зі збереженням діалектних особливостей. Ними були: пан С., вчитель з Коломиї, п. Василь Юрченко зі с. Спас, Іван Нікітишин, дяк з Городниці, Софія Олейничка, Явдоха Гарачиха, Лесь (Олесь) Озарко і Михайло Басараб із с. Чортовець, Тимко Чупрун і Федір, Серхінюк з Ясенова-Пільного і багато інших” [5, с.73]. Однак на той час питання паспортизації етнографічних записів ще не мали чіткої класифікації в народознавчій практиці, тому дослідники не завжди фіксували імена кореспондентів. Ця тенденція закономірно прослідковується й у дослідженні О.Кольберга, коли при виданні праці, імена інформаторів трапляються досить рідко.

При збиранні етнографічного матеріалу дослідник врахував свої недоліки збиральницької роботи і весь час їх вдосконалював, власноручно шукав нові наукові методи. Він цікавився не тільки усною народною словесністю, а разом з нею записував звичаї та обряди, які, на його думку, тісно між собою пов’язані. Як зазначив О.Піпін, “О.Кольберг з музичного спеціаліста перетворився на справжнього етнографа” [4, с.105].

Розвідка О.Кольберга “Покуття” має відповідну структуру і написана за територіальним принципом з урахуванням регіональної особливості краю. Після виходу в світ цього дослідження було закладено наукову основу для становлення етнографічної науки в майбутньому.

Саме тому розвідка “Покуття” стала зразком для майбутнього написання етнографічних праць. Опираючись на наукові здобутки, вона стала прикладом для наслідування низки українських етнографів: В.Гнатюка, І.Франка, В.Колесси.

У першому томі “Покуття” О.Кольберг дав пояснення меж Покутського етнографічного масиву, охарактеризував дану місцевість і його природу, подав відомості про мову. Зокрема, підкреслюючи її особливість, дослідник зазначив, що є “певні вирази на Покутті, які ніде не зустрічаються, “а саме “вітга”, “авіддаг”, що означає потім. Іноземні вирази піддаються немилосердному переінакшенню. Наприклад: з ад’юнкта зробився гад’юмен; з юстиціаріюша – цюцюреуш. Дуже багато австрійських канцелярських та військових іншомовних слів, які проникли в місцеву мову, а саме: файн, грайцар, ферланг, табак, гравер, ваха, глід, обертшт і т. д.” [10, с.314].

Одяг як важливе джерело для вивчення місцевого населення також привернув увагу і О.Кольберга. Як зазначив автор, “незважаючи на незначну відмінність у деталях одягу, загалом подібний. В основному це підкреслюється покромом сіраків обох статей і переміток у молодих” [10, с.314]. Дослідник подав приклади чоловічого одягу з Чортівця, околиць Обертину, Ясеніва-Пільному. Так, верхнім одягом як чоловікам, так і жінкам служили “сіраки” чорного кольору. Чоловіки взимку носили штани “холошне”. Поверх штанів одягали сорочку із згрібного полотна, яка була довгою до колін. Влітку її одягали поверх штанів і стягували ремінним поясом “чересом”. За свідченням автора одяг шили з тканин власного виробництва, який в залежності від місцевості, мав свої особливості. Усі ці відмінності простежувались і в окремих деталях одягу [10, с.314–315].

Характеризуючи одяг дівчини з Покуття, О.Кольберг підкреслював, що він складався з довгої сорочки, яка виготовлялась з чесаного або лляного прядива. Замість ковнира вузька обшивка, яка була з червоної, і чорної волічки. На сорочку одягали “гобортку”, яку ще називали “фотою” – це полотнище, яким обгортали тіло від талії, до низу. Його підтримував пояс з волічки, який виготовлявся з різнокольорової вовни, переважно червоного кольору. Зверху на пояс накладали “окрайку”, яка опоясувала все вбрання для того, щоб воно краще трималося. Прикрасами служили скляні пацьорки і гердани, які разом з коралями становили кілька рядів. Голову прикрашали такими ж герданами, лиш дещо вужчими. Волосся заплітали у дві коси. У коси вплітали червону волічку, яку ще називали “поплітки” [10, с.316].

Крім описів селянського одягу є відомості носі дрібної шляхти і міщан з Коломиї, Косова, Березова, Мишина, Серафінців, Снятина. Костюм місцевого міщанина був дещо подібний і одночасно відрізнявся певною своєрідністю. Різниця в одязі між соціальними станами полягала в кращій якості тканини, також костюм мав більшу кількість елементів одягу. У заможних жінок було значно більше різноманітних і дорогих прикрас [10, с.317–318].

Цікавими є свідчення О.Кольберга про народну їжу та харчування, яка є важливою ланкою традиційно-побутової культури населення. Дослідник подав перелік основних страв на Покутті і зазначив, “що улюбленою стравою є “гижка” або “студенець”. “Тотують її з свинячих або яловичих ніжок, а також порізаної свинячої голови, яку приправляють юшкою та оцтом. Цю страву подають тільки в урочисті дні” [10, с.319]. До страв повсякденного харчування також входили: голубці, колеша, джур, саламаха, борщ, картопля, горох, квасоля. Хліб споживали переважно ячмінний, пшеничний хліб (колач) вживали тільки в святкові та урочисті дні. У святкові дні, особливо у великі свята, кількість страв збільшувалась [10, с.320].

Народна обрядова їжа є важливою формою громадського спілкування. За свідченням дослідника у селі Ясенів-Пільному і навколишніх селах є обрядова страва, яка називається “бабою”. Подавали її на весіллі, як першу страву. Для цього “варять колешу, додають яйця і приправи. Це називається бабою і складають у горщик. На бабу кладуть кусні м’яса і варять. Коли страва готова її кладуть у миски куснями, так щоб на кожному було м’ясо. Закуску їдять руками” [10, с.320].

Чимало уваги приділив О.Кольберг житлобудуванню, висвітленню, домашнього інтер’єру, садиби, характеризував його регіональні відмінності. Описуючи будівництво житла, автор провів аналогію між багатими і бідними селянами. Як зазначив дослідник, заможні селяни будували будинки в основному з дубових стовпів, стіни закладали хвойною деревиною. Бідні ж городили стіни прутами і обмазували житлову споруду з обох боків глиною, змішаною з соломною. Заможні селяни дбали більше про вигоди і вигляд, будинки будували вдвічі більші. Вартість такого будинку становила до 200 злотих, натомість вартість бідинку бідного від 60 до 80 злотих. Так, зі слів автора, в кімнаті з правого боку стояла шафа з полицями на миски. Поряд із шафою висів кошик на ложки. Зі східної сторони у багатих і бідних знаходився стіл. Під вікном стояла

широка, але не дуже довга лава, на якій зазвичай спали діти. Поряд стояла довша лава, яка називалася “ослін”. Під стіною стояло ліжко, яке називали “постіль”. Так, змальовуючи покутську садибу, О.Кольберг відзначив, що хата бідного селянина дуже скромна і буває без господарських будівель, крім невеликої кошниці. Натомість у багатого господаря біля будинку є шопа, стодола, склад зі збіжжям, комори, карник і хлівець для худоби [10, с.321–323].

Особливу увагу О.Кольберга привернула родинна обрядовість: весілля, народження дитини, похорон. Усі сімейні обряди нерідко пов’язувались з різними магічними діями, що мали різне функціональне і сакральне значення.

Автор у своїй праці детально висвітлив місцеву весільну обрядовість. Ця складна урочиста драма супроводжується різними діями, іграми, музикою, танцями. О.Кольберг зібрав весільний матеріал у селах Жукові, Чортівці, Іспасові, Ясенів-Пільному, Городенці, Коломиї. Упорядник подав пояснення різним весільним діям: сватанню “доставане”, запросини на весілля, “посаг”, похід до “князя” чи “дружини”, “вивід молоді”. Він також порівняв весільний ритуал, у різних селах, який на той час побутував у Покутському краю. Весільний обряд нерозривно пов’язаний з пісенним фольклором. О.Кольберг доповнив весільні відомості зразками весільних пісень, які були присутні підчас тієї чи іншої весільної дії. Найчастіше – це була родинно-побутова лірика, а також пісні, що розкривали символіку окремих обрядів – виготовлення короваю, вінкоплетини, прикрашання деревця.

Ряд цінних вірувань записано О.Кольбергом, які пов’язані з вагітністю, народженням дитини і хрещенням немовляти. Найбільше автор записав магічних дійств і заборонності, які відносились до пологів. Тут магічні ритуали базувались на примітивних уявленнях. До прикладу: “передусім дивляться, щоб всі вузли були розв’язані, усі замки, скрині, вікна поотвирані, розпускають поліжниць волосся і скидають усі перстні, ковтки, коралі” [14, с.211]. “Опроводжують поліжницю по хаті і три рази довкола, так щоб вона стала три рази на поріг. Також давали породіллі митися, або дають їй пити воду в якій обмило ікону. Далі кладуть ключі і пояс, яким оперізувався священик підчас богослужіння” [14, с.211].

Не менш докладно О.Кольберг описав звичаї, що відносяться до хрещення немовляти і пов’язанні з цим дійством народні повір’я, які відзначаються своєрідною і локальною специфікою. Так, перед хрестом на поріг клали ніж та сокиру, щоб охороняти дитину від “уроків”. Автор надав свідчення і про сам перебіг хрестин. Він зазначив, що куми приходять з всякими припасами поживи, як з фасолею, горохом, бобом, сіллю, а міщани з хлібом [14, с.212].

Основну увагу етнографа привернули календарні свята й обряди, що регламентували всі сфери життя українців. Усі релігійні свята супроводжувались магічними діями, забобонними прикметами, повір’ями, звичаями, більшість з яких мають дохристиянське коріння. Серед низки календарних свят вчений у своїй розвідці подав цікаві відомості про Різдво, Святий вечір, Йордана, Василя, Маланки. У його праці знаходимо опис різдвяної обрядовості, з села Чортівець, що під Обертином, “Святий вечір тут обходять, як у цілому краї, вечеряють пісними стравами. На вечерю подають: рибу голубці з кукурудзяної, або пшеничної каші, загорненої в листочки квашеної капусти,” [9, с.243]. У дослідженні є цікавий опис обряду “спалення Дідуха”. Традиційно Дідух є символом зимових свят і має сакральну функцію. Зі слів автора, на Покутті його спалюють на третій день, після святвечора. Таке дійство відбувається перед воротами, які ведуть на вулицю [9, с.241].

Цікавими, на думку О.Кольберга, були народні зимові забави. На Покутті побутували “субітка” і “кумашня”. Всі вечорниці влаштовувались молоддю під час всього Адвенту. Хлопці приходили з сопілкою, або скрипкою і присутні влаштовували танці

аж до ранку. Дівчата на вечорницях пряли, розважались розмовою, займались ворожінням [9, с.238–239].

Велика частина матеріалу, яка була опублікована в цьому розділі, зібрана під час польових досліджень у 1867–1880 рр. Особливо він активізувався напередодні етнографічної виставки, організованої в 1880 р. у Коломиї, і пару раз під час візитів у село Чортівець, що належав його другу Владиславу Пшибишевському.

Другий том “Покуття” присвячений виключно пісням, які О.Кольберг у введенні коротко характеризує. У цьому томі містяться 512 пісень, які структуровані в сімнадцять глав, залежності від змісту і функцій. До них відносяться історична гордість, кокетливі й пісні про кохання, дітей-сиріт, військових, збір врожаю. Більшість пісень, що містяться в цьому томі записані, власне Кольбергом, але є тексти, якими він скористався у своїх попередників.

Третя частина монографії присвячена фольклорним танцям, і віруванням. У розділі “Танці” автор докладно описав коломийку, аркан, чабан, вертак, серпень. О.Кольберг надав загальні зауваження, щодо низки інших танців. Так, він детально проаналізував коломийку, зазначив, що вона є найпоширенішим танцем на Покутті [16, с.1–10]. Автор подав характеристику танцювальної музики і мелодій з більш, ніж 102 приспівками.

Значна частина третього тому присвячена й народній демонології. У розділі про “трансцендентне” містяться розповіді про мавок, відьом, опирів, чортів, вовкулаків, облік демонів і духів, заклинань і наказів, забобонів і ворожіння [16, с.82–132]. Сюди ж увійшли космологічні казки про створення світу Богом, про війну Бога з сатаною, про походження річок, озер, криниць, розповіді про чортів, грім і вітри, про мавок, розповіді про чародійство, замітки про птахів і тварин. У цьому ж томі містяться записи про різноманітні повір'я, пов'язані з сільськогосподарськими роботами (посівом, обробітком ґрунту), побудовою житла тлумачення снів, гороскоп тощо. Так, дослідник зазначив, що в день, призначений для посіву, нічого з хати не давали нікому, “бо як даст, то сі не уродит добре збіже” [16, с.153].

О.Кольберг зібрав значну кількість емпіричного матеріалу, присвяченій народній медицині. Вчений подав понад дев'яносто відомостей з народної медицини. Місцеві мешканці поєднували раціональні методи лікування з ірраціональними магічними діями. Так він зазначив, що традиційно мешканці Покуття великого значення надавали замовлянню хвороб. За свідченням автора, майже в кожному селі був знахар чи знахарка, що вміли заклинати від “пропасниці”, “бабиців”, “сонців”, “тридухів”, укусу гадюки тощо. Поряд із замовляннями широко застосовувались ліки рослинного і тваринного походження. Дослідник назвав поширені рослини, які використовував народ з лікувальною метою. Особливою популярністю серед населення користувались такі трави: материнка, чебрець, любисток, рута, шавлія, рум'янок, полин, тмин, калина, льон. Поряд з ними О.Кольберг подав народні назви хвороб [16, с.159–173]. Упорядник також занотував понад шістьсот прислів'їв з околиць Коломиї. Наприклад: “Хто рано встає, тому Бог дає”, “Ліпше кривду терпіти, чим кривду чинити”, “Від прибутків голова не болить” [16, с.180–198]. Всі ці матеріали отримані майже виключно з польових досліджень О.Кольберга, і у виносках в кінці він доповнив витягами з літератури.

Четверта і остання частина монографії “Покуття” містить українські народні казки. Їх налічується більше сімдесяти. Також до цього тому увійшли двісті п'ять загадок, записані дослідником у Чортівці та Городенці. Автор вдало спробував класифікувати казки по жанрових різновидах: казки про тварин, героїко-фантастичні, соціально-побутові, родинно-побутові, казки-нісенітниця і окремо п'ять гуцульських казок. Ці тексти були написані О.Кольбергом та його соратниками у декількох місцях в регіоні. У вступі, крім іншого, польський народознавець подав імена інформаторів і у виносці в кінці, є невелика кількість копій публікацій з фольклором Покуття. Казки,

записані О.Кольбергом, і донині становлять науковий інтерес, оскільки відносяться до самих ранніх фіксацій українського казкового епосу Галичини, а також містять глибокий зміст загальнолюдських моральних цінностей.

Водночас зауважимо, що праця “Покуття” викликала дискусію в тогочасних народознавчих колах. Вчені того часу з цього приводу опублікували різні рецензії. Так, на думку російського дослідника О.Піпіна, “польські критики ставлять етнографічні праці О.Кольберга дуже високо, цінуючи в них незвичайну точність і повноту опису, оскільки вони постачають матеріал для наукових досліджень. їхню цінність визначають і спеціалісти з української етнографії. За величезну кількість матеріалу, яку зібрав один чоловік, збірники О. Кольберга є чи не єдиним явищем у цілій слов’янській літературі” [8, с.291].

Дослідження “Покуття” привернуло увагу І.Франка, який цікавився діяльністю етнографічних досліджень польських вчених. Зокрема, І.Франко схвально оцінив доробок О.Кольберга. Він відзначив, що “третій том цієї етнографічної праці значно поступається перед двома першими з погляду новизни і багатства зібраних матеріалів”. Проте даючи високу оцінку роботі, він одночасно гостро критикує її автора. Зокрема, він уточнює, що “при більшості пісень автор не повідомляє, де вони були записані, не всюди пан Кольберг правильно перекладає українські слова... Автор брав матеріал звідки міг, передруковував, що знайшов у давніших авторів (Вагилевича, Войціцького, Кіркора та інших), вирізав цікаві повідомлення з місцевих газет, календарів тощо, менше дбаючи про критичність і автентичність запису, а більше про їхню кількість”. Водночас, І.Франко схвально зауважив, що “транскрипція українських текстів у п. Кольберга загалом дуже влучна і свідчить про високо розвинутий у автора слух і відчуття особливостей діалекту... тільки з появою “Покуття” українці одержали можливість пізнати справжню фонетику цього дуже характерного діалектику...” [11, с.348–349].

Таким чином, аналізуючи дослідження “Покуття” О.Кольберга можна стверджувати, що не дивлячись на недоліки даної праці її гідно оцінили українські та іноземні вчені. Характерною особливістю чотирьохтомника “Покуття” є те, що він став першим цілісним дослідженням даного етнографічного масиву. Праця свідчить про потужну дослідницьку роботу вченого із залученням багатьох оповідачів та інформаторів, чим саме сприяв до популяризації вивчення Покутського краю. О.Кольберг започаткував нову регіональну методику, першим спробував систематизувати, класифікувати, фольклорний та етнографічний матеріал. У майбутньому це послужило важливим кроком для накопичення етнографічного матеріалу і процесу встановлення етнографічної науки. Велике пізнавальне значення для етнографів, науковців мають записи дослідника, оскільки містять дані з матеріальної і духовної культури Покуття. Опираючись на наукові здобутки О.Кольберга, його фольклорні записи передруковувались у працях українських і польських вчених, ними послуговувались і при укладанні академічних видань. А це говорить про високий академічний характер записів дослідника, який є зразком гідного наслідування. Праця “Покуття” не втратила своєї цінності і сьогодні, дала поштовх до активної народознавчої діяльності наступним поколінням і має перспективи до подальшого студіювання різних граней повсякденного життя населення краю.

1. Азадовский М. К. История русской фольклористики : в 2 т. / М. К. Азадовский. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1. – 479 с.
2. Азадовский М. К. История русской фольклористики : в 2 т. / М. К. Азадовский. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 2. – 363 с.
3. Болтарович З. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / Зоряна Болтарович. – К. : Наук. думка, 1976. – 139 с.
4. Збір І. Постать Оскара на тлі народознавчої науки другої половини XIX століття / Ірина Збір // Вісник Львівського університету. Серія “Філологія”. – 2007. – Вип. 41. – С. 102–109.
5. Збір І. Інформатори та кореспонденти Оскара Кольберга: зауваги та коментарі дослідників / Ірина Збір // Наукові виклади. Фольклористика. – 2011. – № 5. – С. 73–76.

6. Кирчів Р. Український фольклор у польській літературі. (Період романтизму) / Роман Кирчів. – К. : Наук. думка, 1971. – 275 с.
7. Кольберг О. Казки Покуття / упоряд., підгот. текстів, вступна стаття, примітки та словник І. В. Хланта. – Ужгород : Карпати, 1991. – 234 с.
8. Пыпин О. История русской этнографии / О. Пыпин. – С. Пб., 1891. – Т. 3. – 425 с.
9. Покуття : Етнографічний опис / здійснив Оскар Кольберг ; пер. з пол. Тетяни Буженко. – Краків, 1882. – Т. I // Наукові записки. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – Вип. № 9–10. – С. 238–285.
10. Покуття : Етнографічний опис / здійснив Оскар Кольберг ; пер. з пол. Тетяни Буженко. – Краків, 1882. – Т. I // Наукові записки. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – Вип. № 11–12. – С. 306–333.
11. Франко І. Pokucie. Obraz etnograficzny. Skreślił Oskar Kolberg / І. Франко. Т. III. Kraków, 1888 // Франко І. Збір. тв. : у 50 т. – К., 1980. – Т. 27. – С. 348–350.
12. Франко І. Jan Świętek. Lud nadrabski od Gdowa aż po Bochnię, obraz etnograficzny / Іван Франко. Збір. тв. : у 50 т. – К., 1980. – Т. 29. – С. 205–208.
13. Юзвенко В. А. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст. / В. А. Юзвенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 132 с.
14. Kolberg O. Pokucie. Cz. 1 / O. Kolberg // Dzieła wszystkie. Т. 29. – Wrocław ; Poznań : PTL, 1962. – 360 s.
15. Kolberg O. Pokucie. Cz. 2 / O. Kolberg // Dzieła wszystkie. Т. 30. – Wrocław ; Poznań : PTL, 1963. – 300 s.
16. Kolberg O. Pokucie. Cz. 3 / O. Kolberg // Dzieła wszystkie. Т. 31. – Wrocław ; Poznań : PTL, 1963. – 239 s.
17. Kolberg O. Pokucie. Cz. 4 / O. Kolberg // Dzieła wszystkie. Т. 32. – Wrocław ; Poznań : PTL, 1963. – 328 s.

Стаття посвячена етнографічеській разведке “Pokucie” польского этнографа Оскара Кольберга. В этой публикации предпринята попытка комплексно проанализировать содержание четырехтомника “Pokucie”. Охарактеризованы методы и принципы исследования народоведца Оскара Кольберга, а также его вклад в этнографические исследования Покуття.

Ключевые слова: краеведческое исследование, Оскар Кольберг, Покуття, методика.

This article is devoted to the ethnographic exploration “Pokucie” of Polish ethnographer Oskar Kolberg. This publication is an attempt to analyze four volumes of “Pokucie” comprehensively. We characterize Oskar Kolberg’s methods and principles of ethnological research and his contribution to the ethnographic research of Pokuttya.

Keywords: local history research, Oskar Kolberg, Pokuttya, method.

УДК 94 (947: 943) “1867/1914”

ББК 63.3 (4 Укр 4П)

Галина Рікарді (Атаманчук)

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЛЬВОВА У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ АВСТРО-УГОРЩИНИ (остання третина XIX – початок XX ст.)

У статті розглядаються питання національної структури викладацького та студентського персоналу львівських вищих навчальних закладів у 1967–1914 рр., вплив на неї політики урядів Австро-Угорщини та місцевої галицької адміністрації. Автор підкреслює домінування представників польської спільноти регіону у вирішенні питань розвитку освіти та національної свідомості населення Галичини.

Ключові слова: університет, Галичина, Львів, польсько-українські відносини, сецесія.

Національне питання було одним із основних у внутрішньому житті Австро-Угорщини в останній третині XIX – на початку XX ст. Уже тоді стало очевидним, що XX ст. стане століттям боротьби не героїв, а ідей. Переможцем у такій боротьбі міг стати лише той народ, який пропонував найбільш зрозумілі гасла, мав власну еліту об’єднану єдиною національною ідеєю. Підготовка такої еліти вважалася пріоритетним завданням для усіх народів Австро-Угорщини. У кращій ситуації опинилися ті національні групи, що посідали ключові посади в адміністрації і управлінні окремими про-

вінціями і могли маніпулювати на користь своєї спільноти правилами набору до університетів, правилами навчання, питаннями працевлаштування випускників [8]. Східна Галичина стала епіцентром боротьби між поляками і українцями за націоналізацію колись виключно імперської системи вищої освіти. Переможцем у цьому протистоянні вийшли поляки. Але саме ця перемога відсунула їх від проведення повномасштабної демократизації польського суспільства.

Метою даної розвідки виступає вивчення ролі національного питання у вищих навчальних закладах Львова у контексті національної політики Австро-Угорщини у 1867–1914 рр.

Історія університетів у Галичині вже неодноразово була предметом наукових досліджень. Їй присвятили свої праці М.Грушевський, І.Франко, В.Мудрий, В.Благий, М.Демкович-Добрянський, В.Качмар та інші [3; 5; 6; 8]. Вважаємо за доцільне зупинитися на найбільш знакових питаннях історії вузів Галичини 1867–1914 рр.: 1) з'ясувати національний склад викладачів та студентів львівських вузів, його динаміку впродовж визначеного періоду; 2) визначити роль національного чинника у процесі розбудови системи вищої освіти краю у контексті національної політики Австро-Угорщини.

Імператорським розпорядженням від 4 липня 1871 р. було нарешті скасовано німецький характер навчання у Львівському університеті і запроваджено викладання українською та польською мовами. Ця постанова свідчить, що і українська і польська мова має рівне право для вжитку тільки в університеті. Щодо інших закладів, то про них питання ще не ставилось, оскільки українська мова не належала до обов'язкових предметів (у Торговій академії й вищій Лісовій школі практично не вивчалась). Рішення від 4 липня 1871 р. сприймалося університетськими колами неоднозначно [7, с.64]. Якщо представники українського крила зустріли цю постанову із захопленням, то для поляків це стало першим кроком до протиставлення з українцями щодо верховенства в університеті. Австрійські власті не зробили необхідних кроків для врегулювання українсько-польських стосунків у сфері освіти, що, у свою чергу, ослабило як українців так і поляків. Викладацький склад на той час був виключно німецькомовний, серед професорів переважали німці й австрійці як творці науки у Львівському університеті, а зі слов'ян – чехи, хорвати, словенці. Щодо представників корінного населення – поляків і українців, то їх майже не було.

Але якщо поляки відразу відреагували на постанову, почавши запрошувати на роботу польську професуру, то для українців це стало проблемою: серед них викладачів університетського рівня було замало, та і національно-політичний підтекст рішення на відразу був усвідомлений, загроза ополячення університету ще не сприйнялась. Після проголошеної постанови необхідно було визначитись, як поляки так і українцям. Якщо офіційні австрійські власті вичікували результату двоюбою, то поляки негайно відреагували – університет повинен бути польським.

Першим поштовхом до виборів своїх союзників австрійські кола зробили після невдалої війни Австрії з Прусією. Спочатку неофіційно австрійський уряд почав опиратися на поляків як на більш культурно-вироблений, політично-зрілий та державницько-лояльний елемент. Причини посилення польських позицій у Галичині вдало визначив М.Грушевський, який у 1911 р. написав, що “за польськими політиками Східної Галичини сильні історичні традиції, певний культурний доробок попередніх поколінь, реальна арифметична сила етнографічної Польщі, котра не пропадає од їх відчайдушної політики” [6, с.93].

Ще у 1866 р. урядовою мовою всіх установ краю стала польська мова [11, с.92]. Відповідно Крайовим шкільним законом у Галичині від 22 червня 1867 р. в навчальному закладах краю було запроваджено польську мову як обов'язковий предмет [12, с.87]. Ще один цікавий факт, що для відкриття школи з українською мовою навчання

обов'язково вимагалася ухвала Крайового сейму, тоді як для відкриття польської вистачало розпорядження Крайової шкільної ради. Тому не дивно, що за 40 років конституційного ладу в Галичині українцям було дозволено організувати лише 5 державних гімназій; 1867 р. – Львівську, 1887 р. – Перемишлянську, 1892 р. – Коломийську, 1898 р. – Тернопільську, 1895 р. – Станиславівську, тоді як поляки мали 96 гуманітарних і 14 реальних гімназій [11, с.93]. Відповідно і збільшився наплив випускників-поляків до вищих навчальних закладів.

Термін “полонізація” не є досить змістовно визначеним, сам процес полонізації можна розглянути в кількох площинах. Якщо в університеті мова викладання була українська і в силу тих чи інших постанов, рішень чи просто силових актів мовою викладання стала польська, то звичайно це не що інше, як силова незауважована полонізація. Якщо навчальний заклад на самому початку організовувався з польською мовою викладання, але де могли навчатись і українці, то це, мабуть, також полонізація (українське населення у Східній Галичині було переважаючим), яка йшла офіційним шляхом (як у Технічній академії).

Якщо розглянути національний склад студентів медичного факультету в 1900–1914 рр., то і тут бачимо перевагу поляків над іншими національностями [4, с.413].

Навчальні роки	Українці		Поляки		Євреї		Греко-католики		Римо-католики		Іудеї	
	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%	Осіб	%
1900/01	14	11	111	87.4	-	-	16	12.6	57	44.9	53	41.7
1913/14	94	11.8	493	62.0	176	26.1	102	12.8	313	39.4	367	46.2

Подібною була і ситуація у Вищій ветеринарній школі, де австрійська влада призначала викладацький склад із відомих польських науковців. Так, після заснування Ветеринарної школи постановою від 15 вересня 1881 р. номіновані були три перші професори: П.Зайфман – доктор медицини, відомий вчений, Г.Кадий (засновник ветеринарної школи), А.Баринський, які закінчували польські вищі навчальні заклади, і не чинили опору полонізації вищих шкіл у Східній Галичині. Призначався урядом і директор даного закладу Й.Шпільман. А з 1 січня 1898 р. австрійський імператор призначив його постійним ректором.

У всіх інших вищих навчальних закладах спостерігалась така ж картина, тому що мовою викладання була польська мова і не ставилось питання про створення української кафедри. А призначений владою викладацький склад не чинив опору полонізації вищих шкіл. Це було дуже вигідно правлячій польській еліті, яка прагнула міцно утвердитись не тільки у вищих школах, але і в урядових установах. Звичайно, що цьому і сприяв центральний уряд, коли центр ваги у вирішенні міжнаціональних відносин був перенесений з Відня до Львова, де знаходилась резиденція цісарського намісника, крайовий уряд і виборний крайовий сейм – найвищий законодавчий орган Галичини. До законодавчих функцій крайового сейму входили справи адміністрації, місцевого господарства, народного і фахового шкільництва. Прийняті крайовим сеймом закони вимагали санкції цісаря. Виконавчим органом крайового сейму був крайовий відділ, що обирався на всю каденцію сейму (6 років). Крайовий відділ контролював і деякі навчальні заклади до того часу поки вони не отримали статус вищих. Українці в складі крайового сейму і крайового відділу впродовж 1867–1914 рр. перебували у меншості, а в окремі каденції були представлені поодинокими послами [7, с.78].

Коли у 1867 р. польська аристократія порозумілася з династією Габсбургів, вона здобула для себе необмежену владу в Галичині – право безконтрольно розпоряджатися всіма державними ресурсами коронного краю. Усі публічні установи – адміністрація, саможурядування, суд – контролювалися поляками і в усьому протегували поляків. Поляки

не лише домінували в адміністративному й економічному житті Галичини, а й перетворили більшість її Східної частини, зокрема міста, в оази польської культури [9, с.67].

Більш посилений вплив поляків у всіх вищих школах Галичини став після створення у 1868 р. Крайової шкільної ради, якій було підпорядковано народне і середнє шкільництво. У Крайовій раді українці становили близько 20%, а тому вони не могли організувати опір колонізаційній політиці. Відповідно зменшувалось число українських народних шкіл, гімназій, реальних училищ. Отже, зменшувалась і кількість українських абітурієнтів, яким становили численні перешкоди для вступу у вищі навчальні заклади, збільшуючи при цьому чисельність польських абітурієнтів, а згодом і студентів, перевага яких була у всіх вищих закладах Східної Галичини. Для підтвердження вищесказаного наведемо статистичні дані Львівського університету за 1894/95 рр. [14, с.25].

Слухачі (разом)	Факультети			
	Теологічний	Юридичний	Філософський	Разом
Звичайних	282	768	107	1157
Надзвичайних	39	30	53	112
Крайових	313	774	148	1246
З інших областей	8	24	11	43
Національності				
Поляки	84	653	126	863
Українці	237	143	34	414
Німці	0	2	0	2

1899–1900 рр.

Слухачі	Факультети				
	Теологічний	Юридичний	Медичний	Філософський	Разом
Звичайних	212	1215	96	131	1654
Надзвичайних	68	20	14	88	190
Крайових	273	1202	102	198	1775
З інших областей	7	33	8	21	69
Національності					
Поляки	67	952	96	176	1294
Українці	213	278	11	42	544
Болгари	0	1	0	1	2
Німці	0	3	0	0	3
Чехи	0	1	0	0	1

1904–1905 рр.

Національності	Факультети				
	Теологічний	Юридичний	Медичний	Філософський	Разом
Поляки	104	1681	84	686	1955
Українці	287	250	11	199	747
Чехи	0	1	0	1	2
Словаки	0	0	1	0	1
Німці	2	4	0	5	11
Румуни	0	1	0	0	1

Статистика свідчить, що на всіх факультетах переважали поляки, за винятком теологічного. Це пояснювалося нагальною потребою населення Східної Галичини в церковних ієрархах. Як відомо, абсолютна більшість населення належала до греко-католицької конфесії, що переважно складалась з українців, і тому на теологічному факультеті викладання велось українською мовою.

Своєрідна ситуація склалася на медичному факультеті університету. Якщо на гуманітарних факультетах українців-студентів було близько 40% (на рубежі XIX–XX ст.), то на медичному факультеті, як і на природничих спеціальностях, їх було значно менше. Щодо мови викладання то вона була виключно польською з німецькою професійною термінологією. Хоча офіційні австрійські власті не ставили перешкод розвитку медичної освіти в Східній Галичині, але вони і не сприяли збільшенню контингенту студентів-українців. Так, якщо в рік заснування факультету студентів-українців було майже 24%, то з 1901 р. їхній процент зменшився до 10–15%.

Політична боротьба в Галичині в цей час набуває особливої гостроти. Так, упродовж 1901–1902 рр. прокочується хвиля студентських заворушень. Українські студенти Галичини беруть активну участь в організації селянського страйку 1902 р. Паралельно з грудня 1901 р. розгорнулася акція сецесії (виходу) українських студентів з Львівського університету [3, с.56]. Понад 440 студентів-українців залишили навчання в Галичині, перевівшись у вищі навчальні заклади в інших частинах Австро-Угорщини і закликаючи всіх до бойкоту викладачів-поляків. Сецесія не мала для українців позитивних наслідків, або ж мала їх дуже мало. Зокрема, вимоги українців про поділ Львівського університету на польський та український, чи надання українській мові рівноправного статусу з польською в існуючому вузі зі збільшенням кількості українських кафедр були рішуче відкинуті польським політикумом та австрійськими урядовими колами [2, с.1–2].

Одним з проявів колонізації, а точніше боротьби проти українського впливу на медичному факультеті університету були спроби зменшити кількість студентів-українців. Виключення з університету за неуспішність, хоча цю неуспішність потрібно кваліфікувати як підвищену вимогливість до студентів-українців у порівнянні зі студентами інших національностей, залишення на повторний курс після отримання незадовільних оцінок, а також матеріальний стан студента призводило до того, що не всі студенти змогли завершити медичну освіту або отримати її вчасно.

Усе це призводило до скорочення випуску лікарів, що позначалося на забезпеченні медичним обслуговуванням населення. Так, у 1899–1900 рр. було 110 студентів, а випущено всього 16 лікарів [10, с.6–7]. В 1904/1905 рр. спостерігалася схожа ситуація – всього 103 студенти (серед них 11 українців), випущено було 19 лікарів. Очевидно, що така кількість випускників медичного університету не забезпечувала потреби населення навіть в мінімальному рівні охорони здоров'я.

Подібне було і у Ветеринарній академії, де статус академії (1897 р.) зумовив збільшення терміну навчання до чотирьох років і до змін правил прийому, що, у свою чергу, призвело до скорочення кількості студентів. У 1897/98 рр. до академії записались тільки 19 слухачів на перший курс, а у 1898–1900 рр. по два слухачі [1, арк.3]; у 1904/05 рр. диплом ветеринарного лікаря отримав тільки один слухач [1, арк.15].

Крім того зміна статусу навчального закладу вплинула і на національний склад студентської молоді, яка навчалася в академії на початку XX ст.

Статистичні дані за 1899–1914 рр.:

Рік навчання	Всього слухачів			Національний склад Ветеринарної академії				
	Університет	Політехніка	Ветеринарна академія	поляків	українців	чехів	сербів, хорватів	інших
1899/1900	2004	701	54	25	8	9	6	6
1907/08	3756	1629	103	70	16	13	2	2
1913/14	3756	1808	248	66	47	21	9	5

З національностей в академії, як бачимо зі статистики, домінування поляки, які у 1900/14 рр. становили 2/3 усіх студентів. Реально цей показник був менший, оскільки тодішня офіційна статистика не фіксувала окремо студентів євреїв (таких було 11–16%), і вони вписувались основному як поляки. Відсоток українців коливався в межах

11–19%. Особливістю Ветеринарної академії була велика, порівняно з університетом та політехнікою, частка студентів інших слов'янських національностей, зокрема чехів 8–15% та сербів і хорватів 2–4%. Це пояснюється тим, що ветеринарна академія була одним із провідних вищих навчальних закладів на слов'янських землях Австро-Угорщини, який спеціалізувався на підготовці ветеринарів [5, с.3].

Національні взаємини серед студентства ветеринарної академії були сприятливішими у порівнянні з іншими навчальними закладами Львова. Стосунки між українцями і поляками не мали такого гострого характеру, як в університеті, хоча останні все ж іноді демонстрували свою зверхність. Як і в інших навчальних закладах, у Львівській політехніці дуже малий процент слухачів розмовляв українською мовою, оскільки, як ми знаємо, у ній домінуючою була польська мова. Так, у 1903/04 рр. нею розмовляли близько 92,3% студентів, а українською – 6,6% [13, с.66].

Схожа ситуація була і в торговій та рільничій академіях: насамперед на навчання записувались поляки, яких серед студентів налічувалося 85–90%, по-друге, на українців чинили тиск – вимагали переходу на польську мову навчання, по-третє – дискримінація українців проходила шляхом підвищення оплати за навчання, і нарешті, підвищення вимог до навчання стосувалося більшою мірою українців, ніж поляків. У результаті кількість випускників була значно меншою, ніж тих, хто вступив на перший курс.

Кількість студентів у Торговій академії [15, с.134]:

На початку року прийнято:	1899/1900 рр. I курс	1900 р. II курс	1901 р. III курс
Звичайних студентів	40	40	20
Приватних	2	8	0
В кінці залишилось	29	31	18

Національний склад торгової академії

	1899/1900 рр.				1900/1901 рр.			
	I	II	III	Разом	I	II	III	Разом
Поляків	39	15	54	108	34	14	7	55
Українців	0	1	1	2	6	0	1	7
Чехів	0	0	0	0	0	1	0	1
Німців	1	0	1	2	0	0	0	0
Разом	40	16	56	112	40	15	8	63

Національний склад у 1902/1903 рр. [16, с.5]:

Національності	I курс	II курс	III курс	IV курс	Разом
Поляки	18	9	18	10	55
Українці	6	2	0	0	8
Чехи	0	0	0	1	1
Німці	0	1	0	1	2
Разом	24	12	18	12	66

1911/1912 навчальні роки:

	I курс	II курс	III курс	IV курс	Разом
На початку навчального року прийнято звичайних студентів	40	31	22	26	119
Кількість студентів наприкінці навчального року	35	26	21	26	101

Не збільшилась і кількість українців в академії:

Національність	I курс	II курс	III курс	IV курс	Разом
Поляки	31	20	17	22	68
Українці	4	6	4	4	18
Чехи	0	0	0	0	0
Німці	0	0	0	1	1
Всього	35	26	21	27	109

Аналізуючи польсько-українські відносини у вищих навчальних закладах Східної Галичини, можна спостерігати процес формування польської національної вищої освіти при паралельному ігноруванні освітянських прав українців, німців, євреїв та інших національних громад краю. Галицька крайова адміністрація, сформована переважно із представників польських консервативних кіл, прагнула не допустити різними засобами створення непольських вузів, покращення освітнього рівня неполяків Галичини. Зрештою, т. зв. “університетська проблема” чи створення “українського університету у Львові” на декілька десятиліть стало одним із головних питань, поряд із проблемами виборчої реформи та сервітутів, у польсько-українських взаєминах в останній третині XIX – на початку XX ст. Її невирішеність засвідчувала обмеженість польської політичної верхівки краю, дозволяла спрогнозувати у випадку відродження польської державності недемократичний характер її керівництва, що складалося переважно із колишніх студентів та викладачів львівських вузів, загартованих у протистоянні з українським студентством.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 146, оп. 51 а, спр. 964, 86 арк.
2. Бачинський В. Кров і трупи / Володимир Бачинський // Свобода. – 1910. – Ч. 27. – 6 липня. – С. 1–2.
3. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині / Василь Мудрий. – Львів ; Нью-Йорк, 1999. – С. 56. – 194 с.
4. Благий В. Студенти-медики Львівського університету на початку XX ст. (1900–1914 рр.) / Благий В. // Львів: місто – суспільство – культура : зб. наук. пр. Т. 3 / за ред. М. Мудрого // Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. – Львів, 1999. – С. 409–420.
5. Благий В. Студентство Львівської ветеринарії на початку XX ст. / Благий В. // Збірник міжнародної наукової-практичної конференції. – Л., 1997. – С. 3.
6. Грушевський М. Наша політика / М. С. Грушевський. – Львів, 1911. – С. 119.
7. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у 19 ст. / Михайло Демкович-Добрянський. – Мюнхен : Український вільний університет, 1969. – 119 с.
8. Качмар В. М. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.) / В. М. Качмар ; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 1999. – 118 с.
9. Клим'юк У. Становище поляків в Галичині напередодні та в роки першої світової війни / Клим'юк Уляна // Вісник Прикарпатського університету. Серія “Історія”. – 2011. – Вип. 19. – С. 167.
10. Музика М. М. До п'ятдесятиріччя Львівського медінституту / М. М. Музика // Збірник праць Львівського державного медичного інституту. Ювілейний випуск / відп. ред. Г. Ф. Скосогоренко. – Львів : Вільна Україна, 1946. – С. 3–17.
11. Педич В. Історія України: дати, події коментарі / Педич В., Голобін В., Кісь Я. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 92.
12. Шологон Л. Стан української початкової та середньої освіти в Галичині (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / Шологон Лілія Іванівна // Галичина : науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2004. – № 10. – С. 87–92.
13. Österreichisches statistisches Handbuch 1904 für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder. Nebst einem Anhang für die gemeinsamen Angelegenheiten der österreichisch-ungarischen Monarchie. 23. Jahrgang 1904. Gebundene Ausgabe. – Wien, 1905. – S. 66.
14. Skład uniwersytetu i program wykładów w zimowym półroczu 1894/95. – Lwów, 1894. – S. 25.
15. Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Państwowej Wyższej Szkoły Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1899/1900 i 1900/1. – Lwów, 1901. – S. 134.
16. Trzynaste Sprawozdanie Dyrekcji c.k. Akademii Handlowej we Lwowie za rok szkolny 1911/12. – Lwów, 1912. – S. 5.

В статье рассматриваются вопросы национальной структуры преподавательского и студенческого коллективов львовских высших учебных заведений в 1967–1914 гг., воздействие на нее политики правительств Австро-Венгрии и местной галицкой администрации. Автор подчеркивает доминирование представителей польской общины региона в решении вопросов развития образования и формирования национального сознания населения Галиции.

Ключевые слова: университет, Галиция, Львов, польско-украинские отношения, сецессия.

The article deals with the structure of the national faculty and student groups Lviv higher education institutions in 1967–1914 гг., the impact of government policies on her Austria-Hungary and Galician local administration. The author emphasizes the dominance of the Polish community in the region in matters of education and the formation of national consciousness of the population of Galicia.

Keywords: university, Galicia, Lviv, Polish-Ukrainian relations secession.

УДК 323.1: 355.425 (477.83/.86)(091) “19”
ББК 63.3

Петро Росіцький

ОУН(Б) ТА ПОЧАТКИ ФОРМУВАННЯ УНС

У статті характеризується робота військового сектору Організації українських націоналістів під проводом Степана Бандери в Галичині протягом другої половини 1941 – першої половини 1943 рр. Акцентується увага на співпраці цивільної та військової гілок бандерівської Організації під час створення загонів Української народної самооборони, окреслено настрої серед активу ОУН(Б) щодо антинімецької збройної боротьби.

Ключові слова: ОУН(Б), військовий штаб, конспірація, загони УНС.

Діяльність ОУН(Б) пов'язана із військовою сферою в дистрикті Галичина залишається маловивченою цариною в історії українського визвольного руху. Організація у підпіллі створила воєнізоване формування Українську народну самооборону, дослідження якої є необхідною передумовою до вивчення УПА-Захід, одного із основних чинників українському руху Опору під час Другої світової війни.

Окремих досліджень, публікацій з цієї тематики немає, важливу інформацію можна почерпнути у праці І.Патриляка “Перемога або смерть”: український визвольний рух у 1939–1960-х р. та М.Посівнича “Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках”. Водночас, значний обсяг матеріалу із вказаної теми залишається предметом джерелознавчих та аналітичних опрацювань.

Мета статті – охарактеризувати поетапну підготовчу військову роботу ОУН(Б) кінцевим результатом якої стала поява Української народної самооборони в 1943 році. Для реалізації цієї мети видається доцільним дослідити: діяльність військового сектору ОУН(Б) після проголошення Акту незалежності української держави; реалізацію постанов І, ІІ, ІІІ Конференцій ОУН(Б); заходи Проводу ОУН(Б) щодо формування загонів самооборони.

Організація Українських Націоналістів під проводом Бандери (ОУН(Б)), легалізувавшись в українському націоналістичному русі у квітні 1941 року після Другого Надзвичайного конгресу у Кракові, де Степана Бандеру було обрано провідником Організації, розпочала інтенсивну роботу, кінцевий результат якої – відновлення Української держави. Займаючи послідовну активну позицію, формуючи міцну організаційну структуру, дисципліновані кадри, чітко налагоджуючи ідеологічно-виховну роботу, ОУН(Б) стає домінантним фактором націоналістичного руху Західної України, що вела активну воєнно-політичну діяльність.

Щодо військової специфіки, то в бандерівців існувала “крайова концепція” розбудови української армії. Її суть полягала в тому, що національне військо повинно було формуватися на західноукраїнських землях, опираючись на власні сили. Ідеологічні засади цієї концепції відстоювали такі провідні члени організації ОУН(Б) як: С.Бандера,

Р.Шухевич, О.Гасин, Д.Грицай, В.Сидор, Я.Бусел [14, с.271]. Із початком радянсько-німецької війни і проголошенням відновлення Української держави, розпочалася інтенсивна підготовка реалізації “крайової концепції”. При військовій референтурі ОУН(Б) у Львові створено військовий штаб на чолі з Дмитром Грицаєм, основне завдання якого – реєстрація осіб із старшинськими та підстаршинськими званнями; організація військових шкіл, насамперед, із членів ОУН(Б); реєстрація добровольців бажаючих служити у війську; збір військового матеріалу та зброї.

Для реалізації цих завдань по областях і повітах Галичини утворено військові референтури. Починаючи з липня 1941 року розпочинається робота з організації військових вишколів. Так, в Коломиї заходами військового референта окружного проводу ОУН(Б) Харкевича зорганізована старшинська (юнацька) школа під командуванням сотника Мекитюка, у якій пройшло вишкіл понад 60 юнаків, більшість з них були з середньою освітою. Але німці заборонили будь-які форми державотворення, арештувавши Бандеру і його найближче оточення. Через це для конспірації вже під егідою окупаційної установи “Баудінсту” зорганізовано підстаршинський вишкіл у Поморянах; військовий перевишкіл молоді в основному із Жовківщини у Великих Мостах, а також у Великих Мостах, в серпні організовано краєву старшинську школу, до якої кожна область Галичини зобов’язали надіслати кількох представників. У результаті кількість учасників вишколу становила 50 осіб. Цей вишкіл не вдалося завершити, через арешти у Львові 15 вересня 1941 року школу розпустили. Крім військових вишколів, низку напіввійськових біля Станіслава та Галича провів хорунжий Продан [1]. Вишкільна підготовка проходили під керівництвом таких фахівців як: Олександр Кузьмінський – автор підручника “Польова служба”; Йосип Карачевський; Василь Сидор; Василь Івахів та низка інших спеціалістів, які мали для цього необхідні знання й досвід. Проте арешти провідного активу ОУН(Б) окупаційними властями у зв’язку з проголошенням відновлення Української державності, переслідування зумовили перехід Організації у підпілля і згортання діяльності пов’язаної із військовою сферою. Зважаючи на ситуацію, що склалася, а також відхід великої частини членства з похідними групами на ОСУЗ, бандерівці, уже під проводом М.Лебеда, який очолив Організацію після арешту Бандери і Стецька, у вересні 1941 року на Першій конференції ОУН(Б) не прийняли постанови про перехід до загальнонаціонального збройного спротиву. Визначили такі завдання:

а) пропагандивно-роз’яснювальна підготовка до активної боротьби з німецьким окупантом, розкриття німецьких планів поневолення і колонізації України. Одночасно така ж акція повинна була проводитись проти нових намагань радянської українізації українських теренів, що її проводили советські агенти й партизанські диверсійні групи;

б) збір та магазинування зброї;

в) вишкіл нових провідних кадрів для визвольної боротьби [8, с.30].

Активізація роботи пов’язаної із військовою ділянкою в ОУН(Б) розпочалася лише весною 1942 після березневої Другої конференції, і передбачала:

а) створення в терені військових штабів і залучення до роботи у них, крім членів ОУН(Б), симпатиків Організації, військовиків-українців;

б) здійснення перепису усіх військовозобов’язаних, в першу чергу військових фахівців українського походження – старшин і підстаршин, взяття на облік військових матеріалів і зброї;

в) проведення військової перепідготовки всередині штабів, по можливості військовиків для ознайомлення з новими методами ведення війни, новітньою технікою;

г) зорганізування мобілізаційних структур на випадок негайного переходу до формування військових частин [12, с.97].

Для реалізації вищеописаного наказом Краєвого проводу у квітні 1942 року призначено виконавця – сотника Наборовського (Луку Павлишина). Першочергове завдан-

ня якого – зоорганізувати військову сітку в областях і повітах, та корегувати її діяльність. Павлишин влітку 1942 року створив тимчасовий Краєвий військовий штаб у Львові, координував роботу якого військовий референт при Проводі Дмитро Грицай (“Перебийніс”). Після цього розпочалася робота з організації обласних штабів. З цією метою в кожній області дистрикту Павлишин утворив військову референтуру обласного Проводу, що виступила своєрідним обласним штабом, яку очолювали:

у Станіславській області – спочатку Банах Володимир, після нього Гудзуватий Іван, фактично, керівництво роботою від 5 жовтня 1942 року здійснював його заступник Іван Белейлович (“Дзвінчук”);

у Львівській області – Онишкевич Мирослав (“Орест”, “Богдан”);

у Дрогобицькій області – Чижевський Василь, з липня 1942 року Богдан Вільшанський (“Орел”);

у Тернопільській області – “Анс” та “Бран”.

Після організації обласних штабів створюються окружні, по три у кожній області:

у Станіславській – Калуський, Станіславський, Коломийський;

у Львівській – Радехівський, Львівський, Золочівський;

у Тернопільській – Бережанський, Тернопільський, Чортківський, і близько 30 станичних штабів [5, арк.27–28].

З організацією штабів розпочався самовишкіл, повставали військові бібліотеки, а також відбувався збір військового майна та зброї. Своєрідним доказом цього свідчить такий факт, член ОУН(Б) “Чорний” (Петро Шайнога) з села Дмитрова повіту Кам’янка Струмилова, який належав до компетенції Радехівського окружного штабу, в листопаді 1942 року приїжджав кіньми забирати зброю, яка була на обліку в їхній станиці у Дмитрові. Це 7–35 “Бельгійка”, кулемет Токарева і декілька крісів. Все це разом з іншими родами зброї він з членами ОУН(Б) “Чорнотою” і “Ялицею” відвезли до села Хмільно на осередок, передавши “Гонті” [10, с.25].

Незважаючи на те, що робота по виконанню рішень Другої конференції ОУН(Б) проводилась, 1942 рік був несприятливий для військової праці. Окупаційна влада, затьмарена успіхами на фронтах, придушувала найменші прояви антинімецької діяльності. Багато провідних членів Організації не вірили в можливість боротьби проти німців, обравши тактику конспірування, очікували подальшого розвитку подій. Енна кількість із активу ОУН(Б) припинила військову роботу через арешти, розстріли восени 1942 року. Серед арештованих – Дмитро Грицай, Олекса Гасин, Йосип Карачевський, Олександр Кузьмінський, особи, які здійснювали безпосереднє керівництво організацією та проведенням військової підготовки кадрів.

Ситуація змінилася наприкінці 1942 – на початку 1943 року, коли розформовано український 201-й батальйон охоронної поліції СД на німецькій службі. Згідно з наказом керівника Головного Проводу ОУН(Б) Миколи Лебеда усі легіонери з цього формування повинні були залучатися до праці в Організації у військовому спектрі. З цією метою легіонеру Олександру Луцькому доручено скласти списки особового складу учасників колишнього легіону, виявити їхнє місце перебування, налагодити зв’язок із ними [7, с.334]. За рахунок влиття в структури Організації легіонерського старшинського складу на чолі із Шухевичем, якого призначено військовим референтом Головного Проводу ОУН(Б), протягом січня – лютого 1943 року військова праця поживається. З особливою активністю вона здійснюється на Станіславщині, де пов’язується з діяльністю заступника військового референта Івана Белейловича (“Дзвінчука”), який одразу розпочинає реорганізацію у військових штабах. Ще з 1942 року тут існували три окружні штаби: Коломийський – начальник штабу Василь Андрусак (“Різун”), Калуський – Степан Фрасуляк (“Хмель”), Станіславський очолював сам “Дзвінчук”. Тепер внаслідок поповнення легіонерами та реорганізації запроваджено такі зміни. У Коломийському військовому окрузі посаду начальника штабу зайняв легіонер Барнікевич

(“Книш”), а Андрусяка перевели на пост керівника військової розвідки при військовій референтурі Станіславського обласного Проводу ОУН(Б). Керівництво Станіславським військовим округом “Дзвінчук” передав теж колишньому легіонеру Бурдіну Степану (“Шраму”), якому підпорядковувалися створені ще його попередником чотири військові округи: “Надвірнянський” на чолі із Констянтином Петером (“Сокіл”), “Тлумацький” – “Комар”, “Станіславський” – Маланюк Сельвестр, “Галицький” – Мельник Петро (“Хмара”) [3, арк.121–123]. Для координації діяльності цих структур “Дзвінчук” створив “Обласний військовий штаб”, що складався із трьох відділів – розвідки “Рак”, зв’язку “Доктор”, військового забезпечення “Орлик. Корегував роботу “Дзвінчука” безпосередньо начальник Краєвого військового штабу Лука Павлишин, з яким Белейлович зустрічався 1 та 15 числа календарного місяця у місті Львові [4, арк.176–177]. Очевидно, що Станіславщина розглядалася вищим військовим керівництвом ОУН(Б) як майбутня база повстанського руху, тому, саме цій території приділялася особлива увага.

Активізація військової ділянки ОУН(Б) була пов’язана ще й зі становищем на фронтах, та ситуацією на Волині, де вже діяли загони Української повстанської армії під керівництвом Клима Савура. Тут слід виділити такий фактор: Микола Лебідь як керівник Головного Проводу негативно ставився до організації Савуром волинських загонів УПА, оскільки, на його думку їхня діяльність була провокаційною, і у відповідь на дії УПА німці проводили відплатні акції щодо місцевого населення. Лебідь виступав прихильником глибокої нелегальної конспіративної роботи Організації для збереження кадрів і був проти озброєння ОУН(Б) і українського населення для боротьби з німецькими окупантами, а потім і радянською владою. Він вважав, що для цього немає сприятливих обставин [7, с.328]. Позицію Лебеда підтримувало багато членів Організації. Але Василь Івахів, що повернувся з Волині, дискутуючи з галицькими бандерівцями, переконливо аргументував, що коли б волиняки не сформували загонів УПА, то їхній терен опанували би більшовицькі партизани і, як наслідок, місцеве населення винищили б німці [1]. В умовах внутрішніх протиріч, бандерівці 17–21 лютого 1943 року скликали III Конференцію ОУН(Б), де прийняли рішення про перехід до широкої повстанської боротьби проти німецької окупаційної влади, зокрема і на території дистрикту Галичина. Це обумовлювалось, насамперед, посиленням терором окупаційного режиму і вивезенням населення на примусові роботи до Німеччини.

Організація зважала і на те, що на теренах дистрикту збільшувалась кількість людей, які переховувалися від влади. Більшість із них стали на шлях збройної протидії, стихійно створювали партизанські загони, які почали діяти в Галичині вже навесні 1943 року. Так, у Сколівському повіті у квітні з’явилась група партизанів кількість яких була більшою, аніж двадцять осіб, керівництво здійснювали місцеві мешканці – Іван Суслинець та Михайло Калинець. Ця група перебувала під впливом ОУН(Б) [9, с.62]. Добре усвідомлюючи наслідки подій, що назрівали, бандерівці, намагалися взяти під контроль процес стихійного формування партизанських загонів, і вже на початку травня Провід ОУН(Б), виконуючи рішення III Конференції, дав доручення низовим структурам створювати загони Української народної самооборони (УНС) під керівництвом військового референта Проводу Романа Шухевича (Тура) [5, арк.43].

Водночас у цивільній гілці Організації, починаючи від окружних Проводів і закінчуючи підрайонними, відбувалися наради, на яких обговорювали питання, пов’язані з формуванням УНС. Через брак старшин і підстаршин, низовим ланкам формулювали завдання допомагати військовому сектору організувати збройні відділи та прийняли рішення про те, щоб члени Проводу заповнювали головні пости в майбутній структурі самооборони. Наголошувалось на тому, що у перші відділи мали рекрутуватися молоді хлопці, які приїхали у відпустку з Німеччини, але не хотіли повертатися назад. Цей контингент осіб зобов’язували залучити до загонів УНС і навчити військової справи. Здібних наказано відправляти на підстаршинські курси, що організував Провід ОУН(Б).

Провідники округ дали вказівку утворювати в повітах спеціальні відділи оборони, а у кожній станиці під керівництвом члена Організації, що володів належною військовою підготовкою з молодих добровольців формувати відділи УНС, які за своїм кількісним складом не перевищували б 10–12 осіб. Важливу увагу на нарадах приділялося організації постачання теплого одягу, взуття, і забезпечення УНС продуктами харчування. Щодо останніх, то підкреслювалось: “Робити заготівлю таких продуктів, які можуть довгий час зберігатися”. До них належали: сушений хліб та фрукти, печена картопля, сіль, цукор, квашені огірки, капуста, морква, буряки, вода. Все це мало магазинуватися у спеціально викопаних під землею криївках. Під час нарад розглядалось питання заготівлі медикаментів, насамперед, перевареного білого полотна та високопроцентної самогонки – замінювала йод при обробці ран. Завдання низових ланок – пошук лікарів, медсестер, санітарів, та залучення їх до роботи в УНС [13, с.154–164].

Варто виділити інтенсивну роботу по організації повстанських відділів, якою безпосередньо займалися військові референти теренових проводів ОУН(Б). До компетенції яких належало: “провести мобілізаційні обліки мужчин здібних до зброї; збирати та магазинувати зброю і спорядження; закладати харчові бази в околицях, намічених на постій повстанських відділів” [15, с.48].

Як наслідок, перша в Галичині вишкільна сотня “Трембіта” була організована у травні 1943 року в Стратинських лісах Бережанської округи, командування якою здійснював “Чмелик” [2, с.12]. Крім цього, на Сколівщині (Дрогобицька область) зусиллями Романа Биленя і Богдана Вільшанського (тодішнього референта Обласного проводу) теж сформовано сотню вояків під командуванням Богдана Вільшанського [9, с.63].

Слід зазначити, що від 13 травня тодішній військовий референт Проводу ОУН(Б) Роман Шухевич стає керівником Головного Проводу, одночасно обіймаючи пост головнокомандувача УПА [7, с.391]. Досвідчений військовик був радикально налаштований. Це позначилось і у військовій сфері Організації. Шухевич одразу відправив на Волинь колишнього знайомого по легіону Луцького для інспекції загонів Повстанської армії, а сам провів перевірку діяльності Крайової військової референтури в дистрикті Галичина. У результаті виявлених недоліків, а саме: не було проведено жодної роботи у військовій ділянці на території Закарпатської Русі і в північній Буковині, керівника Крайової військової референтури Луку Павлишина знято з посади і призначено командиром УНС Дрогобищини [5, арк.28].

Водночас із цим Провід ОУН (Б) доручив Крайовому проводові ЗУЗ зорганізувати підпільні військові табори – бази в дистрикті Галичина для масового вишколу членів і симпатиків ОУН(Б), та зайняти Янівський полігон. Завдання Крайовий Провід виконав. Вже у червні 1943 року постали чотири табори, перший розташовувався в Самбірщині біля села Недільна; другий – у Чорному Лісі; третій – у Долинщині між селами Луг і Суходіл (сотню “Трембіта” передислоковано і реорганізовано у підстаршинську школу “Беркути”, яку продовжував очолювати “Чмелик”); четвертий – школа імені Симона Петлюри (командир “Степовий”) – під горою Піп-Іван у Чорногорі, а згодом на горі Тарниця біля Космача. Продовжила свою діяльність створена ще в 1942 році військова школа кадрів ОУН(Б) “Тигри” (Долинський район) [16, с.118]. Крайовий провід ЗУЗ на чолі з Михайлом Степаняком (“Лексом”) на той час виступав своєрідним виконавчим органом Головного проводу ОУН(Б). Він складався з референтур, кожна з яких мала чітко окреслену ділянку роботи:

- організаційна (до 19 липня 1944 року її очолював Юліан Гуляк (“Токар”)) – займалася творенням та розбудовою підпільної мережі, приймала нових членів;
- військова (Василь Сидор – “Шелест”) – проводила військові вишколи серед членів організації і симпатиків, формувала оперативні самооборонні кущові відділи;
- фінансова, або господарська (“Улас” – Зиновій Марюк) – піклувалася про заготівлю продуктів харчування, теплого одягу для вояків, будувала криївки, влаш-

товувала склади зі зброєю, розповсюджувала повстанські облигації, так звані “бофони”, або “біфони” (гроші на бойовий фонд);

- пропагандивна (Петро Дужий – “Дорош”) – доносила до народу ідеї національно-визвольної боротьби;
- молодіжна (Ярослав Скаськів – “Моряк”) – опікувалася молоддю та організаційною сіткою “Юнацтва”;
- служби безпеки (СБ) (Григорій Пришляк) – оберігала ОУН(Б) та збройне підпілля від проникнення ворожої агентури, деморалізаційних впливів, сексотства та інших негативних явищ, що плямували ідею революційної боротьби.

Ще одну референтуру Українського Червоного Хреста (УЧХ) утворено у листопаді 1943 року. Її очолила Катерина Зарицька (“Монета”) [11, с.59]. Аналогічну структуру мали відповідно обласні, окружні, повітові, районні, підрайонні Проводи, і закінчувалась управлінська схема станицею [5, арк.17].

Паралельно з утворенням військових таборів, організовувались збройні боївки (загони УНС в станицях), а далі й окремі відділи, які, агітуючи у свої ряди осіб, що не були членами ОУН(Б), починають набувати загальнонаціонального характеру. З 12 червня розпочалося формування сотні “Сіроманці” в лісі біля села Молодинче Ходорівського району колишньої Тернопільської обл. Вона комплектувалася добровольцями з Ходорівщини, Бібреччини, Яворівщини, Рогатинщини [6, арк.1]. Над творенням нових відділів працював Лука Павлишин у Дрогобиччині. Наприкінці червня він проінспектував дві сотні під командуванням Омеляна Польового та Богдана Вільшанського, кількісний склад яких налічував по 70 чоловік кожна [5, арк.45]. Такий розвиток подій викликав занепокоєння серед місцевого керівництва ОУН(Б). У червні 1943 року в крайовому Проводі Організації почалися дискусії щодо розгортання партизанської боротьби з німцями в Галичині. Крайовий Провідник “Дмитро” і більшість членів Проводу виступали проти її організації, заявивши, що це самогубство, і призведе до “Волинізації” в Галичині. Їхню позицію підтримало багато осіб із активу ОУН(Б) [5, арк.51]. Тому сформовані збройні відділи УНС не вели жодних антинімецьких збройних акцій.

Отже, в результаті постанов I, II та III Конференцій ОУН(Б), клопіткої праці в умовах німецької окупації військового спектру Організації, в травні 1943 року на території дистрикту Галичина виникли перші збройні відділи Української народної самооборони. Робота щодо їх формування йшла за чітко розробленим планом, у тісній взаємодії цивільної та військової ланок. Проте через специфіку поглядів керівників ОУН(Б) і відсутність єдиної позиції щодо боротьби з німцями збройної протидії окупаційній владі підрозділи УНС не чинили.

1. Архів Закордонних частин ОУН (м. Мюнхен), ф. 6 // Архів Центру досліджень визвольного руху (м. Львів).
2. Вишитий В. Хронологія Української Повстанської Армії / В. Вишитий. – Ч. I. – 1949. – С. 12.
3. Галузевий державний архів служби безпеки України, ф. 5, спр. 67448, т. 1, арк. 121–123.
4. Там само, т. 2, арк. 176–177.
5. Там само, ф. 6, спр. 76470, т. 1, 354 арк.
6. Там само, ф. 13, спр. 372, т. 48, 19 арк.
7. Літопис. УПА. Нова серія. Т. 9. – К. ; Торонто, 2007. – 897 с.
8. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952 рр. / П. Мірчук. – Львів, 1991. – 319 с.
9. Мороз В. УНС на терені Дрогобицької області (1943 р.) / В. Мороз // Визвольний Шлях. – 2000. – Кн. 6. – 123 с.
10. Мудрик-Мечник С. Радехівщина у боротьбі за самостійну українську державу / С. Мудрик-Мечник. – Львів : Універсум, 1994. – 78 с.
11. Онишко Л. Катерина Зарицька. Молитва до сина / Л. Онишко. – Львів : Світ, 2002. – 176 с.
12. Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. / І. Патриляк ; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2012. – 512 с.
13. Пелех Т. Мої молоді літа у вирі боротьби / Т. Пелех. – Мюнхен ; Торонто, 1988. – 282 с.
14. Посівнич М. Воєнно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках / М. Посівнич. – Львів : Афіша, 2010. – 333 с.

15. Ремесло повстанця : збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка-“Хмеля”/ ред. і упоряд. Р. Забілий. – Львів, 2007. – 424 с.
16. Русначенко А. Народ збурений (Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках) / А. Русниченко. – К. : Пульсари, 2002. – 519 с.

В статтє дана характеристика работы военного сектора Организации украинских националистов под руководством Степана Бандеры в Галичине в течение второй половины 1941– первой половины 1943 гг. Акцентируется внимание на сотрудничестве гражданской и военной ветвей бандеровской Организации при создании отрядов Украинской народной самообороны, обозначены настроения среди актива ОУН(Б) по антинемецкой вооруженной борьбе.

Ключевые слова: ОУН(Б), военный штаб, конспирация, отряды УНС.

The article presents a description of the military sector of the Ukrainian nationalists led by Stepan Bandera in Galicia during the second half of 1941 – the first half of 1943. Stressed upon the cooperation of civil and military branches of Bandera when creating units of the Ukrainian People's Self-Defense, outlined sentiment among asset OUN(B) on the anti-German armed struggle.

Keywords: OUN(B), military Staff, conspiracy, UNS units.

УДК 94 (477.83/.86): 930.2
ББК 63.211 (4 Укр)

Роман Савіцький

ПАПЕРОВІ ГРОШІ ТА МОНЕТИ В ДИСТРИКТІ ГАЛИЧИНА (1941–1944 рр.) ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

У статті подано характеристику грошових засобів, що перебували в обігу на території дистрикту Галичина в 1941–1944 рр.: “краківських золотих”, рублів СРСР, бофонів ОУН, УПА, інших цінних паперів, а також розмінних монет. З’ясовано, що основною грошовою одиницею був “краківський золотий”, наведені дані щодо часу його введення в обіг, особливостей дизайну та купівельної спроможності. Показано, як з допомогою грошових знаків заявляли про себе суспільству український та польський визвольні рухи.

Ключові слова: дистрикт Галичина, “краківський золотий”, бофони ОУН, УПА, грошові знаки, український національно-визвольний рух, польський визвольний рух.

Гроші чи їх еквіваленти є неодмінною складовою будь-якої економічної системи. Разом з тим вони виступають важливим історичним джерелом та предметом дослідження боністики й нумізматики. Спостерігаючи за динамікою змін у вартості грошей, можна стверджувати про стан економіки, а монетні легенди та зображення на паперових грошових знаках показують найбільш значущі символи для органів влади, що здійснювали їхню емісію.

Метою статті є розкриття особливостей грошового обігу в Галичині в період нацистської окупації (1941–1944 рр.). Тема грошового обігу у дистрикті Галичина за нацистського “нового порядку” досліджена та опрацьована науковцями ще не достатньо. Вагомий внесок у висвітлення даної проблематики зробив дослідник О.Клименко [6; 7, 8]. Побіжно до цього питання звертались й інші науковці, а саме Р.Тхоржевський [12; 13], Р.Шуст [14], Я.Пархімович і Т.Борковські [16], І.Ветров [4], Б.Сенілов [11].

Питання грошового обігу в дистрикті Галичина в період нацистської окупації є доволі складним, що зумовлюється специфікою військового часу. Складність його полягає, насамперед, у тому, що випуск грошей і їхній обіг є одним із складових елементів влади. А претендентів на владу у Галичині в період Другої світової війни було, як мінімум, чотири: Третій Рейх, СРСР, український самостійницький рух, польські елементи. Окрім того, німецька окупаційна влада дозволяла на підконтрольних їй територіях випуск власних “регіональних” грошей, які були офіційним платіжним засобом на рівні з німецькою рейхсмаркою. На території дистрикту Галичина це були золоті (“краківські золоті”, “млинарки”, “золоті”), у рейхскомісаріаті Україна – карбованці, у

протектораті Чехія та Моравія – крони, а держави-сателіти Німеччини (наприклад, Угорщина, Румунія, Словаччина) зберігали власну грошову систему [5, с.28]. Також в обігу перебували сурогати грошей з разовою чи обмеженою купівельною спроможністю. Велика кількість різноманітних грошових знаків та їхніх похідних зумовила гостру потребу класифікації для можливості системного дослідження проблеми. Вдалу спробу такої класифікації подає дослідник О.Клименко. Зокрема, він виділяє чотири групи: гроші вторгнення (основні та допоміжні), гроші визволення (аналогічно два види: основні та допоміжні), фальшиві гроші та окупаційні грошові знаки з різноманітними агітаційними наддруківками [7, с.24–25].

Також на території дистрикту в обігу перебувала певна кількість радянських рублів. Цікаво, що вони зберегли за собою деяку цінність, хоча їхня вартість внаслідок відходу Червоної армії різко впала (з 12 до 25 рублів за рейхсмарку). Німецьке керівництво вміло скористалося цією ситуацією, вилучивши з обігу в Галичині 300 млн рублів за низькою ціною та конвертувало їх через банки нейтральної Швейцарії на власну валюту [8, с.38].

Офіційно дистрикт Галичина було включено до складу Генеральної губернії згідно з “Розпорядження про адміністрацію Галичини” 1 серпня 1941 р. Проте нову грошову одиницю – “краківський злотий” – почали впроваджувати аж 28 серпня [4, с.778]. Але й цей процес затягнувся і, як згадує В.Яшан, тільки 9 вересня 1941 р. це розпорядження було отримано органами місцевої влади і, фактично, у середині вересня 1941 р. на території Галичини було введено в обіг польський злотий [15, с.327]. Тобто на території дистрикту Галичина поширювалась як легальний платіжний засіб “окупаційні гроші”, які були в обігу у Генеральній губернії і, таким чином, ще раз підкреслювалось заперечення німецькою окупаційною владою будь-якого прояву державотворчих ідей у Галичині.

Введення в обіг “краківських злотих” відбувся ще задовго до приєднання дистрикту Галичина до складу Генеральної губернії. Дослідник Р.Шуст коротко, але доволі змістовно, описує цей процес. Зокрема він зазначає, що “15 грудня 1939 р. Генерал-губернатор Ганс Франк видав розпорядження про створення нової емісійної інституції – Емісійного банку в Польщі з керівництвом у Кракові. Населення повинно було в обов’язковому порядку до кінця січня 1940 р. здати до банківського депозиту довоєнні банкноти номіналом 100 та 500 злотих. Замість них в обіг запроваджувалися банкноти вартістю 100 злотих емісії 1932 та 1934 рр. з наддруком “General gouvernement fur die besetzten polnischen Gebiete” (“Генеральний уряд для окупованих польських територій”. – *Авт.*). Однак уже 7 травня 1940 р. всі польські банкноти міжвоєнного періоду перестали бути законним засобом обігу і обмінювалися на нові банкноти, випущені Емісійним банком. Ним було здійснено дві емісії окупаційних грошових знаків з позначенням вартості у злотих: першу – 1 березня 1940 р. – 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100 та 500 злотих; другу – 1, 2, 5, 50 та 100 злотих (вони були датовані 1 серпня 1941 р., а купюра номіналом у 100 злотих змінила свій дизайн. – *Авт.*). Автором їх проектів був Леонард Совінський, який значною мірою використав елементи довоєнних польських банкнот. Ці грошові знаки перебували в обігу на західноукраїнських землях до січня 1945 р. Упродовж всього часу їхній курс залишався незмінним – 1 злотий дорівнював 1/2 німецької рейхсмарки. Грошові знаки першої емісії було видруковано у Берліні, другої – у Варшаві. На їхньому аверсі вміщено підписи президента Емісійного банку в Польщі Фелікса Млинарського та його заступника Фелікса Єнджейовського, через що в народі ці купюри називали “млинарками” [14].

Інформацію про купівельну спроможність “краківського злогого” можна отримати з фондів Державного архіву Івано-Франківської області. Зокрема, серед матеріалів є інформація щодо вартості продовольчих товарів: 1 л. нафти коштував 0,65 злотих, 1 кг цукру – 1,53 злотих, 1 л горілки – 8,5 злотих [1]. Оплата праці вираховувалась

відповідно до цін 1939 р., що фіксувалось у документах, які стосуються проекту місцевих бюджетів на 1942/1943 рр.: “В ціли ведення планової господарки, так поодиноких громад, як і Округи та в відповідности до того уложення громадських бюджетів на рік 1942/1943... слідує:

1. Бюджет як підстава до господарки громади та плян до сповнення публичних завдань, мусить бути зложений з якнайдокладнішою калькуляцією, всіх можливих джерел доходу та всіх завдань, які тяжать на громаді.

При укладанню бюджету треба в першу чергу керуватись напрямками старих бюджетів, а головно замкнень рахункових в 1938/1939 і 1939 р. При чому всякі видатки, які мали зв’язок з інтересами бувшої Польської держави треба поминути, а натомисть врахувати такі видатки, які відповідають інтересам Г.Г. (Генеральної Губернії. – *Авт.*) та відбудові знищеного більшовиками краю” [2].

Проте ціни 1939 та 1942 року певною мірою відрізнялись, тому в документі одразу ж наведено уточнення: “Мірилом калькуляції повинні бути посередні норми, які відповідали б сьогоднішній кон’юктурі, з посиленням несамовитої спекуляції.

Однак коли ходить о користування громадського майна і тоді селяни жадають по 2, а то й 3 зл. за 1 літру молока, то очевидно, що оплата за громадське пасовисько не може рівнятись таким ставкам, які були 1939 р., лише відповідно до того підвищенням. В той самий спосіб треба руководитись при калькуляції за користування всякого іншого громадського майна та підприємств” [2].

У відповідности до інфляційних процесів, наполягали на збільшенні оплати своєї праці місцеві чиновники: “Беручи до уваги теперішній воєнний час і вимоги праці та відповідальність сповнення обов’язків, а також теперішній стан цін підвищено платні в деяких випадках і на 100%, як війта і секретаря і інших працівників і солтисів, беручи під увагу їх знання, працю і дбайливість у виконанні обов’язків” [3]. При цьому слід враховувати, що оплата вираховувалась у таких межах: “Бурмістри в міських громадах – від 250 до 350 зл., бурмістри в сільських громадах – від 150 до 250 зл., секретарі – від 180 до 280 зл., заступники секретарів – від 120 до 150 зл., I помічник секретаря – від 80 до 120 зл., II помічник секретаря – від 60 до 80 зл., III помічник секретаря – від 60 до 80 зл., післанець – від 50 до 60 зл.”. Розмір оплати визначався “залежно від величини громади та її маєткового стану” [2].

Варто також зазначити, що випуск окремої грошової валюти на території Генеральної губернії не був поступом для польського населення краю, а, перш за все, спробою встановлення швидкого контролю над фінансовою системою регіону. Про жодну автономію в умовах тоталітарного нацистського режиму не могло бути й мови. Яскравим свідченням цього є зображення на краківських злотих (див. додаток А). Зокрема, на них немає національного символу Польщі – орла, а, натомисть, розміщені зображення пам’яток історії, культури та природні ландшафти.

Крім паперових грошових знаків, для потреб роздрібної торгівлі та повсякденного використання необхідні були також монети. “З цією метою у 1941 р. було відновлено діяльність Варшавського монетного двору, який функціонував до 1944 р. За цей час тут емітували розмінну монету номіналом 1, 5, 10 та 20 грошів. Випускалися вони з цинку, якого було використано понад 270 тонн. Кількість відкарбованих монет була доволі значною: 1 гріш – 33 900 тис. шт., 5 грошів – 15 324 тис. шт., 10 грошів – 42 175 тис. шт., 20 грошів – 40 025 тис. шт. Для емісії використовувалась значна кількість штемпелів довоєнного виготовлення з датою “1923”, лише на односторонній монеті вказана нова дата емісії – 1939 р. Повністю змінився дизайн 5 грошів – вони стали меншими, з отвором усередині монети” [14].

Серед обігу траплялась і певна кількість власне німецьких монет. Оскільки оплату німецькі солдати та офіцери отримували у рейсхмарках, то певна частина їх осідала в місцевого населення. Приклад їх залучення до обігу на побутовому рівні пода-

ється у праці дослідника С.Краузе: “В серпні 1942 року в с. Шепарівцях (сьогодні – Коломийський район Івано-Франківської області. – *Авт.*) німецький солдат за 1 л. молока заплатив селянці 20 пфенінгів, хоча вона тричі відмовлялась брати гроші” [9, с.98]. Зрозуміло, що цей приклад не є поодиноким, а економічні зв’язки між окупантами та галичанами мали доволі тісний, перш за все, побутовий характер. Крім того, німецькі рейхспфенінги випускались значним тиражем (див. додаток Б). Загальна кількість розмінних обігових досягала 7 млрд шт. [10].

На території дистрикту Галичина у період 1941–1944 рр. функціонував український національно-визвольний рух. Він знайшов вияв у діяльності як легальних (Український Центральний Комітет, далі – УЦК), так і нелегальних (ОУН(Б), ОУН(М), Фронт Української Революції та ін.) організацій. Останні видавали власні грошові документи – бофони. “Бофони (скорочення від словосполучення “бойовий фонд”) – це однібічні (рідше двобічні) грошові документи (квитанції) з національною символікою та символікою ОУН і УПА й відповідними написами (або тільки із символікою, без написів), із фіксованими номіналами (чи без номіналів). Уповноважені особи від імені ОУН чи УПА видавали їх населенню за добровільно внесені, стягнуті як контингент, реквізовані кошти, у вигляді готівки, іноді продуктів харчування, одягу тощо. Крім суто фінансової ролі бофони також виконували агітаційну функцію, тому їх використовували в повстанській пропагандистській роботі” [6, с.21].

Зрозуміла річ, що окупаційна влада намагалась будь-якими способами обмежити розповсюдження грошових документів, на яких містились заклики до повалення існуючого режиму. Тому бофони не набули широкого розповсюдження серед населення. Загалом, як зазначає дослідник бофонів українського підпільного руху О.Клименко, випуск бофонів характеризувався: тематичною спрямованістю (їх випускали до таких пам’ятних дат, як “Свято Зброї” (“День боротьби”) – 31 серпня, “Свято Героїв революції” – 23 травня, “Свято Соборності України” – 22 січня та “Свято Листопадового зриву” – 1 листопада “Свято Акту – 30 червня 1941 року”); у переважній мірі, разовим використанням; відсутністю номіналу або прив’язаністю до офіційної валюти – злогого [6, с.17–27].

Щодо діяльності Українського центрального комітету на чолі з В. Кубійовичем, то можна зазначити, що “протягом усієї війни це була єдина легальна організація, що могла, хоча і дуже обмежено, боронити соціально-економічні інтереси українців у Генерал-губернаторстві. Згідно зі своїми програмами, УЦК систематично випускав грошові документи для збирання коштів у фонд допомогових комітетів. У 1943 р. УЦК поширив серед населення Галичини двосторонній грошовий документ “Писанка українській дітворі” номіналом 2 злотих” [6, с.24].

Представники польського визвольного руху вважали Галичину неодмінною складовою Польщі. З агітаційною метою вони робили наддруківки на офіційних банкнотах. Зокрема, траплялись написи: “BRATERSTWO BRONI ANGLII, AMERYKI, POLSKI NIECH ZYJE” (“Хай живе військове братерство Англії, Америки та Польщі”) і “OKREG WARSZAWSKI DOWODZTWO ZGRUK IV” (“Округ Варшавський: керівництво IV корпусу”) [7, с.32].

Поряд з основною грошовою одиницею, німецька адміністрація в Галичині використовувала також інші цінні папери:

- для німецької цивільної адміністрації та фольксдойче (осіб арійського походження) – “бецукшайн” (іменні вартісні талони, преміальні марки пунктової вартості, пунктові талони);
- для солдатів Вермахту – “платіжні засоби утримання німецьких збройних сил”;
- для осіб неарійського походження – іменні вартісні талони за виконані зимові роботи, “залізні марки”, ордени, чеки, харчові картки;
- для таборів військовополонених – спеціальні табірні талони [7].

Таким чином, підсумовуючи, можна стверджувати, що основним і найбільш поширеним платіжним засобом на території дистрикту Галичина був “краківський злотий”. Його використовували в офіційних фінансових операціях. “Краківський злотий” був реальним еквівалентом вартості товару та мав стабільний курс по відношенню до німецької рейхсмарки. Проте в обігу також перебували й інші платіжні засоби. На початковому етапі німецької окупації органами влади було забезпечене виведення з обігу радянського рубля, що обмінювався за зниженим курсом. Згодом серед населення Галичини поширились бофони, які емісувалися органами УПА та ОУН. Проте ці грошові сурогати не застосовувались масово внаслідок активної протидії німецької адміністрації. Бофони, перш за все, виконували пропагандистську функцію. З допомогою наддруківок на “краківських злотих” заявляв про свою присутність у дистрикті і польський визвольний рух. Крім того, в обігу перебували й інші цінні папери з обмеженою купівельною спроможністю та терміном використання, що видавалися офіційними органами влади як оплата за працю.

1. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. Р-66, оп. 1, спр. 8, арк. 3.
2. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-41, оп. 1, спр. 10, арк. 1.
3. Там само, спр. 53, арк. 40.
4. Ветров І. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1939–1944 рр.) / І. Ветров // Архіви окупації. Т. 1. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 774–781.
5. Гроші в Україні : Факти і документи [Електронний ресурс] / М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин, Л. Яковлева. – К., 1998. – Режим доступу : <http://fb2.booksgid.com/content/2B/n-dorofyeyeva-z-storyi-groshey-ukrayini/28.html>.
6. Клименко О. О. Бофони: грошові документи ОУН і УПА / О. О. Клименко. – К. : Університет банківської справи НБУ, 2008. – 192 с.
7. Клименко О. О. Воєнні гроші в Україні в роки Другої світової війни / О. О. Клименко // Історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 23–33.
8. Клименко О. О. Про деякі аспекти грошової політики окупантів в Україні у 1941–1944 рр. / О. О. Клименко // Історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 33–42.
9. Краузе С. В. Монети та грошовий обіг Галичини / С. В. Краузе. – Коломия : Коломийська друкарня ім. Шухевича, 2000. – 136 с.
10. Монеты Третьего рейха [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
11. Сенилов Б. В. Военные деньги Второй мировой войны / Б. В. Сенилов. – М. : Финансы и статистика, 1997. – 125 с.
12. Тхоржевський Р. Й. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності) / Р. Й. Тхоржевський. – Т. : Вид-во Карп’юка, 1999. – 238 с.
13. Тхоржевський Р. Й. Нариси історії паперових грошей на Тернопільщині ХХ ст. (з каталогом) / Р. Й. Тхоржевський. – Т., 2000. – 88 с.
14. Шуст Р. М. Нумізмати́ка [Електронний ресурс] / Р. М. Шуст. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/100032-2-okupatsyn-groshov-vipuski-na-ukrainskih-zemlyah-u-19391944-rr.html>.
15. Яшан В. “Вісник” Станіславівської обласної управи з 29 липня 1941 р. [Електронний ресурс] / В. Яшан // Альманах Станіславівської землі. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 2. – С. 327.
16. Parchimowicz J. Katalog Banknotów Polskich i z polską związanych / Janusz Parchimowicz, Tomasz Borkowsky. – Szczecin, 1997. – 316 s.

В статтє дана характеристика денежных средств, находящихся в обращении на территории дистрикта Галичина в 1941–1944 гг. : “краковских злотых”, рублей СССР, бофонов ОУН, УПА, других ценных бумаг, а также разменных монет. Выяснено, что основой денежной единицей был “краковский злотый”, поданы данные относительно времени его введения в обращение, особенностей дизайна и покупательной способности. Показано, как с помощью денежных знаков заявляли о себе обществе украинский и польский освободительные движения.

Ключевые слова: дистрикт Галичина, “краковский злотый”, бофоны ОУН, УПА, денежные знаки, украинское национально-освободительное движение, польское освободительное движение.

The article contains description of funds that were in circulation in the territory of the district of Galicia in 1941–1944: “cracowskiy zloty”, Soviet rubles, bofon of OUN, UPA and coins. The basis of currency was “cracowskiy zloty”, the data on the timing of its issuance, design features and purchasing power. We show how using currency declared themselves to society Ukrainian and Polish liberation movements.

Keywords: district of Galicia, “cracowskiy zloty” bofony OUN, UPA, currency, Ukrainian national liberation movement, the Polish liberation movement.

Додаток 1

Банкноти Генеральної губернії (1940–1944 рр.)

Зображення	Аверс	Реверс
	Номінал	Номінал, напис “Емісійний банк Польщі”
	Номінал, жінка-селянка	Номінал, напис “Емісійний банк Польщі”
	Номінал, жінка-міщанка	Номінал, напис “Емісійний банк Польщі”
	Номінал, зображення двох святих	Пам’ятник Шопену (Варшава)
	Номінал, селянин, жінка з дітьми та портрет Емілії Плятер	Замок Вавель між фігурами архітектора та маляра
	Номінал, селянин, жінка та портрет Емілії Плятер	Суконні ряди в Кракові
	Номінал, селянин	Будівля Банку Польщі у Варшаві
	Номінал, гураль	Гірське озеро в Татрах

Джерело: Банкноти Краковського Генерал-губернаторства. – Режим доступу : http://www.museum-of-money.org/view/banknoty_krakovskogo_general-gubernatorstva_i_vypusk.

Тираж обігових монет Третього Рейху (1940–1945 рр.)

Зображення	Номінал, рейхспфенніг	Метал	Тираж
	1	Цинк	3 319 554 019
	5	Цинк	1 310 131 857
	10	Цинк	1 793 096 980
	50	Алюміній	275 499 468
			Разом: 6 698 282 324

Джерело: Монеты_Третьего_рейха. – Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

УДК 255: 281.5 “1946/1989”

ББК 86.377 (4 Укр)

Ольга Маслій (с. Андрея)

ЗГРОМАДЖЕННЯ СЕСТЕР МИРОНОСИЦЬ У ПІДПІЛЬНИЙ ПЕРІОД УГКЦ (1946–1989 рр.)

З 1946 до 1989 рр. УГКЦ пережила тяжкі випробування, але вистояла й загартувалась у вірі. У кінці 1940-х – на початку 50-х рр. організаційну структуру Церкви повністю зруйнували арешти єпископату, священників, репресії проти непокірних. Незважаючи на жорстокі переслідування, Церква продовжувала жити підпільно завдяки ретельно відпрацьованій системі таємних семінарій, монастирів. Історичний розвиток Згромадження Сестер Мироносиць у період заборон є відображенням незламності релігійних переконань представників чернецтва УГКЦ.

Ключові слова: єпископ, згромадження, монахія, Святі Тайни, статут.

До 100-ліття згромадження

Згромадження Сестер Мироносиць є спільнотою богопосвяченого життя, що належить до Української Греко-Католицької Церкви (далі УГКЦ), заснованої в 1914 р. у Кристинополі на Львівщині ієромонахом Юліаном Дацієм ЧСВВ. Уже понад 80 років проживання та діяльність членів цієї чернечої спільноти тісно пов'язані з Прикарпаттям. У 2014 р. спільнота мироносиць святкує 100-літній ювілей від часу свого заснування, а УГКЦ урочисто відзначає 25-річчя виходу Церкви з підпілля. Про цю знаменну подію в історії УГКЦ Блаженніший Святослав Шевчук в одному з інтерв'ю зазначив: “Хочемо, аби пам'ятали підпільної Церкви в Україні, як особлива духовна спадщина, була донесена до широкого загалу нашого суспільства” [27].

Згромадження Сестер Мироносиць є складовою інституцією УГКЦ, історичне минуле спільноти Мироносиць у “катакомбний” період упродовж багатьох років було невідомим науковцям і громадськості. Історики спотворювали або замовчували історичний розвиток УГКЦ та окремих її інституцій. Достовірні факти часто трактувалися з використанням певних антирелігійних ідеологічних штампів, що в кінцевому результаті приводило до необ'єктивних узагальнень.

Про часи нелегального існування сестер мироносиць найбільш детальну інформацію подають документи Державного архіву Івано-Франківської області, Архіву Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету та Архіву Згромадження Сестер Мироносиць. Наразі існує декілька праць, які частково описують історичний розвиток згромадження мироносиць. Окремі розвідки в контексті загальної історії згромадження зробили Ігор Андрухів, Марія Вуянко, о. Іван Репела [21; 24; 29].

На території Прикарпаття сестри мироносиці розпочали своє служіння в 1929 р., центр їхньої спільноти знаходився в м. Богородчани Станиславівської єпархії. Монастир був відкритий за сприяння єпископа Григорія Хомишина. Завданням згромадження було, як записано в Статуті, “щоб подібно, як євангельські мироносиці зі св. Марією Магдалиною служили Христові за життя і після смерті, так і сестри мироносиці, крім старання про власну досконалість і святість, мали приймати до своїх приютів убогих, котрі всіма були погорджені, опущені, забуті і власним коштом їх утримувати аж до смерті” [31, с.4]. 1935 року у новозбудованому монастирі в Богородчанах проживали 64 сестри та 15 одиноких людей, якими вони опікувалися. Жили з власної праці, мали 50 гектарів поля, чимале господарство [28, с.153].

Після звільнення території краю від німецько-фашистських військ у 1944 р. розпочався процес ліквідації УГКЦ та всіх її інституцій. Майже відразу після повернення радянських військ у Західну Україну НКВС ретельно почав збирати тенденційну інформацію про “співпрацю з фашистами” та “антирадянську діяльність” ієрархів Церкви і духовенства [24, с.64]. Так, 22 січня 1945 р. уповноважений Ради в справах релігійних культів при РНК СРСР по Станиславівській області вимагав від єпископа Г.Хомишина

подати інформацію про кількість монастирів, монахів і монахинь на території Станіславівської області. У листі “До Уповноваженого Ради по справам релігійних культур при РНК СРСР” під № 183 від 13 лютого 1945 р. про сестер мироносиць єпископський ординаріат писав: “Матірний монастир Згромадження Сестер Мироносиць знаходиться в Богородчанах, до якого належить 50 гектарів землі. Монахині самі се поле обробляли за мирних часів. Завданням цих сестер є обходити хорих і провадити приют для старців. В монастирі було 70 сестер” [1, арк.5].

Широкомасштабна акція з ліквідації греко-католицьких монастирів на теренах Станіславівської області почалася після того, як облвиконком затвердив наприкінці березня 1946 р. “План-проект переселення і злиття монастирів і монахів греко-католицької церкви в Станіславівській області” [21, с.61]. Згідно з планом, на першому етапі передбачалося всіх переселити до більших монастирів, на другому – повністю закрити монастирі області, які не бажали переходити на православ’я. Причина ліквідації була боротьба проти релігії та українського національного руху. В Директиві наркома держбезпеки УРСР С.Савченка до начальників управлінь НКДБ західних областей України знаходимо такі звинувачення щодо греко-католицьких монастирів: “Монастири Греко-католической Церкви, активизируя свою антисоветскую работу, связались с подпольем ОУН-УПА и совместно с ними выступили против Советской власти... Одновременно они ведут нелегальную работу против воссоединения церквей” [30, с.763].

У березні 1946 р. Згромадження Сестер Мироносиць, як вся УГКЦ, перейшло до нелегального існування. Перші роки після ліквідації монастиря були надзвичайно важкими. Перед черницями постало єдине завдання – вистояти у вірі й вижити серед несприятливих умов. З початком переслідувань сестри мироносиці шукали місця проживання. Частина сестер залишилася в с. Ляхівцях Богородчанського району, інші – перейшли жити до Станіслава (з 1962 р. – Івано-Франківськ), декілька сестер продовжували опікуватися лікарнею в м. Городенці. Усім їм у першу чергу необхідно було знайти роботу. Інакше вони зазнавали б переслідування як “нетрудовий елемент” [25, с.19]. Однак жодна сестра мироносиця, коли порівняти з іншими монахами спільнотами, не була арештована, чи вислана в далекий Сибір. Причиною цього, мабуть, була їх малочисельність і той факт, що сестри вели більше молитовне життя, окрім опіки над убогими, не виконували жодного іншого суспільного служіння. Тому й не становили великої загрози для радянської влади.

Монахині, що знайшли помешкання у Станіславі, влаштувалися працювати в медичні заклади. Так, шість сестер мироносиць працювали у Станіславському будинку грудної дитини на вул. Лукасінського (тепер вул. Є.Желехівського), чотири монахині – в Станіславській інфекційній лікарні на вул. Жовтневій (тепер вул. Гетьмана Сагайдачного), три – в пологовому будинку на вул. Пушкіна (тепер вул. В.Чорновола) [24, с.114]. Тут вони творили невеликі підпільні спільноти. У Ляхівцях залишилися переважно старші сестри, які вже фізично були нездатні працювати на громадських роботах.

Період 1946–1953 рр., останні роки сталінського керівництва, були часом найбільшого переслідування греко-католицького духовенства. Часті ревізії, обшуки, вигнання з будинків були щомісячним випробовуванням для монахинь. Перевірки найчастіше були вночі й забирали багато сил. Органи КДБ знали всіх сестер, що прийшли до монастиря ще до 1946 р., тому старші сестри не боялися відкрито визнавати свою приналежність до УГКЦ та до згромадження. Після смерті Й.Сталіна в 1953 р. настала лібералізація існуючого режиму. Критика “культу особи” дала новий поштовх еволюції політики щодо релігії та Церкви. Однак відносно ліберальна політика властей щодо релігії та Церкви тривала недовго. Партія брала курс на побудову комунізму й форсоване подолання релігійності. “Хрущовська відлига” дала початок новому етапу розвитку УГКЦ – катакомбному [23, с.111].

Незважаючи на важкі часи переслідування, спільнота мирноносиць активно дбала про своє духовне життя. Сестри, хоч і жили окремо, але зв'язок між ними ніколи не припинявся. Зберігалася структура монастиря, настоятелькою до 1965 р. була с. Януарія Башук, а від 1965 р. – с. Антонія Івашків, яка виконувала це служіння впродовж 25 років [16, с.60–61]. Духовну опіку над Згромадженням Сестер Мирноносиць у цьому часі здійснював о. Пахомій Борис, який з 1961 р. був протоігуменом Василянського Чину [25, с.19].

У 1964 р. спільнота мирноносиць купила будинок, що знаходився по вул. Індустріальній, 8 у м. Івано-Франківську. Цей будинок став центром для цілого Згромадження Сестер Мирноносиць протягом усього часу підпілля. Сюди часто сходилися інші сестри згромадження, приходили священники для служіння Святої Літургії. Згодом міліція взяла цей будинок сестер під особливий контроль. Час від часу відбувалися обшуки. У монахинь забирали цінні церковні речі, богослужбові книги. Після кожного чергового обшуку органів влади с. Андріяна Леськів ішла до начальників і випрошувала назад книги, фелони, чаші, хрести [10, с.10].

Протягом усього часу переслідування УГКЦ монахи і монахині, як і єпископи та священники перебували на обліку в уповноваженого в справах релігії при Раді Міністрів СРСР. Щороку здавався звіт про місце перебування монахинь, про їх кількість, про місце праці та домашній побут. У доповідній записці 1971–1972 рр. написано про черниці: "... Из материалов видно, что некоторая часть этого монашеского элемента группируется по принципу бывших "орденов"... Так, например, ... по ул. Индустриальной, 8 живёт 4 монашки во главе с бывшей заместительницей настоятельницы Ивашкив... Проживая группами, монахини соблюдают монашеский устав и униатские обряды" [2, арк.51, 52].

Органи влади не тільки спостерігали за "монашеским елементом", але й приймали відповідні міри, щоб сестри не проводили активної діяльності. Про це, зокрема, свідчить доповідна записка "уповноваженого" А.Атаманюка, що була написана 1972 р. "председателю исполкома Ивано-Франковского обласного совета депутатов трудящихся тов. Кайкану": "... Считаю, целесообразным было бы поручить домовым комитетам, домоуправлениям и участковым уполномоченным милиции вести наблюдение за монашескими и своевременно пресекать какую-либо возможно проводимую ими униатскую деятельность" [2, арк.53].

Досить часто з монахинями проводилися "индивидуальные беседы по разъяснению "Законодательства о религиозных культах". З архівних документів дізнаємося, що сестри відкрито визнавали свою приналежність до Католицької Церкви. Коли ж їх запитували про інших черниць, про діяльність уніатських священників, то вони завжди запевняли "уповноваженого", що "ніяких зв'язків з іншими монашками і уніатськими священниками не підтримують" [5, арк.32, 56].

На 1 грудня 1975 р. сестри мирноносиці в м. Івано-Франківську проживали за такими адресами: вул. Індустріальна, 8, вул. П.Морозова, 8/1 (тепер вул. Є.Озаркевича), Безкровного, 15/6 (тепер – вул. В.Маланюка), Чкалова, 24/3 (тепер вул. Гетьмана П.Дорошенка) [3, арк.34]. У м. Городенці на обліку "уповноваженого" була до 1984 р. тільки одна черниця, і лише на 1 жовтня того ж року подається інформація, що тут проживало три сестри мирноносиці [7, арк.26].

Незважаючи на важкі умови, монахині продовжували здійснювати свою підпільну працю серед вірних. Найпомітнішу роль у служінні виконували с. Анна Довбенко та с. Йоанна Соловей. Так, сестра Анна народилася 1912 р. в с. Новиця Калуського району Івано-Франківської області. До згромадження мирноносиць вступила в 1935 р. за сприянням єпископа Г.Хомишина. У часи переслідування проживала в м. Івано-Франківську на вул. Чкалова, 24, кв. 3 [3, арк.40]. Опікувалася сином своєї рідної сестри, яка померла при пологах. До цієї непомітної черниці приходили люди з різних околиць із

своїми потребами: треба охрестити дитину, вінчати молодят, необхідні частинки до Святої Літургії, потрібно висповідати важкохворого [9, с.3]. Тому, як згадує очевидець цих подій о. Павло Мендилюк, про сестру часто говорили, що “вона рядить всім, як єпископ”, або ж називали її “довідкове бюро” [18, с.2]. Сестра завжди знала, де, коли і в кого буде служитися Божественна Літургія, хто буде із священників.

Особливо допомагала с. Анна отцям Івану Демушці та Богдану Орищуку ЧНІ, владиці Павлу Василюку, опікувалася стареньким о. Кипріяном. Коли єпископ П.Василик повернувся із концтабору м. Омська (Росія) після першого ув’язнення, то приїхав до Івано-Франківська. Але не мав приписки, що робило неможливим нормальне життя і працевлаштування, тоді с. Анна Довбенко заопікувалася ним. Однак дуже боялася, бо перед тим сталася прикра подія: о. Іван Чугайда, який часто служив у сестри Святу Літургію, під тиском розповів органам КДБ про нелегальне життя УГКЦ та видав єпископів Симеона Лукача та Івана Слизюка. Щоб мати якісь гарантії для безпеки, с. Анна ходила за порадою до єпископа Софрона Дмитерка, який запевнив її, що о. Павло надійна людина [26, с.51]. Сестра А.Довбенко була дуже помітною для органів державної влади, у доповідному звіті за 1980 р. читаємо, що “найбільш активною є монахиня Анна, яка організовує похорони з другими монахинями...” [4, арк.9]. Однак не судилося дожити с. Анні до відновлення Церкви, у березні 1988 р. вона відійшла з життя у віці 77 років [16, с.69].

Іншою визначною постаттю тих часів була с. Йоанна Соловей. Народилася сестра 1904 р. в с. Саджава біля Богородчан. Шестирічною дитиною стала інвалідом і відтоді вісімдесят чотири роки не зводилася на ноги. За важких часів більшовицького режиму вона не тільки молилася, але на своєму інвалідному візочку була надзвичайно діяльною: у неї вдома переховували церковні дзвони, зберігалися Найсвятіші Тайни, які вона часто привозила до потребуючих, перевозила церковну літературу, вервички, хрестики. Сестра Йоанна була знайома із владикою Іваном Слизюком та Іваном Лятишевським, а також із єпископом Софроном Дмитерком. Дожила до омріяної свободи своєї Церкви і пішла з життя 1996 р. [22, с.29–31].

Протягом усього часу підпілля апостолят сестер монахинь різних спільнот суттєво не відрізнявся: усі вони навчали катехизму, готували дітей та дорослих до хрещення, сповіді, одруження, організовували таємні богослужіння і повідомляли про них вірних, розповсюджували молитовники та релігійну літературу, переховували Святі Тайни. Такою діяльністю займалися сестри мироносиці в Городенці. Сестра Ірина Шийка згадує, що служителями у них були о. Роман Винничук, о. Роман Гудзан, о. Степан Гаєцький, о. Василь Комаринський, о. Василь Бартко, о. Софрон Дмитерко, о. Іван Репела, о. Никодим Гуралюк [13, с.11; 11, с.7]. Через такий підпільний апостолят будинок сестер часто підпадав під обшук, а монахині – під допити [13, с.13].

У згромадженні протягом важких часів підпілля авторитетною постаттю була с. Антонія Івашків. Вона вступила до монастиря в 1936 р., знала отця-засновника і пресвященного Г.Хомишина. Від 1965 р. була обрана настоятелькою для цілої спільноти мироносиць. Своє служіння виконувала надзвичайно ревно та з великою посвятою. Мала дар до шиття, тому довший час працювала в дитячій лікарні швачкою, а поза робочим часом вдома шила церковні ризи [9, с.3]. “То була дуже мудра, врівноважена, побожна сестра”, – згадує у своїх спогадах о. Павло Мендилюк [18, с.3]. У скрутні хвилини до неї за допомогою приходили не тільки сестри, але й багато священників. Вона була душею цілого згромадження, мріяла про майбутній його розвиток. А це було надзвичайно важливо, бо в часі підпілля до монастиря зголошувалося дуже мало дівчат. Молодих покликань у спільноті мироносиць не було, тому с. Антонія часто говорила: “Хоч би десять молодих сестер”. У такий спосіб вона завжди залишалася патріотом свого згромадження, вірила, що прийде десять молодих сестер і спільнота відродиться [19, с.2].

У 1983 р. “уповноважений у справі релігії по Івано-Франківській області” видав особливе розпорядження, в якому була чітка заборона, щоб до будинків, де проживають колишні монахині, нікого не приписувати. Таке рішення було зроблене після чергової перевірки сестер 12–13 липня 1983 р. Старший інспектор І.Матейко у доповідній записці “Справка о проверки образа жизни, поведения и приписки по месту жительства бывших монахинь, проживающих в г. Ивано-Франковске” подає таку інформацію: “Из данных проверки известно одно обстоятельство: бывшим монахиням по проверяемым нами адресам удается прописывать к себе угодных им лиц (тоже бывших монахинь, или тех, кто ими будет подготовлен к монашеской деятельности). В паспортном отделе Ивано-Франковского ГОВА на эти факты никто внимание не обращает, и вероятнее всего потому, что работники отделения не информированы никем из Ивано-Франковского горисполкома о сложившейся практике в деле проживание бывших монахинь. А практика говорит сама за себя – они как правило, находят друг друга, и всема средствами стараются жить вместе, группами, для исполнения монашеских (обрядов) треб” [6, арк.40, 41].

Для збереження духовності сестри мироносиці продовжували свої літургійні практики. У більшості вони жили невеликими спільнотами, тому не було жодних перешкод для спільної молитви. Переважно всі сестри намагалися зранку помолитися Молитвослов, зробити розважання над уривком з Святого Письма, бути на Божественній Літургії або принаймні запричащатися, а після цього йшли на роботу. Після праці знову мали спільну молитву. Настоятелька дбала про духовні вправи – реколекції. Так, сестри старалися проводити реколекції перед Неділею Мироносиць і перед святом св. Марії Магдалини, чергуючись по будинках у Івано-Франківську, біля Львова (с. Желдець, Сокальського району) чи м. Городенці. Усі роки підпілля постійну духовну і моральну підтримку надавали згромадженню отці Пахомій Борис, Єронім Тимчук, Софрон Дмитерко, Йосиф Данилович, Микола Волосянко, Петро Дудчак, Роман Винничук, Іван Демушка, Миколай Малярчук, Михайло Матвійців [10, с.15, 16].

Сестри мироносиці жили дуже скромно, завжди свої будинки облаштовували як монастир. Так, 10 жовтня 1984 р. представники державних органів влади після чергового “відвідування сестер” на вул. Індустріальній, 8 записали про цей будинок у своєму звіті: “В 4-х занимаемых Ивашкив и Леськив комнатах, на стенах в каждой из них, развешено множество униатских икон, которых мы насчитали 36, кресты с униатским распятым, различные статуетки святых, одна метровой величины фигура Божей Матери из гипса, на двух столах тоже кресты, большие иконы, цветы и прочие. Ивашкив и Леськив имеют молитвеники, изданные в Жовкве. Складывается впечатление, что дом превращен в место зборищ монахинь из других мест” [8, арк.28].

Так здійснювали свій апостолят сестри мироносиці майже півстоліття в умовах підпілля. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. згромадження нараховувало 27 членів, це були переважно старші сестри. Протягом 1945–1989 рр. Згромадження Сестер Мироносиць втратило щонайменше 39 членів, які відійшли з життя. Щоправда, такі дані не є цілком точними, бо взяті з “Пом’яника сестер мироносиць”, можливо, кількість померлих сестер була більшою, а їх не було записано в книгу померлих [16, с.1].

Відновила свою діяльність спільнота мироносиць разом із цілою УГКЦ у 1989 р., коли почалося новітнє національне відродження і стало зрозуміло, що Церква не знищена, а тоталітарний режим, незважаючи на всі спроби, не зумів підірвати основ її існування. Церква протягом усього часу підпілля зберігала свою структуру, таємно висвячувала єпископів, священників, які продовжували місію тих, хто був заарештований і потрапив у концтабір. Щоб активізувати свою діяльність та наново відновити чернече життя, спільнота мироносиць у червні 1989 р. скликала капітулу згромадження, яку очолив єпископ Софрон Дмитерко ЧСВВ.

Отже, в 1946 р. Згромадження Сестер Мироносиць перейшло до нелегального існування. Сестри були змушені свою монашу одежу змінити на світське вбрання. Протягом усього підпільного періоду існування спільнота мироносиць продовжувала жити богопосвяченим життям, віддаючись у цілковитій посвяті для своїх ближніх. Часто наражаючись на небезпеки, монахині здійснювали активну релігійну діяльність серед віруючих, надавали допомогу єпископам та священникам. Упродовж цих важких часів випробування жодна сестра мироносиця не залишила монастиря, а згромадження продовжувало бути діяльним та активним. Великим провідником спільноти була с. Антонія Івашків, яка докладала зусиль, щоб консолідувати та розвивати спільноту. В умовах тотального поширення атеїзму спільнота не зникла, а разом з цілою Церквою заявила про своє існування в 1989 р., коли почала розвиватися як складова інституція УГКЦ.

1. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. Р-388 (Уповноважений Ради в справах релігійних культів при РМ СРСР по Івано-Франківській області, 1944–1989 рр.), оп. 2, спр. 31 (Сведения и переписка о монастырях, ведомости о монахах и монашам греко и римо-католической церкви по Станиславской области), 66 арк.
2. Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-388. оп. 2, спр. 112 (Матерьялы о налички и деятельности униатов, покутников, монахов и монахинь (1971–1972 рр.)), 213 арк.
3. Там само, спр. 123 (Документи про наявність та діяльність уніатів, покутників, бувших монахів і монахинь (інформації, довідки, списки за 1975 р.)), 49 арк.
4. Там само, спр. 149 (Документи про наявність та діяльність уніатів, покутників, бувших монахів і монахинь (інформації, довідки, списки за 1980 р.)), 69 арк.
5. Там само, спр. 164 (Документи про наявність та діяльність уніатів, покутників, бувших монахів і монахинь (інформації, довідки, списки за 1983 р.)), 63 арк.
6. Там само, спр. 174 (Документи про наявність та діяльність уніатів, покутників, бувших монахів і монахинь (інформації, довідки, списки за 1983 р.)), 43 арк.
7. Там само, спр. 185 (Документи про наявність та діяльність уніатів, покутників, бувших монахів і монахинь (інформації, довідки, списки за 1984 р.)), 40 арк.
8. Там само, спр. 193 (Документи про наявність та діяльність уніатів, покутників, бувших монахів і монахинь (інформації, довідки, списки за 1985 р.)), 33 арк.
9. Архів Інституту Історії Церкви (АІЦ). Інтерв'ю з с. Ігнатією (Анною Васько) ЗСМ, від 10.01.1994, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АІЦ, П-1-1-834, с. 14.
10. Інтерв'ю з с. Любомирою (Марією Градюк) ЗСМ, від 11.01.1994, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АІЦ, П-1-1-356, с. 16.
11. Інтерв'ю з с. Йосафатою (Євдокією Пилипів) ЗСМ, від 08.05.2000, Івано-Франківська обл., смт. Богородчани. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АІЦ, П-1-1-1104, с. 8.
12. Інтерв'ю з с. Марією (Євдокією Роспопою) ЗСМ, від 21.04.2001, м. Коломия, Івано-Франківська обл. Інтерв'юер: М. Годованець // АІЦ, П-1-1-833, с. 24.
13. Інтерв'ю з с. Василією (Олександрою Трухан) ЗСМ, від 21.01.1994, м. Івано-Франківськ. Інтерв'юер: Н. Павликівська // АІЦ, П-1-1-828, с. 13.
14. Архів Згромадження Сестер Мироносиць (АЗСМ). Правильник для приютів Згромадження Сестер Мироносиць. 1914, 11 с.
15. АЗСМ. Книга вступаючих до Згромадження Сестер Мироносиць 1989–2009 рр., 60 с.
16. АЗСМ. Пом'яник сестер мироносиць (1948 – 2009 рр.), 73 с.
17. АЗСМ. Спогади с. Ірини Шийки, 2001, м. Івано-Франківськ. Інтерв'ю: с. Антонія Драй, ЗСМ, 13 с.
18. АЗСМ. Спогади о. Павла Менделюка, 2003, м. Львів. Інтерв'ю: с. Августина Чорноус, ЗСМ, 3 с.
19. АЗСМ. Спогади с. Тереси Валійон, 13 лютого 2008 р., м. Івано-Франківськ. Інтерв'ю: с. Андрея Маслій, ЗСМ, 2 с.
20. АЗСМ. Устави Згромадження Сестер Мироносиць удержуючого і обслуговуючого убогих і сироти під покровом св. Марії Магдалини, 1914, 48 с.
21. Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 2004. – 344 с.
22. Бабій В. З вірою і терпінням. Сестра Йоанна Соловей / В. Бабій. – Івано-Франківськ, 1997. – 31 с.
23. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Україна крізь віки. Т. 1 / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999. – 302 с.
24. Вуянко М. Монастирі Івано-Франківська (Станіславова) / М. Вуянко. – Івано-Франківськ, 1998. – 214 с.
25. Гіщинський В. Тернистий шлях Василянського Чину в роки панування в Західній Україні радянського комуністичного режиму (1939–1989) / В. Гіщинський // Місіонар. – 2007. – № 3. – С. 19–31.
26. Гук В. Преосвященний владика Кир Павло Василик / В. Гук. – Коломия, 1999. – 63 с.

27. Департамент інформації УГКЦ. Відзначення 25-річчя виходу УГКЦ з підпілля. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gisu.org.ua/ua/index/all_news/catholics/ugcc/53516.
28. Кошетар У. П. Українська Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939 рр.) / У. Кошетар. – К., 2005. – 128 с.
29. Репела І. До історії Згр. СС. Мироносиць / І. Репела // Світло. – 1991. – № 2. – С. 31–34.
30. Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / В. Сергійчук. – К., 2001. – 492 с.
31. Статут Товариства “Мироносиці” під покровом св. Марії Магдалини в Кристинополи. – Жовква, 1920. – 8 с.

С 1946 по 1989 гг. УГКЦ пережила тяжолые испытания, но выстояла и закалилась в вере. В конце 1940-х – начале 50-х гг. организационную структуру Церкви полностью разрушили аресты епископата, священников, репрессии против непокорных. Несмотря на жестокие преследования, Церковь продолжала жить подпольно благодаря тщательно отработанной системе тайных семинарий, монастырей. Историческое развитие Конгрегации Сестёр Мироносиц в период запретов является отражением несокрушимости религиозных убеждений монашествующих УГКЦ.

Ключевые слова: епископ, орден, монахиня, Святыя Тайны, устав.

From 1946 till 1989 the Ukrainian Greek-Catholic Church has endured different trials but it survived these and hardened in faith. In the late 1940-s – in the early 50-s the organized structure of the church was fully destroyed by episcopacy's and priests' arrests and by repression against insubordinates. In spite of the brutal stiff chasing, church continued to live underground thanks to the diligent cutover system of the secret seminaries and nunneries. The historical development of the nuns' congregation in the period of prohibitions is the representation of endurance of the religious convictions of the Ukrainian Greek-Catholic Church representatives.

Keywords: bishop, congregation, a nun, the Sacraments, statute.

УДК 94 (430): 327

ББК 63.3 (4 Нім)

Юрій Джус

ВІДНОВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНИХ ОКУПАЦІЙНИХ ЗОН ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЇЇ МІСЦЕ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ 1950–1970-х рр.

Основна увага статті зосереджена на входженні ФРН у міжнародні організації після другої світової війни. Надається коротка характеристика питанню відновлення Німеччини, та причини поділу її на частини. Головна увага приділяється становленню нової Бреттон-Вудської системи економіки, розвитку європейських міжнародних організацій, а також становлення нової системи безпеки. Входження ФРН у міжнародні організації розглядається з точки зору впливу цих процесів на економіку країни. Також розглядається наростання впливу ФРН у міжнародних організаціях як наслідок проду-маних дій влади та зростання економіки. Окремим питанням виступає входження ФРН до складу НАТО. Висвітлюються причини відновлення військових сил Німеччини, а також вплив цього процесу на посилення позицій ФРН та зростання важкої промисловості цієї країни.

Ключові слова: Ялтинська конференція, Потсдамська конференція, НАТО, ФРН, Бреттон-Вудська система.

Висвітлення теми “економічного дива” у ФРН часто обходить питання міжнародних організацій і договорів, як однієї з основних його причин. Актуальність розгляду даного питання виникає внаслідок важливості міжнародних організацій, а тому цікавим та своєчасним є висвітлення розвитку відносин навколо однієї з найбільших економік Європи. Метою статті є розгляд основних аспектів входження Західної Німеччини у систему міжнародних відносин. Головними завданнями дослідження є виокремлення таких аспектів, як входження ФРН до Бреттон-Вудської системи та входження до оборонних та економічних організацій. Саме Бреттон-Вудська валютна система викликає особливий інтерес, оскільки вона мало згадується у літературі радянського та пострадянського періодів, попри те, що саме ця система забезпечила можливість швидкого відновлення промислового потенціалу Європи. Також важливим є

висвітлення питання становлення європейських міжнародних організацій та причин прийняття ФРН до складу НАТО, що стало основою відродження ВПК Німеччини.

Історіографія даної проблематики є досить обширною, проте дослідження в радянський час [8, 9], в основному не ставили за мету розкрити процес входження до тих, чи інших організацій. Особлива увага приділялась військовим організаціям, зокрема НАТО, входження до якого Німеччини СРСР розцінював як загрозу для себе, зокрема С.А.Печуров зазначав про агресивність такого блоку [8, с.51]. Сучасні російські вчені, наприклад А.Ю.Ватлін [2], більше уваги приділяють політичним питанням, як і іноземні автори. Наприклад, Норман Девіс [5] вважає економічне диво наслідком вдалих політичних дій влади, а тому значне місце відносить описанню європейських міжнародних структур. Сучасні українські вчені, наприклад Д.М.Лакінік [6], також більше уваги приділяють впливу міжнародних організацій та ставленню окремих країн (в даному випадку США) до відновлення Німеччини, а значить, ця стаття знаходиться в руслі сучасних досліджень. Доступ до нових джерел, зокрема історії окремих компаній [12], робить таке дослідження більш цікавим та глибоким, надаючи можливість суттєво доповнити літературу про економічне диво у Західній Німеччині.

Після Другої світової війни ситуація в Європі не стала менш напруженою, на континенті окрім економічної кризи і розрухи наростали конфлікти щодо розподілу територій та становлення нових урядів. Одним з таких протиріч було і питання Німеччини, та входження її в ті, чи інші міжнародні структури.

Одразу після війни питання відновлення німецької державності стало нагальним, але основні держави, союзники по антигітлерівській коаліції бачили його рішення по своєму. Серед аспектів, які кожна держава бачила по-іншому, основні розбіжності викликали питання виплати репарацій постраждалим країнам (передусім цікавило СРСР) та місце відновленої німецької держави у міжнародних відносинах.

На Ялтинській конференції було вирішено питання репарацій: їх кожна країна-окупант отримувала на своїй території, також було визнано про перевагу СРСР, як країни, що найбільше постраждала у війні. Згідно домовленостей СРСР, окрім надходжень зі своєї зони окупації повинен був отримувати 25% з інших зон (15% в обмін на товари з власної зони окупації, 10% без компенсацій) [2, с.132].

Для розподілу надходжень від репарацій було створено союзну контрольну раду. На Потсдамській конференції повинне було вирішитись питання відновлення державності Німеччини. Цьому передував період переселення в Європі, який полягав у втечі німців з територій, які потрапили під владу СРСР, а протягом наступних років їх виселення з територій, які перейшли від Німеччини до складу інших країн (передусім з територій соціалістичних держав).

Питання становища німецької держави після війни мала вирішити Потсдамська конференція, що проходила з 17 липня по 2 серпня 1945 року і стала останньою зустріччю “великої трійки”. Після закінчення бойових дій змінилась і її атмосфера і склад учасників. Президентом США після смерті Рузвельта став Гаррі Трумен, а замість У.Черчеля прем’єром Великої Британії став Климент Етлі. Позицію нової адміністрації США виразив посол в Москві Джордж Кеннан, відмітивши літом 1945 р. у своєму щоденнику, що “ідея разом з росіянами управляти Німеччиною є безумством” [2, с.132].

В Потсдамі була підтримана усіма союзниками ідея щодо збереження цілісності німецької держави. Також конкретизувались принципи поведження з державою, які журналісти перевели у формулу чотирьох де: денацифікація, демілітаризація, декартелізація, демократизація.

Проте конкретних домовленостей так і не було досягнуто. Загалом ухвали Потсдамської конференції були дуже вразливі з юридичної точки зору, оскільки її рішення були втілені у вигляді не рішень чи договорів, а у формі протоколу конференції [2, с.133]. Ще одним важливим моментом була позиція Франції, яка відмовилась визнавати

рішення цієї конференції, оскільки не брала у ній участь. Створення єдиної держави стояло під загрозою. Почалось наростання протиріч між державами, які по-різному бачили майбутню німецьку державу.

Відмова СРСР від об'єднання зон окупації без Франції у жовтні 1945 р. змусила США шукати порозуміння з Францією, яка проводила політику спрямовану на поступове приєднання своєї зони окупації.

26 травня 1946 року союзною контрольною радою була запропонована економічна програма для Німеччини, яка передбачала демонтаж 1800 заводів, передусім це стосувалось заводів точного машинобудування, хімічної промисловості, оптики. Також пропонувалось заборонити розвиток окремих галузей, які були основними для розвитку промисловості. Зокрема виробництво синтетичного палива, підшипників та важких тракторів. У підсумку промисловість ФРН повинна була скласти не більше 55% від довоєнного рівня. Втім, такі рекомендації були відкинуті США, які апелювали до складного становище населення в Німеччині (воно, попри війну, складало близько 66 млн через переселення). Внаслідок проголошення доктрини Трумена (1947 р.), основною метою якої стало стримування СРСР, будь-які переговори про створення єдиної держави практично припинились.

Останньою конференцією, спрямованою на узгодження дій союзників, була Лондонська конференція 1948, у якій СРСР участі не брав. Відновлення Німеччини вирішувалося Західними союзниками та країнами Бенілюксу – безпосередніми сусідами ФРН.

США разом з Британією та Францією провели на території трьох західних зон окупації Німеччини фінансову реформу, яка стала початком відновлення Німеччини. Уряд ФРН, главою якого став К.Аденауер, позиціонував себе як єдиний представник всього німецького народу, а тому розглядав східну зону окупації (а пізніше і НДР) не інакше, як частину своєї території, яка з часом об'єднається з ФРН на засадах частини федерації.

Створення окремої держави на базі трьох окупаційних зон не лише поглибило протиріччя з СРСР, але й поставило питання входження ФРН у систему міжнародних відносин. Зростання ролі ФРН у міжнародних відносинах мало ряд передумов, зокрема зростання економічної могутності та географічне положення, яке робило її форпостом проти СРСР (що стало причиною відновлення збройних сил та військово-промислового комплексу).

Першим аспектом входження ФРН у систему міжнародних відносин стало її приєднання до Бреттон-Вудської (від місця де підписували договори) системи. Фінансова реформа проведена за сценарієм США, повинна була підготувати державу до входження у нову валютну систему, створення якої базувалось на укладених у 1944 угодах. Долар відповідно до договорів, функціонуючи в режимі золотого стандарту, прирівнювався до золота відповідно до визначеного паритету на основі фіксації ринкової ціни на золото: золотий вміст долара дорівнював 0,888 г; ціна 1 унції (31,1 г) золота – 35 доларів [4, с.56]. Входження у цю систему (учасниками якої стали 44 держави) дозволило уникнути проблем інфляції, але водночас знівелювало будь-які намагання посилювати свою валюту.

Відновлення валютної системи та довіри до банків дозволяло вивести з кризи торгівлю. В цьому плані важливе значення мало нарощення промислового виробництва, зокрема цивільного призначення, яке потребувало все більшої кількості ресурсів.

Ще одним позитивним аспектом входження до нової валютної системи стало поживавлення міжнародної торгівлі. Розвиток міжнародних відносин в період “холодної війни” базувався на підтримці однієї з наддержав, проте Німеччина поступово набувала якостей одного з економічних світових лідерів. Окрім становлення як європейського лідера в промисловому виробництві, ФРН змогла суттєво наростити свої капітали за кордоном, що давало змогу відкрити нові ринки, а також захистити себе від локальних

криз перевиробництва. Особливістю була стратегія німецьких промисловців та урядовців: на території держави залишалось найбільш науково містке та дороге виробництво, натомість трудомістке переводилось до інших держав. Така стратегія дозволила створити залежність від постачання комплектуючих з Німеччини, без яких виробництво не могло функціонувати, а його заміна була надто дорогою проблемою, яку державо-імпортери технологій не могли вирішити самостійно.

Важливим показником стало постійне зростання використання нафти (це було пов'язано як з розвитком автомобільної промисловості так і з розвитком хімічної промисловості, яка застосовувала нафту для виробництва різного роду синтетичних матеріалів та пластмас [9, с.58]). Саме нафта на довгі роки стала основним енергоносієм, а європейські країни стали залежні від її експортерів, хоча останні часто залежали від європейських товарів (зокрема промислових).

Розвиток нових галузей промисловості та необхідність нарощувати виробництво змушувало європейські країни часто кооперувати свої дії задля забезпечення своїх економічних інтересів. Так у Європі почали виникати різного роду договори щодо полегшення торгівлі, зокрема що стосувалось матеріалів та ресурсів. Першим з таких договорів став договір про спільний ринок вугілля та сталі, який створив передумови для тісного економічного союзу на території Європи.

ФРН не могла суттєво впливати на початкові етапи становлення таких договорів, втім її економіка, яка базувалась на приватній основі, змогла більш гнучко відповідати на потреби ринку, зокрема швидше, ніж французька, яка базувалась на державній власності, тому вже на 60-ті роки показники економіки ФРН стають одними з кращих у Європі.

При створенні товариства Вугілля і сталі та товариства Євроатом не лише посилилась конкурентоспроможність окремих держав, які входили до об'єднань, а відбувався постійний науковий обмін, що сприяв постійному зростанню рівня технологій.

ФРН вже у 60-ті роки змогла наростити свою перевагу у сфері наукових розробок постійно збільшуючи асигнування на науку, в той час як в інших країнах Західної Європи асигнування дещо зменшились. Загалом орієнтування на модернізацію виробництва та нарощення витрат на дослідні роботи було притаманне для більшості країн після війни. Проте обсяги витрат Німеччини в цьому плані були порівняно вищими, ніж інших країн, а політика зберігалась і після періоду відновлення (середини 1950-х років). Причиною цього було бажання наздогнати інші країни у сфері ядерних, авіаційних розробок та розвитку електричних обчислювальних систем. Важливу роль відіграли також потужні промислові підприємства, які перебрали на себе роль держави у фінансуванні наукових проектів, а часом і наукових інститутів: частими стали замовні дослідження, які проводились з метою вдосконалення виробництва. Важливе значення мала і законодавча база в цьому питанні – можливість легше запатентувати винахід, ніж в інших країнах Європи, а також доступ до лабораторій дозволили створити ринок інтелектуальної власності, який поступався лише відповідному ринку США.

Важливим моментом у міжнародних відносинах стало відновлення військової могутності ФРН, яка створила найбільшу сухопутну армію в Європі. Передумовою до цього стала корейська війна, яка закінчилась поділом держави на дві частини за ідеологією, а також необхідність створити надійний форпост проти сили СРСР в Європі. 30 серпня 1954 року французький парламент відмовився розглядати можливість створення спільної з ФРН армії, після цього за підтримки США ФРН створювала власні військові сили.

“Війна в Кореї була імпульсом до того, щоб уряд США, посилаючись на «вакуум воєнної сили» у Європі, офіційно звернувся до Атлантичної ради з пропозицією про переозброєння Німеччини” [5, с.433]. При цьому в самій Німеччині існували противники таких дій (соціалісти на чолі з Шумахером та частина протестантів на чолі з пастором Німеллером). Той аспект, що уряд ФРН не просив про

переозброєння, давав можливість ставити свої вимоги. Саме Сполучені Штати виступили союзником ФРН у відновленні їх збройних сил, проте більшу частину військових замовлень отримали виключно німецькі підприємства, що дало додатковий поштовх для розвитку важкої промисловості ФРН. Більшість підприємств, які стали виконувати військові замовлення, поряд з тим виготовляли іншу продукцію (наприклад, одна з найбільших компаній з виробництва зброї – Хеклер і Кох з 1947 року виготовляла велосипеди [12]).

В жовтні 1954 року були підписані Паризькі угоди, які затвердили відміну окупаційного режиму на території Західної Німеччини і оформили її включення в структуру НАТО. 7 травня 1955 року ФРН була включена до складу НАТО [1, с.58], а 9 травня 1955 року відбулась офіційна церемонія її прийняття.

Обмеження, які стосувались розвитку озброєнь, стосувались передусім ядерних та ракетних технологій, а тому не надто впливали на військово-промисловий комплекс у цілому. Крім того, обмеження на звичайне озброєння передбачало можливість відміни, при дозволі більшої частини союзників по НАТО, а також створення зразків для досліджень.

Окрім переходу на англо-саксонську систему управління армією [8, с.51] ФРН постійно нарощували своє військове виробництво. На кінець 1960-х років виробництво військової продукції для бундесверу переважно переходить у руки національних військових корпорацій. Якщо в 1957 році доля імпортих поставок зброї і військової техніки в замовленнях міністерства оборони ФРН перевищувало 60 відсотків, то до 1969 року вона скоротилась до 20 відсотків. Причому це відбулось разом із збільшенням військових замовлень від 3,3 до 9,2 млрд марок. Оскільки замовлення розподілялись між приватними компаніями, вони стрімко розвивались розширюючи спектр продукції. За короткий час держава, яка витрачала на армію близько 18 відсотків [9, с.52] свого бюджету змогла забезпечити досить високий рівень життя населення. Ще одним важливим аспектом відновлення економіки стало не стільки підняття рівня життя, скільки всесторонність та масштаб самого промислового виробництва, яке стало осердям відродження промисловості всієї Західної Європи [7, с.1116].

Основним союзником ФРН на шляху відновлення промислової та економічної могутності були Сполучені Штати [6, с.25], які намагались укріпити свої позиції в Європі та створити оплот проти СРСР. Окрім прямої фінансової допомоги за планом маршала ФРН отримали підтримку при відновленні збройних сил. Наприклад, попри те, що Німеччина на той час не володіла технологіями виробництва літаків, її авіація була наймогутнішою в Європі (в основному використовувались літаки американського виробництва, а також спільні розробки з Францією).

Участь на рівних з іншими країнами в оборонних програмах, а також явна перевага у промисловому виробництві дозволило ФРН за досить короткий час перетворитись у найбільшого виробника в Європі. Міжнародні структури, в яких ФРН посідала чільне місце, з часом перетворились на арену нової політичної боротьби. Так, у структурі управління НАТО уряд Німеччини вимагав розподілу управління відповідно до потужностей армії [1, с.62]. Передача Саарської області дозволила отримати перевагу в структурі товариства Вугілля і сталі. Проте окремі проекти не принесли бажаного результату: участь в програмі Євроатом не дозволила отримати від Франції доступу до військових розробок, а США не надавали доступу до власних програм. Така ж ситуація стосувалась і ракетних технологій.

Таким чином, відновлення Німеччини відбулось за сценарієм та домовленостями між Великою Британією, США та Францією. Нова держава відновлювалась як рівноправний учасник західних економічних та військових міжнародних організацій. Відбудова держави відбувалась не лише шляхом відновлення демократичних інститутів влади, але й зміною економічної моделі – замість орієнтації на підтримку великих вироб-

ників більш широкі можливості отримали дрібні компанії, система, окрім вільного ринку, передбачала високий рівень соціального захисту.

Жорстка позиція німецького уряду у відстоюванні своїх інтересів, а також чіткий курс на підтримання європейських економічних структур дозволили Німеччині вже до 70-х років перетворитись на основну економічну та військову силу в Європі, яка планувала залишатись нею надалі [11, с.225]. Розбудова соціального забезпечення, яка будувалась як відповідь на вимоги та загрози комуністичної ідеології, стала еталоном для європейських країн. Німеччина з країни, яка була розгромлена союзницькими силами у 1945 році, не просто відновила свої промислові потужності, а стала одним з оплотів у протистоянні з СРСР та потужною силою на міжнародній арені. Успіх, втілений демократичною владою ФРН, її високе міжнародне становище роблять подальші дослідження процесу становлення політичної та економічної могутності цієї країни актуальними й цікавими не лише для істориків, а й політологів, економістів, соціологів.

1. Александров В. Из истории отмены ограничений на вооружения ФРГ / В. Александров // Военно-исторический журнал. – 1984. – № 9. – С. 56–66.
2. Ватлин А. Ю. Германия в XX веке / А. Ю. Ватлин. – М. : РОССПЕН, 2005. – 336 с.
3. Верникова Е. Д. Как внедряются нововведения в промышленно развитых странах / Е. Д. Верникова. – К. : УкрНИИТИ, 1991. – 32 с.
4. Дахно І. І. Міжнародна економіка / І. І. Дахно. – К. : МАУП, 2006. – 248 с.
5. Дюррозель Ж. Б. Історія дипломатії від 1919 до наших днів / Ж. Б. Дюррозель. – К., 1999. – 805 с.
6. Лакінік Д. М. Особливості американських підходів до ФРН / Д. М. Лакінік // Видання Київського держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. – 2005. – № 80/81. – С. 25–28.
7. Норман Д. Європа: історія / Девіс Норман. – К., 2000. – 1434 с.
8. Печуров С. А. Вооруженные силы Германии: от “прусской” к “англо-американской” модели / С. А. Печуров // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 11. – С. 51–54.
9. ФРГ: экономически-географическая характеристика. – М. : Мысль, 1975. – 292 с.
10. Хауч Г. Империя “АЕГ-Телефункен” / Герт Хауч ; пер. с нем. – М. : Прогресс, 1975. – 122 с.
11. Weißbuch 1971/1972 zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Entwicklung der Bundeswehr. – Bonn, 1971. – 228 s.
12. Gründung der Heckler & Koch GmbH [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.heckler-koch.com/de/unternehmen/historie.html>.

Основное внимание статьи сосредоточено на вхождении ФРГ в международные организации после Второй мировой войны. Предоставляется краткая характеристика вопроса восстановления Германии, и причины разделения ее на части. Главное внимание уделяется становлению новой Бреттон-Вудской системы экономики, развития европейских международных организаций, а также становлению новой системы безопасности. Вхождение ФРГ в международные организации рассматривается с точки зрения влияния этих процессов на экономику страны. Также рассматривается нарастание влияния ФРГ в международных организациях как следствие продуманных действий власти и роста экономики.

Отдельным вопросом выступает вхождение ФРГ в состав НАТО. Освещаются причины возобновления военных сил Германии, а также влияние этого процесса на усиление позиций ФРГ и рост тяжелой промышленности этой страны.

Ключевые слова: Ялтинская конференция, Потсдамская конференция, НАТО, ФРГ, Бреттон-Вудская система.

The main subject of the article focuses on the entry of Germany into the international organization after the Second World War. A brief description of the issue of restoration of Germany, and the reasons for dividing it into parts. The main attention is paid to the formation of a new Bretton-Woods system of economy, development of European international organizations, as well as the formation of a new security system. Joining Germany in international organizations discussed in terms of the effect of these of processes on the economy. Also consider the impact of the growth FRG in international organizations as a consequence of thoughtful actions of the government and economic growth.

Another issue speaks joining of Germany into the NATO. Covered reasons for restoration military forces of Germany and its impact on the the rise of FRG and the growth of heavy industry in the country.

Keywords: Yalta Conference, Potsdam Conference, NATO, Germany, Bretton Woods system.

УДК 904+725.94-351.853 (477.75)
ББК 71.4

Уляна Палійчук

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НА ПРИКАРПАТТІ У 1967–1991 рр.: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ ПОСТУП

На основі архівних документів, джерельних матеріалів у статті розкриваються основні етапи, тенденції організаційного та ідеологічного становлення і розвитку Українського товариства охорони пам'яток історії та культури на Прикарпатті за радянської доби. Узагальнюються форми, методи, засоби його діяльності зі збереження та відновлення різних видів об'єктів національної культурної спадщини.

Ключові слова: Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Прикарпаття, радянська доба історії, культурна спадщина.

Актуальність заявленої у назві статті проблеми зумовлюється двома аспектами. Перший – науково-теоретичний – визначається недостатньою увагою сучасної історіографії до вивчення радянського періоду, зокрема й інституціональної історії. Другий – суспільний – засвідчує тяглість, наступність традицій і діяльності зі збереження національної культурної спадщини за різних державно-політичних режимів. Сказане засвідчує і практичну значущість вивчення цього питання.

У статті ставимо за мету узагальнити головні особливості і тенденції організаційно-ідеологічного розвитку Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК) за радянського періоду на Прикарпатті (у територіально-адміністративному відношенні визначається межами Івано-Франківської області).

У радянській та сучасній історіографії діяльність УТОПІК знайшла відображення у працях В.Акуленка, С.Заремби, П.Толочка. Окремі аспекти його діяльності на Прикарпатті висвітлюють публікації науково-популярного та історико-краєзнавчого характеру П.Арсенича, Б.Гавриліва, І.Любінця, В.Грабовецького. Однак вони далеко не вичерпують висвітлення проблем, пов'язаних з розвитком і діяльністю цієї інституції, що зумовлює доцільність її комплексного науково-аналітичного дослідження. Підстави для цього дають різноманітні джерела, передусім документи з фонду 2046. “Правління Івано-Франківської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури” у Державному архіві Івано-Франківської області та архіву Івано-Франківської обласної організації УТОПІК, а також матеріали періодичної преси, спогади, довідникова література тощо.

Існування спеціальної інституції, яка б відповідала за розвиток пам'яткоохоронної справи та, головне, надавала фінансову допомогу її розвитку в Українській РСР та СРСР загалом, зумовлювала міжвідомча роздрібненість управління і керівництва цією важливою галуззю суспільного життя. Вона могла мати лише характер громадського об'єднання, адже проекти створення відповідної державної структури були відхилені.

Постання УТОПІК відбувалося за апробованим сценарієм формування радянських напівдержавних громадських інституцій. Формально цей процес розгортався “знизу”, з ініціативи трудящих та інтелігенції, а фактично його спрямовували і контролювали компартійні і державні органи. Офіційний початок цьому поклала постанова Ради Міністрів УРСР від 28 серпня 1965 р. “Про організацію Республіканського добровільного товариства охорони пам'яток історії і культури Української РСР” [16]. Після направлення відповідних вказівок на місця 23 травня 1966 р. Івано-Франківській облвиконком ухвалив рішення про створення обласної організації. Відтак у вересні – жовтні заходами виконкомів районних і міських рад постали оргкомітети зі створення місцевих осередків Товариства [15, с.12].

Вони обрали делегатів на першу установчу конференцію, що відбулася 15 листопада 1966 р. в Івано-Франківську. На неї прибуло 88 делегатів зі 128 обраних. Після до-

повіді та обговорення актуальних проблем охорони пам'яток та проекту статуту Товариства обрали Правління обласної організації у складі 45 осіб на чолі з М.Хвостіним [1; 2; 6–7]. Після аналогічних зібрань в інших областях 20–21 грудня 1966 р. у Києві відбувся установчий з'їзд, який ухвалив створити УТОПК як добровільну громадську організацію.

Фундаторами УТОПК на Прикарпатті виступили відомі краєзнавці, літератори, мистецтвознавці, науковці, освітяни – П.Арсенич, В.Баран, В.Полек, М.Хвостін, О.Синиця (Івано-Франківськ), О.Кратюк, П.Сегала (Коломия), Я.Воевідка (Снятинщина), В.Любінець (Рогатин), М.Возняк (Галич), І.Зібаровський (Долина), А.Роснюк (Богородчани), О.Феданка (Солотвин) та ін.

Пріоритетним напрямом розвитку УТОПК стало розширення його організаційної мережі та збільшення кількості членів. Ця стратегічна мета розв'язувала два головні завдання: 1) шляхом стягнення добровільних внесків посилити державне фінансування пам'яткоохоронної роботи; 2) створити спеціальну інституцію, яка б засобами монументальної пропаганди сприяла формуванню серед населення та молоді радянських ідеологем. При цьому робили ставку і на реальну діяльність зі збереження культурної спадщини.

Розв'язували ці завдання за апробованими методами радянської командно-бюрократичної системи, що мало забезпечити тотальне охоплення членством в УТОПК підприємств, колгоспів, радгоспів, установ та навчальних закладів разом з їхніми працівниками, службовцями та молоддю. Стратегічна лінія реалізовувалася за плановими завданнями, що спускалися “згори”, та зустрічними соціалістичними зобов'язаннями, які декларували намагання перевищити пропоновані показники. Упродовж двох десятиріч зі звітів обласної та більшості районних і міських організацій лунали оптимістичні рапорти про “повне виконання” планів чи їхнє “перевиконання” на 105–115 і більше відсотків. Так, уже за перший рік існування УТОПК в Косівському районі всі 10 колгоспів і радгоспів стали його колективними членами, а юнацькі секції нараховували 2200 дівчат і юнаків, тобто третину від загальної кількості учнівської молоді [3, арк.3].

Така агресивна політика щодо безапеляційного вступу в члени УТОПК мала різні наслідки. Так, приміром, Снятинська організація на 1968 р. зросла до 8 тис. осіб, перевиконавши планові показники на 150%, тоді як чимало інших організацій виконали їх лише на 15–20% [5, с.15–17]. У багатьох районах не завершили роботу зі створення первинних організацій, які були малочисленими й не виявляли жодної активності [6, арк.9]. Тоді виникла перша конфліктна ситуація, яку потрактували як “нерозуміння ролі і значення Товариства в ідейному вихованні трудящих і молоді”. Підставою для таких закидів стало небажання низки керівників підприємств, організацій і колгоспів вступати в юридичні члени УТОПК, бо це, мовляв, “справа добровільна”. Президія Правління обласної організації миттєво відреагувала таке “явище волонтаризму”, надіславши на ім'я секретаря Івано-Франківського обкому КПУ та голови облради “доповідну записку” з детальним викладом ситуації, що “склалася в окремих районах і підприємствах” області, та назвою прізвиськ керівників, які не бажають “всебічно сприяти здійсненню заходів партії і уряду по охороні та збереженню культурної спадщини” [4, арк.1].

З такими посадовцями провели належну “роз'яснювальну роботу”, тож президія Правління обласної організації УТОПК, як свідчать матеріали її засідань, й надалі постійно апелювала до очільників області з приводу “недостанької допомоги” місцевих партійних комітетів та керівників окремих районів, підприємств і установ у розширенні лав товариства й наданні йому матеріальної допомоги.

Така політика приносила бажані наслідки. Складена на основі річних звітів про роботу обласної та районних і міських організацій таблиця 1 засвідчує невпинне розширення мережі і зростання чисельності УТОПК на Івано-Франківщині та відображає динаміку й особливості цього процесу.

Розширення організаційної мережі Івано-Франківської обласної організації УТОПК*

Рік	Кількість		
	індивідуальних членів	первинних організацій членів	колективних
1967	41000	416	
1970	119100	719	
1973	225600	1467	
1975	277792	1507	489
1977	300598	1635	435
1980	391172	1890	502
1983	431111	2006	497
1987	462637	2084	541
1991	470500	1992	504

*Узагальнено: [3, арк.5; 6, арк.6; 7, арк.3; 8, арк.2; 10, арк.1; 13, арк.10].

Наприкінці 1980-х років осередки УТОПК діяли в більшості трудових колективів Прикарпаття, зокрема 25–27% з них існували на підприємствах, 8–10% – у колгоспах і радгоспах, до 35% – у навчальних закладах, решта – у різного роду установах. Таким був результат реалізації стратегічного курсу на “поголовне” охоплення членством усього дорослого населення. На 1970 р. до УТОПК належало 9,6% мешканців області, на 1973 р. – 18%, 1975 р. – 23%, а 1987 р. – 33,5%. Щодо молоді, яка працювала та навчалася, цей показник становив майже 48% [5, арк.3; 12, арк.8, 13–14; 13, арк.10]. Такий поступ став наслідком політики республіканського керівництва Товариства, яке щороку спускало показники стосовно охоплення членством в організації відповідно до кількості населення областей. Її втіленню допомагали місцеві партійні і державні органи. Івано-Франківська організація УТОПК стала наймасовішою громадською інституцією в області. Участь абсолютної більшості членів у діяльності Товариства зводилася до сплати членських внесків, хоча вони залучалися і до практичної пам’яткоохоронної роботи.

За пануючої командно-волонтаристської системи управління суспільством діяльність будь-якої громадської організації апіорі прирікалася на заформалізованість. Щодо УТОПК це проявлялося в тому, що саме кількісні показники зростання первинних організацій, їхніх членів та зібрані суми внесків ставали основними у визначенні “успішності” розвитку. За такими критеріями зростав рейтинг Івано-Франківської обласної організації: у 1968 р. вона посідала дев’яте місце в республіці [3, арк.23], а у 1970–1980-х роках неодноразово входила до трійки лідерів.

Внутрішня структура УТОПК окреслювалася статутом, тож вона змінювалася лише стосовно т. зв. громадських формувань. Для визначення здобутків і перспектив розвитку кожних два роки проводили обласні звітно-виборні конференції Товариства за участі делегатів районних та міських організацій. На них обирали Правління, що складалося із 40-50 представників партійних, державних органів, громадських інституцій та культурних діячів області. Вони двічі на рік збиралися на пленуми Правління. Головним робочим органом Товариства була президія Правління у складі 15 осіб, яка проводила щомісячні засідання. У 1973 р. запровадили практику, згідно з якою Правління обласної та районних і міських організацій УТОПК стали очолювати заступники голів обл-, рай- і міськвиконкомів. Вони працювали на громадських засадах, але надавали УТОПК більшого авторитету і впливу, забезпечуючи “прямий вихід” на керівні органи відповідних рівнів. Першим головою Івано-Франківської обласної організації був М.Хвостін (1967–1974 рр.), відтак цю посаду обіймали Г.Ворожук (1974–1976 рр.), О.Панок (1976–1985 рр.), Г.Лихачова (1985–1990 рр.), Є.Чучук (1990–1995 рр.).

Змінювався, вдосконалювався стиль роботи виконавчих органів УТОПК. За два роки між першою і другою обласними звітно-виборними конференціями відбулося сім пленумів Правління і 21 засідання президії Правління Івано-Франківської організації [5, арк.3]. Однак у їхній діяльності не було системності, послідовності, тож на обговорення виносили питання, які “щойно назріли”. Не було належного контролю за виконанням ухвалених рішень. Тому на червневому 1967 р. пленумі ухвалили скласти плани роботи на квартал та затверджувати їх на засіданнях Правління [2, арк.6]. Загалом Товариство не будувало діяльності за загальноприйнятою системою радянських п'ятирічок, однак його розвиток носив чіткий централізований характер, коли всі плани, завдання, показники спускалися республіканським керівництвом. Відтак обласні правління “переадресовували” їх районним і міським організаціям, які у зворотному порядку звітували про виконану роботу.

На щомісячних засіданнях обласного, районних, міських правлінь розглядали злободенні проблеми діяльності Товариства, пов'язані з навчанням громадського активу, лекційною пропагандою, методичною роботою, контролем за спорудженням, ремонтом, реставрацією пам'яток, створенням і функціонуванням музеїв на громадських засадах тощо [2; 5].

Діяльність УТОПК будувалася за загальними принципами радянської командно-бюрократичної системи. Вони визначали характер стосунків між його структурними ланками – республіканським і обласними правліннями та міськими і районними організаціями, які “згори” й “донизу” виконували організаційно-розпорядчі функції, контролювали діяльність, перерозподіляли кошти тощо. Централізовано визначалися терміни проведення виборів і конференцій у первинних та районних, міських і обласних організаціях товариства, сплати членських внесків, подання звітів з діяльності тощо. Функціонування всієї організаційної структури визначали і координували інструкції та постанови бюро президії республіканського Правління УТОПК, що зазвичай дублювалися на обласному рівні.

Через заформалізованість діяльності радянських добровільних організацій першорядну роль у їхньому розвитку відіграв штатний апарат. Його чисельність в обласній організації УТОПК коливалася у межах 10–20 осіб. За існуючої системи управління її фактичними керівниками виступали перші заступники голів Правління, функції яких виконували І.Яременко (1974–1980 рр.), М.Шаповал (1980–1984 рр.), О.Панок (1985–1987 рр.), В.Любінець (з 1987 р.). Зростала роль відповідальних секретарів Товариства, які забезпечували зв'язок з низовими підрозділами та розв'язували безліч справ організаційно-управлінського характеру. За різного часу ці посади обіймали А.Лисак, І.Артиш, В.Брезіцький, П.Попов, В.Бурдуланюк, В.Кройтор. До штатного апарату обласного Правління також входили завідувач і методист бюро пропаганди пам'яток, консультанти, бухгалтери, обслуговуючий персонал. На районному і міському рівнях він обмежувався посадою відповідальних секретарів, загальна кількість яких становила 18–20 осіб. Фактично всі штатні працівники Івано-Франківської організації УТОПК мали вищу освіту та були членами КПРС.

З розширенням організаційної мережі та збільшенням колективних членів зростала чисельність виборного активу УТОПК. На 1987 р. він досягнув максимальної кількості – 7068 осіб, які виконували обов'язки членів президії і бюро правлінь та ревізійних комісій в обласній (106), міських і районних (991) та первинних (5971) організаціях [13, арк.11].

УТОПК належало до “ідеологічних” організацій, тож його діяльність безпосередньо скеровував обком КПУ, а всі працівники штатного апарату, перевірялися і рекомендувалися партійними органами [17, с.51]. Така ж ситуація була і в первинних організаціях: партійні комітети підприємств, колгоспів, навчальних закладів та установ добирали кадри і в ролі “громадського доручення” призначали їхніх голів, секретарів, скарбників, яких потім формально обирали на загальних зборах.

Значну увагу приділяли підготовці кадрів громадського активу. Основними формами цієї роботи були інструктивно-методичні наради і семінари. Як випливає зі звітів, у 1980-х роках щороку проводилося по 53–58 таких заходів із керівниками первинних (30–32), міських і районних організацій (4) та громадських формувань (22). Функціонував постійно діючий семінар відповідальних секретарів правлінь міських і районних організацій [8, арк.8; 12, арк.11]. Штатні працівники і громадський актив брали участь у республіканських семінарах і нарадах з проблем організаційної роботи та діяльності УТОПК. Вивчався і узагальнювався досвід роботи окремих районних, міських, первинних організацій та видавалися рекомендації з проведення різних напрямів пам'яткоохоронної діяльності.

Для ведення науково-методичної роботи та діяльності з охорони і пропаганди різних видів пам'яток при обласному та районних і міських правліннях і первинних організаціях створювалися т. зв. громадські формування у вигляді науково-методичних рад, комісій, секцій, інших підрозділів. Їхня кількість і чисельність членів змінювалися на різних етапах розвитку. На початок 1970-х років громадські формування Івано-Франківської обласної організації УТОПК нараховували 1324 осіб, котрі працювали в обласній (119), міських і районних (1074) та первинних (210) організаціях [5, арк.19]. Наприкінці 1980-х років їхня чисельність скоротилася до 870 членів, що брали участь у 90 громадських формуваннях [14, арк.10–11].

Спершу в областях наслідували структуру громадських формувань при Республіканському правлінні, що не завжди відображало місцеву специфіку пам'яткоохоронної роботи. Тому у травні 1980 р. прийняли постанову “Про удосконалення структури секцій при правліннях обласних, міських і районних організацій Товариства”, яка передавала повноваження з їх створення керівництву місцевих організацій [11, арк.61–64].

Після наступної реструктуризації у 1983 р. при Івано-Франківському обласному Правлінні функціонувало сім секцій: 1) пам'яток історії (20 членів); 2) юних охоронців пам'яток (11); 3) пам'яток архітектури та будівництва (11); 4) пам'яток комуністичного будівництва і трудової слави (15); 5) пам'яток археології (13); 6) пам'яток мистецтва (23); 7) пропаганди пам'яток (11) [5, арк.9]. Ліквідували діючі раніше секції пам'яток археології, музейних кімнат і музеїв на громадських засадах, а також комісії документально-архівних пам'яток, пам'яток фольклору та етнографії [5, арк.19].

При правліннях міських і районних організацій за того часу діяли: 18 секцій пам'яток історії та культури (138 членів); 18 секцій юних охоронців пам'яток (152); 17 секцій пропаганди пам'яток засобами масової інформації (145); 16 секцій музеїв на громадських засадах (138), а також по п'ять секцій пам'яток архітектури і будівництва (44) та пам'яток комуністичного будівництва і трудової слави (38) [5, арк.9]. Така структура громадських формувань відображала пріоритети розвитку УТОПК на Прикарпатті. Ці осередки являли собою наукові творчі колективи, що гуртували науковців, діячів культури, фахівців з певних галузей знань, представників творчих спілок, виробничих і навчальних установ та ставали важливими центрами з розвитку пріоритетних напрямів пам'яткоохоронної роботи.

Діяльність УТОПК будувалася згідно з рішеннями чергових компартійних з'їздів і пленумів та спрямовувалася на їхню реалізацію. Поряд із цим, у дозволених межах проводилася власна, до певної міри самостійна політика, що відповідала завданням пам'яткоохоронної роботи та мала свої особливості на Прикарпатті. Її еволюцію, характер, спрямованість увиразнюють проблеми, що порушувалися на пленумах Правління Івано-Франківської організації та засіданнях президії. Вже на установчій конференції, відтак на квітневому і серпневому 1968 р. пленумах, поряд з “основними” завданнями з “пропаганди ленінських ідей про охорону історико-культурної спадщини” обговорювали насправді злободенні питання щодо збереження, зокрема пам'яток дерев'яної архітектури, етнографії тощо [3, арк.23, 34].

Друга обласна конференція у лютому 1969 р. проходила під гаслами підготовки до 50-річчя Великого Жовтня та відзначення 100-річчя з дня народження Леніна. Попри це, її учасники зосередили увагу на необхідності обліку всіх пам'яток історії та культури задля припинення їхнього руйнування і зникнення. До її резолюції увійшли положення щодо відновлення старовинних міст і включення їх до туристичних маршрутів, монументального увічнення опришківського руху, активізації роботи з вивчення місць поховань видатних людей, збору фольклорних матеріалів тощо [5, арк.4–78].

У другій половині 1970-х – першій половині 1980-х років посилювалося намагання перетворити УТОПК на ще один інструмент пропаганди компартійних ідей, зокрема з утвердження культу В.Леніна, радянської героїки Другої світової війни, подій і персоналій, пов'язаних з революційною боротьбою за радянську владу та “успіхами соціалістичного будівництва”. Зростання ролі та місця монументальної пропаганди в діяльності УТОПК засвідчує домінуючу тенденцію щодо перетворення Товариства на агітаційно-пропагандистську інституцію.

Задля цього створювалися спеціальні структурні підрозділи, які пройшли складну суперечливу еволюцію. У лютому 1968 р. на основі секції з пропаганди при Правлінні обласної організації виникла науково-методична рада з пропаганди пам'яток історії та культури. Через рік при ній постало бюро з пропаганди пам'яток у складі 30 членів із числа штатних працівників, а також науковців, журналістів, освітян, музейників, архівістів [6]. Незабаром почали діяти лекторські групи при всіх міських і районних організаціях, а на початок 1980-х років вони існували ще й у 165 первинних організаціях. Загальна чисельність лекторів сягнула 1200 осіб [12, арк.16], але надалі вона скорочувалася через посилення вимог до їхнього добору.

Таким чином, за радянського періоду УТОПК виступило, по суті, єдиною спеціалізованою суспільною інституцією, покликаною безпосередньо охопити весь комплекс проблем пам'ятоохоронної сфери. Однак, будучи добровільною громадською організацією, воно відчувало постійний диктат з боку партійних і державних органів, еволюціонувало в межах офіційних ідеологічних доктрин та в напрямі перетворення на агітаційно-просвітницьку асоціацію з популяризації пам'яток історії та культури. При цьому УТОПК зосередило значні фінансові ресурси та використовувало широкий арсенал форм і засобів діяльності зі збереження культурної спадщини та увічнення пам'яті про історичні події і персоналії.

1. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. 1, оп. 1, спр. 1, 3.
2. Держархів Івано-Франківської обл., спр. 8.
3. Там само, спр. 11.
4. Там само, спр. 16.
5. Там само, спр. 24.
6. Там само, спр. 61.
7. Відомчий архів Івано-Франківської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Сводный статистический отчет, отчеты организаций о работе за 1975 год, 127 арк.
8. Там само. Финансовый план на 1977 год., 7 арк.
9. Там само. Статистические отчеты о работе областной и горрайорганизаций за 1980 год, 84 арк.
10. Там само. Информации о мероприятиях проведенных по области при Республиканском смотре памятников истории и культуры в честь XXVI съезда КПСС. – 20 марта 1980 г. – 19 февраля 1981 г., 238 арк.
11. Там само. Сводные и статистические отчеты рай(гор)организаций по основной деятельности (ф. № 1) за 1983 год, 192 арк.
12. Там само. Сводный статотчет, статистические отчеты рай(гор)организаций по основной деятельности (ф. № 1) за 1987 год, 89 арк.
13. Там само. Довідка про роботу за 1992 р., 13 арк.
14. На сторожі культурної спадщини Прикарпаття. До 40-річчя створення Івано-Франківської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – Івано-Франківськ : Типовіт, 2006. – 208 с.

15. Про організацію Республіканського добровільного товариства охорони пам'ятників історії і культури Української РСР. Постанова Ради Міністрів УРСР від 28 серпня 1965 р. // Законодавство про пам'ятники історії та культури : зб. актів. – К. : Політвидав України, 1970. – С. 46.
16. Угорчак Ю. Спогади колишнього старшого методиста обласної організації Товариства / Юрій Угорчак // На сторожі культурної спадщини Прикарпаття. – 2010. – С. 50–70.

На основе архивных документов, источниковедческих материалов в статье раскрываются основные этапы, тенденции организационного и идеологического становления и развития Украинского общества охраны памятников истории и культуры на Прикарпатье в советский период. Обобщаются формы, методы, средства его деятельности по сохранению и восстановлению разных видов объектов национального культурного наследия.

Ключевые слова: Украинское общество охраны памятников истории и культуры, Прикарпатье, советский период истории, культурное наследие.

On the basis of archival documents, source material in the article the main stages of organizational and ideological trends in the formation and development of the Ukrainian Society for the Protection of Monuments of History and Culture in the Carpathian region in Soviet times. Generalized forms, methods, means its activities in the conservation and restoration of objects of different types of national cultural heritage.

Keywords: Ukrainian Society for the Protection of Monuments of History and Culture, Carpathian, Soviet era history and cultural heritage.

УДК 94 (100)

ББК 63.3 (0)

Оксана Нащочин

“ВЕЙМАРСЬКИЙ ТРИКУТНИК” ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАКОРДОННОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ (1991–2004 рр.)

У статті проаналізовано передумови, що спричинили тристоронньою співпрацю між Польщею, Францією, Німеччиною в 1991 р., а також ставлення, мотиви та очікування, які керували лідерами, політичними елітами країн; розкрито явище “асиметрії” у веймарській дипломатії; висвітлено основні напрямки співпраці та підсумки діяльності веймарських самітів; вказано на взаємозалежність євроінтеграційних та безпекових аспектів.

Ключові слова: Веймарський трикутник, євроінтеграція, “троянський кінь”.

Крах комуністичної системи означав для Польщі вибір нового стратегічного курсу. Протягом 1991–1993 рр. у закордонній політиці країни чітко виділялись два напрямки: євроатлантичний (основний) і східний. В 1992 р. Оборонний Комітет представив “*Основи польської безпекової політики*”, де найкоротшим шляхом виходу із “сірої безпекової зони”, стало прагнення отримати членство в НАТО, ЄС, ЗС [12, s.7], що гарантувало безпеку перед загрозою східного сусіда.

Власне, вивчення євроінтеграційного досвіду Польщі залишається дуже актуальним. Неабияку роль в процесі інтеграції відіграла веймарська співпраця з Францією та Німеччиною, як один із важливих інструментів закордонної політики Польщі. Цьому питанню присвячені публікації Б.Кошеля, С.Пазимєша, А.Корібут-Воронецького, Б.Кліха, С. де Жермена, Б.Кушнера, К.Стандке. Треба наголосити, що мало уваги приділено веймарській дипломатії в українських наукових дослідженнях. Метою нашої статті є висвітлення роботи “Веймарського трикутника”, а також дослідження мотивів та очікувань кожної із країн від такої співпраці, з'ясування ролі Трикутника на польській дорозі до західних структур.

Президент Франції Ф.Міттеран у “східній політиці” щодо ЦСЄ керувався політикою “малих кроків” та максимального відтягування в часі їх членства в Спільноті [60, s.38]. Французькі політичні еліти виступали проти розпаду СРСР і ОВД, рівним і єдиним партнером в ЦСЄ бачили Росію [25, s.368]. Для підтримки своєї ідеї конфедерації, в обмін на фінансову допомогу, президент у червні 1989 р. прибув з офіційним візитом до Польщі [76, s.1]. Франція в закордонній політиці завжди керується концепцією кардинала Рішельє: інтерес держави виправдовує засоби [17, s.123].

Реальній співпраці осі “Париж – Бонн – Варшава” передував “час трактатів”:

1) польсько-французький Трактат “Про приязнь і солідарність” (09. 04. 1991), де мова йшла про підтримку Парижем польських намірів щодо укладення асоціації із ЄЕС, але після виконання певних умов [7, s.78]; 2) польсько-німецького Трактату “Про добросусідство і співпрацю” (17.06.1991), де ФРН схвалювала і зобов’язалась підтримувати Варшаву на шляху до ЄЕС [9, s.30]. Спільнота, яка проклала дорогу Маастріхтському трактату [10, s.362], виникла в 1957 р. з метою єдності народів Європи та формування засад спільного ринку [8, s.186]. “Батько європейської інтеграції” Р.Шуман зазначав: “Франція уже 20 років намагається поетапно об’єднати Європу, бо головна мета – творити мир” [1, p.101].

Ідея тристоронньої співпраці Польщі, Франції і Німеччини зародилась під час зустрічі міністрів закордонних справ: К.Скубішевського, Р.Дюмаса і Г.Геншера у Веймарі 28 серпня 1991 р.: “стосунки Франції і Німеччини нормалізувались [11, s.31], а між Польщею і Німеччиною вони є ключем до майбутнього” [4, s.10]. Німеччина стала партнером та адвокатом Польщі в ЄЕС [80, s.54].

“Веймарський трикутник” – це оригінальна форма різносторонньої співпраці, що носить невимушений консультативний характер, без сталої штаб-квартири, органів і структур [63, s.138]. Такий поглиблений політичний діалог реалізовував мету закордонної політики періоду суспільної трансформації в Польщі [68, s.9].

Трикутник також став одним із головних інструментів закордонної політики ЄС [43, s.280]. Варшава стала єдиною країною в регіоні, яка була залучена до такого роду співпраці [41, s.9]. На думку польського дослідника Р.Кузняра, для франко-німецького дуету саме Польща була ідеальним кандидатом, бо лежала на продовженні геополітичної осі Париж-Бонн в східному напрямі, що доповнювало конструкцію Європи [50, s.9].

Співпраця мала політичний і політично-військовий вимір, де, окрім цілей загальних, кожна держава ставила собі індивідуальні. Польща сподівалась на підтримку євроінтеграційних намірів, боролась за лідерство в субрегіоні [59, s.8]. Проте міністр Б.Геремек підкреслював спектакулярність зустрічей, що переважало над практичними діями [29, s.3]. Л.Валенса вважав Трикутник “хребтом Європи”, а міністр Е. де Шаретт приписував йому тільки “одну із важливих ролей” [23, s.9]. Прем’єр Т.Мазовецький наголошував, що така співпраця дозволить впливати на вироблення спільної політики ЄС щодо РФ [65, s.40]. Однак прихід до влади братів Качинських означав період найбільшого відчуження країни в формуванні східної політики ЄС [47, s.16].

Стратегія Франції з 1991 р. полягала у впливі на європейські політичні процеси без використання міліарних засобів [30, p.56]. Виникла потреба перегляду своїх стосунків із Німеччиною [57, s.375]. Президент Ф.Міттеран намагався протидіяти посиленню “негативних германських елементів” на Сході Європи [58, s.75].

Українська дослідниця О.Мітрофанова підкреслює, що для Парижа Польща досить перспективний регіональний актор через геополітичне розташування, зростаючий економічний потенціал, кордони-містки до Східної Європи [13, s.72]. Польський дослідник А.Шептицький вказує, що у Веймарській співпраці Польща не стала повноправним партнером франко-німецького дуету через їх тактичний підхід [74, s.158]. Дослідник С.Пазимеш наголошує на явище асиметрії в Трикутнику як “2:1”, який ніколи не був рівносторонньою геометричною фігурою [62, s.21]. В цьому значенні Трикутник був малоприсадабним для Польщі як інструмент впливу на політику Франції і Німеччини [61, s.26]. Веймарський діалог був вимушеним маневром Парижа з метою обмеження впливу сусіда [35, s.26].

Можна виокремити етапи в роботі Форуму: 1) 1991–1995 рр.; 2) 1995–2003 рр.; 3) після 2003 р. співпраця велась за такими напрямками: а) європейським – інтеграція Польщі в ЄС і ЗЄС; б) атлантичним – інтеграція в НАТО. Формою співпраці були щорічні зустрічі (без сталої дати) на рівні міністрів закордонних справ, президентів, пар-

ламентаріїв, а результатом зустрічей стали спільні декларації загального характеру. Трикутник, як політичний проект, продовжив вісь безпеки і стабільності в Європі, полегшив країнам ЦСЄ дорогу до інтеграції [40, s.10]. Париж відводив Польщі роль лідера в даному регіоні [21, s.6]. Ця співпраця для країни виявилась першим кроком на шляху до політичних, економічних, військових західних структур [42, s.61].

Перші дві зустрічі в Веймарі і Бержерац (1992) носили неформальний характер. У березні 1992 р. К.Скубішевський в Сеймі ствердив, що ця співпраця є пріоритетною [49, s.1]. Третя зустріч у Варшаві 11–12 листопада 1993 р. окреслила, що Трикутник – це консультаційний інструмент. Під час зустрічі міністрів Франція виступила з ініціативою признання Польщі асоційованого членства в ЗСЄ, що дозволяло зміцнювати архітектуру європейської безпеки [5, s.88]. Так, Польща пройшла відбір і зробила крок до західної системи безпеки [27, s.18].

Неформальна зустріч Ф.Міттерана, Л.Валенси, Р. фон Вайзсекера відбулась 21 вересня 1993 р. у Гданську, мала демонстративний характер [14, s.9]. Протягом 1994 р. точились дискусії щодо розширення ЄС на ЦСЄ: на засіданні міністрів закордонних справ ЄС 18 липня в Брюсселі французький міністр з питань інтеграції А.Ламасюр вказував, що “нових членів можна впустити до Брюсселю тільки тоді, коли вони виконають своє домашнє завдання” [15, s.2]. Польська сторона при цьому підкреслювала, що членство в ЄС тільки зміцнить європейський дім [48, s.2].

Ф.Міттеран у січні 1995 р. представив у Парламенті план, що передбачав одночасну підтримку Сходу Європи і Середземномор’я [51, p.2]. Пріоритетом для президента стала інституційна реформа, культура і освіта в ЄС [38, s.10]. Президент підкреслив, що стан контактів ЦСЄ із ЄС – незадовільний, бо країни не відповідають економічним критеріям членства, хоч політично до нього дозріли [37, s.10]. На саміті в Каннах (27. VI. 1995) прийнято “Білу Книгу” без жодних зобов’язань і термінів збоку ЄС [69, s.34].

У січні 1996 р. відбулась зустріч в Парижі О.Квасневського і Ж.Ширака, останній не виказував зацікавлення щодо активізації роботи Трикутника [46, p.3]. У вересні 1996 р. Ж.Ширак прибув із офіційним візитом до Польщі [78, p.1]. Під час варшавської зустрічі міністрів закордонних справ в грудні 1996 р., Е. де Шаретт підкреслював, що Польща – країна із великим людським і економічним потенціалом, має шанси членства в ЄС, але Трикутник при цьому не повинен відігравати роль “директоріату”, а залишатись лабораторією обміну ідеями” [36, s.9].

Парламентські вибори 1997 р. в Польщі принесли перемогу коаліції “Акція Виборча Солідарность-Союз Свободи”. Прем’єр Є.Бузек у виступі перед Сеймом окреслив веймарський зв’язок “хребтом Європи” [39, s.8]. Б.Геремек, прихильний до Парижу, отримав портфель міністра закордонних справ [55, p.3]. Урядом Польщі підписано “Ініціативу тристоронньої співпраці” і створено колегіальний орган – Спільну Військову Координаційну Групу [2, s.142].

В ході познанської зустрічі Трикутника 21 лютого 1998 р. Ж.Ширак заявив: “Польща має всі шанси долучитись до грона “моторів інтеграції” [79, s.8]. Варшаві запропоновано “європейський військовий пакет” на постачання системи Вів’ян, протитанкового ракетного комплексу НОТ-3 (знищення бронетехніки) для вертольотів польського виробництва “Huzar”; запропоновано модернізацію виробництва винищувачів MIG-29 та співпрацю із фірмою “EUROCEPTER” щодо випуску найновішого покоління винищувачів NH-90 і винищувача Tiger [32, p.3], передбачались знижки на закупівлю пасажирських літаків Airbus 340 і постачання літаків Mirage-2000. Так, Франція прагнула створити внутрішній європейський ринок зброї [77, p.60].

Варшава не заангажувалась до військової співпраці, що привело до погіршення стосунків. Новий прем’єр лівоцентриської коаліції Л.Міллер у виступі перед Сеймом взагалі не згадав про веймарську співпрацю [3, s.3]. Т.Мазовецький назвав Форум “напушеним твором”, який окрім зустрічей нічого не вносить [44, s.93]. Така позиція краї-

ни була продиктована прийнятою “Стратегією безпеки” від 4 січня 2000, що вказувала на вибір нею євроатлантичного шляху [6, s.37]. В червні 2000 р. в Кракові відбулась зустріч Б.Геремека, Ю.Ведріна, Й.Фішера, де польський прем’єр сказав: “Країна міцно стоїть на ґрунті політичної стабілізації, якій не зашкодить жоден порив вітру” [72, s.10]. Обговорено нові форми співпраці на регіональному рівні із залученням молоді [22, p.2].

Під час веймарського саміту 2001 р. в замку Гомбах (ФРН) обговорювалось питання устрою ЄС. Ж.Ширак демонстративно вказав, що країни становлять тверде ядро в розбудові Європи, а міністр Д.Вільпен, під час візиту до Варшави вказав, що Форум становить “привілейований зв’язок” і є “козирем пошуку нових розв’язань проблем” [75, s.8]. На зустрічі міністрів Трикутника в Парижі 23 квітня 2002 р. В.Чімошевич пропонував обдумати “східний вимір” політики ЄС [28, s.10]; що Франція і Німеччина – найважливіші економічні партнери країни [73, s.8]. З цього часу спостерігається тенденція на спад в роботі Форуму. Німеччина бачила ЄС у формі федералізації, Польща не бажала віддавати велику частку свого суверенітету, а Франція обстоювала “форсовану федерацію національних держав” [43, s.262].

Розлам в Трикутнику відбувся в 2003 р. через проамериканський курс Варшави, що підтверджує: 1) візит президента О.Квасневського до США в липні 2002 р. та в січні 2003 р. Офіційний Париж дав відповідь: такі стосунки перетворять співпрацю в Трикутнику на дистанційну, а Польща гратиме в ЄС роль “троянського коня” США [45, p.2]; 2) рішення польського уряду про закупівлю в США 48 винищувачів “Ф-16”, що автоматично відкинуло французьку пропозицію на літаки “Міраж”, чим Варшава знівельовала “європейську конструкцію” [20, p.3]; 3) приєднання Польщі до “списку-8” від 30 січня 2003 р., що означало згоду на інтервенцію США в Ірак. Х.Солана про таку коаліцію дізнався після опублікування документу [18, s.8].

Ж.Ширак відповів: “Польща поступила легковажно підтримуючи американську коаліцію не узгодивши позиції із європейською родиною” [64, s.3] та не показала доброго виховання та втратила нагоду мовчати” [24, p.4]. Німецькі політики назвали Варшаву невдячним “троянським ослом” Америки в ЄС [26, s.94]. Поділив Європу на “стару-нову” наступний “список-10” [67, p.4]. Це підтверджує і відсутність запрошення для Польщі на саміт ЄС в Брюсселі щодо питання війни [52, p.4].

У стосунках Парижа і Варшави наступило охолодження, де видимою стала тенденція *Russia first* [70, s.68], тобто пріоритет надавався Росії, роль Польщі в регіоні було зведено до мінімуму. Загладити критику Ж. Ширак мав можливість на зустрічі Трійки на найвищому рівні у Вроцлаві в травні 2003 р., де наголосив, що Трикутник складається із рівних, суверенних партнерів [34, s.8]. О.Квасневський обіцяв, що прикладе всіх зусиль до розбудови безпеки і оборони Європи [54, s.10]. Німецький журналіст К.Бахманн вказував, що “німецького адвоката” вже немає, бо входячи до ЄС Польща не втратить суверенність [16, s.8]. Стосунки символічно перенесено на багатосторонній діалог, залучаючи Москву [71, s.8]. Так, Польща сама себе позбавила інструменту впливу на європейську політику [70, s.68]. Ж.Ширак під час візиту О.Квасневського в Париж 2004 р. говорив: “слід закрити розділ двосторонніх стосунків та надати Трикутнику нового імпульсу в контексті європейської співпраці” [81].

З ініціативи А.Меркель в грудні 2006 р. відбувся саміт Трикутника в Меттлях за участю Ж.Ширака і Я.Качинського. Франція та Німеччина прагнули відволікти увагу Польщі від союзу з США і Англією через залучення Варшави до вирішення енергетичних проблем [19, s.4]. Деякі німецькі видання висміювали консервативну, проамериканську політику братів Качинських [56, s.6]. Практичне значення цього саміту для Варшави полягало в тому, що пролунала пропозиція залучення дипломатів до франко-німецьких навчальних програм [33, s.8]; пропозиція створення бойової групи для миротворчих місій [53, s.2].

Негативно на роботі Трикутника позначилась пропозиція США щодо встановлення в Польщі і Чехії системи ПРО. Таким чином, Польща отримала унікальну нагоду стати “новим штатом Америки” в Європі [66, s.8]. Взамін на американські бази Варшава вимагала систему “Патріот” [31, s.8].

Отже, Веймарська співпраця виявилась політичним діалогом на рівні парламентаріїв, міністрів, президентів. Тристоронній діалог найбільші результати мав у галузі оборони і безпеки, що сприяло входженню Польщі до НАТО, ЗЄС, ЄС. В такий спосіб Варшава перетворювалась на лідера в регіоні. Веймарська співпраця виявилась для Польщі корисною, бо допомогла реалізувати інтеграційні наміри, сприяла реалізації головних цілей закордонної політики. Трикутник не був рівносторонньою фігурою, співпраця носила асиметричний характер. Жодного разу не досягнуто політичного одностайності.

Польща не стала повноправним членом франко-німецького дуету. Париж ставився до Трикутника інструментально, щоб уникнути маргіналізації своєї ролі в регіоні ЦЄС при відродженні східної експансійної політики Берліна. Із членством Польщі в НАТО та ЄС Німеччина втрачає зацікавлення в роботі трикутника. Відбувається поступовий “поділ сфер”: Париж сконцентрувався на Півдні (Середземномор’ї), а Німеччина – на Сході. Діалог пішов на спад через різні підходи і погляди на устрій ЄС: Німеччина висловлювалась за федерацію, Франція лобювала концепцію “форсованої федерації національних держав”. Серйозний розлам настав в 2003 р. через війну в Іраці. З того часу Польща іменується “троянським конем” Америки в Європі. Слабкістю Трикутника можна вважати різний ступінь зацікавленості такою формою співпраці. Багато ініціатив так і залишились на папері: будівництва залізничної колії Париж – Берлін – Варшава – Москва; Інституту культури у Варшаві, Європейського університету суспільних наук (скерованого на Схід).

Вивчення досвіду роботи Веймарського трикутника є важливим, оскільки подібним шляхом могла б піти і Україна. Польська дипломатія не один раз у ході самітів піднімала питання залучення свого сусіда до такої співпраці. Франко-німецький веймарський “мотор”, щоб діяти в просторі і часі, повинен доповнитись такими країнами, як Великобританія, Італія, Іспанія, Україна, Молдова, Грузія. Форум може бути також корисним у розбудові регіональної співпраці при залученні до роботи молоді й неурядових організацій.

1. Déclaration de Robert Schuman. Paris, 9 mai 1950 // Integracja europejska w dokumentach. Wybór i opracowanie dokumentów S. Parzymies. – Warszawa : PISM, 2008. – P. 100–104.
2. Deklaracja ministrów obrony państw Trójkąta Weimarskiego o zwiększeniu zdolności UZE, 2–3 listopada 1997 r. // Zbiór dokumentów. – Warszawa : PISM, 1997. – № 3. – S. 141–151.
3. Exposé premiera Rzeczypospolitej Leszka Millera // Gazeta Wyborcza. – 2001. – 26 października. – S. 3.
4. Gemeinsame Erklärung der ausserminister von Deutschland, Frankreich und Polen zur Zukunft Europas. Weimar, 29 August 1991 // Zbiór dokumentów. – Warszawa : PISM, 1992. – № 2. – S. 9–12.
5. Joint declaration of the Minister of Foreign Affairs of Poland, France, Germany. Warsaw, November 12, 1993 // Zbiór dokumentów. – Warszawa : PISM, 1993. – № 4. – S. 88–92.
6. Strategie bezpieczeństwa narodowego Polski po 1998 roku // Zeszyty Akademii Dyplomatycznej. – Warszawa, 2004. – № 13, cz. 1. – S. 37.
7. Traité d’amitié et de solidarité entre la République de la Pologne et la République Française. Paris, le 9 avril 1991 // Zbiór dokumentów. – Warszawa : PISM, 1992. – № 2. – S. 74–82.
8. Traité instaurant la Communauté économique européenne (CEE), Rome, 25 mars 1957 // Integracja europejska w dokumentach. Wybór i opracowanie dokumentów S. Parzymies. – Warszawa : PISM, 2008. – P. 185–196.
9. Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy. Bonn, 17 czerwca 1991 // Zbiór dokumentów. – Warszawa : PISM, 1992. – № 2. – S. 30–31.
10. Treaty on European Union. Maastricht, 7 February 1992 // Integracja europejska w dokumentach. Wybór i opracowanie dokumentów /Red. S. Parzymies. – Warszawa : PISM, 2008. – S. 359–365.
11. Wspólna deklaracja francusko-niemiecka i układ zawarty między Francją a Niemiecką Republiką Federalną w sprawie współpracy francusko-niemieckiej. Paryż, dnia 22 stycznia 1963 r. // Zbiór dokumentów. – Warszawa : PISM, 1963. – № 1–2. – S. 25–35.

12. Założenia polskiej polityki bezpieczeństwa. Komitet obronny Kraju, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego. – Warszawa : PISM, 1992. – S. 6–21.
13. Мітрофанова О. Французький підхід до українського і польського чинників в європейському стратегічному просторі / О. Мітрофанова // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 69-74.
14. Adamowicz P. Spotkanie prezydentów w Gdańsku / P. Adamowicz // Rzeczpospolita. – 1993. – 23 września. – S. 9.
15. Alterman M. Prace domowe nasze i wasze / M. Alterman // Gazeta Wyborcza. – 1994. – 19 lipca. – S. 2.
16. Bachmann K. Pomost runął, trójkąt żyje! / K. Bachmann // Rzeczpospolita. – 2003. – 13 maja. – S. 8.
17. Baszkiewicz J. Historia Francji / J. Baszkiewicz. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974. – 666 s.
18. Bielecki J. List, który podzielił Europę / J. Bielecki // Rzeczpospolita. – 2003. – 3 lutego. – S. 8.
19. Bielecki J. Odrodzenie Trójkąta Weimarskiego / J. Bielecki // Rzeczpospolita. – 2006. – 7–8 stycznia. – S. 4.
20. Bocquet M. La Pologne américaine / M. Bocquet // Le Monde. – 2003. – 9 janvier. – P. 3.
21. Bogusławska H. Współpraca polityczno-wojskowa w ramach Trójkąta Weimarskiego / H. Bogusławska. – Warszawa, 2000. – 58 s.
22. Bresson de H. La Pologne se veut rassurante sur “stabilité politique” / Henri de Bresson, Arnaud Leparmentier // Le Monde. – 2000. – 9 juin. – P. 2.
23. Charette H. Laboratorium idei i doświadczeń / H. De Charette // Rzeczpospolita. – 1996. – 19 grudnia. – S. 9.
24. Chatelot Ch. Sans états d’âme, la Pologne s’est placée sous le parapluie amérecain // Le Monde. – 2003. – 17 février. – P. 4.
25. Coral I. France’s eastern policy / I. Coral // Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania, koncepcje, realizacja / [pod. red. A. Gila, T. Kapuśniaka]. – Lublin ; Warszawa : IESW, 2009. – P. 365–373.
26. Cywiński P. Osioł trojański Ameryki / P. Cywiński // Wprost. – 2003. – 16 marca. – S. 94.
27. Czaputowicz J. Szczególny moment / J. Czaputowicz // Rzeczpospolita. – 1994. – 5 lipca. – S. 18.
28. Dobiecki G. Francuzi potwierdzą zaangażowanie. Spotkanie ministrów spraw zagranicznych Trójkąta Weimarskiego / G. Dobiecki // Rzeczpospolita. – 2002. – 24 kwietnia. – S. 10.
29. Geremek B. Trójkąt Weimarski / B. Geremek // Przegląd Środkowoeuropejski. – 1998. – № 20–21. – S. 3.
30. Germain P. de Saint. Quelle defense pour l’Europe? / P. de Saint Germain // Przegląd Środkowoeuropejski. – 1998. – № 20–21. – P. 56–58.
31. Gillert P. Clinton obieca Sikorskiemu rakiety patriot / P. Gillert // Rzeczpospolita. – 2009. – 26 lutego. – S. 8.
32. Isnard J. Bonn presse Paris de maitenir leur programmes d’hélicoptères/ J. Isnard // Le Monde. – 1996. – 13 février. – S. 3.
33. Jendroszczyk P. Chirak i Merkel: w sporze z Rosją możecie na nas liczyć / P. Jendroszczyk // Rzeczpospolita. – 2006. – 6 grudnia. – S. 8.
34. Jendroszczyk P. Polska partnerem Europy / P. Jendroszczyk // Rzeczpospolita. – 2003. – 10–11 maja. – S. 8.
35. Kasznia P. Jak Paryż patrzy na Polskę? / P. Kasznia // Rzeczpospolita. – 1996. – 11 września. – S. 26.
36. Kasznia P. Laboratorium idei i doświadczeń / P. Kasznia // Rzeczpospolita. – 1996. – 19 grudnia. – S. 9.
37. Kasznia P. Polityczna dojrzałość do członkowstwa. Prezydent Mitterrand w Komisji Europejskiej / P. Kasznia, T. Stylińska // Rzeczpospolita. – 1995. – 4 lutego. – S. 10.
38. Kasznia P. Program Francji dla Unii / P. Kasznia // Rzeczpospolita. – 1995. – 18 stycznia. – S. 10.
39. Kasznia P. Przyjacielska rzeka / P. Kasznia // Rzeczpospolita. – 1997. – 29 grudnia. – S. 8.
40. Klich B. Trójkąt Weimarski – symbol czy rzeczywistość / B. Klich // Polacy, Niemcy i Francuzi / [pod red. B. Klicha]. – Kraków, 1999. – S. 8–25.
41. Korybut-Woroniecki A. Aktualny stan i przyszłość współpracy w ramach Trójkąta Weimarskiego. Geneza Trójkąta Weimarskiego / A. Korybut-Woroniecki // Szczyt Trójkąta Weimarskiego w Nancy / [pod red. J. Kozłowskiej, J. Marszałek-Kawy]. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. – S. 9–15.
42. Kosman M. Polska w Trójkącie Weimarskim / M. Kosman // Przegląd Zachodni. – 1999. – № 3. – S. 61.
43. Koszel B. Rezygnacja czy wzmocnienie współpracy trójstronnej? Droga od pogrzebu Trójkąta Weimarskiego do jego rewitalizacji / B. Koszel // Le Triangle de Weimar en Europe. La cooperation franco-germano-polonaise. Okigine-potenielperspectives / [Dir.: K-H. Standke]. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009. – S. 257–283.
44. Koszel B. Trójkąt Weimarski. Geneza, działalność, perspektywy współpracy / B. Koszel. – Poznań : Instytut Zachodni, 2006. – 241 s.
45. Krauze J. Le pavé américaine dans la mare européenne / J. Krauze // Le Monde. – 2003. – 7 février. – P. 2.
46. Krauze J. Notre démocratie peut sortir renforcée de la crise politique / J. Krauze // Le Monde. – 1996. – 11 janvier. – P. 3.
47. Krawcewicz P. Rola i znaczenie Polski w polityce zewnętrznej Unii Europejskiej i NATO / P. Krawcewicz // Aktualny problem i międzynarodnych відносин : збірник наукових праць. – К., 2008. – Вип. 79, ч. 1 : Європейська інтеграція: досвід Польщі та перспективи України. – С. 15, 18.
48. Krzemień E. Nasze okno na Zachód / E. Krzemień // Gazeta Wyborcza. – 1994. – 16 września. – S. 2.
49. Krzemień E. Oriëntacja proeuropejska / E. Krzemień // Gazeta Wyborcza. – 1992. – 18 marca. – S. 1.

50. Kuźniar R. Wspólne połowanie na drodze do europejskiego zjednoczenia / R. Kuźniar // Przegląd Środkowoeuropejski. – 1998. – № 20–21. – S. 9–10.
51. Lemaître Ph. L'Europe des Quinze va étudier son élargissement à l'Est / Ph. Lemaître // Le Monde. – 1995. – 3 janvier. – P. 2.
52. Leparmentier A. Les Quinze ont approuvé un texte commun sur l'Irak / A. Leparmentier // Le Monde. – 2003. – 18 février. – P. 4.
53. Magierowski M. Najważniejszy wierzchołek trójkąta weimarskiego / M. Magierowski // Rzeczpospolita. – 2006. – 6 grudnia. – S. 2.
54. Mecner F. Trójkąt Weimarski we Wrocławiu / F. Mecner, R. Krapiec // Gazeta Wyborcza. – 2003. – 9 maja. – S. 10.
55. Nougayrede N. La victoire de la droite à Varsovie / N. Nougayrede // Le Monde. – 1997. – 23 septembre. – P.3.
56. Olechowski J. Trójkąt Weimarski do reanimacji / J. Olechowski // Rzeczpospolita. – 2006. – 2 grudnia. – S. 6.
57. Parzymies S. Francja: mocarstwo zanikające? / S. Parzymies // Dokąd zmierza świat? / [pod red. A. Rotfelda]. – Warszawa, 2008. – S. 373–388.
58. Parzymies S. Francja wobec jedności Niemiec / S. Parzymies // Sprawy międzynarodowe. – Warszawa : PISM, 1990. – № 7–8. – S. 63–84.
59. Parzymies S. Interesy partnerów współpracy weimarskiej / S. Parzymies // Przegląd Środkowoeuropejski. – 1998. – № 20–21. – S. 8–9.
60. Parzymies S. Perspektywy stosunków polsko-francuskich // Stosunki międzynarodowe. – Warszawa : PISM, 1989. – № 5. – S. 33–47.
61. Parzymies S. Trójkąt Weimarski w poszerzonej Unii Europejskiej / S. Parzymies // Sprawy międzynarodowe. – 2004. – № 2. – S. 21–43.
62. Parzymies S. Trójkąt Weimarski w poszerzonej Unii Europejskiej / S. Parzymies / Szczyt Trójkąta weimarskiego w Nancy / [pod red. J. Kozłoskiej, J. Marszałek-Kawy]. – Toruń : Adam Marszałek, 2005. – S.15–45.
63. Parzymies S. Unia Europejska a Europa Środkowa: polityczne aspekty współpracy / S. Parzymies. – Warszawa : Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych, 1997. – 159 s.
64. Pietraszewski M. Wypowiedź J. Chiraka na konferencji prasowej / M. Pietraszewski // Gazeta Wyborcza. – 18 lutego 2003. – S. 3.
65. Polska polityka zagraniczna: kontynuacja czy zerwanie? Dyskusja z udziałem polityków, ekspertów, dziennikarzy. – Warszawa : Fundacja S. Batorego, 2004. – 85 s.
66. Przybylski J. Rząd chce tarczy nad Warszawą / J. Przybylski // Rzeczpospolita. – 2006. – 4 września. – S. 8.
67. Ravenel B. Dix pays d'Europe signent une lettre en faveur de la champagne de Washington contre Bagdad / B. Ravenel // Le Monde. – 2003. – 6 février. – P. 4.
68. Reiter J., Cichocki M. Trójkąt Weimarski. Usuwanie przeszkód / J. Reiter, M. Cichocki // Rzeczpospolita. – 2004. – 29–30 maja. – S. 9.
69. Rowiński J. Biała księga z Cannes o warunkach uczestnictwa w Jednolitym rynku UE / J. Rowiński // Wspólnoty Europejskie. – 1997. – № 10. – S. 31–46.
70. Rumut K. Państwa członkowskie Trójkąta Weimarskiego wobec wybranych problemów politycznych za prezydentury Lecha Kaczyńskiego / K. Rumut // Polityka zagraniczna Polski. Wybrane zagadnienia i problemy / [pod red. P. Bajora, T. Młynarskiego]. – Kraków : Koło Studentów Stosunków Międzynarodowych UI, 2012. – S. 65–71.
71. Rybiński M. Odnowiony trójkąt / M. Rybiński // Rzeczpospolita. – 2003. – 10 maja. – S. 8.
72. Sadecki J. Będą pikniki weimarskie. Spotkanie szefów dyplomacji Polski, Francji i Niemiec / J. Sadecki // Rzeczpospolita. – 2000. – 8 czerwca. – S.10.
73. Stankiewicz A. Polska nie może stać z boku. Strategiczne partnerstwo z USA. Dalsze rozszerzanie NATO i UE / A. Stankiewicz, P. Śmiłowicz // Rzeczpospolita. – 2003. – 23 stycznia. – S. 8.
74. Szeptycki A. Francja czy Europa? Dziedzictwo generała de Golle'a w polityce zagranicznej V Republiki / A. Szeptycki. – Warszawa : Wydawnictwo SCHOLAR, 2005 – 379 s.
75. Szczerba J. Przyjapiele z Europy / J. Szczerba // Gazeta Wyborcza. – 2002. – 15 października. – S. 8.
76. Śliwiński K. Bon-jour, Monsieur le Président / K. Śliwiński // Gazeta Wyborcza. – 1989. – 14 czerwca. – S. 1.
77. Thyrard J. Huzar-Weimar. Vers une volonté tripartite d'ancrage européen / J. Thyrard // Przegląd Środkowoeuropejski. – 1998. – № 20–21. – P. 59–62.
78. Vernet D. Vive la Pologne, Monsieur! / D. Vernet // Le Monde. – 1996. – 13 septembre. – P. 1, 4.
79. Wągrowska M. Poparcie dla polskich dążeń / M. Wągrowska // Rzeczpospolita. – 1998. – 23 lutego. – S. 8.
80. Zięba R. Główne kierunki polityki zagranicznej Polski po zimnej wojnie / R. Zięba. – Warszawa : Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2010. – 251 s.
81. Conférence de presse du Président de la République fédérale d'Allemagne et du Président de la Pologne, Paris 4 octobre 2004 // http://www.jacqueschirac-asso.fr/archiveselysee.fr/elysee/elysee.fr/francais/interventions/conferences_et_points_de_presse/1998/fevrier/fi003272.htmlCle.

В статье проанализированы предпосылки, которые сложились на трехстороннее сотрудничество между Польшей, Францией, Германией в 1991, а также указано на мотивацию и ожидания, которые руководили лидерами, политическими элитами стран; раскрыто явление “асимметрии” в веймарской дипломатии, как и основные направления сотрудничества, подведено итоги деятельности веймарских саммитов; указано на взаимозависимость экономического сотрудничества и сотрудничества в отрасли безопасности.

Ключевые слова: Веймарский треугольник, евроинтеграция, “тройанский конь”.

The article analyzes the conditions that contributed to the trilateral cooperation between Poland, France, Germany, in 1991, as well as attitudes, motivations and expectations, who led the leaders of the political elite; discovered the phenomenon of “asymmetry” in Weimar diplomacy; The basic directions of cooperation and results of Weimar summit; given the interdependence of European integration and security issues.

Keywords: Weimar Triangle, European integration, “Trojan Horse”.

УДК 94 (450): 282:314.742
ББК 63.3 (4 Іт)

Алла Горбенко

СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ КАТОЛИЦЬКИХ ІНСТИТУЦІЙ СЕРЕД ІМІГРАНТІВ У РИМІ

Стаття присвячена соціальній діяльності католицьких інституцій серед іммігрантів в італійській столиці на початку 80-х років ХХ ст., коли значно зріс потік іммігрантів до країни, і в наш час. Розглядає історію створення спеціальних організацій для опіки над мігрантами та методологію їх роботи.

Ключові слова: імміграція, соціальна діяльність, опіка, Католицька Церква, Рим, “Карітас”.

Італія, досягнувши досить високого рівня добробуту та поваги до прав людини, стала країною, яка приваблює тисячі іммігрантів. Темпи зростання та масштаби імміграції поставили перед італійським суспільством завдання розробки адекватних заходів, які б з одного боку регулювали інтенсивність міграційних потоків, а з іншого – забезпечували б захист елементарних прав мігрантів. Ініціювала та фактично очолила цей процес в Італії Католицька Церква. І причиною цього стала низка факторів. По-перше – це місцезнаходження самого Святого Престолу. По-друге, відстежуючи проблему міграцій вже понад сто років, представники Церкви здобули чималий досвід супроводу та опіки над італійськими емігрантами. Також цілком закономірно, що Рим, як столиця і великий мегаполіс, став місцем осідання і транзиту великої кількості мігрантів, а як центр католицизму – місцем появи та генерації ініціатив Церкви у міграційному полі. Тому метою цієї статті є відстеження процесу створення і розгортання діяльності структур для іммігрантів та стислий аналіз їх роботи. У ході дослідження ми спиралися на звіти пасторальних органів “Карітас”, матеріали, розміщені на їх інтернет-ресурсах, та на праці окремих італійських авторів.

Насамперед зазначимо, що в опрацьованій нами літературі Рим часто називають столицею іммігрантів. І небезпідставно, оскільки на початках інтенсифікації міграційних потоків до Італії в ньому зосереджувалося 22,5% усіх іммігрантів країни та 90,6% усіх іммігрантів регіону Лаціо [3, р.337]. Протягом наступних десятиліть ця тенденція майже не змінилася.

Лідером у процесі організації соціальної роботи серед іммігрантів є пасторальний орган Єпископської конференції Італії “Карітас”, що має дуже розгалужену структурну мережу як на національному рівні (“Карітас Італія”), так і регіональних, місцевих рівнях (дієцезійні та парафіяльні “Карітаси”), а також на міжнародному (“Карітас Європа”, “Карітас Інтернаціоналіс”). У Римі, звичайно, це “Карітас Рим”, який діє вже більше тридцяти років. Він був створений 10 жовтня 1979 р. Один із його засновників і перший директор дон Луїджі Ді Лієгро став натхненником організації допомоги іммігрантам та

вивчення міграційної ситуації. У своїй книзі “Планета імміграція. Від конфлікту до солідарності” Л. Ді Лієгро зазначав, що “Карітас” – це виразник солідарності Церкви. І, хоча, організація створює величезні проекти і часто сама фінансує їх, залучаючи широке коло волонтерів, Ді Лієгро називає основним її завданням апелювати до людського сумління, формувати суспільну свідомість, надихати і спонукати до милосердя. Також він підкреслює, що “Карітас” не претендує на ексклюзивну унікальність, а є готовим до співпраці з іншими організаціями, як церковними, так і світськими [3, р.26–27].

Історично першою структурою для іммігрантів став, створений 6 січня 1981 р. у системі “Карітас Рим”, Центр звернень для іноземців на вул. Зоколлетте (Centro d’ascolto Stranieri)* [3, р.343]. На підтвердження слів про лідерство Церкви наведемо такі факти: перший закон про імміграцію був прийнятий парламентом Італії у 1986 р., а тільки в 1989 р. був заснований перший спеціальний комунальний відділ імміграції при столичному муніципалітеті (Ufficio speciale immigrazione del Comune capitolino) [1, р.90]. Окрім вирішення основних проблем, метою його діяльності також визначалось: координація різних проектів “Карітасу Рим” для іммігрантів і технічна та організаційна підтримка проектів дієцезії Риму, окремих парафій чи релігійних інституцій. З першого ж ранку роботи центру не бракувало користувачів. Уже в 1989 р. він приймав до 200 осіб щоденно [3, р.344]. За 1990 р. було зареєстровано 10397 тих, хто вперше звернувся по допомогу [2, р.334].

Обов’язками цього та й усіх інших центрів звернень є: надання інформації, реєстрація тих, хто звернувся по допомогу, проведення індивідуальної співбесіди та фіксація особистих, сімейних, професійних даних, видача посвідчення, пред’явлення якого забезпечує доступ до інших видів допомоги в системі “Карітасу”, поновлення посвідчень, взаємодія з парафіями та релігійними згромадженнями щодо надання тимчасового житла іммігрантам, які перебувають в особливо скрутному становищі, сприяння у вирішенні конфліктних ситуацій між місцевим населенням та іммігрантами. За результатами співбесід формулюється проблема (запит) та розписується її поетапне вирішення. Працівники центру взаємодіють з квестурами (поліцейськими управліннями), з комунальними відділами імміграції. Також у центрі надається допомога з придбання авіа та залізничних квитків, оплата камер зберігання багажу, забезпечення немовлят молоком та необхідними речами. При підтримці волонтерів у центрі діє школа вивчення різних рівнів італійської мови та курси малювання, що пришвидшує соціалізацію й інтеграцію іммігрантів [3, р.344].

Окрім надання допомоги так званого першого рівня (тимчасове проживання, одяг, їжа та засоби гігієни, вивчення мови), центр намагається відповідати і на більш складні запити (супровід до медичних та адміністративних установ, фінансова допомога, запис дітей до навчальних закладів). Також у центрі надаються юридичні консультації щодо легалізації перебування в Італії, щодо поновлення документів, процедури об’єднання родини тощо [6]. За 33 роки діяльності ця структура перетворилася на досвідчений управлінський центр, що координує усі проекти, які стосуються імміграції.

Важливим моментом у діяльності центру була організація ведення документації, в якій фіксувалася інформація про іммігрантів, що звертаються по допомогу. Так центр став місцем накопичення цінних статистичних даних, на основі яких вивчаються соціально-економічні характеристики явища. З метою аналізу інформації та проведення досліджень центр налагодив співпрацю з університетами та громадськими організаціями. Дуже скоро підтвердилася далекоглядність такої діяльності.

Центром звернень для іноземців був організований притулок на вул. Марсала (Ostello della Caritas di via Marsala). Згодом він отримав ім’я Луїджі Ді Лієгро, який

* Оскільки італійське слово “ascolto” перекладається як “вислуховування”, ми використовуємо термін “центр звернень”, що є авторським перекладом і, на нашу думку, є більш логічним, милозвучним та не змінює суті поняття.

знову ж таки ініціював його створення. 10 квітня 1983 року Ді Лієгро опублікував лист-звернення “Західний рай закінчується на вокзалі Терміні”, в якому, апелюючи до уряду та представників місцевих адміністрацій, описував ситуацію біженців та іммігрантів в італійській столиці, число яких стрімко збільшувалося. В результаті він домогся розміщення 130 іммігрантів у приміщеннях чернечих згромаджень Риму та виділення мером Уго Ветере 50 млн лір для найнагальніших заходів “Карітасу” [1, р.176]. 26 липня 1984 р. у найважливіших періодичних виданнях надрукував відкритого листа, у якому звертався до керівництва державної залізниці, Міністерства транспорту та римського муніципалітету з проханням сприяти у створенні притулку неподалік вокзалу Терміні. І вже 15 жовтня 1984 р. була підписана угода між муніципалітетом Риму, “Карітасом Рим” та Державною залізницею про створення притулку, урочисте відкриття якого відбулося 27 квітня 1985 р. [1, р.178–179]. З самого початку діяльності притулку більшість користувачів становили іммігранти. Так, у 1989 р. їх кількість складала 50,7% [3, р.352].

Менші за розмірами притулки були створені на околицях міста. Наприклад, сімейний будинок у зоні Фідене, який за 1989 р. прийняв 3213 осіб, та центр Санта Г'ячінта (Santa Giacinta) у Понте Казіліно, для потреб якого міська влада надала приміщення колишньої фабрики [3, р.355]. За 24 роки діяльності центр значно розширив види діяльності (сьогодні там діє бібліотека, мультимедійний клас, майстерня кераміки, спортивна зала, стоматологічний кабінет тощо) і перетворився у справжнє “містечко солідарності” [15].

З початком 1990-х років імміграційні потоки в Італії значно інтенсифікувалися. Стало очевидним, що імміграція стає частиною буденного життя італійців. Переважно однорідне в етнічному, культурному та релігійному плані італійське суспільство почало сприймати таку реальність неоднозначно. В країні розгорнулася широка громадська дискусія. Один із перших резонансних випадків теж стався в столиці. У липні 1990 р. після закінчення чемпіонату світу з футболу в Римі італійські мас-медіа виявили, що для облаштування території та околиць вокзалу Терміні з них були виселені всі безхатченки та іммігранти без надання їм будь-якої допомоги. Біля двох тисяч іммігрантів (майже всі легальні) знайшли притулок на покинутій фабриці макаронних виробів “Пантанелла”, де проживали в абсолютно нелюдських умовах. Влада столиці виявилася неготовою до вирішення такого роду проблем і дозволила поширитися панічним і ворожим настроєм серед населення. Л. Ді Лієгро виступив проти примусового виселення нелегалів та спробував налагодити діалог та співпрацю з владними інституціями [1, р.171]. “Карітас Рим” організував надання допомоги мешканцям “Пантанелли”, через що наразився на критику. В жовтні у внутрішньому дворі фабрики за підтримки “Карітасу” навіть була відкрита невелика медична амбулаторія, проте вже в лютому 1991 р. остання група іммігрантів була насильно виселена з приміщень [1, р.184]. Тому стала очевидною неготовність адміністративних структур і суспільства до розв'язання подібних проблем та незамінність соціальних проектів Церкви.

До структур, організованих “Карітасом” на початку 90-х рр., належить ряд їдалень, зокрема в Остії (зона Прімавалле) та в центральному кварталі Колле Оппіо. Щодо їх користувачів, то і в цьому випадку чотири п'ятих усіх відвідувачів їдалень становили іммігранти [3, р.347]. Згідно з методологією роботи “Карітасу” їдальні не тільки пропонують гарячу їжу, але й проводять моніторинг основних проблем іммігрантів, залучають до роботи членів парафіяльних громад та всіх небайдужих волонтерів. Обов'язковою є присутність одного священника та двох черниць [3, р.348].

Одним із напрямів роботи столичного “Карітасу” стала опіка над дітьми іммігрантів та неповнолітніми, позбавленими батьківської опіки. З 1990 р. до імміграційної сфери “Карітасу Рим” входить дитячий садок “Маленький світ” (Piccolo Mondo), який приймає дітей віком від 3 місяців до 3 років. Метою створення такого закладу стало сприяння зменшенню кількості репатріацій дітей іммігрантів, сприяння об'єднанню

сімей [10]. 30 травня 1990 р. він став співзасновником міжкультурного центру “Блакитне небо” (“Cielo Azzurro) для дітей іммігрантів віком від 3 до 6 років [1, р.183]. У 2010 р. на кінофестивалі у Римі був презентований документальний фільм про діяльність центру під назвою “Під блакитним небом” [7]. У 2001 та 2003 роках “Карітас Рим” заснував ще два центри для матерів-іноземок з малолітніми дітьми: “Дім Крістіана” (Casa di Cristian) та Дім імені Непорочного Зачаття (Casa dell’Immacolata). Тут жінки з дітьми, позбавлені будь-якої опіки і, які часто є жертвами насилля, можуть отримати притулок, найнеобхіднішу допомогу, включаючи медичну, психологічну та юридичну [13]. Також діє спеціальний центр для неповнолітніх іноземців (Centro Pronto Intervento Via Venatro) [13]. Згідно з останніми офіційними даними із сайту “Карітас Рим”, усі структури для іммігрантів умовно об’єднані у так звану “зону імміграції” (area immigrazione). До неї входять: Центр звернень на вул. Зокколетте та в Остії, соціально-освітня служба для неповнолітніх “Маленький світ” (L’Asilo Nido Piccolo Mondo), центр звернень Ferrhotel, дім-притулок Monteverde та центр для найбільш вразливої категорії. Центр звернень Ferrhotel розпочав роботу у 1999 р. і приймає чоловіків, що чекають на отримання статусу біженця. Центр прийняття в Остії, розташований на Набережній Тосканеллі, був створений ще у 80-х рр. Виконує характерні для такої установи функції: забезпечення найнеобхіднішими засобами, надання юридичних консультацій, орієнтування в системі захисту мігрантів тощо [10]. Дім-притулок у районі Монтеверде діє з 1986 р. приймає сім’ї іммігрантів, що з’являються на території парафії. Надає психологічну допомогу, допомагає вивчити мову, організував майстерню шиття та вишивки. Сьогодні усі ці організації діють спільно з Муніципальним управлінням соціальної політики Риму (Assessorato alle politiche sociali del Comune di Roma) [6].

Нелегальні іммігранти позбавлені можливості отримати будь-яку медичну допомогу, а до прийняття законів № 416 від 1986 р. та № 39 від 1990 р. їм не могли отримувати і легальні. Тому першими, хто зайнявся цією проблемою, теж стали співробітники “Карітасу”. У 1983 р. поряд із притулком на вул. Марсала була організована амбулаторія для надання базової медичної та психологічної допомоги [1, р.171]. Спочатку амбулаторія розмістилася в приміщенні, наданому отцями салезіанами, а вже згодом – у виділеному залізницею [3, р.356]. Санітарні структури “Карітасу” із самого початку діяльності організовували співпрацю з іншими як церковними, так і світськими організаціями. Наприклад, з Товариством Св. Егідія, Генеральним союзом палестинських фармацевтів, Армією порятунку, з центром “Карітасу” “Допомога Життю”, університетом “Ла Сапієнца”, окремими кафедрами інших навчальних закладів, психіатричними амбулаторіями, тощо. З моменту створення і до 1989 р. були надані повністю безкоштовні медичні послуги майже 45 тис. особам з 75 країн світу [3, р.357–358]. З березня 1989 р. для потреб цього закладу в парафіях був організований збір ліків, надлишок яких відправлявся до країн Третього світу. У 1984 р. на базі амбулаторії Вищий інститут охорони здоров’я країни та Інститут раку з м. Вашингтона реалізували проект з безкоштовного обстеження близько 3 тис. одиниць крові на СНІД та інші інфекційні захворювання. Так амбулаторія набула незамінної ролі для епідеміологічних спостережень в столиці [3, р.359–360].

Згодом структура отримала назву поліамбулаторія, оскільки розширила спектр послуг, включаючи дрібні хірургічні втручання та спеціалізовану допомогу (кардіологія, пульмонологія, ортопедія, отоларингологія, консультації окуліста та акушер-гінеколога) [3, р.358]. Невелика амбулаторія з базовими спеціалістами почала діяти і при Центрі звернень в Остії [3, р.360]. У січні 1987 р. “Карітас Рим” створив пересувний медичний центр для ромів, яких у той час в столиці нараховувалося майже 5 тис. осіб [1, р.360].

У лютому 1990 р. “Карітас Рим” виступив одним із засновників Товариства медицини міграцій – SIMM (Società di Medicina delle Migrazioni), завданнями якого є моніторинг проблеми, фіксація особливих випадків, планування діяльності, залучення фі-

нансової та волонтерської допомоги. Того ж року виступив одним із організаторів другого міжнародного конгресу “Медицина і міграції”, який проходив з 11 по 13 липня в Римі. [3, р.361–362]. Результати роботи у сфері організації медичної допомоги мігрантам, свої висновки та спостереження “Карітас Рим” (у співавторстві) опублікував у трьох спеціальних виданнях – “Імміграція та здоров’я: право на папері?” (1996), “Право іммігрантів на здоров’я” (2002) та “Охорона здоров’я іммігрантів у місцевій політиці” (2010) [9; 12].

Ді Лієгро переймався не тільки проблемами імміграції у столиці, а й був чутливий до ситуації в інших регіонах країни. Так, після чисельних висадок албанців на берегах Пульї він надсилає делегації з римської дієцезії до дієцезії Тірани, які протягом наступних чотирьох років організують ряд спільних організаційних та інформаційних заходів під назвою “проект Албанія” [1, р.185].

Окремим важливим сегментом роботи “Карітасу” є популяризація ідей солідарності серед парафій римської дієцезії. Так, у 1989 р. релігійні інститути та парафії переобладнали для іммігрантів більше 100 приміщень. При парафії Св. Джованні Ді Торре Маура громада організувала невеликий центр звернень на 10 місць із кухнею та салоном, який використовувався для зустрічей іммігрантів. А в Остії кілька італійських сімей орендували житло для іммігрантів [3, р.364]. При Інституті сестер Успіння та підтримці парафії св. Роберто Белларміно і дієцезійного карітасу на вул. Романія створено центр допомоги материнству та допомоги родинам іммігрантів [3, р.364].

Християнська громада пішла назустріч духовним і релігійним потребам іммігрантів. 24 березня 1990 р. “Карітас” зініціював курс “Щоб познайомитися з ісламом”, покликаний налагодити міжрелігійний діалог між місцевим населенням та іммігрантами-мусульманами [1, р.184]. У 1990 р. при парафії Різдва Христового на вул. Галлія був створений так званий “куток ісламу”. Це були приміщення старого кінозалу, які відводилися для проведення молитов. Крім того прихожани та мешканці кварталу допомагають утримувати невеликий центр звернень. Парафія Св. Сільвії надала приміщення для автономної діяльності іммігрантів, а на вул. Інноченцо IV при “Карітасі” створено асоціацію вихідців з Філіппін та Каповерде. Тут же була створена португальська школа, якою опікувалися семінаристи-єзуїти [3, р.366–367].

З 1998 р. “Карітас Рим” бере участь у видавництві путівника “Іммігранти в Римі. Місця зустрічей та молитов”, яких вийшло вже 15. Путівник містить дані про релігійну приналежність мігрантів (у абсолютних та відсоткових показниках), перелік культових місць з адресами, іменами відповідальних та розкладом богослужінь [11].

Також “Карітас” столиці співпрацює з відповідними структурами та парафіями інших міст регіону Лаціо. Першу регіональну конференцію, присвячену співпраці щодо проблеми іммігрантів, організував монсеньйор П’єтро Гассбарі ще у липні 1990 р. До діяльності серед іммігрантів залучилися і ряд інших католицьких організацій. Починаючи з 1989 р., на сторінках власного видання розпочала кампанію із сенсибілізації громадської думки “Католицька дія” (L’Azione Cattolica). А Товариство Св. Егідія створило ряд шкіл для іммігрантів у Римі та деяких інших італійських містах. Італійська філія Єзуїтської організації для біженців на площі Берніні створила центр для іммігрантів та біженців (Centro Astalli), в якому діє їдальня, пункт роздачі одягу, школа вивчення італійської, англійської, французької мов, юридична консультація та притулок на 70 місць [3, р.372–373].

У Римі, як центрі католицизму, присутні числені чернечі згромадження. Біля вокзалу Терміні отці салезіани підтримують діяльність невеликого притулку на 20 місць, який носить ім’я дона Боско ще з 1981 р. Неподалік станції сестри Ордену Непорочної Діви Марії утримують центр для жінок та дітей. У районі Челіо сестри Матері Терези з Калькутти створили два притулки (чоловічий і жіночий) [1, р.373].

Отці скалабрини (Конгрегація Св. Карла) мають столітній досвід опікування мігрантами. Великий внесок у генерацію ідей робить їхній Центр дослідження еміграції в Римі (CSER). Опікується біженцями, спеціалізуючись на юридичній допомозі, скалабринська асоціація ASPER (Associazione Scalabriniani Profughi Emigrati Rifugiati). Також вони створили Центральний відділ для студентів-іноземців в Італії UCSEI (Ufficio Centrale Studenti Esteri in Italia). У столиці ця організація опікується гуртожитком на 80 місць, який носить ім'я Папи Івана XXIII [3, р.375]. Поштові, електронні адреси та розклади роботи цих організацій можна знайти на інтернет-сайті <http://www.baobabroma.org>, який теж є проектом місіонерів і містить інформацію про іноземні громади Рима [5]. Вже більше 30 років діє організація ордену комбоніанців для опіки над мігрантами і біженцями – ACSE (Azione Comboniana Servizio Emigrati e Profughi) [5].

Церковне походження мають і такі дві організації: “Рух між нами” (Movimento tra noi) та Італійська професійна асоціація сімейних працівників (l'Associazione Professionale Italiana dei Collaboratori Familiari). Перша зародилася з невеликої парафіяльної організації у 1952 р. і займається прийняттям, опікою над паломниками та промоцією міжкультурного діалогу, друга зареєстрована у 1971 р. як церковна організація, займається опікою мігрантів та їх професійною підготовкою [4; 8].

Починаючи з часів прийняття першого закону про імміграцію № 943 у 1986 р., в Римі діє комітет усіх соціальних організацій як світських, так і церковних, що займаються проблемами іммігрантів. Однією з ініціатив комітету стало проведення 15 січня 1990 р. конференції, яка розглядала варіанти удосконалення закону № 418 від 1989 р. Одним із учасників конференції був віце-президент Ради міністрів Клаудіо Мартеллі, чийм ім'ям називають наступний закон про імміграцію № 39 від 1990 р. – так званий “закон Мартеллі” [3, р.378].

Таким чином, церковні інституції були одними із перших, які звернули увагу на проблему імміграції в країні і, створивши розгалужену мережу організацій для вирішення найнагальніших проблем іммігрантів, заклали міцний фундамент для організації подальшої соціальної роботи в країні. З самого початку їх діяльності намагалися більш ґрунтовно підходити до проблеми, не обмежуватися асистенціалізмом, а й дбати про духовну опіку, сприяти інтеграції іммігрантів до нового суспільства, вчити їх бути самостійними та відповідальними за власне життя. Беручи до уваги відсутність спеціальних медичних установ для іммігрантів, “Карітас” проводив величезну роботу в цьому полі, а головне – він розробив точний і вмотивований орієнтир для подальшої роботи.

Діяльність Церкви характеризується як масштабністю, так і різноманітністю проектів. Велике значення мала своєчасна організація моніторингу та дослідження проблеми, промоційної діяльності та сенсibilізації громадської думки. Треба констатувати, що сьогодні представники Церкви присутні майже на усіх національних та регіональних обговореннях імміграційних проблем. Ця діяльність виявилася продуктивною і створила можливість досягати позитивних результатів, а досвід став корисним для послідовників. Хоча “Карітас” і позиціонує себе як надихаючу організацію, він продемонстрував, що може діяти і за рахунок власних ресурсів та активно їх залучати. Щодо недоліків та негативних сторін, то можемо назвати брак коштів. Гіркоти додає критика з боку частини суспільства, що є противником лояльності до іммігрантів. Є розбіжності у поглядах і в самому клерикальному середовищі. Тому діяльність Католицької Церкви серед іммігрантів почала виконувати і навчально-виховну функцію. Популяризуючи солідарність та часто випереджаючи державу, вона сприяє зменшенню напруги у суспільстві. Звичайно, що більшість проектів, які реалізують центри для іммігрантів, зокрема в Римі, – це тільки часткове вирішення проблеми, однак їх діяльність демонструє здатність залучати до співпраці й інші сили і підтримує віру в можливість їх вирішення.

1. Badaracchi L. Luigi Di Liegro. Profeta di carità e giustizia / Badaracchi Laura. – Torino : Edizioni Paoline, 2007. – 220 p.

2. Dossier Statistico Immigrazione Caritas Migrantes 1997. – Roma : Anterem, 1997. – 351 p.
3. Di Liegro L. Il pianeta immigrazione: dal conflitto alla solidarietà / Di Liegro L., Pittau F. – Roma : Edizione Dheoniane, 1990. – 502 p.
4. Api-Colf. La nostra storia [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.api-colf.it>.
5. Baobab. Comunità immigrate a Roma [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.baobabroma.org>.
6. Conoscere per accogliere. Scheda progetto per l'impegno di volontari in servizio civile in Italia [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.caritasroma.it/wp-content/uploads/2013/06/CONOSCERE-PER-ACCOGLIERE.pdf>.
7. Celio Azzurro, quell'asilo molto speciale raccontato da Edoardo Winspeare [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: http://roma.corriere.it/notizie/arte_e_cultura/10_aprile_30/winspeare-celio-azzurro-deleo-1602937053609.shtml.
8. Il movimento tra noi [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.movimentotranoi.it/chi-siamo/il-movimento>.
9. Immigrazione e salute un diritto di carta? [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.caritasroma.it/wp-content/uploads/2010/09/salute-di-carta-1996.pdf>.
10. I centri che fanno riferimento all'Area immigrati [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.caritasroma.it/attivita/nel-territorio/immigrati>.
11. Immigrati a Roma e provincia. Luoghi di incontro e di preghiera [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.caritasroma.it/wp-content/uploads/2014/01/scheda-guida-2014.pdf>.
12. La tutela della salute degli immigrati nelle politiche locali [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.caritasroma.it/2010/09/la-tudela-della-salute-degli-immigrati-nelle-politiche-locali>.
13. Progetto per le Case accoglienza madri-bambini [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.caritasroma.it/cosa-puoi-fare/fai-una-donazione/progetti-di-solidarieta/la-casa-esiste-gia>.
14. Pronto intervento minori via Menafro [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.caritasroma.it/cosa-puoi-fare/fai-una-donazione/progetti-di-solidarieta/centri-di-pronto-intervento-minori-della-caritas-roma-di-via-venafro>.
15. Solidarietà: Piccolo Mondo, a scuola di integrazione [Risorsa elettronica]. – Modalità di accesso : URL: <http://www.romasette.it/modules/news/article.php?storyid=5525>.
16. Ultim'ora: Santa Giacinta, cittadella della solidarietà [Risorsa elettronica]. – Modalità di access : URL: <http://www.romasette.it/modules/news/article.php?storyid=3080&keywords=anto>.

Статья посвящена социальной деятельности католических институтов среди иммигрантов в итальянской столице в начале 80-х годов XX в., когда значительно возрос поток иммигрантов в страну, и в наши дни. Рассматривается история создания специальных организаций для опеки над мигрантами и методология их работы.

Ключевые слова: иммиграция, социальная деятельность, опека, Католическая церковь, Рим, “Каритас”.

The article is devoted to the social activities of Catholic institutions among immigrants in the Italian capital since the beginning of the 80's of the 20th century when significantly increased flow of immigrants to the country to this day. Consider the history of special institutions for the care of migrants and their work methodology.

Keywords: immigration, social activities, care, Catholic Church, Rome, “Caritas”.

УДК 801.81: 94(47+57) “1941/1945”

ББК ТЗ (4 Укр) 624.5,01

Ольга Мазурок

ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЖІНОК ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Розглянуто проблему злочинної діяльності партизанських з'єднань у Західній Україні в період передислокації стосовно жіночої частини населення. Проведено аналіз факторів впливу, причин та особливостей ставлення радянських партизанів до населення Західної України загалом та жінок зокрема. За архівними матеріалами розкрито характер злочинної діяльності по відношенню до жіночої частини населення. Визначено причини агресивного ставлення радянських партизанів до населення західних областей України.

Ключові слова: українська жінка, Друга світова війна, партизани, мародерство, розбій, сексуальні злочини, окупація.

Сьогодні проблеми впливу воєнних дій та окупації на різні групи населення дедалі активніше висвітлюються в науковій періодиці. Проте багато питань, які досі ще не мають відповідей, потребують глибокого й деталізованого аналізу, а їх широкий спектр зумовлює виокремлення та вивчення певних аспектів та особливостей, що в перспективі допоможе скласти цілісну картину історичних подій. Лише порівняно недавно дослідники України почали вивчати архівні матеріали, які за часів СРСР були закриті для широкого доступу науковців. І їх аналіз свідчить про зовсім іншу соціальну ситуацію в Україні періоду Другої світової війни, причому кардинально відмінну від тієї, яка ще донедавна вважалася офіційно правильною, а подекуди такою й вважається. І якщо партизанський рух, діяльність ОУН і УПА, а також соціальні, економічні, політичні події зазначеного періоду зараз активно досліджуються й дебатовуються в наукових колах та соціумі, то діяльність партизанських загонів та її вплив на становище української жінки періоду Другої світової війни практично не були досліджені.

Як бачимо, цей напрям наукових розвідок є актуальним для історичної науки не тільки України, а й світу загалом.

Аналіз наукових публікацій із зазначених проблем свідчить про побіжне й досить спорадичне їх вирішення [3; 4]. Тобто в цих та інших працях аналіз впливів партизанських загонів на життя жінок як окремої групи населення не проводився, а розглядався у контексті діяльності партизанів. Першими, хто торкнувся даного питання, були науковці української діаспори [1; 2]. Проте в ті часи (1950–1960 рр.) вони були позбавлені доступу до архівних фондів в Україні, тож їхні дослідження ґрунтуються переважно на спогадах очевидців.

Очевидно, що діяльність радянських партизанів періоду Другої світової війни та їх злочини проти цивільного населення, зокрема жінок, потребує системного й комплексного дослідження із залученням досі невідомих широкому загалу архівних матеріалів та документів.

Зважаючи на викладене, **метою** нашого дослідження є аналіз злочинної діяльності радянських партизанів у період німецької окупації та її вплив на становище жінок Західної України.

Вивчення життя окремих груп населення дозволяє виокремити діяльність різних воєнних сил та їх вплив на жіночу частину суспільства на окупованих територіях.

Життя жінок на Західній Україні в період окупації позначилося широким спектром зовнішніх політичних, воєнних та ідеологічних факторів, що вплинули на побудову їхніх стратегій виживання та морально-психологічного стану. Саме тому для виявлення детальних характеристик становища жінок на західноукраїнських окупованих територіях слід розглянути побудову відносин та політики всіх воюючих сторін щодо простого населення у складі лише жінок чи в процесі виділення їх як окремої групи.

Реалії окупації, співпраця з ОУН та УПА, партизанськими загонами становили невід'ємну частину дійсності, до якої жінкам доводилося пристосовуватися задля збереження власного життя та забезпечення родин засобами до виживання, а також реалізації себе як особистості, висвітлення своїх політичних переконань і прагнень. Незважаючи на всі складнощі війни й окупації, жінки Західної України були активними учасниками підпільних організацій, брали участь у воєнних діях, працювали у медичних службах.

Тому, очевидно, що жінки нерідко були суб'єктами або учасниками описуваних подій і сповна зазнали поневірянь і злочинних дій з боку ворожих сил. Тим більше, що в силу своїх психологічних та фізіологічних особливостей вони в багатьох випадках ставали жертвами протиправної діяльності з боку чоловіків, які внаслідок атрофії свідомості, під впливом агресивної ідеології та під тиском воєнних реалій становили

для жінки реальну загрозу. Аналіз та переосмислення архівних матеріалів з використанням сучасних наукових поглядів дозволяє глибоко критично розглядати діяльність практично всіх організацій щодо жінки, хоч би який характер ця діяльність не носила.

Особливу увагу варто приділити діяльності партизанських загонів на територіях Західної України та їх впливу на жіночу частину населення. Упродовж тривалого часу діяльність радянського підпілля, зважаючи на жорстку ідеологічну політику СРСР, розглядалась однобічно, будь-які компрометуючі відомості всіляко приховувалися. Згідно з радянськими джерелами, партизанський рух був покликаний на боротьбу з ворогом та захист місцевого населення, що підтримувало всі дії партизанських загонів, які допомагали простому населенню, віддаючи частину здобутих трофеїв, за рахунок яких і відбувалося забезпечення провіантом самих загонів. Тож про жодні грабунки, мародерство, терор проти населення, про згвалтування жінок не могло бути й мови. Тривалий час була відсутня можливість роботи з досить великим масивом документів. Дослідники спиралися переважно на оцінки, які містилися в опублікованих доповідях та наказах Верховного Головнокомандуючого Й. Сталіна. Більш детальний аналіз партизанських загонів розпочався з 60-х років ХХ століття, проте вони теж мали високий ступінь ідеологічного впливу і цензури. Праці орієнтувалися на возвеличення народної боротьби, висвітлення організації та проведення вдалих диверсійних операцій, за основу бралися (або творилися) лише героїчні й позитивні образи партизанів як визволителів. Інформація, що стосувалася будь-яких порушень у партизанських загонах, не оприлюднювалася.

Спроби критичного аналізу партизанської діяльності були зроблені лише на сучасному етапі розвитку науки. Сьогодні гендерні історичні студії набувають особливого значення. Тому важливо виокремлювати впливи будь-яких процесів на жіночі долі, й негативних у тому числі. Діяльність партизанських формувань на українських землях та їх впливи, а також взаємовідносини з жіночою частиною суспільства, їх репресивну, злочинну діяльність проти цієї незахищеної суспільної когорти необхідно розглядати для побудови повного розуміння становища жінки на окупованих територіях.

Діяльність партизан, безумовно, варто розглядати як один із факторів, що впливав на повсякдення жінки в умовах воєнної дійсності, формував необхідність взаємодії чи навпаки, уникнення співпраці з окремими політичними та військовими силами, та ставав основоположним у прийнятті рішень і формуванні симпатій.

Основа для вивчення впливів партизанів на жіночу частину населення становлять архівні документи. Зокрема, відомості про дії партизан проти місцевого населення, включаючи жінок на Західній Україні, вміщують документальні матеріали ОУН та УПА. Стимуляцією до детального висвітлення діяльності партизан з боку підпільників було намагання вивчити всі сторони їхнього життя й у подальшому використовувати здобуту інформацію для захисту та ведення більш вдалої боротьби і пропаганди, покращення роботи агентури. Варто звернути увагу й на матеріали та документи партизанів, як доповідні записки, так і протоколи допитів дезертирів, що також містять інформацію про злочинні дії. Слід зважити на високий ступінь достовірності свідчень учасників партизанського руху, адже в СРСР за надання хибних свідчень та інформації жорстоко карали. Об'єктивну оцінку подій дають також свідчення очевидців. Самі жінки довго замовчували злочинні дії проти них, адже боялись осуду суспільства. З іншого боку, наштотувалися на нерозуміння або й зневажливість із боку влади [18, арк.147].

Основні джерела з вивчення даного питання стосуються періоду активної діяльності партизанів на Західній Україні, яка підтримувалася рішеннями радянської влади про передислокування на захід України загонів з Білорусії, Росії та Північно-Східної України, що відбулося у 1942-1943 роках. Неконтрольована злочинна діяльність партизан проти місцевого населення, включаючи жінок, тривала до приходу на західноукраїнські землі радянської влади, яка запровадила більш систематизовані форми терору.

Прямо чи опосередковано процеси, що відбувалися на окупованих територіях, впливали на життя слабкої статі. Варто зазначити, що модель поведінки партизанів у різних регіонах щодо населення різнилася, особливо відмінною вона була на території Західної України. Однією з причин жорстокого поводження партизан на цих територіях було несприйняття радянської влади місцевим населенням. Таке налаштування породжувало примус до послуху методами терору. Жінка страждала від неправомірної поведінки так само, як інше населення, а подекуди навіть більше. У силу статевого статусу вони були особливо вразливими, адже війна несла за собою низьку моральність окремих її суб'єктів, а подекуди цілих угруповань [2, с.244–247].

Важливо зрозуміти причини особливо жорстокого ставлення до населення, включно з жінками, на територіях Західної України. Прихід радянських партизанів не сприймався населенням позитивно. Адже для простого люду партизани були прототипом радянської влади, окупацію якої тут згадували винятково негативно. Згідно з цим самі партизани ставилися до цих територій як до неблагоннадійних. Населення підпадало під підозри в колабораціонізмі, а також у підтримці ОУН та УПА, а це особливо жорстоко каралося партизанами. Про особливе ставлення радянської влади до населення цих територій свідчить і той факт, що до 1939 року командування проводило активну боротьбу проти сексуального та інших видів насилля з боку партизан над населенням, яке проживало на радянських територіях України, і карали подібні дії навіть розстрілами [11, арк.109]. Натомість на Західній Україні подібні дії набули широкого, масового характеру. Мала значний вплив на поведінку чоловіків, що входили до партизанських загонів, і сексуальна революція, яка відбулася в СРСР (20-ті роки ХХ ст.) і позначилася на населенні країни. Вплив мало також і пропаговане державою агресивне ставлення до релігії [4, с.67].

Розбійницька діяльність партизанів на Західній Україні набула значних розмахів. Самі керівники партизанського руху на місцях не контролювали своїх підлеглих, боячись від них розправи, або ж підтримували подібні дії. Так, 1944 року в Горохівському районі Волинської області, проводячи операції по селах, партизани гвалтували жінок. Свідком одного з таких випадків став старшина-лейтенант. Після заборони так чинити, партизани, погрожуючи йому пістолетом, і далі продовжували безчинствувати [5, арк.59]. Незадоволення нижчими ланками військових з боку командування відоме з радіограм самих партизанів. Засвідчується низька ефективність воєнних операцій та тенденції до зростання мародерства, неконтрольовані розстріли, а також грабування населення [8, арк.151–152]. Окрім розбою існували й випадки спрямування партизанів керівниками на злочинну діяльність.

Поводження партизан з місцевим населенням на Західній Україні, більшу частину якого становили жінки, виражалося в постійних погромах, грабежах і розбоях, існують і численні свідчення про гвалтування та катування жінок. Як приклад, опис ОУН становища на Поліссі за 1943 рік. У ньому засвідчено, що населення постійно грабувалося, тероризувалося, а партизани доволі часто були в нетверезому стані й гвалтували жінок [7, арк.1].

Одним із найпоширеніших злочинів партизанів проти місцевого населення був грабiж. Жінки лишалися без хатнього начиння, посуду, продуктів харчування. Без сумніву, що господині подібні дії переживали важко. Окрім їжі, партизани-розбійники відбирали й одяг, взуття, білизну, що в умовах окупації було дефіцитним. Жіночий одяг не був винятком. Відбирали вбрання переважно для жінок, що жили спільно з партизанами, і це явище набуло поширення ще до приходу партизанів на західноукраїнські землі [16, арк.159]. А жіноцтво, яке перебувало в лавах партизан, не гребувало нагодою отримати обнови.

Мали місце випадки, коли грабiж чинили особисто жінки, що перебували в складі партизанських з'єднань. Виконуючи роботу кухарок та живучи в статусі дружин,

нерідко одружених партизан, вони мали захист із боку чоловіків. Жінки намагалися збагатитися при грабунках партизан, поповнивши власні трофейні гардероби речами місцевих жительок. Про це йдеться в доповідних записках партизанів, у яких також містяться переліки відібраних прикрас, одягу та білизни. Грабували й чоловіки-партизани [9, арк.149–151]. Кожен намагався приховати щось для дружини чи доньки, які чекають удома. Окремі речі самі командири примушували збирати для своїх дружин. Так, “польовій дружині” А.Федорова – Уляни Макагон – рядові приносили цілі валізи одягу, білизни та взуття, і все це було відібране в простих жінок [17, арк.88].

Згадки про грабунки містяться й у партизанських зверненнях. Зокрема, у скарзі партизанів згадується випадок про розграбовування майна і жіночого одягу, яке вони фактично без потреби відбирали в населення. На запитання про причини такої поведінки, партизан, до якого зверталися, повідомив, що збирається відвезти його дружині або ж використати для обміну [15, арк.69–71]. Відібране майно можна було виміняти на спиртні напої чи особисті речі.

Звичайно, що жінки намагалися вберегти бодай частину цінного від партизанів. Ці спроби майже завжди закінчувалися невдачею, адже при спротиві поведінка грабіжників набувала ще більш жорстокого характеру. Зокрема, трошилися меблі, посуд, продукти, що не віддавали партизанам, такі відбиралися або ж демонстративно розсипалися по підлозі [10, арк.42].

У спогадах жительки села Стара Рафалівка Рівненської області є згадки про грабунки населення, під час яких партизани не зважали на вік чи стать. У самої оповідачки було відібрано останній верхній одяг, що був перешитий з пальта покійної матері [1, с.187].

Зрозуміло, що подібні дії впливали не лише на рівень життя, що значно погіршувався після подібних “визволителів”, а й на морально-психологічний стан жінок. Для жительок Західної України у воєнний час пограбування спричиняли великі проблеми та завдавали значних збитків. Саме на жіночі плечі лягав тягар через відсутність найнеобхіднішого, адже вони перебирали на себе функції годувальниць в умовах відсутності чоловіків, що знаходилися на фронті чи в підпіллі.

Проти населення, що не віддавало власне майно, застосовувалися примус та залякування із застосуванням зброї. Доволі часто жінки фактично залишалися без одягу, взуття та навіть білизни після подібних грабунків. Зрозуміло, що дії партизан пригнічували жінок, але водночас ставали стимулом до активних дій по допомозі підпільникам, а подекуди – навіть співпраці з окупаційною владою. Такі дії були пошуком захисних механізмів від партизанів, які, через злочинні дії проти населення, отримували вкрай негативну оцінку в очах жінок Західної України. Траплялися випадки надання інформації німцям про розташування партизанських з’єднань, за що партизани проводили розправи не лише над окремими особами, а й над усіма членами їх сімей, і нерідко в ході розправ страждала жіноча частина родини [12, арк.6].

Часто жінки потерпали в ході каральних операцій проти українських націоналістів. Політика стосовно підпільників була жорстокою, і при обвинуваченні чоловіків під підозру підпадали їхні сім’ї, а також усі близькі люди. Відомості, які містяться в документах, не вирізняються розлогими описами, тому в деяких фактах розправ над націоналістами та їх сім’ями більш глибоке розуміння дають свідчення очевидців. Цінною є інформація, яку надала жителька Луцька Р. Сидорчук (1924 року народження), яка під час окупації перебувала в Рафалівці. Жінка свідчить: “Тоді і по цій причині вони звершили дику розправу над сім’єю Пасевичів. Старшого Пасевича забили відразу. Потім на очах у матері погвалтували старшу доньку Лізу. І всіх постріляли. В матір під кінець всадили три кулі. Та доля розпорядилась так, що мати вижила...” [1].

Свідчення жінки вказують на повторюваність жорстоких розправ з різними сім’ями в цьому населеному пункті: “Всіх Паламарчуків... поставили на коліна і роз-

стріляли. З Надією розправились особливо жорстоко, її погвалтували, викручували руки, знущалися... Клаву теж, перш ніж забити, погвалтували» [1]. Розправи над жінками, що якимось чином були зв'язані з націоналістичним підпіллям, здійснювалися з надзвичайною жорстокістю. Частіше за все вбивства супроводжувалися згвалтуваннями. За таких умов жінки перебували в стані постійного страху та тиску.

Злочини сексуального характеру та знущання над жінками мали місце й тоді, коли вони не мали зв'язків з ОУН-УПА чи окупантами. Численні документи підпільників і самих партизанів дають підстави стверджувати, що подібні злочинні дії серед партизанів набули неконтрольованих форм і масового характеру [19]. Катализатором цього було надмірне вживання алкоголю. Документи свідчать про розгнuzдану п'ятику серед членів партизанських загонів. Є свідчення про вчинення злочинів під впливом алкоголю: «Іншим їх заняттям є «Давай горілку, сало». Коли дістануть горілки, п'ють до втрати глузду. Кидають зброю, стріляють в хаті, валяються на землі. Загрожуючи револьвером, масово гвалтують жінок. До згвалтованих жінок стають «у чергу». Йдуть по 10–20 чоловіків до однієї погвалтованої жінки. Є масові випадки, що в одному селі згвалтовано від 20 до 50 жінок. Потім починають грабувати населення – їжу, вбрання і взуття. Під час грабунку більше всього шукають горілку, сало і годинники». Особливо жахливими є відомості про масові згвалтування жінок Західної України: «У селі Дубовці під Тернополем було згвалтовано жінку у віці 40–45 років партизанами Гардановим, Панасюком, Мезенцевим, ком. загону Бубновим та іншими» [14].

Про особливо жорстоке поводження доводять звіти підпільників за 1944 рік на Тернопільщині. Зокрема, тут йдеться про випадки масового та групового згвалтування жінок [6, арк.23].

Поведінка партизанів була далекою від адекватної, особливо у випадках непокори жінок або ж незадоволення власних бажань [13, арк.69–71]. Причому жорстоким діям партизанів фактично неможливо було протистояти, адже чоловіків не було поряд, а ті, що намагалися виступити на захист жінки чи дівчини, ризикували життям. Так, за свідченнями одного з оунівців, жорстоко було побито батька чотирнадцятирічної дівчини, який заступився за неї при спробі згвалтування [5, арк.51].

Як бачимо, жахлива моральна атмосфера й насильство засвідчені як у документах підпільників, так і в донесеннях самих «червоних». Зокрема, у доповідній записці народному комісару ГБ УССР С. Савченку (про поведінку партизанів з'єднання ім. Бурдонного) стверджується про постійний грабіж, мародерство і насильство над жінками, здійснюване партизанами. Наприклад, у селі Голибіси Шумського р-ну Волинської області старшина Мезенцев у п'яному стані побив прядкою двох дівчат, вимагаючи від них згоди на інтимний зв'язок [14].

При розбоях партизан населення доволі часто намагалося рятуватися втечею. У багатьох випадках такі спроби не мали успіху. Є свідчення гвалтувань жінок, які не змогли покинути місцевостей, куди саме прямували партизани [16, арк.58].

Отже, аналіз низки різних за походженням документів показав, що злочинна діяльність партизанських загонів проти жінок була досить поширена на Західній Україні. Відомості про злочини партизанів містяться як у звітах та донесеннях як самих партизанів, так і українських націоналістів. Це достеменно підтверджує факти злочинної діяльності серед окремих партизанських з'єднань проти населення включно з жінками. Зважаючи на архівні матеріали, можна стверджувати, що від грабунків, домагань та гвалтувань страждало багато жінок фактично по всій території Західної України, а їхній вік становив від 14 до 65 років.

Агресія радянських партизан до місцевого населення була викликана насамперед несприйняттям жителями Західної України радянської влади, співпраця їх з ОУН та УПА (особиста чи членів сім'ї), певні прояви колабораціонізму, а також моральним рівнем й ідеологічними стереотипами багатьох членів партизанських загонів.

Проблема злочинної діяльності радянських партизанів проти населення Західної України, зокрема жінок, тільки вивчається. Тому є значні перспективи подальших досліджень, зокрема щодо поширеності й масовості цього негативного явища, його проявів в окремих регіонах, соціальні причини й наслідки.

1. Боярчук П. Трагедія містечка Стара Рафалівка у роки Великої Вітчизняної війни [Електронний ресурс] / П. Боярчук. – Режим доступу : http://volodymirec.lib.rv.ua/silskiPSHB/st_rafalivka/spogadu/Spogadi%20%20Ганни%20Сидорук.docx
2. Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944 : Документи і матеріали / упоряд. О. Вовк, І. Павленко // Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. – К. ; Торонто : Літопис УПА, 1999. – 724 с.
3. Гогун А. Красные партизаны Украины 1941–1944 гг. / А. Гогун, А. Кентий. – К. : Укр. издат. “Союз”, 2006. – 437 с.
4. Курганов І. Женщины и коммунизм / І. Курганов. – Нью-Йорк, 1968. – 157 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 129, арк. 51.
6. ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 157, арк. 23.
7. Там само, спр. 116, арк. 1.
8. Курганов І. Женщины и коммунизм / І. Курганов // ЦДАГО України, ф. 62, оп. 1, спр. 1306 а, арк. 151–152.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 62, оп. 1, спр. 40, арк. 149–151.
10. ЦДАГО України, ф. 64, оп. 1, спр. 22, арк. 42.
11. Там само, спр. 59, арк. 34.
12. Там само, спр. 74, арк. 6.
13. Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 295, арк. 69–71.
14. Там само, ф. 77, оп. 1, спр. 3, арк. 109.
15. Там само, ф. 62, оп. 1, спр. 295, арк. 69–71.
16. Там само, ф. 64, оп. 1, спр. 59, арк. 58.
17. Там само, спр. 59, арк. 88.
18. ЦДАВО України, ф. 97, оп. 1, спр. 1, арк. 147.
19. ЦДАГО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 129, арк. 59.

Рассмотрена проблема преступной деятельности партизанских соединений на Западной Украине в период передислокации по отношению к женской части населения. Проведен анализ факторов влияния, причин и особенностей отношения советских партизан к населению Западной Украины вообще и женщин в частности. По данным архивных материалов раскрыт характер преступной деятельности по отношению к женской части населения. Определены причины агрессивного отношения советских партизан к населению западных областей Украины.

Ключевые слова: украинская женщина, Вторая мировая война, партизаны, мародерство, разбой, сексуальные преступления, оккупация.

We studied the problem of criminal activity guerrillas in Western Ukraine, in the period of relocation, in relation to the female population. We analyzed the influence of factors, causes, and especially the attitude of the Soviet partisans to the population of Western Ukraine and the women in particular. According to archival materials shows the character of the criminal activity in relation to the female population. The reasons aggressive attitude of Soviet partisans to the population of the western regions of Ukraine.

Keywords: Ukrainian woman, World War II, partisans, looting, robbery, sex crimes, occupation.

КОЛОМИЯ У ВИРІ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ

Монолатій І. С. Місто без властивостей: Коломийська fuga Великої війни / І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. – 224 с.

2014–2018 рр. означені столітнім ювілеєм Великої війни, бурхливого прологу ХХ ст. Європейські країни виділили значні кошториси для відзначення цієї події, заплановано багато конференцій, пам'ять про цю подію важлива для них. В Україні також відбулася низка заходів, присвячених Першій світовій війні, з'явилися тематичні публікації та видання. У цьому контексті важливою є поява монографії доктора політичних наук, професора, академіка Академії наук вищої школи України Івана Монолатія “Місто без властивостей. Коломийська fuga Великої війни”. Ця книга – логічне продовження попередніх наукових досліджень автора про Коломию, чудовий подарунок країнам до сторіччя війни. Назва виникла як алюзія до творів Роберта Музіля “Людина без властивостей” та поезії Пауля Целана “Фуга смерті”, які є книгами про знищення: у першому випадку колись великої Австро-Угорської імперії, у другому – про винищення євреїв у час Другої світової війни. Узагалі fuga (лат. *Fuga* – “біг”, “втеча”, “швидкий плин”) – музична форма, заснована на розвитку однієї теми (рідше – двох або трьох тем), що проводиться поперемінно в різних голосах (вокальних або інструментальних). Видання присвячене пам'яті прабабусі Софії-Йоганни Побігущої (17 січня 1896 – 7 грудня 1937 р.), уродженки Постолівки, вихованки приватної учительської семінарії Українського педагогічного товариства в Коломії в 1911–1916 рр., яку 1937 р. розстріляли більшовики в Биківні під Києвом.

Автор подає перелік міських ремесел і професій, прізвиська їхніх представників напередодні війни – від аптекарів до ювелірів. Здійснити похід крамницями Коломії допоможе список товарів, які можна було придбати: алкогольні напої, білизна, взуття, вугілля, книжки, прянощі, цукрові вироби тощо. Коломийцям у передвоєнному місті надавали різноманітні послуги: бюро подорожей, друкарні, лазні, кав'ярні, ресторації, а також дрібні промисли: виготовлення віників, мішків, крайок, постелі, цукерків, чорнила, фарб та багато іншого.

Цісарське місто габсбурзької цивілізації переживає складні метаморфози під час Великої війни: зміну календаря і часу, профанацію релігії, заборону громадського життя, варварство, вбогість, контрибуції, депортації і колабораціонізм. Друге місто австрійської Галичини стає холодним і безбарвним у часи воєнних лихоліть, переживає три російських займанщини: перша – 15 вересня 1914 р. – 16 лютого 1915 р., друга – 12 травня – 10 червня 1915 р., третя – 13 червня 1916 – 27 липня 1917 р.

Вступ російських військ 15 вересня 1914 р. розпочав змінювати місто, що опинилось у вирі війни. І.Монолатій описав життя містян під час трьох російських займанщин. Наші знання загальних фактів про братовбивчу для українців війну, важке економічне становище населення під час війни наповнюються відчуттям епохи, розумінням тих подій, антропологічним виміром. Заборона публічних зібрань у місті, незадовільний стан міста, зростання крадіжок майна, колаборанство, торговельні заклади міста, що отримали нових власників, театральні групи (українська і польська), кінотеатри, розпорядок дня дітей у католицьких притулках, товари першої потреби буфету III класу залізничного двірця з цінами – це далеко не весь перелік явищ, про які йдеться у монографії. Коломия наповнюється новими людьми (наприклад, прізвиська трьох

десятьків поліцмейстерів, деякі з яких були українцями Полтавщини та Чернігівщини), новими фактами старих подій (перелік повій, які переважно рятувались від голоду).

Звичний світ руйнується, усе змінюється, але Місто звучить, живе, йому боляче й гірко. Бідність, убогість, голод, магістратіада – усе переплітається.

27 липня 1917 р. Коломия перейшла до австро-угорських військ, 29 липня до міста приїхав імператор Карл. Місто повернулося до цісарської цивілізації, ненадовго, бо восени 1918 р. габсбурзький світ перестане існувати.

Автор підводить до події, зміст і значення якої читач має з'ясувати сам, для цього у книзі уривки з енциклопедій, спогадів, газет, оголошень, відозв, листів, звернень, архівних документів.

Перед кожним розділом, названим латинською мовою, подано хронологію подій Першої світової війни і тематичну поезію Івана Франка. Ілюстрації, світлини та документи допомагають візуалізувати воєнну Коломию. На мить видається, що можна почути, як шелестять оголошення та афіші, йдуть військові.

Книга І.Монолатія – це історія людей, міста, зради і страху, життя і смерті, поліфонія, це розповідь про те, як часто невідворотно може все змінитись навколо нас. Монографія не є прикладом академічного наукового стилю, вона химерна. Це свідчення талановитості автора, який вмів володіє словом, для якого історія – мистецтво. Монографію “Місто без властивостей. Коломийська fuga Великої війни” складно віднести до якогось одного напрямку історіописання, бо це і регіональна історія, і соціально-економічна, й історична антропологія, і хрестоматія з історії міста. Зрештою, автор сам підказує, що історія Коломиї ХХ століття – такий собі багатосерійний детектив, історія міської амнезії, тому читаймо історичний роман про Велику і Забуту війну у коломийському контексті.

Час зупинився не тільки для Коломиї, час зупиниться для читача, котрий вирішить пізнати історію через призму одного міста, де ще зовсім недавно можна було спробувати захер і потягом заїхати до Відня.

Андрій Королько

ОБРЯДОВІСТЬ КАЛЕНДАРНОГО ЦИКЛУ

Кожолянко О. Календарні свята та обряди українців Буковини: семантика і символіка : монографія / Олександр Кожолянко. – Чернівці : Друк Арт, 2014. – 384 с.

Вагоме місце в духовній культурі займає календарна обрядовість, яка відіграє важливу роль у світогляді і віруваннях не лише українського народу, а й інших слов'янських етносів. Разом із тим потрібно обов'язково зважати на той факт, що окремі структурні компоненти календарних свят поступово стираються з пам'яті українського народу. Йдеться не лише про певні обряди та звичаї календарних свят, а й про пісні, повір'я, прикмети, носіїв яких щороку стає менше.

У 2014 р. видано книгу чернівецького дослідника Олександра Кожолянка “Календарні свята та обряди українців Буковини: семантика і символіка”. У монографії на основі архівних, музейних та польових матеріалів здійснено дослідження духовної культури українців Буковини: календарних обрядів і звичаїв другої половини ХІХ ст. і початку ХХІ ст. Показано символіку календарних обрядів українців.

Методологічну основу монографічного дослідження календарної обрядовості українців Буковини становлять принципи наукового пізнання: історизму та об'єктивності, як і зумовлюють вивчення й узагальнення інформації на основі науково-критич-

ного аналізу комплексу джерел та літератури. Застосовуючи принцип історизму, автор вивчив особливості календарної обрядовості протягом кінця XX – початку XXI ст.

Принцип історизму передбачав застосування автором порівняльно-історичного методу, який дає можливість виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в їхньому розвитку. За допомогою порівняльно-історичного методу весняно-літні обряди народного календаря розглянуто в хронологічній послідовності, зміні та порівняннях.

На сторінках монографії зазначено, що автор ще до її випуску апробував свої дослідження на більш ніж сорока наукових і науково-практичних міжнародних і всеукраїнських конференціях.

Усі свята календарного циклу автор поділив на зимово-весняні та літньо-осінні. При цьому розглянуто обрядовість передріздвяного періоду (починаючи від свята Дмитрія), різдвяну Святу вечерю, колядування і різдвяні рядження, щедрий новорічний вечір, щедрювання та ворожіння, новорічну Маланку, Водохреще, весняну обрядовість включно з Вербною неділею, Великоднем, св. Юрія.

У монографії подано характеристику літньо-осінніх свят буковинців. Зокрема, автор звернув увагу на літні Зелені свята, свято Купала, свято пошанування роду (Петровське святкування), осінні свята жнив і обжинок, квітів і садових культур, вересневі народні свята ластівок, горобців і свічки, осінні свята Покрови і поминання родичів.

Автор звернув увагу на демонологічний аспект весняного періоду свят, символіку рослин у весняній обрядовості, тваринну і родинно-громадську символіку свят. Окремо виділено осінню символіку свят Маковея, Спаса, Семена, Покрови.

У дослідженні наголошено, що, хоча календарні свята і обряди певною мірою й християнізовані, все ж ця християнізація “працює” на первісну семантику, пов'язану з рільничою діяльністю людей, ушануванням предків. Зіставлення і докладний аналіз календарних звичаїв та обрядів дали змогу простежити і з'ясувати головні думки, вірування та світоглядні уявлення давніх українців у період календарного циклу.

Можна дійти висновку, що традиційні звичаї та обряди календарної обрядовості багатьма своїми рисами мають аналоги в усіх районах України, в Східній і Центральній Європі, зокрема і в Карпато-Балканській історико-культурній області. Зіставлення й аналіз календарних звичаїв та обрядів з різних історико-етнографічних регіонів довели, що на переважній більшості території України календарна обрядовість мала майже однаковий характер та основні елементи.

У праці показано, що жоден із календарних звичаїв та обрядів минулого не залишився незмінним. Усі вони більшою чи меншою мірою трансформувалися й уніфікувалися. На зміну календарно-побутової обрядовості українців вплинуло не лише християнство, а й період існування в краї радянської системи життя (1940–1991 рр.) та міжетнічні контакти українців із представниками сусідніх етносів (молдован і румунів).

Слід відзначити, що народні календарні свята українців Буковини вперше досліджено як етнокультурне явище з відображенням соціально-економічного, історичного та культурного розвитку України, як втілення етнічного світосприймання та світогляду. Залучення нових джерел (експедиційних, опублікованих, архівних) дало можливість автору комплексно проаналізувати характерні риси, закономірності та особливості календарної обрядовості, зробити узагальнюючі висновки та практичні вказівки. Зроблено висновок, що народна календарна обрядовість українців має свою власну основу. У цьому і вбачаємо, у першу чергу, новизну даного монографічного дослідження.

У монографії підкреслено і практичне значення результатів дослідження календарних обрядів і свят українців Буковини. Зазначено, що узагальнення, оцінки й висновки з дисертації можуть бути використані для більш повної розробки наукової проблематики української етнології, загаломованої у вивченні періодом радянської

доби, а також використані при розробці узагальнюючих праць із духовної культури українців. Слід наголосити, що дослідження має прикладне значення для сучасної музейної роботи. Отримані знання з історії народної календарної обрядовості мають важливе пізнавальне значення для розвитку вітчизняної науки етнології в сенсі її взаємостосунків з іншими прикладними історичними науками.

Можна також вважати, що поданий у монографії фактологічний матеріал та наукові положення можуть бути використані для здійснення порівняльно-історичного аналізу календарної обрядовості в різних регіонах України.

На нашу думку, авторів варто було б також звернути увагу на морально-етичні та етнопедагогічні аспекти календарної обрядовості українців Буковини.

Таким чином, монографія буде корисною для дослідників-науковців із проблем духовної культури українців, спеціалістів-істориків, краєзнавців та студентів вищих навчальних закладів.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамович Сергій – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Атаманчук (Ріккарді) Галина – асистент кафедри історії та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Бездрабко Валентина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності КНУКіМ.

Борчук Степан – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Боян Світлана – кандидат історичних наук, викладач кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Бурачок Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Бурдуланюк Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Вігенко Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”, директор Навчально-наукового центру дослідження українського національно-визвольного руху.

Горбенко Алла – аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Джус Юрій – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Довган Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Дрогобицька Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Дубчак Сергій – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Душак Валентина – аспірантка Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича.

Королько Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Костючок Петро – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Котенко Руслан – кандидат історичних наук, доцент кафедри готельно-ресторанної та курортної справи Інституту туризму ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Ліпінська Алла – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності КНУКіМ.

Магомета Андрій – магістрант Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Мазурок Ольга – аспірантка кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Маслій Ольга (с. Андрея) – аспірантка кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Мішук Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Мішук Мар’яна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Мойсей Антоній – доктор історичних наук, завідувач кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Нагірний Віталій – доктор історії (кандидат історичних наук), доцент, працівник кафедри Історії Східної Європи Інституту Історії Ягеллонського Університету в Кракові, Польща.

Нащочин Оксана – аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Павлюк Андрій – аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Палійчук Уляна – аспірантка ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Пендзей Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Пилипчук Ярослав – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.

Пуйда Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політології, помічник проректора з науково-педагогічної роботи Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Райківський Ігор – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Рева Богдан – аспірант кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Росіцький Петро – здобувач відділу новітньої історії Інституту українознавства І. Крип’якевича НАН України.

Савіцький Роман – аспірант кафедри історіографії та джерелознавства Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Семенюк Олеся – студентка IV курсу, спеціальність «Історія» Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Сіреджук Петро – доктор історичних наук, професор кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Солонець Ірина – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Стецюк Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Триняк Лілія – аспірантка кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Федорчак Петро – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов’ян Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Щербін Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

Яцків Оксана – аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”.

ЗМІСТ

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

<i>Сіреджук Петро.</i> Яблунівський ключ у 1752 р.	3
<i>Нагірний Віталій.</i> Наукові дослідження Чернелицького замку в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.	9
<i>Райківський Ігор.</i> Галичина на сторінках газети “Киевский телеграф” (1875–1876 рр.)	14
<i>Бурдуланюк Василь.</i> Розвиток українського літературознавства в Галичині в ХІХ – першій третині ХХ століть	21
<i>Мищук Андрій, Мищук Мар’яна.</i> Політика УРП-УСРП у культурно-освітній сфері.....	32
<i>Пуйда Роман.</i> Теоретико-методологічні засади українського націонал-демократичного об’єднання 1935–1939 рр.	40
<i>Бездрабко Валентина.</i> До історії педагогічних дослідів професора Андрія Введенського.....	43
<i>Котенко Руслан.</i> Туристично-екскурсійна діяльність як засіб ідеологічного виховання населення України у 70–80-х рр. ХХ ст.: формування інституційної структури і завдань	50
<i>Адамович Сергій.</i> Ідея соборності в ідеології та діяльності Всеукраїнського об’єднання “Батьківщина” (1999–2014 рр.)	55

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Пилипчук Ярослав.</i> Куманська єпископія: деякі аспекти історії.....	61
<i>Вітенко Микола.</i> Польсько-українське суперництво у сферах працевлаштування та забезпечення житлом у містах і містечках Галичини в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст.	65
<i>Федорчак Петро.</i> Чеські землі на початку ХХ ст.	71
<i>Пендзей Іван.</i> Бойові дії Червоної Армії на території Угорщини під час Другої світової війни і звільнення її земель від гітлерівської окупації (23 вересня – листопад 1944 р.)	75
<i>Бурачок Лілія, Яцків Оксана.</i> Участь українських миротворців у місіях ООН у Таджикистані	72
<i>Стецюк Наталія.</i> Релігійне життя українців у Польщі (1947–1989 рр.)	86

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Довган Юрій.</i> Сучасна українська історіографія про реакцію держав Антанти на видання маніфесту щодо федеративного союзу Української держави та Росії	94
<i>Борчук Степан.</i> Проект ХХІ століття: енциклопедія сучасної України	103
<i>Ліпінська Алла.</i> Використання інформаційно-комунікаційних технологій у професійній діяльності документознавця	110

ЕТНОЛОГІЯ

<i>Дрогобицька Оксана.</i> Громадський побут українського сільського населення Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на основі мемуарів о. Ф. Тарнавського).....	115
<i>Солонець Ірина.</i> Життя українських адвокатів Галичини (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.)	120
<i>Боян Світлана, Семенюк Олеся.</i> Очисний обряд при народженні дитини в традиційній обрядовості бойків	125
<i>Мойсей Антоній.</i> Особливості проведення обряду “ходіння з ведмедем” у східнороманського населення Буковини	130
<i>Магомета Андрій, Костючок Петро.</i> Особливості територіального перерозподілу в Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни: чехословацький вектор.....	138

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<i>Дубчак Сергій.</i> Інститут королівської влади в політичній системі Вандало-аланського королівства ..	145
<i>Павлюк Андрій.</i> Франкське та лангобардське військо: організація, озброєння, чисельність	115
<i>Рева Богдан.</i> Синтез дохристиянських та церковно-релігійних елементів у святі Водохреща на Опіллі (на матеріалах Галицького району)	160
<i>Дущак Валентина.</i> Релігійні впливи на формування образу жінки в західноукраїнському суспільстві в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.	167
<i>Триняк Лілія.</i> Етнографічне дослідження Покуття в студіях Оскара Кольберга	175
<i>Ріккарді (Атаманчук) Галина.</i> Національне питання у вищих навчальних закладах Львова у контексті національної політики Австро-Угорщини (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.)	182
<i>Росіцький Петро.</i> ОУН(Б) та початки формування УНС	189

<i>Савіцький Роман</i> . Паперові гроші та монети в дистрикті Галичина (1941 – 1944 р.) як джерело до вивчення економічної історії	195
<i>Маслій Ольга (с. Андрея)</i> . Згромадження Сестер Мироносиць у підпільний період УГКЦ (1946–1989 рр.)	202
<i>Джус Юрій</i> . Відновлення Німецької держави на території західних окупаційних зон після Другої світової війни та її місце у міжнародних відносинах 1950–1970-х рр.	208
<i>Палійчук Уляна</i> . Українське товариство охорони пам'яток історії та культури на Прикарпатті у 1967–1991 рр.: організаційно-ідеологічний поступ.....	214
<i>Нащочин Оксана</i> . “Веймарський трикутник” як інструмент закордонної політики Польщі (1991–2004 рр.).....	220
<i>Горбенко Алла</i> . Соціальна діяльність католицьких інституцій серед іммігрантів у Римі.....	227
<i>Мазурок Ольга</i> . Злочинна діяльність радянських партизанів у період німецької окупації та її вплив на жінок Західної України.....	233

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Щербін Лілія</i> . Коломия у вирі Великої війни. Рец.: Монолатій І. С. Місто без властивостей : Коломийська fuga Великої війни / І. С. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. – 224 с.	240
<i>Королько Андрій</i> . Обрядовість календарного циклу. Рец.: Кожолянко О. Календарні свята та обряди українців Буковини: семантика і символіка : монографія / Олександр Кожолянко. – Чернівці : Друк Арт, 2014. – 384 с.	241
Відомості про авторів	244

СОДЕРЖАНИЕ

ЭТНОСОЦИАЛЬНЫЕ И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ

<i>Сиреджук Петр.</i> Яблуневский ключ в 1752 г.	3
<i>Нагорный Виталий.</i> Научные исследования Чернелицкого замка во второй половине XX – начале XXI вв.	9
<i>Райковский Игорь.</i> Галичина на страницах газеты “Киевский телеграф” (1875–1876 гг.)	14
<i>Бурдулянюк Василий.</i> Развитие украинского литературоведения в Галичине в XIX – первой трети XX века	21
<i>Мищук Андрей, Мищук Марьяна.</i> Политика УРП-УСРП в культурно-образовательной сфере	32
<i>Пуйда Роман.</i> Теоретико-методологические основы украинского национал-демократического объединения 1935–1939 гг.	40
<i>Бездрабко Валентина.</i> К истории педагогических опытов профессора Андрея Введенского	43
<i>Котенко Руслан.</i> Туристическо-экскурсионная деятельность как средство идеологического воспитания населения Украины в 70–80-х гг. XX в.: формирование институциональной структуры и задач	50
<i>Адамович Сергей.</i> Идея соборности в идеологии и деятельности Всеукраинского объединения “Батьківщина” (1999–2014 гг.)	55

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ВСЕМИРНОЙ ИСТОРИИ

<i>Пилипчук Ярослав.</i> Куманская епископия: некоторые аспекты истории	61
<i>Витенко Николай.</i> Польско-украинское соперничество в сферах трудоустройства и обеспечения жильем в городах и городках Галичины в последней трети XIX – начале XX в.	65
<i>Федорчак Петр.</i> Чешские земли в начале XX в.	71
<i>Пендзей Иван.</i> Боевые действия Красной Армии на территории Венгрии в период Второй мировой войны и освобождение её земель от гитлеровской оккупации (23 сентября – ноябрь 1944 г.)	75
<i>Бурачок Лилия, Яцкив Оксана.</i> Участие украинских миротворцев в миссиях ООН в Таджикистане ..	72
<i>Стецюк Наталия.</i> Религиозная жизнь украинцев в Польше (1947–1989 гг.)	86

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

<i>Довган Юрий.</i> Современная украинская историография о реакции государств Антанты на издание манифеста о федеративном союзе Украинского государства и России	94
<i>Борчук Степан.</i> Проект XXI века: энциклопедия современной Украины	103
<i>Липинская Алла.</i> Использование информационно-коммуникационных технологий в профессиональной деятельности документоведов	110

ЭТНОЛОГИЯ

<i>Дрогобицкая Оксана.</i> Общественный быт украинского сельского населения Галичины во второй половине XIX – начале XX в. (на основе мемуаров о. Ф. Тарнавского)	115
<i>Солонец Ирина.</i> Жизнь украинских адвокатов Галичины (конец XIX – первая половина XX в.)	120
<i>Боян Светлана, Семенюк Олеся.</i> Очистительный обряд при рождении ребенка в традиционной обрядности бойков	125
<i>Моисей Антоний.</i> Особенности проведения обряда “хождение с медведем” среди северороманского населения Буковины	130
<i>Магомед Андрей, Костючок Петр.</i> Особенности территориального перераспределения в Центрально-Восточной Европе накануне Второй мировой войны: чехословацкий вектор	138

ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ НАУЧНЫХ РАБОТНИКОВ

<i>Дубчак Сергей.</i> Институт королевской власти в политической системе Вандало-аланского королевства.	145
<i>Павлюк Андрей.</i> Франкское и лангобардское войско: организация, вооружение, численность	115
<i>Рева Богдан.</i> Синтез дохристианских и церковно-религиозных элементов в празднике Крещения на Ополье (на материалах Галицкого района)	160
<i>Дуцак Валентина.</i> Религиозные влияния на формирование образа женщины в западноукраинском обществе в конце XVIII – начале XX в.	167
<i>Триняк Лилия.</i> Этнографическое исследование Покутья в студиях Оскара Кольберга	175

<i>Риккарди (Атаманчук) Галина.</i> Национальный вопрос в высших учебных заведениях Львова в контексте национальной политики Австро-Венгрии (последняя треть XIX – начало XX в.)	182
<i>Росицкий Петр.</i> ОУН(Б) и начала формирования УНС	189
<i>Савицкий Роман.</i> Бумажные деньги и монеты в дистрикте Галиция (1941–1944 гг.) как источник к изучению экономической истории	195
<i>Маслий Ольга (с. Андрея).</i> Конгрегация Сестер Мироносиц в подпольный период УГКЦ (1946–1989 гг.)	202
<i>Джус Юрий.</i> Восстановление Германского государства на территории западных оккупационных зон после Второй мировой войны и ее место в международных отношениях 1950–1970-х гг.	208
<i>Палийчук Ульяна.</i> Украинское общество охраны памятников истории и культуры на Прикарпатье в 1967–1991 гг.: организационно-идеологический прогресс	214
<i>Нащочин Оксана.</i> “Веймарский треугольник” как инструмент внешней политики Польши (1991–2004 гг.)	220
<i>Горбенко Алла.</i> Социальная деятельность католических институтов среди иммигрантов в Риме	227
<i>Мазурок Ольга.</i> Преступная деятельность советских партизан в период немецкой оккупации и ее влияние на женщин Западной Украины	233

РЕЦЕНЗИИ

<i>Щербин Лилия.</i> Коломыя в водовороте Великой войны. Рец.: Монолатий И. С. Город без свойств : Коломыйская fuga Великой войны / И. С. Монолатий. – Ивано-Франковск : Лилея-НВ, 2014. – 224 с.	240
<i>Королько Андрей.</i> Обрядность календарного цикла. Рец.: Кожолянюк А. Календарные праздники и обряды украинской Буковины: семантика и символика : монография / Александр Кожолянюк. – Черновцы : Друк Арт, 2014. – 384 с.	241
Сведения об авторах	244

CONTENTS

ETHNIC-SOCIAL AND NATIONAL-CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE

<i>Siredzhuk Petro.</i> Yabluniv Kliuch in 1752	3
<i>Nagirnyi Vitalii.</i> Chernelytsia Castle Research in the Second Half of the 20th and Early 21st Centuries	9
<i>Raikivskiy Ihor.</i> Galicia in the Newspaper “Kiev Telegraph” (1875–1876)	14
<i>Burdulaniuk Vasyl.</i> The Development of Ukrainian Literature in Galicia in the 19th and the First Third of the 20th Century	21
<i>Mishchuk Andrii, Mishchuk Mariana.</i> Policy of the URP-USRP in the Cultural and Educational Sphere ...	32
<i>Puida Roman.</i> Theoretical and Methodological Foundations of the Ukrainian National-Democratic Union in 1935–1939	40
<i>Bezdrabko Valentyna.</i> On the History of Pedagogical Experiments of Professor Andrii Vvedenskyi	43
<i>Kotenko Ruslan.</i> Tourist and Excursion Activity as a Means of Ideological Education of the Population of Ukraine in the 70–80’s of the 20th Century: the Formation of the Institutional Structure and Objectives	50
<i>Adamovych Sergii.</i> The Idea of Unification and Ideology of the All-Ukrainian Association “Batkivshchyna” (1999–2014)	55

CURRENT ISSUES OF WORLD HISTORY

<i>Pylypchuk Yaroslav.</i> The Cuman Bishopric: Some Aspects of History	61
<i>Vitenko Nicholas.</i> Polish-Ukrainian Competition in the Spheres of Employment and Housing in the Cities and Towns of Galicia in the Last Third of the 19th and Early 20th Centuries	65
<i>Fedorchak Petro.</i> Czech Lands in the Early 20th Century	71
<i>Pendzei Ivan.</i> The Militant Actions of the Red Army in the Hungary During the World War II and the Liberation of Its Lands from Nazi Occupation (September 23 – November 1944)	75
<i>Burachok Liliia, Yatskiv Oksana.</i> Participation of the Ukrainian Peacekeepers in the UNO Missions in Tajikistan	72
<i>Stetsiuk Nataliia.</i> The Ukrainian Religious Life in Poland (1947–1989)	86

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

<i>Dovgan Yurii.</i> The Modern Ukrainian Historiography on the Reaction of the Triple Entente to the Publication of the Manifesto Regarding the Federal Union of the Ukrainian State and Russia	94
<i>Borchuk Stepan.</i> The Project of the 21st Century: Encyclopaedia of Modern Ukraine	103
<i>Lipinska Alla.</i> Information and Communication Technologies in Professional Activity of a Documentation Manager	110

ETHNOLOGY

<i>Drohobyska Oksana.</i> The Public Everyday Life of Ukrainian Rural Galicia in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries. (Based on the memoirs by F. Tarnavskiy)	115
<i>Solonets Iryna.</i> Everyday Life of Galician Advocates (the Late 19th and Early 20th Centuries)	120
<i>Boian Svitlana, Semeniuk Olesia.</i> Ritual Purification after the Childbirth in Traditional Ceremonies of the Boykos	125
<i>Moisei Antonii.</i> Peculiarities of the Rite of “Walking with a Bear” in the North-Romanian Population of Bukovina	130
<i>Mahometa Andrii, Kostiuchock Petro.</i> Peculiarities of the Territorial Redistribution in Central and Eastern Europe before the Second World War: Czechoslovak Vector	138

RESEARCH WORKS OF YOUNG SCHOLARS

<i>Dubchak Serhii.</i> Institute of Royal Power in the Political System of the Vandal-Alan Kingdom	145
<i>Pavliuk Andrii.</i> Frankish and Langobard Army: Organization, Armament, Strength	115
<i>Reva Bohdan.</i> The Synthesis of Pre-Christian and Church-Religious Elements in the Celebration of Epiphany in Oppilia (Based on the Materials of the Halych Raion)	160
<i>Dushchak Valentyna.</i> Religious Influences on the Image of a Woman in Western Society in the Late 18th and Early 20th Centuries	167
<i>Tryniak Liliia.</i> Ethnographic Research of Pokuttia in the Studios of Oscar Kolberg	175
<i>Riccardi (Atamanchuk) Halyna.</i> The National Question in Higher Education Institutions of Lviv in the Context of the National Policy of Austria-Hungary (the Last Third of the 19th and Early 20th Centuries) ..	182
<i>Rositskyi Petro.</i> The OUN(B) and Beginning of the UNU Formation	189

<i>Savitskii Roman</i> . Paper Money and Coins in the district of Galicia (1941–1944) as a Source for Studying Economic History	195
<i>Maslii Olga (sis. Andreia)</i> . Sisters Myrrhbearers in the Underground Period of the UGCC (1946–1989) ...	202
<i>Dzhus Yurii</i> . Restoration of the German State in the Western Occupation Zones after the Second World War and Its Place in International Relations of the 1950s – 1970s	208
<i>Paliichuk Yuliana</i> . The Ukrainian Society for the Protection of Monuments of History and Culture in the Carpathian Region in 1967–1991: Organizational and Ideological Progress	214
<i>Nashchochyn Oksana</i> . “Weimar Triangle” as an Instrument of Foreign Policy of Poland (1991–2004)	220
<i>Horbenko Alla</i> . Social Activity of Catholic Institutions among Immigrants in Rome	227
<i>Mazurok Olga</i> . Criminal Activities of Soviet Partisans in the Period of German Occupation and its Impact on Women in Western Ukraine	233

REVIEWS

<i>Shcherbin Liliia</i> . Kolomyia in the Whirlwind of the Great War. Ed. by Monolatii I. S. A City without Properties : Kolomyia’s Fugue of the Great War / I. S. Monolatii. – Ivano-Frankivsk : Lileia-HB, 2014. – 224 p.	240
<i>Korolko Andrii</i> . Ritualism of the Calendar Cycle. Ed. by Kozholianko O. Calendar Holidays and Ceremonies of the Ukrainians of Bukovina: Semantics and Symbols : Monograph / Oleksandr Kozholianko. – Chernivtsi : Druk Art, 2014. – 384 p.	241
Information about Authors	244

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами має відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервала, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, ліве – 2,5 см, праве – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки подаються в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім’я, прізвище – жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми й на які опирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;

- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року (див. бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5).

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вичитана й підписана автором(ами).

8. Разом зі статтею до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Наукове видання

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРІЯ
Випуск 26

Видається з 1995 р.

В авторській редакції

Головний редактор Василь ГОЛОВЧАК
Комп'ютерна правка і верстка ВІРА ЯРЕМКО
Коректор Руслана БОДНАР

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Підп. до друку 10.05.2015.
Формат 60x84/8. Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Ум. друк. арк. 29,4. Наклад 100 пр. Зам. № .

Видавець
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
76018, м. Івано-Франківськ,
вул. С. Бандери, 1, тел.: 75-13-08
E-mail: vdvci@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006

Виготовлювач